

DOI:10.30546/3006-0346

ISSN: 2664-4975

E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGİYA

2024
№5 (83)

BAKI-2024

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:

Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kızırlı (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovarov (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof. Dr. İradə Hüseynova (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçək (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların **Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır. Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

DOI:10.30546/3006-0346

ISSN: 2664-4975

E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGY

2024
№5 (83)

BAKU-2024

Editor-in-Chief:

Ali Hasanov

Editor:

Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:

Ismayil Gasimov

Editorial Board:

Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Irada Huseynova (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on **History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences**. The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

**CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL
TƏHLÜKƏSİZLİK ÜZRƏ AZƏRBAYCAN-
GÜRCÜSTAN ƏMƏKDAŞLIĞI**

SƏBİNƏ QARAŞOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin Diplomatiya və
müasir inteqrasiya prosesləri kafedrası,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**E-mail: sgarashova@hotmail.com***Giriş**

Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Azərbaycan və Gürcüstanın tarixi, mədəni və coğrafi baxımdan sıx əlaqələri vardır. Bu iki ölkə arasında münasibətlər çox uzun bir tarixə əsaslanırsa da, əsasən müstəqilliklərini qazandıqları 1990-cı illərdən bəri dinamik şəkildə inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın enerji resursları və Gürcüstanın strateji coğrafi mövqeyi bu əməkdaşlığın əsas sütunlarını təşkil edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi böyük infrastruktur layihələri iki ölkə arasında iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirmiş və regional təhlükəsizlikdə mühüm rol oynamışdır.

Eyni zamanda, hər iki ölkə Rusiya və Ermənistan ilə mövcud olan geosiyasi problemlərlə üzləşir, bu isə onların regional təhlükəsizlik məsələlərində daha sıx əməkdaşlıq etmələrinə şərait yaradır. Azərbaycan və Gürcüstan arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq, hərbi təlimlər və kəşfiyyat məlumatlarının paylaşılması kimi müxtəlif təşəbbüslərlə daha da möhkəmlənmişdir. Bu əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli deyil, həm də Türkiyə ilə üçtərəfli formatda həyata keçirilir, bu isə Cənubi Qafqazda sabitlik və təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına töhfə verir.

**Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan üçtərəfli
münasibətlərinin Cənubi Qafqazda regional
təhlükəsizliyə təsirləri**

Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan üçtərəfli münasibətlərinin inkişafının zəruri səbəbləri həm geosiyasi, həm də iqtisadi amillərlə bağlıdır. Bu üç ölkənin əməkdaşlığı regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın zəngin enerji resursları və Türkiyənin enerji ehtiyacları, Gürcüstanın isə strateji coğrafi mövqeyi bu əməkdaşlığı zəruri edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu

kimi irimiqyaslı layihələr regionun enerji təhlükəsizliyini və iqtisadi inkişafını gücləndirir. Hərbi və müdafiə sahəsində əməkdaşlıq isə regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün vacibdir. Bu üç ölkə Rusiyanın regiondakı təsirinə qarşı balans yaratmaq və Ermənistanın işğalçı siyasətinə qarşı birgə fəaliyyət göstərmək üçün əməkdaşlıq edir. Həmçinin, üçtərəfli formatda həyata keçirilən ortaq hərbi təlimlər və təhlükəsizlik layihələri, Cənubi Qafqazda sabitlik və inkişaf üçün əhəmiyyətli töhfələr verir. 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsindən sonra Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin regional ittifaq qurması son dərəcə təbii və həтта, zəruri addım kimi qəbul edilməlidir. Bu ittifaqın məntiqi nəticəsi olaraq bir müddət sonra iki ölkə arasında münasibətlər yeni xarakter qazanmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə ilk vacib addım 8 iyun 2012-ci il tarixində Trabzonda xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilən üç görüş və bu görüşlər nəticəsində qəbul olunan bəyannamə idi [3]. Bəyannamənin mətnində, xüsusən də demokratiya, hüquq, insan hüquqları, sərbəst bazar iqtisadiyyatı, ölkələrin suverenliyi və ərazi bütövlüyü vurğulanmış və Cənubi Qafqazdakı problemlərin bu prinsiplər əsasında həll ediləcəyi bildirilmişdir. Bəyannamədə Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri və infrastruktur sahələrində əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək əzmi ifadə edilmiş, hər üç dövlətin beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü mövzusunda bir-birini dəstəkləyəcəyinə söz verilmişdir.

Üçtərəfli əməkdaşlığın inkişafı üçün qəbul edilən növbəti sənəd üç ölkənin xarici işlər nazirləri tərəfindən 28 mart 2013-cü ildə imzalanmış Batumi Birgə Bəyannaməsidir. Bu sənəd Gürcüstanda daxili siyasi güc balansının dəyişməyə başladığı bir vaxtda imzalanmışdır [1, 125-139].

Bir il sonra, 19 fevral 2014-cü il tarixində Gəncədə xarici işlər nazirlərinin zirvə görüşü keçirildi. Bu sammitdə qəbul edilmiş bəyannaməyə əsasən, tərəflər 8 iyun 2012-ci il tarixli Trabzon bəyannamə-

si və 28 mart 2013-cü il tarixli Batumi kommünikesini regional əməkdaşlığın, siyasi dialoqun və xüsusi üçtərəfli layihələrin həyata keçirilməsi üçün vacib bir platforma kimi istifadə edəcəklər. Bundan əlavə, "Üçtərəfli Müdafiə Tədbirləri Fəaliyyət Planı"nda əks olunan yeni əməkdaşlıq mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Gəncə bəyannaməsində üç ölkə arasındakı əlaqələrin ikili və üçlü formatda inkişafından məmnunluq ifadə olunmuş, siyasət, ticarət, iqtisadiyyat, ətraf mühit, mədəni, elmi, səhiyyə, turizm və idman sahələrində əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinin vacib olduğu bildirilmişdir [4].

10 dekabr 2014-cü il tarixində Qarsda imzalanan bəyannamədə isə hər üç dövlət bir daha sərəgilədikləri ittifaqda birlikdə olduqlarını göstərdilər. Sənəd 8 iyun 2012-ci il tarixli Trabzon bəyannaməsi, 28 mart 2013-cü il tarixli Batumi kommünikesi və 19 fevral 2014-cü il tarixli Gəncə bəyanatını təkrarlayır, üçtərəfli və ikitərəfli münasibətlərin inkişafından duyduqları məmnunluğu ifadə edirdilər [4].

19 fevral 2016-cı il tarixində Gürcüstanın paytaxtı Tbilisidə üç ölkənin xarici işlər nazirlərinin beşinci görüşü keçirildi. Görüşdə nazirlər Trabzon Bəyannaməsi, Batumi Kommünikesi, Gəncə və Qars bəyannamələrinin öhdəliklərinə sadıq olduqlarını vurğulamışdılar. Tiflis sammitində birgə bəyannamə qəbul edilmiş, həmçinin iqtisadiyyat nazirlərinin dördüncü iclası və 6 mart 2015-ci ildə Batumidə keçirilən Üçüncü Üçtərəfli Biznes Forumu, eləcə də müdafiə nazirlərinin 2-17 aprel 2015 və 5 may 2015-ci il tarixlərində ikinci və üçüncü iclasları keçirilmişdir. Sammitdə, eyni zamanda 12 fevral 2015-ci ildə Bakıda keçirilən Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurasının ilk iclası və 17 mart 2015-ci il tarixində Qarsda keçirilən Trans-Anadolu Qaz Boru Kəmərinin (TA-NAP) təməlqoyma mərasimi alqışlanmışdır.

23 dekabr 2019-cu il tarixində isə Tbilisi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin səkkizinci üçtərəfli yığıncağına ev sahibliyi etdi. Azərbaycan xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov və Türkiyə xarici işlər naziri Mevlut Çavuşoğlunun qatıldığı üçtərəfli görüş Gürcüstanın xarici işlər naziri David Zalkalianinin dəvəti ilə baş tutmuşdur [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan və Azərbaycan arasında iqtisadi, hərbi təhlükəsizlik və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi bir çox cəhətdən vacibdir. Azərbaycan Gürcüstanın cənubundan gələn təhdidlərinin qarşısını almaqla yanaşı, Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyinin etibarlı qarantı olması baxımından

da əhəmiyyət daşıyır. Gürcüstan isə, öz növbəsində Azərbaycanın enerji resurslarının Avropa bazarlarına nəqli və digər tərəfdaş ölkə Türkiyə ilə tranzit rolunu oynaması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli bir ölkədir. Türkiyə kimi regional bir güc də oxşar maraqlara sahibdir və üçlü əməkdaşlıq formatının əhəmiyyətini anlamaqdadır. İqtisadi inkişaf, enerji, ticarət, nəqliyyat və təhlükəsizlik sahələrində qarşılıqlı maraq və mənəfəət əsaslanan yeni layihələrin həyata keçirilməsi sülh, sabitlik, inkişaf və bölgədə çoxtərəfli integrasiyanı təşviq etməkdədir.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra da Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasındakı üçtərəfli münasibətlərin inkişafı istiqamətində bir sıra konkret addımlar atılmışdır. Bu addımlar əsasən regional təhlükəsizlik, enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Nümunə üçün xarici işlər nazirlərinin Bakıda keçirilən üçtərəfli toplantısını (2024) göstərmək olar [6]. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan xarici işlər nazirləri arasında keçirilən bu görüşlərdə regional sabitlik və təhlükəsizlik mövzuları müzakirə edilmişdir. Görüşlərdə üç ölkə arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın artırılması məqsədilə birgə layihələr və hərbi təlimlərin keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) kimi mövcud enerji infrastrukturunun gücləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün yeni layihələr müzakirə edilmişdir. Bu layihələr regionun enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və Avropa bazarlarına daha sabit enerji tədarükü üçün vacibdir. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolunun daha effektiv istifadəsi və yeni logistika mərkəzlərinin qurulması kimi addımlar atılmışdır. Bu, regionun ticari əlaqələrini artırmaq və iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədi daşıyır.

Bununla yanaşı, son illərdə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında birgə hərbi təlimlər təşkil olunmuş və bu təlimlərin sayı artırılmışdır. Bu təlimlər regional təhlükəsizlik üçün vacibdir və üç ölkənin hərbi qüvvələrinin koordinasiyasını gücləndirir [9]. Bu addımlar, üç ölkənin regional sabitlik və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığını gücləndirərək Cənubi Qafqazın inkişafına mühüm töhfələr verir.

Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında NATO faktorı və bu çərçivədə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri
Cənubi Qafqaz geosiyasi və strateji əhəmiyyəti

ti baxımından dünya siyasətində mühüm yer tutur. Regionun enerji resursları, nəqliyyat dəhlizləri və Rusiya, İran və Türkiyə kimi güclü dövlətlərin maraqlarının kəsişməsi bu əhəmiyyəti daha da artırır. Bu kontekstdə, Azərbaycan və Gürcüstanın NATO ilə əməkdaşlığı, həmçinin bu iki ölkə arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq vacib rol oynayır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra regional təhlükəsizliyin təmin olunması üçün NATO faktorunu və Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri daha da aktuallaşmışdır. NATO, Cənubi Qafqazda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. NATO-nun regiondakı varlığı və fəaliyyəti üzv olmayan ölkələr üçün də təhlükəsizlik zəmanəti və hərbi təlimlər, həmçinin müdafiə sahəsində təcrübə paylaşımı ilə nəticələnir. Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı əsasən "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın hərbi qüvvələrinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması və müdafiə qabiliyyətinin artırılması məqsədini güdür. Gürcüstan isə NATO-ya üzvlük istiqamətində daha fəal addımlar atır və bu prosesdə əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan və Gürcüstan arasında münasibətlər daha da güclənmişdir. Müharibə nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdikdən sonra regional təhlükəsizlik və sabitlik məsələləri daha da aktuallaşmışdır. Bu çərçivədə Azərbaycan və Gürcüstan arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq genişlənməmişdir. Azərbaycan və Gürcüstan arasında birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu təlimlər, hər iki ölkənin silahlı qüvvələrinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması və müdafiə qabiliyyətlərinin artırılması məqsədini güdür.

Başqa sözlə, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan və Gürcüstan arasında münasibətlər daha da inkişaf etmişdir. NATO ilə əməkdaşlıq bu prosesdə mühüm rol oynayır və regionun təhlükəsizlik və sabitliyini təmin etmək üçün vacib bir faktor kimi çıxış edir. Hər iki ölkə arasında müdafiə, enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlıq Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin qorunmasına böyük töhfə verir. Bu çərçivədə, Azərbaycan və Gürcüstanın NATO ilə əlaqələrinin dərinləşdirilməsi və üçtərəfli formatda əməkdaşlığın artırılması regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Hal-hazırda Gürcüstan-NATO münasibətləri in-

kişaf etməkdədir və Gürcüstanın təşkilata üzvlük istiqamətində irəliləmələri davam edir. 2024-cü ilin mart ayında təşkilatın Baş katibi J.Stoltenberq Tbilisidə Gürcüstanın rəhbərləri ilə görüşlər keçirərək, əməkdaşlığı gücləndirmək və üzvlük yolunda müzakirələr aparmışdır. Stoltenberq Gürcüstanın NATO-ya töhfələrini yüksək qiymətləndirmiş və alyansın Gürcüstanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bir daha bəyan etmişdir [10]. Əlavə olaraq, NATO ilə Gürcüstan arasında böhran idarəçiliyi (crisis management), kiber təhlükəsizlik, hərbi mühəndislik və təhlükəsiz rabitə sahələrində əməkdaşlığın artırılması istiqamətində addımlar atılmışdır. NATO-nun Gürcüstanın demokratik inkişafına və tam Avroatlantik inteqrasiyasına dəstəyi davam edir.

Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi fonunda NATO-nun Gürcüstana yanaşması daha da ciddi və strateji bir xarakter almışdır. Təşkilat Gürcüstanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə sarsılmaz dəstəyini dəfələrlə vurğulamışdır. Stoltenberq Tbilisidə keçirdiyi görüşlərdə NATO-nun Gürcüstanın müdafiə qabiliyyətini və hərbi potensialını artırmaq üçün daha genişmiqyaslı əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirmişdir. Rusiyanın Cənubi Osetiya və Abxaziyada təsirini artırmağa çalışması fonunda NATO Gürcüstanın təhlükəsizlik sektorunda islahatları və modernləşmə səylərini dəstəkləyir. Bu çərçivədə NATO və Gürcüstan arasında kiber təhlükəsizlik və hərbi təlimlər kimi sahələrdə əməkdaşlıq daha da genişləndirilir. NATO, həmçinin Gürcüstanın Avroatlantik inteqrasiya prosesinə dəstəyini davam etdirərək, regionda sabitlik və təhlükəsizliyin qorunmasına töhfə verməyə çalışır [8]. Gürcüstanın NATO-ya üzvlük istiqamətində atdığı addımlar Rusiyanın regiondakı təcavüzkar siyasətinə qarşı strateji bir cavab olaraq dəyərləndirilir və bu, Qərbin regionda təsirini gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Potensial Azərbaycan-Ermənistan sülh müqaviləsinin Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə təsirlərinin perspektivlərinin təhlili

Cənubi Qafqazdakı münasibətlər balansında Ermənistan problemi mühüm rol oynayır. Ermənistan regionda Rusiya ilə yaxın hərbi ittifaq və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) üzvlük vasitəsilə öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Bununla yanaşı, İranla mehriban qonşuluq siyasətini gücləndirir, eyni zamanda NATO və Avropa Birliyi

ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışır. Bu ikili siyasət Azərbaycanın və Türkiyənin təhlükəsizlik maraqlarına qarşı potensial risklər yaradır. Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanın yaratdığı bu balanssızlığı qarşısını almaq üçün daha sıx hərbi əməkdaşlıq və regional ittifaqlar qurmağa çalışır. Şuşa Bəyannaməsi və digər əməkdaşlıq sazişləri Ermənistanın hərbi və geosiyasi maneələri qarşı bu iki ölkənin birlikdə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və regionda gərginlik yaratmaq cəhdləri, Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlığın güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan, iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq ildən-ildən artan tempə inkişaf etmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Türkiyə və Azərbaycan arasındakı hərbi əməkdaşlığın təməlinə Ermənistan və Rusiya arasındakı hərbi ittifaqın potensial risklərini neytrallaşdırmaq zərurəti dayanmaqdadır. Bilindiyi kimi, 16 avqust 2010-ci ildə "Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" müqavilə imzalanmışdır [2]. Bundan bir neçə gün əvvəl isə Ermənistanla Rusiya arasında Rusiyanın Ermənistandakı hərbi bazasının icarə müddətinin uzadılması ilə bağlı müqavilə imzalanmışdı.

2020-ci ildəki müharibə və Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad etməsi artıq yeni reallıqlar yaratdığından bu müqaviləni yeniləmək lazım gəlirdi. Bu baxımdan, Şuşa Bəyannaməsi 15 iyun 2021-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanmışdır[5]. Bəyannamə, siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusilə, hərbi və müdafiə sahəsində əməkdaşlığın artırılması, birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi və təhlükəsizlik məsələlərində koordinasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində vacib addımlar atılmasını təmin edir.

Ermənistan problemi təkcə Azərbaycan və Türkiyəni deyil, Gürcüstanı da narahat edir. Gürcüstan Cənubi Osetiya və Abxaziya məsələlərində Ermənistanın Rusiyaya yaxınlığından ehtiyatlanır, çünki bu bölgələrdəki separatçı hərəkətlər Rusiya tərəfindən dəstəklənir. Gürcüstan bölgədə sabitliyi qorumaq və öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün regional əməkdaşlığa və Azərbaycan-Türkiyə ittifaqına böyük önəm verir. Üçtərəfli əməkdaşlıq, regionda təhlükəsizliyi və sabitliyi gücləndirməklə yanaşı, Gürcüstanın strateji maraqlarını qorumağa da kömək edir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına az qalıb və bu, Cənubi Qafqaz regionunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu sülh müqaviləsi təkcə Azərbaycan və Ermənistan münasibətlərini deyil, eyni zamanda Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı əlaqələrə də təsir edəcəkdir. Sülh müqaviləsi regionda sabitlik, təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün yeni imkanlar yarada bilər. Sülh müqaviləsinin imzalanması Azərbaycan və Ermənistan arasında mövcud gərginliyin azalmasına səbəb olacaq. Bu isə öz növbəsində Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyi gücləndirəcəkdir. Gürcüstan regiondakı hər hansı bir münaqişənin mənfi təsirlərindən əziyyət çəkən ölkələrdən biridir və sabitlik Gürcüstanın təhlükəsizlik maraqları üçün vacibdir. Sülh müqaviləsi, üç ölkə arasında daha güclü təhlükəsizlik əməkdaşlığı və birgə hərbi təlimlərin keçirilməsinə şərait yarada bilər.

Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh regiondakı nəqliyyat və ticarət marşrutlarının bərpasına imkan verəcəkdir. Bu, Azərbaycanın və Gürcüstanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın Qərb ilə əlaqələrini daha da gücləndirəcək. Bu dəhliz, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və digər nəqliyyat layihələri ilə birgə regionda iqtisadi inteqrasiyanı sürətləndirəcəkdir. Azərbaycanın enerji resurslarının Ermənistandan keçməklə Avropa bazarlarına çatdırılması regionun enerji təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Bu, həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyini gücləndirəcək və yeni enerji layihələrinin reallaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

Başqa sözlə desək, Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsi Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və inkişaf üçün mühüm addım olacaqdır. Bu sülhün təmin edilməsi Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı əlaqələrin daha da güclənməsinə, iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə və təhlükəsizlik məsələlərində birgə fəaliyyətin artmasına səbəb olacaqdır. Regionda uzunmüddətli sülh və sabitlik üçün bu müqavilənin imzalanması və həyata keçirilməsi vacibdir.

Nəticə

Azərbaycan və Gürcüstan arasında regional təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda hər iki ölkə arasında güclü iqtisadi, siyasi və hərbi əlaqələr mövcuddur. Hər

kəsin bildiyi kimi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) enerji kəmərləri, həmçinin Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti bu əməkdaşlığın əsas sütunlarıdır. Bu layihələr regionun enerji təhlükəsizliyini və nəqliyyat infrastrukturunu gücləndirir. Gürcüstanın NATO ilə yaxın əməkdaşlığı və Azərbaycanın müdafiə sahəsində modernləşmə söyləri, ikitərəfli və üçtərəfli hərbi təlimlər, həmçinin təhlükəsizlik sahəsində məlumat mübadiləsi ilə dəstəklənir. Perspektivlərə gəldikdə, Ermənistan və Azərbaycan arasında mümkün sülh müqaviləsi regionda daha genişmiqyaslı əməkdaşlıq və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verə bilər. Bu, Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində söyləri artıracaq və iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Azərbaycan və Gürcüstanın ortaq hərbi təlimləri və müdafiə sahəsində əməkdaşlıq regional təhlükəsizliyin gücləndirilməsi üçün vacibdir. Hər iki ölkə üçün əsas çağırışlardan biri Rusiyanın regiondakı təsiridir. Bu səbəbdən, Azərbaycanın və Gürcüstanın təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığını davam etdirməsi və daha da gücləndirməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Asker, A.; Ünal, T. *Müstəqillik Dövründə Gürcüstanda Milli Dövlət Quruculuğu, İslam Siyasəti və Regional Əməkdaşlıq*. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9, 2 (2020): 125-139.
2. *Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. URL: <https://president.az/az/articles/view/1451>
3. *Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında Trabzon Bəyannaməsi imzalanıb*. URL: <https://modern.az/tehsil/25133/azerbaycan-gurcistan-ve-turkiye-arasinda-trabzon-beyannamesi-imzalanib/>
4. *Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin xarici işlər nazirləri Qars Bəyanatı imzalayıblar*. *Moder-nAz*. 11 Dekabr 2014. URL: <https://modern.az/az/news/68754>
5. AZƏRTAC. *Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı: Şuşa Bəyannaməsi və regional təhlükəsizlik*. URL: https://azertag.az/xeber/azerbaycan_turkiye_strateji_terefdasligi_susa_beyannamesi_ve_regional_tehluksizlik-2614382
6. AZƏRTAC. *Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin 9-cu üçtərəfli görüşü keçiriləcək*. URL: <https://azertag.az/xeber/>

bakida_azerbaycan_gurcistan_ve_turkiye_xarici_isler_nazirlərinin_9_cu_ucterefli_gorusu_kechirilecek-2947181

7. Güncər, Ə. *Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin 8-ci üçtərəfli görüşü*. *TRT Azərbaycan*. 27.02.2020. URL: <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/iqtisadiyyat/2019/12/23/az-rbaycan-gurcistan-v-turkiy-xarici-isl-r-nazirl-rinin-8-ci-uct-rfli-gorusu-1328253>

8. Kakachia, K.; Lebanidze, B.; Kandelaki, S. *The Next Stage in NATO-Georgia Relations: Filling the Democracy Gap*. URL: https://gip.ge/wp-content/uploads/2024/02/NATO-Georgia-relations_ENG_.pdf

9. Novruzov, K. *Gələn il Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan birgə hərbi təlim keçirəcək*. URL: <https://report.az/xarici-siyaset/gelen-il-azerbaycan-turkiye-ve-gurcistan-birge-herbi-telim-kecirecek/>

10. VOA. *NATO Chief Visits Georgia to Discuss Cooperation, Path to Membership*. URL: <https://www.voanews.com/a/nato-chief-visits-georgia-to-discuss-cooperation-path-to-membership/7532570.html>

Доц. С.А. Гарашова

Бакинский Государственный Университет
Кафедра Дипломатии и современных
интеграционных процессов

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется влияние трехсторонних отношений Азербайджан-Турция-Грузия на региональную безопасность на Южном Кавказе, роль фактора НАТО в отношениях Азербайджана-Грузия, а также перспективы влияния возможного мирного договора между Азербайджаном и Арменией на Азербайджан-Грузию. связи. Во-первых, трехстороннее сотрудничество укрепляет региональную стабильность и безопасность. Военные учения и оборонное сотрудничество между Турцией, Азербайджаном и Грузией дают возможность сохранить баланс сил в регионе и совместно реагировать на угрозы. Во-вторых, роль НАТО в регионе, особенно интеграция Грузии в НАТО, важна для региональной безопасности. Сближение Грузии с НАТО является важным шагом для повышения обороноспособности Азербайджана и обеспечения стабильности в регионе. Совместные военные учения и

проекты безопасности, поддерживаемые НАТО, укрепляют региональную безопасность и уравновешивают влияние России в регионе. Наконец, обсуждаются перспективы возможного мирного соглашения для дальнейшего расширения сотрудничества и региональной стабильности между двумя странами. Мир между Азербайджаном и Арменией создаст условия для реализации экономических и энергетических проектов в регионе, расширения транспортных и торговых связей. Это, в свою очередь, будет способствовать установлению более тесных экономических и политических отношений между Азербайджаном и Грузией. В этом контексте это трехстороннее сотрудничество и роль НАТО имеют большое значение для обеспечения долгосрочного мира и стабильности на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Грузия, Турция, региональная безопасность, сотрудничество, Южный Кавказ.*

Sabina Garashova
Ph.D. (Political Science),
Chair of Diplomacy and Contemporary
Integration Processes, Baku State University

SUMMARY

This article analyzes the impact of Azerbaijan-Turkey-Georgia tripartite relations on regional security in the South Caucasus, the role played by the NATO factor in Azerbaijan-Georgia relations, and the prospects of the potential Azerbaijan-Armenia peace treaty's effects on Azerbaijan-Georgia relations. First, trilateral cooperation strengthens regional stability and security. Military exercises and defense cooperation between Turkey, Azerbaijan, and Georgia provide an opportunity to maintain the balance of power in the region and to jointly respond to threats. Second, NATO's role in the region, especially Georgia's integration with NATO, is important for regional security. Georgia's rapprochement with NATO is an important step to increase Azerbaijan's defense potential and ensure stability in the region. NATO-backed joint military exercises and security projects strengthen regional security and counterbalance Russia's influence in the region. Finally, the prospects for a possible peace agreement to further increase cooperation and regional stability between

the two countries are discussed. Peace between Azerbaijan and Armenia will create conditions for realization of economic and energy projects in the region, expansion of transport and trade relations. This, in turn, will contribute to the establishment of closer economic and political relations between Azerbaijan and Georgia. In this context, this tripartite cooperation and the role of NATO are of great importance for ensuring long-term peace and stability in the South Caucasus.

Keywords: *Azerbaijan, Georgia, Turkey, regional security, cooperation, South Caucasus.*

DONDURULMUŞ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ROLUNUN TƏHLİLİ

“Müdrük insan müharibəyə başlamamaq üçün həmişə bir vasitə tapar”.

Admiral İsoroku Mamomoto

Giriş

Dondurulmuş münaqişələr müasir beynəlxalq münasibətlərdə və xüsusilə postsovet məkanında aktual və həll olunması çətin olan problemlərdən biridir [2, s.22]. Bu münaqişələr tərəflər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması, lakin münaqişənin hüquqi və siyasi baxımdan həll olunmaması ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyət münaqişə zonalarında uzunmüddətli qeyri-sabitlik və gərginliyin davam etməsinə səbəb olur, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilatların bu məsələlərə müdaxiləsini zəruri edir [1, s. 556]. Beynəlxalq hüququn dondurulmuş münaqişələrin həllində rolu bu sahədə aparılan tədqiqatların və müzakirələrin əsas mövzusunun təşkil edir [11]. Müxtəlif hüquqi alətlər və mexanizmlər vasitəsilə münaqişələrin həllinə nail olmaq üçün cəhdlər göstərsə də, nəticələr əsasən qeyri-kafi olur.

Bu baxımdan, tədqiqatın məqsədi dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn rolunu təhlil etməkdir. Araşdırma beynəlxalq hüququn tətbiq olunduğu halların səmərəliliyini və bu hüquqi çərçivələrin münaqişələrin davamlı həllinə nə dərəcədə töhfə verdiyini araşdırmaqla yanaşı, mövcud hüquqi mexanizmlərin effektivliyini qiymətləndirməyi hədəfləyir. Tədqiqat həmçinin, beynəlxalq hüququn tətbiqindəki məhdudiyətləri və bu məhdudiyələrin dondurulmuş münaqişələrin həllində yaratdığı çətinlikləri də üzə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat müxtəlif metodlardan istifadə edir. Hüquqi sənədlərin təhlili vasitəsilə mövcud beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalar və qətnamələr öyrənilərək dondurulmuş münaqişələrin həllində tətbiq olunan hüquqi çərçivələr qiymətləndirilməkdədir. Kontent təhlili ilə münaqişə bölgələrində tərəflərin rəsmi bəyanatları, media mənbələri və digər açıq resurslar incələnerək,

beynəlxalq hüququn təsirləri və nəticələri analiz edilməkdədir. Müqayisəli təhlil vasitəsilə isə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən beynəlxalq hüququn tətbiqi, bu tətbiqin uğurlu və ya uğursuz olduğu halların müqayisəsi aparılır.

Dondurulmuş münaqişələrin xüsusiyyətləri və beynəlxalq hüququn əsasları

Dondurulmuş münaqişələr müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə ciddi problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu münaqişələr tərəflər arasında silahlı toqquşmaların baş verməməsinə baxmayaraq, münaqişənin köklü həllinin tapılmaması və siyasi-hüquqi baxımdan münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalması ilə xarakterizə olunur. Bu cür münaqişələr əsasən keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində və digər problemlə bölgələrdə müşahidə olunur. Dondurulmuş münaqişələrin ən mühüm xüsusiyyəti hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə müşahidə olunan nisbi sabitlikdir. Bu sabitlik sülh prosesinin irəliləməsi üçün əlverişli bir şərait yaratsa da, münaqişənin tam həll olunmaması səbəbindən bu vəziyyət müvəqqəti və gərginlikli qalır. Münaqişənin köklü həllini tapmaması tərəflər arasında etimadsızlığın davam etməsinə və gərginliyin istənilən vaxt yenidən alovlanmasına səbəb ola bilər. Bu münaqişələr həm də çox vaxt beynəlxalq hüquq çərçivəsində çözülməsi çətin olan ərazi iddiaları, etnik qarşıdurmalar və milli öz müqəddəratını təyin etmə kimi mürəkkəb məsələlərlə əlaqədardır. Dondurulmuş münaqişələrdə əsas problem ondan ibarətdir ki, tərəflər arasında hüquqi və siyasi məsələlərə dair razılıq əldə edilmədikdə münaqişə zonasında davamlı sülhün əldə olunması mümkün olmur [4, s.88]. Nəticədə, münaqişə bölgələri uzunmüddətli qeyri-sabitliklə xarakterizə olunur ki, bu da həm regional, həm də qlobal səviyyədə təhlükəsizlik üçün təhdid yaradır.

Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən norma və prinsiplər sistemidir. Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn əsas məqsədi, sülhün bərqərar olunmasını təmin etmək və münaqişənin tərəfləri arasında hüquqi və siyasi razılaşmanın əldə olunmasına nail

olmaqdır. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində sülhün qorunması üçün əsas prinsiplərdən biri dövlətlərin ərazi bütövlüyünün qorunması və münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş səylərin dəstəklənməsidir. Beynəlxalq hüquq münaqişələrin həllində müxtəlif hüquqi mexanizmlərdən istifadə edir. Bu mexanizmlər arasında beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalar və sülh müqavilələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu hüquqi sənədlər münaqişənin tərəfləri arasında hüquqi çərçivənin yaradılmasına və sülh prosesinin tənzimlənməsinə kömək edir. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq münaqişələrin həllində beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) rolunu tanıyır və dəstəkləyir. BMT-nin mandatı altında aparılan sülh əməliyyatları və vasitəçilik səyləri münaqişələrin həllinə mühüm töhfə verir. Bununla belə, beynəlxalq hüququn dondurulmuş münaqişələrin həllində qarşılaşdığı bir sıra məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu məhdudiyyətlərdən biri beynəlxalq hüququn tətbiqinin əsasən dövlətlərin razılığına əsaslanmasıdır ki, bu da münaqişələrin həllində hüquqi mexanizmlərin effektivliyini azalda bilər. Həmçinin, beynəlxalq hüquq çərçivəsində qəbul olunan qərarların və ya qətnamələrin tətbiqindəki çətinliklər münaqişələrin həllində qarşıya çıxan digər bir maneədir [5].

Dondurulmuş münaqişələrin xüsusiyyətləri və beynəlxalq hüququn əsasları mövzusunda nümunə gətirilə biləcək bir neçə mühüm hüquqi sənəd vardır. Bu sənədlər beynəlxalq hüququn münaqişələrin həllində tətbiq olunan əsas alətlərini və prinsiplərini ortaya qoyur.

BMT Nizamnaməsi (1945) - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, beynəlxalq hüququn əsas sənədlərindən biridir və münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə dair əsas prinsipləri müəyyən edir. Nizamnamə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət, münaqişələrin güc tətbiq olunmadan həll edilməsi və BMT-nin münaqişələrin həllində oynadığı rolu təsbit edir.

Helsinki Yekun Aktı (1975) - Bu sənəd, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransı (ATƏT) tərəfindən qəbul edilmişdir və Avropa regionunda dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn tətbiqini gücləndirən əsas prinsipləri müəyyən edir. Helsinki Yekun Aktı ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı və dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilənin qadağan olunması kimi prinsipləri əks etdirir.

Madrid Prinsipləri (2007) - Keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən təklif olunan Madrid Prinsipləri dondurulmuş münaqişələrin həllində əsas hüquqi çərçivələrdən biri kimi xidmət edir. Bu prinsiplər tərəflər arasında qarşılıqlı razılıq, ərazi bütövlüyünün qorunması və qaçqınların qayıtması kimi əsas məsələləri nəzərdə tutur.

Budapeşt Memorandumu (1994) - Bu sənəd Ukrayna, Rusiya, ABŞ və Böyük Britaniya arasında bağlanmışdır və Ukraynanın nüvə silahlarından imtina etməsi müqabilində onun suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təminatını nəzərdə tutur. Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi bu sənədin pozulması olaraq qəbul edilir və dondurulmuş münaqişələrin hüquqi aspektlərinə dair vacib bir nümunədir [9].

ABŞ-Rusiya Sürət Sazişi (2008) - Bu sənəd Gürcüstanın Cənubi Osetiya bölgəsində baş vermiş münaqişə zamanı imzalanmışdır və atəşkəsin təmin edilməsi üçün hüquqi bir çərçivə yaratmışdır. Münaqişənin həllində beynəlxalq hüququn rolunu nümayiş etdirən nümunələrdən biridir [6].

Beynəlxalq təşkilatların və müqavilələrin dondurulmuş münaqişələrin həllində rolu

Dondurulmuş münaqişələr beynəlxalq münasibətlərdə çətin həll olunan problemlərdən biri olaraq qalır. Bu münaqişələr hərbi əməliyyatların dayanırıldığı, lakin siyasi və hüquqi baxımdan tam həll olunmamış vəziyyətdə qalır. Belə münaqişələrin uzunmüddətli həlli üçün beynəlxalq hüquq çərçivəsində yaradılmış təşkilatların və müqavilələrin rolu olduqca vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlar münaqişələrin həllində vasitəçilik və müşahidə missiyaları həyata keçirir, müqavilələr isə hüquqi çərçivəni təmin edərək tərəflərin hüquqi öhdəliklərini müəyyən edir. Beynəlxalq təşkilatlar dondurulmuş münaqişələrin həllində müstəsna rol oynayır. Bu təşkilatlar arasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Avropa Şurası və NATO kimi qurumlar xüsusi yer tutur.

BMT - BMT dondurulmuş münaqişələrin həllində əsas beynəlxalq təşkilat olaraq çıxış edir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası, münaqişə tərəfləri arasında sülhün bərqərar olunması və atəşkəs rejiminin nəzarəti üçün qətnamələr qəbul edir. BMT-nin sülhməramlı qüvvələri, münaqişə bölgələrində sülhü qorumaq və tərəflər arasında etimadı bərpa etmək məqsədilə yerləşdirilir. Məsələn, BMT-nin Kiprdə

ki Sülhməramlı Missiyası (UNFICYP) uzun illərdir bu ölkədəki dondurulmuş münaqişənin sülh yolu ilə həllinə töhfə verir [10].

ATƏT - ATƏT xüsusilə postsovet məkanındakı dondurulmuş münaqişələrin həllində mühüm rol oynayır. ATƏT münaqişə tərəfləri arasında dialoq platforması yaradaraq, münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə dair razılaşmaların əldə olunmasına çalışır. ATƏT-in Minsk Qrupu keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçilik edən əsas beynəlxalq platforma olmuş, ancaq ikili standartlar, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi və s. səbəblərdən danışıqlar prosesi iflasa uğramışdır.

Avropa Şurası - Avropa Şurası insan hüquqlarının və demokratiyanın qorunmasını təmin etmək məqsədilə dondurulmuş münaqişələrin həllində iştirak edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) münaqişə tərəfləri arasında insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətləri araşdırır və bu münaqişələrin həllinə hüquqi perspektivdən töhfə verir.

Burada beynəlxalq müqavilələrin roluna toxunmaq lazımdır. Beynəlxalq müqavilələr dondurulmuş münaqişələrin həllində hüquqi çərçivəni təmin edən əsas alətlərdir. Bu müqavilələr tərəflər arasında hüquqi öhdəlikləri müəyyən edir və münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn tətbiqini asanlaşdırır; məsələn, Dayton Sazişi (1995). Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin həlli üçün imzalanan Dayton Sazişi dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq müqavilələrin roluna yaxşı bir nümunədir. Bu saziş münaqişə tərəfləri arasında sülhün bərqərar olunmasını təmin edərək, Bosniya və Herseqovinanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin etmişdir [7].

Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn məhdudiyətləri və çağırışları

Dondurulmuş münaqişələr beynəlxalq hüquq üçün ciddi bir sınaq təşkil edir. Bu münaqişələr, hərbi əməliyyatların dayandırıldığı, lakin siyasi və hüquqi baxımdan tam həll olunmamış vəziyyətlərdir. Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn rolu mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bu hüquqi sistemin qarşısında bir sıra məhdudiyətlər və çağırışlar mövcuddur. Məsələn, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyüdür. Bu prinsip dövlətlərin daxili işlərinə müdaxiləni qadağan edir və münaqişələrin həllində dövlətlərin öz müstəqilliklərini qorumaq hüququnu tanıyır. Lakin bu prin-

sip dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn effektivliyini məhdudlaşdırır.

Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən ümumi prinsiplər və normativ qaydalar toplusu olsa da, bu qaydaların münaqişə vəziyyətlərində necə tətbiq ediləcəyi hər zaman aydın olmur. Beynəlxalq hüququn tətbiqindəki boşluqlar və qeyri-müəyyənliklər dondurulmuş münaqişələrin həllində böyük problemlər yaradır. Məsələn, Krımın Rusiya tərəfindən anneksiyası ilə bağlı vəziyyətdə Budapeşt Memorandumu Ukraynanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etməyə çalışsa da, bu sənədin məcburi hüquqi qüvvəsi olmadığından Rusiyanın hərəkətlərini dayandırmaq üçün yetərli olmadı. Bu boşluq beynəlxalq hüququn bəzi hallarda münaqişələrin həllində təsirli olmasının məhdud olduğunu göstərir [3, s. 323].

Beynəlxalq təşkilatlar münaqişələrin həllində mühüm rol oynayır, lakin onların səlahiyyətləri və təsir dairəsi tez-tez məhduddur. BMT, ATƏT və digər təşkilatlar münaqişələrin həllində vasitəçilik rolunu oynasalar da, onların qərarları və qətnamələri tez-tez icra olunmur. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının keçmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələr tərəflərin razılığı olmadığı üçün yerinə yetirilmədi. Bu, beynəlxalq hüququn effektivliyini və bu təşkilatların münaqişələrin həllində nə dərəcədə təsirli olduğunu sual altına qoyur.

Beynəlxalq hüququn tətbiqi tez-tez ikili standartlarla müşayiət olunur, xüsusən də böyük güclərin maraqları müzakirə mövzusu olduqda. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində qəbul edilən qərarlar və qətnamələr bəzən güclü dövlətlərin maraqlarına uyğunlaşdırılır. Bu, beynəlxalq hüququn obyektivliyini şübhə altına qoyur və münaqişələrin həllində böyük güclərin təsirini artırır. Məsələn, Rusiya və ABŞ arasında siyasi maraqların toqquşduğu yerlərdə beynəlxalq hüququn tətbiqi qeyri-bərabər olur. Bu, beynəlxalq hüququn tətbiqində səmimiyyətin olmamasına və nəticədə dondurulmuş münaqişələrin həllində uğursuzluqlara gətirib çıxarır.

Beynəlxalq hüququn çağırışlarına gəlincə, müasir texnologiyaların inkişafı və yeni nəsil münaqişələrin yaranması beynəlxalq hüququn qarşısında yeni çağırışlar qoyur. Kiberhücumlar, məlumat müharibələri və digər müasir təhdidlər beynəlxalq hüququn münaqişələrin həllində ənənəvi yanaşmalarının yetərsizliyini göstərir. Beynəlxalq hüquq, bu yeni təhdidlərə uyğunlaşdırılmalıdır ki, dondurul-

muş münaqişələrdə də səmərəli ola bilsin. Bununla yanaşı, dondurulmuş münaqişələrdə dövlət olmayan aktorların, xüsusilə terror qruplarının və digər qeyri-dövlət təşkilatlarının rolunun artması beynəlxalq hüququn səmərəli şəkildə tətbiq olunmasını çətinləşdirir. Dövlət olmayan aktorlar beynəlxalq hüququn əhatə dairəsinə tam daxil olmadığından, onlara qarşı hüquqi tədbirlər görmək çətindir. Bu vəziyyət münaqişələrin həllində yeni mexanizmlərin və hüquqi alətlərin yaradılmasını tələb edir [8].

Müasir dövrdə beynəlxalq ictimaiyyətin beynəlxalq hüquqdan gözləntiləri artmaqdadır. İnsan hüquqlarının qorunması, qaçqınların hüquqları və digər humanitar məsələlər, beynəlxalq hüququn əsas tələbləri arasına daxil edilir. Bu gözləntilər beynəlxalq hüququn dondurulmuş münaqişələrin həllində daha fəal olmasını tələb edir. Lakin beynəlxalq hüququn mövcud imkanları və bu gözləntilər arasında olan uyğunsuzluq, hüquqi sistemin çağırışlarla üzləşdiyini göstərir.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dondurulmuş münaqişələrin xüsusiyyətləri və beynəlxalq hüququn əsasları arasındakı əlaqə müasir beynəlxalq hüququn bu cür mürəkkəb və uzunmüddətli problemlərin həllində qarşılaşdığı çətinlikləri üzə çıxarır. Beynəlxalq hüquq münaqişələrin həllində əhəmiyyətli rol oynasa da, bu rolun tam təsirli olması üçün hüquqi mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi və tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi zəruridir. Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn potensialı yalnız dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların bu mexanizmlərə daha səmərəli şəkildə dəstək verməsi ilə tam şəkildə həyata keçirilə bilər. Hüquqi sənədlər dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn tətbiq olunan əsas sənədləri olaraq, münaqişələrin həllinə dair hüquqi çərçivələrin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu sənədlər beynəlxalq hüququn münaqişələrin həllində necə istifadə edildiyini və bu çərçivələrin effektivliyini anlamağa kömək edir.

Beynəlxalq təşkilatlar və müqavilələr dondurulmuş münaqişələrin həllində həlledici rol oynayır. Bu təşkilatlar münaqişə tərəfləri arasında vasitəçilik edir, sülh proseslərini dəstəkləyir və insan hüquqlarını qorumağa çalışır. Beynəlxalq müqavilələr isə münaqişələrin həllində hüquqi çərçivəni təmin edir və tərəflərin hüquqi öhdəliklərini müəyyən edir. Buna

baxmayaraq, bu səylərin tam səmərəli olması üçün beynəlxalq hüququn tətbiqi və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti daha effektiv və sistemli olmalıdır. Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn və təşkilatların potensialı yalnız bütün tərəflərin bu mexanizmlərə tam şəkildə riayət etməsi və onların effektivliyini artırmaq üçün qarşılıqlı əməkdaşlıq etməsi ilə tam şəkildə həyata keçirilə bilər.

Dondurulmuş münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn qarşısında duran məhdudiyyətlər və çağırışlar bu hüquqi çərçivənin təsirli olub-olmaması sualını gündəmə gətirir. Dövlətlərin suverenliyi, beynəlxalq hüququn tətbiqindəki boşluqlar, beynəlxalq təşkilatların məhdud səlahiyyətləri və ikili standartlar kimi məhdudiyyətlər beynəlxalq hüququn münaqişələrin həllində qarşılaşdığı əsas problemlərdir. Bununla yanaşı, müasir texnologiyaların inkişafı, dövlət olmayan aktorların rolu və beynəlxalq ictimaiyyətin gözləntilərinin artması kimi çağırışlar beynəlxalq hüququn bu yeni təhdidlərə qarşı uyğunlaşmasını tələb edir. Bu məhdudiyyətlər və çağırışlar nəzərə alındıqda, beynəlxalq hüququn dondurulmuş münaqişələrin həllində daha effektiv olması üçün müəyyən islahatlar və yeniliklər lazımdır. Bu islahatlar beynəlxalq hüququn icra olunma mexanizmlərinin gücləndirilməsi, beynəlxalq təşkilatların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və beynəlxalq hüququn müasir dövrün təhdidlərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində olmalıdır. Bu yanaşmalarla beynəlxalq hüquq dondurulmuş münaqişələrin həllində daha güclü və təsirli bir rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Broers, L. *From "frozen conflict" to enduring rivalry: reassessing the Nagorny Karabakh conflict. Nationalities Papers, 2015, 43(4), 556–576. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1042852>*
2. Coyle, J.J. *Russia's Border Wars and Frozen Conflicts. London: Springer International Publishing, 2018. 340 p. (p.22)*
3. Deliagin, M. *Crimea: The First Step in Russia's Return to the World. Russian Social Science Review, 2021, 62(4–6), 323–348. <https://doi.org/10.1080/10611428.2021.2002064>*
4. Kappmeier, M., Fütterer, M., & Redlich, A. *Transforming the Frozen Conflict of Moldova-Transnistria Through Joint Mediation Training. Journal of Peacebuilding & Development, 2014, 9(3), 88–94. <https://doi.org/10.1080/154231>*

66.2014.984562

5. Kennedy, R. *The limits of soft balancing: the frozen conflict in Transnistria and the challenge to EU and NATO strategy*. *Small Wars & Insurgencies*, 2016, 27(3), 512–537. <https://doi.org/10.1080/09592318.2016.1151655>

6. *Marking 16 Years Since Russia's Invasion of Georgia*. URL: <https://ru.usembassy.gov/mark-16-years-since-russias-invasion-of-georgia/>

7. *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>

8. Tudoroiu, T. *Unfreezing Failed Frozen Conflicts: A Post-Soviet Case Study*. *Journal of Contemporary European Studies*, 2015, 24(3), 375–396. <https://doi.org/10.1080/14782804.2015.1117968>

9. *Ukraine: The Budapest Memorandum of 1994*. URL: https://policymemos.hks.harvard.edu/files/policymemos/files/2-23-22_ukraine-the_budapest_memo.pdf?m=1645824948

10. *United Nations Peacekeeping Force in Cyprus*. URL: <https://unficyp.unmissions.org/about>

11. Wolff, S. *A resolvable frozen conflict? Designing a settlement for Transnistria*. *Nationalities Papers*, 2011, 39(6), 863–870. <https://doi.org/10.1080/00905992.2011.617363>

Ровшан Сабир оглы Ниязов РЕЗЮМЕ

Статья подробно анализирует роль международного права в урегулировании замороженных конфликтов и сложности, с которыми сталкивается этот процесс. Замороженные конфликты характеризуются прекращением военных действий, но юридическое и политическое разрешение конфликта не достигнуто. Эти конфликты представляют собой серьезное испытание для международного права и международных организаций, поскольку существующие правовые инструменты и механизмы часто оказываются недостаточными. В статье анализируются роль международного права в урегулировании конфликтов, его эффективность и ограничения. Правовые документы, конвенции и полномочия международных организаций оцениваются как ключевые элементы в разрешении этих конфликтов. Подчеркиваются ограничения международного права, такие как принцип государственного суверенитета, ограниченность полномочий

и пробелы в его применении. Статья отмечает необходимость реформ и создания новых правовых механизмов для повышения эффективности международного права. Это направлено на увеличение потенциала международного права в урегулировании конфликтов.

Ключевые слова: *Замороженные конфликты, международное право, мирные процессы, правовые ограничения, международные организации.*

Rovshan Sabir oglu Niyazov SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the role of international law in resolving frozen conflicts and the challenges faced in this process. Frozen conflicts are characterized by the cessation of military actions, yet the conflict remains unresolved in legal and political terms. These conflicts present a significant challenge for international law and international organizations, as existing legal tools and mechanisms often prove insufficient. The article examines the role of international law in conflict resolution, its effectiveness, and its limitations. Legal documents, conventions, and the mandates of international organizations are assessed as key elements in resolving these conflicts. The article highlights the limitations of international law, such as the principle of state sovereignty, limited mandates, and gaps in its application. The article emphasizes the need for reforms and the creation of new legal mechanisms to enhance the effectiveness of international law, aiming to increase its potential in conflict resolution.

Keywords: *Frozen conflicts, international law, peace processes, legal limitations, international organizations.*

POSTKOLONIALİZM VƏ DEKOLONİZASIYA

NƏRGİZ NAĞIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: nargiz_nagiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0009-0001-1205-5864

Giriş

Dünya müstəmləkə sisteminin dağılmasına bir sıra amillər təsir etdi. Bu faktorlardan ən əsası XX əsrin fəvqəldövlətinin yüksəlişi idi. Dünyanın inkişafını getdikcə daha çox müəyyən edən geosiyasi qüvvələr - ABŞ, SSRİ və Çin müstəmləkəçiliyə müxtəlif mövqələrdən və müxtəlif dərəcədə olsa da, münasibət bildirirdilər. 1918-ci ildə ABŞ prezidenti Vudro Vilson xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ideyasını irəli sürdü. Sürətlə inkişaf edən Amerika sənayesinin bazarlara və xammal mənbələrinə ehtiyacı var idi və proteksionist iqtisadi maneələri olan nəhəng müstəmləkə imperiyalarının mövcudluğu Amerika kapitalının müstəmləkələrin bazarlarına çıxışını ciddi şəkildə əngəlləyirdi.

Digər bir faktor, dünya iqtisadiyyatında müstəmləkəçilik üçün əlverişsiz olan proseslər oldu. Sənayeləşmiş dünyada bir çox növ təbii xammal üçün süni əvəzedicilərin istifadəsi artdı, bu da onların Afro-Asiya dünyasından çıxarılmasını getdikcə gəlirərini, mənfəətlərini azaltdı. Bunlar sintetik və süni liflər, plastik materiallar, süni rezin və s. idi. Beləliklə, 1960-cı illərin əvvəllərində Qərbin toxuculuq sənayesində sintetik və süni liflərin payı üçdə birdən çox olmuşdur [1, 114]; 1964-cü ildə kapitalist dünyasında süni kauçuk istehsalı təbii kauçuk istehsalını üstələdi.

Hərbi texnologiyanın, xüsusən aviasiyanın inkişafı və daha sonra nüvə silahının yaradılması, okean donanmalarının dövründə vacib olan strateji koloniyaların əhəmiyyətinin azalmasına səbəb oldu.

İkinci Dünya müharibəsi bütün bu amillərin təsirinin intensivliyini kəskin şəkildə artırdı, müstəmləkə sisteminin dağılmasını sürətləndirdi.

Avro-Asiya dünyasının dekolonizasiyası

Honq-Konq, Malaziya, Sinqapur və Birma, Hollandiya Hindistanı, eləcə də müharibənin sonunda birbaşa işğal edilmiş Vişi rejiminin nəzarətində olan Fransız Hind-Çini sənaye, maliyyə və hərbi münasibətlərində müstəmləkə imperiyaları ciddi şəkildə zəiflətdi. Onların xarici borcu kəskin artdı, istehsal, idxal və ixrac, ticarət donanması azaldı.

Britaniya hökuməti 1949-cu ildə devalvasiya etmək məcburiyyətində qaldı və 1951-ci ildə tədiyyə balansını böhranı ilə üzləşdi. Bundan əlavə, müharibə illərində müstəmləkəçi dövlətlərin hər zaman sözün əsl mənasında nəyin bahasına olursa-olsun qarşısını almağa çalışdığı bir şey baş verdi: asılı ərazilərin əhalisinin gözündə onların hakimiyyətinin nüfuzu düzəlməz dərəcədə sarsıldı. Müstəmləkə hakimiyyətlərinin və hətta metropoliyaların özlərinin düşmənə təslim olması müstəmləkə xalqları arasında ağ adamın məğlubedilməzliyi haqqında mifi dağıtdı. Eyni zamanda, Asiya dövlətinin (Yaponiya) Cənub-Şərqi Asiyada müstəmləkələri ələ keçirməsi onların sakinlərini inandırdı ki, onlar öz müqəddəratlarını öz əllərinə alıb azadlığa özləri nail ola bilərlər. Üstəlik, yapon işğalına qarşı müqavimət illərində regionun bir sıra ölkələrində müasir müharibə (partizan müharibəsi) təcrübəsi qazandı və onu keçmiş müstəmləkəçilərə qarşı çevirə bilən hərbi təşkilatlar yarandı (Filippin, Hukbalahap, Vyetnamda Viet Minh, Birma Milli Ordusu, Hindistan milli ordusu - qismən müharibədən sonra dağıldığı üçün).

İkinci Dünya müharibəsi illərində, hətta birincidən daha çox, koloniyalarla metropoliyalar arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi müşahidə edildi. Hətta o vaxtdan daha çox, bu, xüsusilə ticarət və səhmdar qrupların (kastaların) mövqələrinin güclü olduğu Hindistanda milli sahibkarlığın artmasına kömək etdi və sənayeləşmə artıq XIX əsrin ortalarında başladı. Bundan əlavə, maddi və insan resurslarının təcili və görünməmiş səfərbər edilməsi, xammalla təmin etmək üçün ictimai işlərin təşkili (məsələn, Nigeriyada qalay mədənlərində kəndlilərin məcburi əməyi) ənənəvi sosial-iqtisadi sistemin dağılmasını sürətləndirdi. Bununla bağlı müstəmləkə subyektlərinin milli özünüdərkini artmasıdır. Müharibə onların siyasi üföqlərini kəskin şəkildə genişləndirdi.

II Dünya müharibədən sonrakı ilk onilliklərdə Asiya və Afrika ölkələrində baş verən əsas ictimai-siyasi proseslərdən biri olan dekolonizasiya - Avropa dövlətlərinin müstəmləkələri tərəfindən siyasi müstəqillik əldə etməsi idi. Bu, İkinci Dünya müharibəsinin son həftələrində başlayan uzun bir proses

idi və bütövlükdə yalnız 1970-ci illərin ortalarında tamamlandı. Müharibədən sonrakı iyirmi il ərzində koloniyaların ümumi sahəsi 37 milyon kvadratmetrdən 6 milyon kvadratmetrə qədər azaldı. Koloniyaların əhalisi isə 660 milyondan 36 milyon nəfərə qədərdir [1, 40]. Bu dövrdə 60-a yaxın koloniya müstəqillik əldə etdi.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Frans Fanon getdikcə görkəmli filosof və ya nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanındı. Onun ən məşhur “Yerin bədbəxtləri” (1961) əsəri Britaniya sosioloq-nəzəriyyəçisi Stüart Holl tərəfindən “Dekolonizasiyanın İncili” kimi səciyyələndirildi: o zaman dekolonizasiya sözü müstəmləkə ölkəsinin siyasi müstəqillik əldə etməsinin siyasi prosesini nəzərdə tuturdu [2]. Bu yaxınlarda “dekolonizasiya” xüsusi məna kəsb etməyə başladı, yəni azlıqlara və digər mədəniyyətlərə münasibətdə iyerarxik, irqiləşmiş düşüncənin irsini aradan qaldırmaq üçün Qərb mədəniyyəti və onun institutlarının tənqidi qiymətləndirilməsi baş verdi. Fanonun özü ilk vaxtdan bu dekolonizasiya prosesi və buna necə nail olmaq məsələsi ilə ciddi şəkildə məşğul idi. Onun qeyd etdiyi kimi, irq anlayışı müstəmləkəçilik, imperializm və onların mədəniyyətləri üçün mərkəzi anlayış idi; Fanonun “Qara Dəri, Ağ Maskalar” (1952) adlı əsəri qaradərili insanın subyektiv nöqtəyi-nəzərindən irqiləşmiş cəmiyyətdə irq təcrübəsini təhlil edən ilk kitablardan biri idi. Fanon özü də təkcə tibbi psixiatriyadan deyil, həm də psixoanalizdən, fəlsəfədən, siyasətdən və ədəbiyyatdan geniş şəkildə istifadə edən psixiatriyasının ənənəsində yetişmiş bir həkim idi.

Karl Marks, Fridrix Nitsşe, Ziqmund Freyd və Jan-Pol Sartr kimi Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən yararlanaraq irqçilik, müstəmləkəçilik və istismara qarşı çıxan Frans Fanon Qərb mütəfəkkirləri içərisində dolaylı da olsa postkolonializm və dekolonizasiya siyasi hadisələri ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir. F.Fanon bu mütəfəkkirlərin ideyalardan bəhrələnərək müstəmləkəçiliyi, onun bütün qəddar təzahürlərini tam yeni aspektdə, konkret materiallar əsasında açıb göstərmişdir [3, 1-4; 44; 109]. Lakin bundan daha çox - və Cənubi Afrikadakı dekolonizasiya hərəkatının Fanondan (1963) öyrənə biləcəyi yer budur - o, keçmiş təkrarlamaq əvəzinə gələcəyə yönəlməyin zəruriliyində ısrar etdi. Deməli, dekolonizasiya onun üçün bəşəriyyətin irqi və ya mədəni “mərkəz”ə və bir sıra alt irqlərə və mədəniyyətlərə – müstəmləkələrə iyerarxiyasına məruz qalmayan yeni bir insanın yaradılması deməkdir. “Yerin bədbəxtləri” əsərində F.Fanon bu mənzərəni dekolonizasiya ilə bağlı kəskin şəkildə ifadə edir (1963).

Dünyanın nizamını dəyişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan dekolonizasiya, şübhəsiz ki, tam nizamsızlıq proqramıdır. Ancaq bu, nə sehrli təcrübələr, nə təbii bir sarsıntı, nə də dostluq anlayışı nəticəsində baş verə bilməz. Dekolonizasiya, bildiyimiz kimi, tarixi bir prosesdir: yəni onu başa düşmək mümkün deyil, ona tarixi forma və məzmun verən hərəkatları ayırd edə bildiyimiz ölçüdən başqa, başa düşülən və ya özü üçün aydın ola bilməz... Dekolonizasiya heç vaxt nəzərə çarpmadan baş vermir, çünki o, fərdlərə təsir edir və onları əsaslı şəkildə dəyişdirir. O öz əhəmiyyətsizliyi ilə əzilmiş iştirakçını tarixin proyektorlarının möhtəşəm parıltısı ilə əsas aktyorlara çevirir. O, yeni insanlar tərəfindən təqdim olunan təbii bir ritm və onunla birlikdə yeni bir dil və yeni bir insanlıq gətirir. Dekolonizasiya yeni insanların yenidən yaradılmasıdır. Lakin bu yaradılış öz qanuniliyinə görə heç bir fəvqəltəbii gücə borclu deyil; müstəmləkələşdirilmiş “şey” özünü azad etdiyi eyni proses zamanı insana çevrilir. Cənubi Afrikadakı dekolonizasiya layihəsi F.Fanon tərəfindən irəli sürülən “imtina” şərtləri əsasında həyata keçirilməsə, bunun əvəzində irqçilikdən kənar “yeni insanlığın” artan konstitusiyasına davamlı olaraq (bu, heç vaxt bitməyən bir layihə olduğu üçün) töhfə verməsə, müstəmləkəçilik və zülmədən kənar, insanları yenidən qütbləşdirmə riski daşıyır. Xatırlatmaq lazımdır ki, F.Fanonun məsələsində Afrikalı istismarçı işğala məruz qoyan müstəmləkəçi dövlətlər onun imtina hədəfi olub; Bu gün Şimal və Cənub, eləcə də Şimal yarımkürəsindəki şəhərlər arasında (artan) bərabərsizlikləri nəzərə alaraq, müqavimət göstərmək üçün uyğun güc kimi böyük korporasiyaların iqtisadi, qloballaşan neo-müstəmləkəçiliyinə istinad etmək olar. Təəccüblü deyil ki, o, iqtisadi ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkənlər əsasən müstəmləkəyə çevrilmiş, eləcə də köləlik və daha sonra miqrant əməyinin mənbələri olmuş xalqın nümayəndəsidir. Bu ideologiya maliyyə kapitalı, korrupsiya, yoxsulların təbəçiliyi və digərindən qorxmaq ilə xarakterizə oluna bilər ki, bu da kənarlaşdırılmağa gətirib çıxarır... hegemon, repressiv və zorakı bəyanatlar üçün mühiti təmin edir [4].

Havayalı suverenlik fəalı, eyni zamanda Poka Laenui adından istifadə edən Hayden Burgess dekolonizasiyanın beş mərhələsini təklif etdiyi “Dekolonizasiya prosesləri” adlı bir esse yazdı: Bərpa, Yas, Xəyal, Öhdəlik və Fəaliyyət. Dekolonizasiyanın birinci mərhələsi yenidən kəşf və bərpa prosesini əhatə edir. Laenui yazır ki, “bu mərhələ cəmiyyətin

son dekolonizasiyanın əsasını qoyur". Bu fazada müstəmləkəçiliyin nəticələrini çəkənlər hakim mədəniyyətdən daha aşağı mövqə tutduqlarını şübhə altına almağa başlayırlar. Fərd öz yerli tarixini yenidən kəşf etməyə başlayır və mədəniyyətinin dil və adət-ənənələr kimi itirilmiş aspektlərini bərpa edir. Laenui qeyd edir ki, "ikinci mərhələnin təbii nəticəsi matəmdir - xalqın öz qurbanına görə ağlaya bildiyi vaxt". Dekolonizasiyanın üçüncü mərhələsi yuxu görmənin həyatı vəzifəsini əhatə edir. Laenui hesab edir ki, yuxular müstəmləkəsizləşmə prosesində ən vacib mərhələdir. Bu, "imkanların tam panoramasının ifadə olunduğu, müzakirələr, məsləhətləşmələr və gələcək arzular üzərində xəyalların qurulması yolu ilə nəzərdən keçirildiyi və nəticədə yeni sosial nizamın yaradılması üçün döşəməyə çevrildiyi" mərhələdir. Bu restrukturizasiya mövcud institusional güc strukturlarının yenidən qiymətləndirilməsini və dünyagörüşlərimizin genişləndirilməsini və bütün millətlər üçün daha yaxşı bir dünya yaratmaq üçün paradimlərimizin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Laenuinin dekolonizasiyanın dördüncü mərhələsi arzularınıza sadıq qalması və onları reallaşdırmaq üçün qərar qəbul etməyi əhatə edir. Dekolonizasiyanın son mərhələsi fəaliyyət mərhələsidir. Laenui izah edir ki, hansı məsələlərin yerinə yetiriləcəyi ilə bağlı konsensus dördüncü mərhələdə fəaliyyət mərhələsinə keçməzdən əvvəl baş verməlidir [5].

Dekolonizasiyanı üç əsas mərhələyə bölmək olar. Birincisi 1940-cı illərin ikinci yarısında - 1950-ci illərin birinci yarısında, ikincisi - 1950-ci illərin sonu - 1960-cı illərin, üçüncüsü - 1970-ci illərin ortalarında baş verib. Əlbəttə, ayrı-ayrı müstəmləkələr hətta bu dövrdən sonra da mövcud idi (Namibiya, Honq-Konq, Makao), bir sıra kiçik (bəzən strateji əhəmiyyətli) xarici əraziləri qeyd etmədik, lakin ümumilikdə dekolonizasiya prosesi bu zamana qədər başa çatdı.

Dekolonizasiyanın müqəddiməsi İkinci Dünya Müharibəsinin qızgın vaxtında Fransanın mandatında olan Suriya və Livan ərazilərinin müstəqillik əldə etməsi hesab edilə bilər. Bu, əvvəlcə birbaşa müharibə ilə, sonra isə ingilis-fransız ziddiyyətləri ilə bağlı idi.

Dekolonizasiyanın birinci mərhələsinin başlanğıcı müharibənin sonuna, 1945-ci ilin avqust-sentyabr aylarına, digər iki ölkənin - İndoneziya və Vyetnamın milli qüvvələrinin liderlərinin müstəqilliklərini elan etdikləri vaxta aid edilə bilər (Cakarta da Sukarno, Hanoyda Chi Minh). Lakin metropoliyalar milli qüvvələrin iradəsinə boyun əymədilər. Fransız

qoşunları və administrasiyası Vyetnama, hollandlar isə İndoneziyaya qayıtdılar.

Xarakterik haldır ki, Vyetnamın şimalında yaradılmış Vyetnam Demokratik Respublikasının (VDR) rəhbərliyi kommunistlərin başçılığı ilə köhnə müstəmləkəçi dövlətin iddialarına qarşı ABŞ-ın dəstəyinə ümid edirdi. Amerikalılar dilemma ilə üzləşdilər: ya dekolonizasiya, lakin eyni zamanda Vyetnamda kommunistlərin mövqeyini daha da gücləndirmək, ya da Fransanı müstəmləkəçi dövlət kimi dəstəkləmək, eyni zamanda "qırmızı vəbanın" yayılmasına qarşı çıxmaq. ABŞ öz müqəddəratını təyin etmə ritorikasından əl çəkmədən, "Soyuq müharibə"nin başlanğıcı kontekstində sonuncunu seçdi.

Onlar müstəmləkəçi dövlətlərin digər müllərində də bu modeli izlədilər. Eyni zamanda, amerikalılar bu gücləri solçu qüvvələrə qarşı dəstəkləməklə faktiki olaraq avropalıları müstəmləkələrdən sıxışdırıb çıxarmaq və onların maraqlarını öz maraqları ilə əvəz etmək siyasəti yürüdükdülər.

Fransanın Vyetnamda (1946-1954) və Hollandiyanın İndoneziyada (1947-1949) müstəmləkəçilik müharibələri metropol ölkələrin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. VDR Vyetnamda gücləndi və İndoneziyada uğursuz federal təcrübədən sonra 1950-ci ildə unitar İndoneziya Respublikası yarandı. Hər iki ölkə üçün müharibədən sonra müstəqilliyə aparan yol qanlı olsa da, nisbətən qısa oldu: ana ölkələr hətta qoşunlarını və məmurlarını geri qaytardıqdan sonra da artıq bütün cəmiyyətləri üzərində nəzarəti bərpa edə bilmədilər. Eyni şey ABŞ-ın artıq 1946-cı ildə müstəqillik verdiyi Filippin üçün də keçərlidir.

Dekolonizasiyanın birinci mərhələsinin mərkəzi hadisəsi, şübhəsiz ki, İngiltərə tərəfindən müstəmləkəçilik tarixində demoqrafik və ərazi baxımından ən böyük asılı ərazi olan Hindistana müstəqillik verməsi idi. Cənubi Asiya XVIII əsrin sonlarından Britaniya imperiyasının nüvəsini təşkil edir və ona uzun müddət sahibliyi metropola böyük iqtisadi və geosiyasi faydalar gətirirdi. Onların dəyəri Birinci Dünya müharibəsindən sonra azalmağa başladı və İkinci Dünya müharibəsi zamanı praktiki olaraq yox oldu. Britaniya hakimiyyət orqanları ilə əsas milli qüvvələr (İNC, Müsəlman Liqası) arasında bir sıra çətin danışıqlardan sonra 1947-ci ilin avqustunda Hindistan iki dominiona - Hindistan İttifaqına və Pakistana bölündü.

1950-ci illərin ortalarına qədər Avropa dövlətlərinin Asiyadakı müstəmləkələrinin əksəriyyəti siyasi müstəqillik əldə etdi. Müstəmləkə sisteminin ağırlıq mərkəzi Afrikaya keçdi.

Dekolonizasiyanın ikinci mərhələsi milli azadlıq mübarizəsində sakitlik dövrü və hakimiyyətin ötürülməsi aktları ilə müşayiət olundu. Qalan müstəmləkələrdə anti-müstəmləkəçilik maraqlarının formalaşması və onların ifadəsi ləngiyirdi ki, bu da müstəmləkəsizliyin birinci dalğası ölkələri ilə müqayisədə bu ölkələrdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin ləng getməsi ilə əlaqədar idi.

Dekolonizasiyanın ikinci mərhələsi 1956-cı ildə Fransanın Mərakeş və Tunis üzərindəki protektoratından, Mərakeşin isə İspaniya zonasından imtinası ilə açıldı.

Dekolonizasiyanın üçüncü mərhələsi 1970-ci illərin birinci yarısında baş verdi və 1973-cü il neft böhranı ilə təkan verən Portuqaliya İmperiyasının dağılması ilə əlaqələndirildi. Növbəti il metropolun Portuqaliya Qvineyasına (Qvineya-Bisau), 1975-ci ildə isə Anqolaya, Mozambikə müstəqillik verməyə məcbur oldu.

Dekolonizasiyanın yekun aktları 1989-cu ildə Namibiyanın Cənubi Afrikadan müstəqilliyi və iki kiçik anklavın - 1997-ci ildə Britaniya Honq-Konqunun və 1999-cu ildə Portuqaliya Makaonun Çinə qaytarılması hesab edilə bilər [6, 9-12].

1960-cı il dekabrın 14-də yenidən suverenlik əldə etmiş ölkələrin təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyası “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə” adlı 1514 (XV) sayılı qətnamə qəbul etdi. 1960-cı il tarixə Afrika ili kimi daxil oldu. Həmin ildə kontinentin mərkəzi və qərb hissəsində 17 ölkə müstəqillik qazandı. Lakin qətnamənin qəbul edilməsindən 64 il keçsə də, Yeni Kaledoniya, Martinika, Fransız Qvianası, Qvadelupa, Mayot, Polineziya, Korsika, Karib dənizi və Antil adalarının xalqları hələ də yeni müstəmləkəçilik təcrübələrinə məruz qalırlar.

Beləliklə, Qərb dövlətləri bir tərəfdən kağız üzərindəki müstəmləkələrə son qoyub bu ölkələr qarşısında rəsmi öhdəliklərindən qurtulacaqları halda, digər tərəfdən onları öz nəzarətlərində saxlamaq üçün müxtəlif yollarla yeni üsullar tapıb istismar etməyə davam edirlər.

Yeni müstəmləkəçilik də adlandırılan “neokolonializm” anlayışı müstəmləkəçiliyin təcrübədə hələ də davam etdiyi, lakin metodunun dəyişdirildiyi və müxtəlif alətlərlə edildiyi tezisə əsaslanır. Müvafiq olaraq, neokolonializm keçmiş müstəmləkəçi dövlətlərin və ya sənaye dövlətlərinin dolaylı yolla keçmiş müstəmləkələr də daxil olmaqla “inkişaf etməkdə olan” müstəqil dövlətlər və xalqlar üzərində iqtisadi, siyasi və mədəni nəzarəti həyata keçirdiklə-

ri müstəmləkəçiliyin müasir formasıdır.

1957-ci ildə müstəqillik əldə etmiş Qananın ilk prezidenti Kwame Nkrumahın sözlərinə görə, keçmiş müstəmləkələr nəzəri cəhətdən müstəqilliyə nail olsalar da, real olaraq suverenliyə nail ola bilməyiblər. Bunun səbəbi iqtisadiyyata və təbii sərvətlərə xarici aktorlar tərəfindən davamlı birtərəfli nəzarət idi. Nkrumahın fikrincə, yeni müstəmləkəçilik imperializmin ən pis formasıdır, çünki onu aşkar etmək və ona görə də klassik müstəmləkəçilikdən daha çətin mübarizə aparır və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımır. Digər tərəfdən, Nkrumah köhnə müstəmləkəçilikdə müstəmləkəçi dövlətin heç olmasa müstəmləkələrdə etdiklərini əsaslandırmaqla və ya öz xalqına izah etməli olduğunu və bu mənada yeni müstəmləkəçilikdən nisbətən daha “mədəni” olduğunu bildirdi. Müstəmləkəçilik üzrə ixtisaslaşan akademik Andreas Ekkertin fikrincə, Afrika hökumətləri hələ də həqiqətən müstəmləkəçilikdən azad olmayıblar. Çünki bu gün keçmiş müstəmləkələrin demək olar ki, hamısı suverenlik qazanmış dövlətlərdən ibarət olsa da, əsrlər boyu müstəmləkəçiliyin qoyub getdiyi irs insanların şüurunda, müstəqillik əldə etdikdən sonra qurulan dövlət strukturlarında, iqtisadi və mədəni sahələrdə yaşayır və təsirini davam etdirir.

Bu irslərdən biri də, şübhəsiz ki, müstəmləkəçi dövlətlərin hakim olduqları coğrafiyalarda bölgənin etnik və mədəni quruluşunu nəzərə almadan öz maraqları üçün çəkdiqləri sərhədlərdir. Afrika ölkələri hələ də bu süni sərhədlərin yaratdığı problemlərlə mübarizə aparır. Çox vaxt etnik qarşıdurmaların və vətəndaş müharibələrinin mənbəyi kimi göstərilən sərhədlərlə yanaşı, bu ölkələrdə davam edən qeyri-sabitlik, iqtisadi zəiflik və diktatura rejimləri də müstəmləkəçiliyin dolaylı və ya birbaşa nəticələri kimi dəyərləndirilir.

Fransa neokolonializmi

Bunu xüsusilə Fransanın timsalında görmək mümkündür. Tarixdə İngiltərədən sonra ikinci ən çox müstəmləkəyə malik ölkə olan Fransa, keçmiş müstəmləkələri olan Afrika ölkələrindəki vətəndaş qarşıdurmalarına və soyqırımlarına görə məsuliyyət daşıyır. Kağız üzərindəki siyasi hakimiyyəti sona çatsa da, müstəqillik əldə etdikdən sonra ortaya çıxan terror, siyasi qeyri-sabitlik və təhlükəsizlik problemləri kimi səbəblərdən Fransa bu ölkələrdə hərbi mövcudluğunu davam etdirir. Məsələn, Fransa Nigeriya Vətəndaş müharibəsində mərkəzi hökumətə qarşı separatçıları dəstəkləyir və bu ölkələr-

də vətəndaş qarşılıqlarının fəal iştirakçısı kimi görünür. Lakin uzun müddətdir ki, Fransanın iddia etdiyinə əksinə olaraq bölgədəki hərbi mövcudluğu ilə təhlükəsizliyi təmin edə bilmədiyi, əksinə, üsyançı qruplara dəstək verməklə qeyri-sabitliyə səbəb olduğu bildirilir. Həmçinin Fransanın keçmiş müstəmləkələrindəki hökumətləri nəzarətdə saxlamağa çalışmasının təsadüf olmadığı və bu səbəbdən onun maraqlarına zidd olan dövlət idarəçilərinin çevriliş və ya sui-qəsd yolu ilə bir-bir sıradan çıxarıldığı düşünülür. Son 50 ildə 67 hərbi çevrilişin baş verdiyi 27 Afrika ölkəsindən 16-nın Fransanın keçmiş müstəmləkələri olması bu iddianı təsdiqləyən məlumatlar kimi göstərilir. Digər tərəfdən, Fransanın mədəni müstəmləkəçilik vasitəsi olaraq öz müstəmləkələrinə rəsmi dil kimi tətbiq etdiyi fransız dili bu gün 30-a yaxın ölkədə 140 milyon insan tərəfindən danışılmağa davam edir.

Göründüyü kimi, neokolonializm zəngin dövlətlərin yoxsul və zəif ölkələri keçmişdə olduğu kimi birbaşa hərbi güc tətbiq etməklə deyil, üstüörtülü şəkildə iqtisadi və siyasi maneərlərlə nəzarətdə saxladığı istismar formasıdır. Buna nail olmaq üçün sözügedən ölkəni iqtisadi cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salmaq və çarəsiz buraxmaq kifayət edərdi. Bu üsul hərbi müdaxiləni nəzərdə tutmadığı üçün qarşı tərəfin müqaviməti ilə qarşılaşmaqdan söhbət gedə bilməz. Bu mənada fransız tarixçisi Mark Ferro neokolonializmi “işğalsız müstəmləkəçilik” kimi tərif edir. Ferro, müstəmləkə ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə istismarın sona çatmadığını, əksinə, onun yalnız şəklini dəyişdiyini bildirir və zəngin dövlətlərin “yardım” adı altında inkişaf etməkdə olan ölkələri istismara və talan etməyə davam etdiyini müdafiə edir.

Əslində, neokolonializmdə istismar ediləcək cəmiyyətin müstəqil iqtisadiyyata və iqtisadi siyasətə malik olmaması əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bunu təmin etmək üçün beynəlxalq şirkətlər tərəfindən verilən maliyyə yardımı işə düşür. Əksəriyyəti yardım alan ölkənin əleyhinə olan bu maliyyə yardımı müqabilində qəbul edilməli olan sərt şərtlərlə yardım edən ölkələr üzərində iqtisadi və siyasi hegemonluq qurulur və beləliklə, onların müstəqilliyi bir növ girov qoyulur. Bu mənada Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) müstəmləkəçilik alətləri olduğu üçün tez-tez tənqid olunan qurumlar kimi ön plana çıxır. Çünki bu təşkilatlar verdikləri kreditlər müqabilində ölkələrin daxili siyasətlərinə müdaxilə edə bilərlər. Məşhur amerikalı iqtisadçı və yazıçı Con Perkins “New Confessions of

an Economic Hit Man” adlı kitabında illərdir birlikdə çalışdığı BVF və Dünya Bankı kimi qurumların Qərb ölkələrinə qaytara bilməyəcəkləri yüksək faizlə kreditlər verməklə inkişaf etməkdə olan ölkələri asılı vəziyyətə salan şüurlu siyasət yürütdüyünü açıqlayır. Fransız tarixçisi Ferro bu fikirdədir ki, ənənəvi müstəmləkəçilik sistemi praktikada olmadığına görə, indi dünya diqqətini digər hökmranlıq formalarına yönəltməlidir. Çünki köhnələrlə müqayisədə yeni müstəmləkəçilik istismar edilən ölkələrin “razılığı” və hətta istismarçı ölkələrə hiss edilən “empatiya” ilə baş verir və ya dolayısı ilə maliyyə və sosial yardım və dəstək adı altında həyata keçirilir. Faktı aşkar etmək daha çətindir.

Nəticə

Bugünkü şəraitdə neokolonial dövlətlər öz əməllərinə görə artıq heç bir hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşımır və “bəşəriyyət qarşısında müstəsna xidmətləri”nə görə beynəlxalq aləmdə nüfuzlu mükafatlara layiq görülürlər. Digər tərəfdən, müasir vasitələrlə istismar olunmağa davam edən ölkələrin xalqı, içində olduqları vəziyyətin fərqiçilik inkişaf etdirə bilmir və buna görə də mövcud vəziyyətdən xilas ola bilmirlər [7].

Azərbaycanın dekolonizasiya istiqamətində son illər atdığı addımlar müstəmləkəçilikdən azad olmağa çalışan xalqlarda, eləcə də müstəqillik əldə etsələr də, hələ də neokolonializmdən əziyyət çəkən dövlətlərdə, Fransanın dənizasıırı ərazilərində böyük inam yaradıb. Azərbaycan dövlətinin dekolonizasiya sahəsində siyasəti nəticəsində kolonializm və neokolonializmin ağır fəsadları, müstəmləkə altında yaşayan xalqların fundamental hüquqlarının kobud pozuntuları, insanların azadlıqlarının məqsədli şəkildə məhdudlaşdırılması, məqsədyönlü assimilyasiya siyasəti dünya ictimaiyyətinə çatdırılır, BMT, Qoşulmama hərəkatı və s. tribunalarında danışılır.

Fransa beynəlxalq təşkilatların və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların uzun illərdir tələblərinə məhəl qoymur, neokolonializm siyasətini davam etdirir. Ən əsası isə bu çirkin siyasət nəticəsində yalnız xalqların müstəqillik və suverenlik hüquqları məhdudlaşdırılmayıb, həm də onların malik olduqları yeraltı və yerüstü sərvətlər amansızcasına talan edilib. Elə buna görə də Azərbaycan Prezidenti məsələnin COP29 çərçivəsində müzakirəsini mühüm prioritet elan edir [8].

Açar sözlər: *kolonializm, postkolonializm, neokolonializm, dekolonizasiya, Fransa, Frans Fanon, Afrika.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Рымалов В.В. Распад колониальной системы и мировое капиталистическое хозяйство. М.: Мысль, 1966. -стр. 478
2. Decolonising development with Frantz Fanon by Benjamin Selwyn, 11 September 2023. - <https://mondediplo.com/outsidein/fanon-development>
3. Fanon F. Siyah Deri, Beyaz Maskeler (С. Койтак, Çev.). Encore Yayınları. İstanbul 2020, ss.192
4. Fanon and Decolonisation - <https://scielo.org.za/pdf/phronimon/v20n1/01.pdf>
5. Paalaala/Remembrance: 5 Stages of Decolonization-<http://www.josimalaya.com/5-stages-of-decolonization.html>
6. Фурсов К. А. Деколонизация Афро-Азиатского мира; Предпосылки, этапы, модели. 2015. - https://www.academia.edu/32456789/Деколонизация_афро_азиатского_мира_предпосылки_этапы_модели
7. Sömürgecilik Bitti, Hoşgeldin Yeni Sömürgecilik! - <https://perspektif.eu/2023/06/02/somurgecilik-bitti-hosgeldin-yeni-somurgecilik/>
8. İqlim dəyişmələri və kolonializm – Azərbaycanın COP29 gündəliyi - Xalq qəzeti. - 2024.- 21 iyun. - No 127. - S.1,5-https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_3788.pdf

NARGIZ NAGIYEVA

*Associate professor of Baku State University,
Doctor of Philosophy in Political Science*

Postcolonialism and decolonization

It is accepted that the first steps of postcolonialism were taken after the Second World War. Fighting against Western colonialism, Frantz Fanon's works "Black Skin, White Masks" and "The Wretched of the Earth" played an important role in strengthening the decolonization process. The concept of "neocolonialism" is based on the thesis that colonialism still continues in practice, but the method is changed and it is done with different tools. Accordingly, neocolonialism is a modern form of colonialism in which former colonial powers or industrial powers indirectly exercise economic, political, and cultural control over "developing" independent states and peoples, including former colonies.

Key words: *colonialism, neokolonialism, postcolonialism, decolonisation, France, Frantz Fanon, Africa.*

NARGIZ NAGIYEVA

*Доцент Бакинского Государственного
Университета,
доктор философии по политическим наукам*

Постколониализм и деколонизация

Принято считать, что первые шаги постколониализма были сделаны после Второй мировой войны. Борясь против западного колониализма, произведения Франса Фанона «Черная кожа, белые маски» и «Проклятем заклеимённые» сыграли важную роль в усилении процесса деколонизации. Концепция «неоколониализма» основана на тезисе о том, что колониализм все еще продолжается на практике, но метод меняется и осуществляется с помощью других инструментов. Соответственно, неоколониализм — это современная форма колониализма, при которой бывшие колониальные державы или промышленные державы косвенно осуществляют экономический, политический и культурный контроль над «развивающимися» независимыми государствами и народами, включая бывшие колонии.

Ключевые слова: *колониализм, постколониализм, неоколониализм, деколонизация, Франция, Франц Фанон, Африка.*

AZƏRBAYCANIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN MƏRKƏZİ MƏSƏLƏSİ KİMİ

PƏRVİN İBRAHİMOVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət" kafedrasının doktorantı

E-mail: parvin.ibrahim.m@gmail.com

2020-ci ildə 44 günlük müharibə, 2023-cü ilin sentyabrında lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olundu. Bu nailiyyətlər uzunsürən prosesin nəticəsi idi. Başlanğıcı hələ Ümummillə Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdu.

XX əsrin sonunda Azərbaycanın tarixində yeni bir dövr başladı. 1991-ci il avqustun 30-da "Müstəqillik haqqında Bəyannamə", 1991-ci il oktyabrın 18-də "Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktı" qəbul edildi. Müstəqil dövlətçilik yoluna qədəm qoyan digər dövlətlər kimi, Azərbaycan üçün də çətin mərhələ başladı. Bütün bunlara əlavə olaraq, Azərbaycan işgalla üzləşdi. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü pozuldu, qaçqınlar problemi ortaya çıxdı.

Ümummillə Lider Heydər Əliyev prezident seçildikdən sonra (1993-cü il, 3 oktyabr) Azərbaycanın progressiv inkişafına yönəlmiş, balanslaşmış xarici siyasət yürütməyə başladı.

Qarşıya qoyulmuş problemi təhlil etməzdən əvvəl dövlət ərazisi və dövlətin ərazi bütövlüyü anlayışlarını nəzərdən keçirək.

Dövlət ərazisi – hər hansı dövlətin suverenliyi altında olan əraziyə deyilir. Həmin ərazi çərçivəsində dövlət öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. Dövlət ərazisinin tərkibinə onun quru ərazisi, daxili suları, ərazi suları, quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının tək, quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının üzərində yerləşən hava məkanı daxildir [8, s. 69-70].

Dövlətin ərazi bütövlüyü onun suverenliyinin ayrılmaz elementi olduğundan beynəlxalq hüquqda ayrıca prinsip kimi yer alıb. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsink Müşavirəsinin 1975-ci il 1 avqust tarixli Yekun aktında beynəlxalq hüququn 10 əsas prinsipi göstərildi. BMT Nizamnaməsində göstərilmiş 7 prinsipə bu sənəddə 3 yenisə əlavə olundu. Bunlardan biri də dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi idi. Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində dolaylı yolla bildirilmişdi: "Bütün üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi

müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər".

Bununla belə, ərazi bütövlüyü müstəqil prinsip kimi Helsink Yekun aktında öz əksini tapmışdı [8, s. 38]. Bu prinsipə görə, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməli, başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqa zidd hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da ərazi bütövlüyü məsələsinə toxunulub. Əsas Qanunumuzun preambulasında bəyan edilən altı niyyətdən biri və məhz birincisi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq hər bir vətəndaşın vəzifəsidir [5, s.12]. Heydər Əliyevin fəaliyyətində ərazi bütövlüyünün bərpasına yönəlmiş addımları bir neçə qrupda birləşdirmək məqsədəuyğun olardı: - dünya dövlətləri ilə ikitərəfli və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əlaqələrin qurulması; - iqtisadiyyatın inkişafı, maddi bazanın yaradılması; - ordu quruculuğu.

1991-1993-cü illərdə AXC-Müsavat cütliyünün həyata keçirdiyi səriştəsiz xarici siyasət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın nüfuzuna zərbə vurur, onu münaqişəyə və ziddiyyətlərə meyilli dövlət kimi tanıdırdı. Xüsusilə də, regionda böyük təsir imkanlarına malik, Azərbaycanla tarixi-ənənəvi əlaqələri olan Rusiya ilə münasibətlərin kəskinləşməsi münaqişənin xeyrimizə həll olunmasını mümkün edirdi. Bu səbəblərdən, Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra siyasi böhranın aradan qaldırılması və dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində önəmli addımlar atdı. Bunlardan biri 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın MDB-yə üzv qəbul olunması idi. Beləliklə, Rusiya ilə mövcud olan gərginliyi tənzimləyə bildi [9, s. 255].

Heydər Əliyev münasibətləri regional səviyyədə möhkəmləndirməklə kifayətlənmir, Azərbaycanın mövqeyini beynəlxalq müstəvidə təmsil edirdi.

1993-cü il dekabrın 19-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Fransa prezidenti F. Mitteranın dəvəti ilə Parisdə rəsmi səfərdə olarkən imzaladığı və Azərbaycanın ATƏM-in yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına qoşulmasını təsdiq edən sənədlə ölkəsinin BMT prinsiplərinə sadıq olduğunu göstərdi. Heydər Əliyev bununla həm öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürdü, həm də öz sülhsevər mövqeyini ortaya qoydu. Bu, gələcəkdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməzliyini təmin etmək üçün atılan vacib addımlardan biri idi [4, s. 152].

Heydər Əliyev dünya ölkələrinə səfər edən zaman dövlət və hökumət başçıları ilə, digər qurumların rəhbərləri ilə müxtəlif səviyyəli görüşlərində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə və tezliklə həll edilməsinə dair fikirləri danışıqların əsas mövzusunun təşkil edirdi. Heydər Əliyev regionun iri dövlətləri – Rusiya, Türkiyə, İranla, habelə dünyanın aparıcı dövlətləri olan ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Fransa, Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları və başqa dövlətlərlə münasibətlər qururdu.

Xarici təbliğat və informasiya fəaliyyətini qaydaya salmaq üçün ölkə daxilində mühüm işlər görüldü, xarici kəşfiyyat, informasiya və xəfiyyə orqanlarının Azərbaycandakı fəaliyyəti nəzarətə götürüldü [4, s. 150-151].

Ordu quruculuğu. 1993-cü il noyabrın 1-də Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı və onun ilk iclası keçirildi. Təcili keçirilən bu iclasda ölkənin ordu quruculuğu işi, müdafiə məsələləri geniş müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi. Səfərbərliyin təşkili, döyüş hazırlığının, qoşun hissələrində şəxsi heyətin təlim-tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər müəyyən olundu [1, s. 160].

Prezident xalqla daim əlaqə yaratmağa üstünlük verir, bu isə öz növbəsində, ona olan inamı və dəstəyi artırırdı. Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də erməni işğalçılarına qarşı mübarizəyə səsləmək üçün radio və televiziya vasitəsilə xalqa müraciət etdi. Bu öz müsbət nəticələrini bir neçə aydan sonra verəcəkdi.

1993-cü il noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Müdafiə haqqında" qanun qəbul etdi. Həmin qanun Azərbaycan Respublikası müdafiəsinin təşkilinin əsaslarını müəyyənləşdirirdi.

Heydər Əliyev hərbi hissələrə səfər edir, hərbiçilərin xidmət şəraiti ilə tanış olurdu. Prezidentin diqqət

və qayğısı orduda milli ruhu yüksəldirdi.

1994-cü ilin yanvarında 5-də Azərbaycan Ordusu uğurlu əməliyyatlar keçirməyə başladı. Füzuli rayonunun strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi, 22 kəndi, Cəbrayıl rayonunun ərazisinin bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Qamışlı, Bağırılı yaşayış məntəqələri düşmən işğalından azad olundu. Çiçəklidag və başqa strateji yüksəkliklər ələ keçirildi, Kəlbəcər-Ağdərə yolunun tunelə qədərki hissəsi nəzarət altına alındı [1, s. 162].

Müharibə Azərbaycan xalqının genofonduna böyük zərbə vurmuş, infrastruktur, çox sayda mədəniyyət abidələri dağıdılmış, təbiətə zərər dəymişdi. Hərbi əməliyyatların dayandırılması, atəşkəs imzalanması labüd idi.

1994-cü il aprelin 15-də Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri MDB-nin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məqsədilə hər iki tərəf arasında atəşkəsə nail olunmasını prioritet hesab etməsini və bu istiqamətdə RF-in vasitəçilik missiyasını yerinə yetirməyə hazır olmasını təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirdilər.

MDB Parlamentlərarası Assambleya 1994-cü il mayın 4-5-də Bişkekdə Ermənistan və Azərbaycan parlamentlərinin nümayəndələrinin görüşünü təşkil etdi. Ermənistan parlamentinin nümayəndə heyətinə parlamentin spikeri B.Ararksyan, Azərbaycan parlamentinin nümayəndə heyətinə Milli Məclisin sədr müavini A.Cəlilov, Dağlıq Qarabağ nümayəndə heyətinə isə tanınmamış "Dağlıq Qarabağ Respublikasının parlament spikeri" K.Baburyan başçılıq edirdi. Orada ikigünlük diskussiyalar keçirildi. Həmin vaxt Heydər Əliyev NATO-nun sessiyasında iştirak etmək üçün Brüsseldə olduğundan, A. Cəlilov protokolu imzalamağa tələsmədi.

May ayının 8-də Rusiya vasitəçilik missiyasının sədri V.N.Kazimirov Bakıya səfər edərək, atəşkəsə nail olunması üçün hazırlanmış Bişkek protokolu ilə Heydər Əliyevi tanış etmişdir. Bişkek protokolonun Azərbaycanın mənafeyinə xələl gətirmədiyinə əmin olduğdan sonra Heydər Əliyev bu protokolun imzalanmasına razılıq verdi. Atəşkəs rejiminin tətbiq edilməsi ilə bağlı mayın 9-da Bakıda, mayın 10-da İrəvanda, mayın 11-də Xankəndidə müvafiq sənədlər imzalanmışdır. Beləliklə, 1994-cü il mayın 12-də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs rəsmi qüvvəyə mindi [9, s. 156-157].

Ordu quruculuğunda, heç şübhəsiz, ən vacib məsələ hərbi kadrların hazırlanması idi. Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında 2000-ci il 5 aprel tarixli protokola uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası müdafiə nazirinin 20 fevral 2001-ci il tarixli əmrinə əsasən, NATO təlim sisteminin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində tətbiqi ilə əlaqədar, 2001-ci il martın 26-dan zabit heyətinin təkmilləşdirilmə, gizir hazırlığı və ehtiyat zabit hazırlığı kursları bazasında Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzi fəaliyyətə başlayıb. Təlim və Tədris Mərkəzi Azərbaycan Ordusu üçün tələb olunan istiqamətlər və ixtisaslar üzrə kadr hazırlığını həyata keçirən və hərbi-elmi işlərin aparılmasını təmin edən əlavə təhsil müəssisəsidir. Əlavə təhsil kadr potensialının təkmilləşdirilməsini, hərbi qulluqçuların daim dəyişən və yenilənən xidmət şəraitinə uyğunlaşmasını təmin edir [10].

Sülh danışıqları aparılsa da, Heydər Əliyev gələcəkdə münaqişənin müharibəsiz həll edilə bilməyəcəyini anlayırdı. Bunun üçün ilk növbədə, keçid dövrünü yaşayan Azərbaycanın iqtisadiyyatı gücləndirilməli və şaxələndirilməli idi. Lakin ilkin mərhələdə iqtisadiyyat bir xətt üzrə - karbohidrogen ehtiyatlarının ixracı hesabına inkişaf etdirilə bilərdi. İqtisadiyyatın böhranlı vəziyyətdən çıxarılması üçün xarici investisiyalar cəlb edilməli idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının dərin hissəsinin birgə kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə 7 ölkənin 11 məşhur şirkəti ilə "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan saziş bağladı. Bu ölkələr ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Yaponiya, Norveç, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanı idi. Enerji sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərə BP, Unokal, Exxon Mobil, Devon Energy (Pennzoil), TPAO, Statoil, Lukoil, Itochu, Agip, Chevron, ENI, Halliburton, Schlumberger, Kvaerner, Maritime və başqalarını misal göstərmək olar.

"Əsrin müqaviləsi" nə əsasən, ölkəyə daxil olan xarici investisiyalardan düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün Prezident Heydər Əliyevin 1999-cü il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. ARDNF neft və qazdan əldə edilən gəlirlərin toplanmasını, səmərəli idarə edilməsini və gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin edən xüsusi qurumdur [2, s. 35-36]. Azərbaycanı müstəqil neft ixracatçısı kimi tanıdan, 2006-cı ildə tam fəaliyyətə başlamış Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac

boru kəmərinin özülü də Heydər Əliyevin dövründə (2002, 18 sentyabr) qoyulmuşdu.

Məqalənin əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olmaq üçün uzun bir yol qət olunmuşdu. Son nailiyyətlər hərbi müstəvidə əldə olunsa da, diplomatik sahədə qazanılmış uğurlar – beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş sənədlər II Qarabağ müharibəsində hüquqi əsas rolunu oynadı.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) münaqişə ilə bağlı qəbul etdiyi sənədlərə diqqət yetirək. Təşkilatın Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq, Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi bir məsələ kimi gündəliyə salındı və müzakirə olundu. Dünyanın aparıcı dövlət başçıları və siyasi xadimləri B. Klinton, B. Butros-Qali, T. Çillər və b. çıxış edərək münaqişənin həllində ATƏT-in mühüm rolunu vurğuladılar və səylərin artırılmasının zəruriliyini qeyd etdilər [7, s. 455].

Dekabrın 6-da Budapeşt sammitində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev çıxış etdi. Budapeştdə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən münaqişənin dayandırılması, atəşkəs rejiminin qorunması, münaqişənin həlli yollarının axtarılması, onun sülh yolu ilə aradan qaldırılması və Böyük Sülh Sazişinin hazırlanması ilə bağlı bütün vəzifələr ATƏT-in Minsk qrupuna və ona həmsədrlik edən Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyinin aktual məsələsinə çevrildi [7, s. 458].

ATƏT-in 1996-cı ildə keçirilən Lissabon sammitində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bir daha müzakirəyə qoyuldu. Heydər Əliyev bu sammitin işində də fəal iştirak edərək, iki dəfə çıxış etmişdi. Lissabonda səfərdə olduğu müddətdə Portuqaliya, Danimarka, Türkiyə, Rusiya, BƏƏ-dən olan jurnalistlərə müsahibə vermiş, Azərbaycanın haqq işini, müharibə həqiqətlərini müxtəlif dünya ölkələrinə çatdırmışdır. ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin 3 dekabr 1996-cı il tarixli Bəyanatında deyilirdi: "Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə etmişlər. Onlar aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyən edilən ən yüksək özünüidarəsini təmin

edən hüquqi statusu;

- Məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi” [3, s. 98].

Beləliklə, nüfuzlu təşkilat çərçivəsində münaqişənin ancaq ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması ilə həll edilməsinin mümkünlüyü vurğulandı.

ATƏT-in növbəti – 1999-cu ilin noyabrında keçirilən İstanbul sammitində də Heydər Əliyev iştirak etmiş, çıxışında Cənubi Qafqaz regionunun Avropanın ayrılmaz hissəsi olduğunu vurğulamışdır. O, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının təsis olunmasını təklif edirdi. Qeyd etdi ki, regionda təcavüzə, etnik təmizləmələrə, separatçılığa və terrorizmə son qoyulmalıdır. Cənab prezident Ermənistanın Azərbaycana vurduğu zərərləri bir-bir sadalamış oldu [6, s. 62]. İstanbul Zirvə görüşünün Bəyannaməsində həmin il İrəvanda ATƏT-in ofisinin açılması və analoji ofisin Bakıda açılması qərarı alqışlanırdı.

Bundan başqa, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qətnamə və tövsiyələrində Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyəti (1995-ci il), Ermənistan və Dağlıq Qarabağda saxlanılan hərbi əsirlər və girovlar (2001-ci il), Azərbaycanın mədəni irsinin zəbt edilməsi və dağıdılması (2001-ci il), Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyət (Dağlıq Qarabağ, Şuşa, Ləçin, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl) (2001-ci il), Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində nüvə texnologiyası və nüvə tullantılarının basdırılması (2002-ci il), Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində ermənilər tərəfindən dəstəklənən terrorçu təşkilatlar şəbəkəsi (2002-ci il) kimi ölkəmizi və xalqımızı narahat edən məsələlərə yer ayrılmışdır. Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin iç üzünü bu sənədlərdə göstərilib.

Ümummilli Lider Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilməsi üçün çox şey göstərmiş, dövlət quruculuğunda mühüm addımlar atmışdı. Ölüm hökmünün, mətbuatda senzuranın ləğvi, insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun yaradılması buna misaldır. Onun gərgin əməyi öz bəhrəsini vermiş, Ermənistanın təcavüzü AŞ tərəfindən qəbul olunan sənədlərdə ifşa olunmuşdu.

Uzun illərdir mətbuatda və insanlar arasında beynəlxalq təşkilatların münaqişənin həllində təsirsiz olması barədə söylənilən populist fikirlərə əks ola-

raq qeyd etmək istərdik ki, bu sənədlər Azərbaycanın haqq savaşına başlaması üçün hüquqi baza yaratmışdı. Əgər həmin sənədlər olmasaydı, Azərbaycana edilən təzyiq daha da çox olardı. Heydər Əliyevin uzaqgörən xarici siyasət yürüdərək diplomatik sahədə qazandığı uğurlar Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş və Azərbaycan Ordusu müharibədə qələbə çalaraq ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir.

Heydər Əliyev ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olmaq üçün kompleks tədbirlər gördü - ordu quruculuğunu həyata keçirdi, ölkənin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə edib, xarici investisiyaları cəlb edərək iqtisadiyyatı dirçəltdi, balansaşdırılmış siyasət yürüdərək Azərbaycanı beynəlxalq arena da layiqincə təmsil etdi, beynəlxalq təşkilatların və dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətini Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yönləndirdi.

Açar sözlər: ərazi bütövlüyü, müharibə, işğal, ordu quruculuğu, xarici siyasət, beynəlxalq təşkilatlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003). 1-ci cild. Heydər Əliyev dövrü. / Redaksiya heyəti: Əlizadə A., Həbibbəyli İ. və b. / Bakı: "Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi", 2016. - 704 s.*
2. *Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası / Elmi redaktor: Muradov Ə./ Monoqrafiya, Bakı: "Şərq-Qərb", 2019. - 328 s.*
3. *Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Sənədlər və materiallar. I kitab. Bakı: "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu", 2015. - 324 s.*
4. *Hacıyev Q. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü. Bakı: "Füyuzat", 2023. - 368 s.*
5. *Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası / Redaktor və ön sözün müəllifi: Həsənova S./ Bakı: "Azərbaycan", 2011. - 304 s.*
6. *Heydər Əliyev: "Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik" (konfrans materialları). Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2006, 472 s.*
7. *Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: "Azərbaycan", 2005. - 752 s.*
8. *Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: "Qanun", 2012. - 368 s.*

9. Hüseynova İ. *Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesləri*. Bakı: "Çaşıoğlu", 2008 - 672 s.

10. <https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-telim-ve-tedris-merkezi-112/>

Парвин Ибрагимова

Докторант кафедры международных отношений и внешней политики Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Восстановление территориальной целостности Азербайджана как центральный вопрос внешней политики Гейдара Алиева
РЕЗЮМЕ

В статье принцип территориальной целостности государства рассматривается в контексте международного права. Приводятся успешные военные операции, проведенные под руководством Гейдара Алиева. Заключение соглашения о прекращении огня считается как фактор, определяющий развитие страны. Политика Гейдара Алиева, направленная на восстановление территориальной целостности, анализируется по трём направлениям: строительству армии, экономическому возрождению, установлению дипломатических отношений с ведущими странами мира и международными организациями. Обращается внимание на некоторые документы, принятые в исследуемый период, их сущность и значение.

Ключевые слова: *территориальная целостность, война, оккупация, строительство армии, внешняя политика, международные организации.*

Parvin Ibrahimova

The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, International Relations and Foreign Policy Department, doctoral researcher

Restoring the territorial integrity of Azerbaijan as a central issue in Heydar Aliyev's foreign policy
SUMMARY

The article explores the principle of state sovereignty and territorial integrity within the framework of international law. It underscores the successful military operations conducted under the leadership

of Heydar Aliyev. The ceasefire agreement is examined as a pivotal factor in shaping the country's developmental trajectory.

Heydar Aliyev's policy aimed at the restoration of territorial integrity is analyzed across three key dimensions: military capacity building, economic revitalization, and the establishment of diplomatic relations with global powers and international organizations. The article also addresses several key documents adopted during the period under review, emphasizing their significance and implications.

Key words: *territorial integrity, war, occupation, army building, foreign policy, international organizations*

MÜASİR DÖVRDƏ ALMANİYANIN MİQRASIYA SİYASƏTİ

FƏXRİ QURBANZADƏ

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
"Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət"
kafedrasının doktorantı*

Email: fexri.qurbanzade@gmail.com

Giriş

Miqrasiya prosesi müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Bu proses dünyanın bütün ölkələrində müəyyən miqyasda baş verir. Lakin bəzi ölkələr vardır ki, miqrasiya prosesi onların daxili və xarici siyasətinin ayrılmaz bir parçasına çevrilib. Bu baxımdan Avropa regionu, xüsusilə, Qərbi Avropa ölkəsi hesab olunan Almaniya Federativ Respublikası daha çox fərqlənir.

85 milyon əhalisi olan Almaniya əhali sayına görə Avropada birinci yerdə dayanır. Eyni zamanda, Almaniya miqrantların ən çox olduğu beş ölkədən biridir. İlk beşliyə daxil olan ölkələr ABŞ, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya və Böyük Britaniya [1]. Almaniya əhalisinin 26%-i yəni əhalinin hər dörd nəfərindən biri isə miqrasiya mənşəlidir. Miqrasiya mənşəli dedikdə ya özü ya da valideynlərindən ən azı biri miqrasiya yolu ilə gəlmiş insanlar nəzərdə tutulur. Bu insanların yarısından çoxu (52.4%) alman vətəndaşlığına sahib olsa da böyük bir hissəsi (47.6%) xarici ölkə vətəndaşlarıdır [2].

Miqrasiya mənşəli insanların 30.4%-i Avropa İttifaqı ölkələrindən, 31.3%-i Avropa İttifaqına üzv olmayan Avropa ölkələrindən, digər hissəsi isə Avropa regionundan kənar ölkələrdən gələn insanlar təşkil edir. Miqrasiya mənşəli insanların ən çox gəldiyi ölkələr isə Türkiyə, Polşa, Rusiya, Rumıniya, Qazaxıstan, Suriya və Ukraynadır [3].

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, Almaniyada 1980-ci illərdən etibarən əhali artımı sırf miqrasiya hesabına baş verir. Belə ki, ölkədə ölüm faizi, doğum faizindən yüksəkdir. Miqrasiya saldosu isə son illər daim müsbət olaraq qalır. Bu göstərici hər il artmaqda davam edir. 2022-ci ildə miqrasiya saldosu ən yüksək həddə çataraq 1.46 milyon təşkil etmişdir [4].

Bu baxımdan Almaniyada miqrasiya prosesinin tənzimlənməsi və ona nəzarət edilməsi olduqca vacibdir. Almaniyanın miqrasiya siyasətinin əsas mahiyyəti də ölkəyə əcnəbilərin axınına nəzarət və idarə etmək, eyni zamanda qanunsuz miqrasiyanın qarşısını almaqdır. Həmçinin, Almaniyanın miqrasiya siyasəti bir tərəfdən, ixtisaslı işçilərin ölkəyə

immiqrasiyasını təşviq etmək, digər tərəfdən, siyasi təqiblərdən qaçan və ya yaşadığı ölkədə həyatları üçün təhlükə olan insanlara kömək etmək məqsədi güdür [5].

Almaniyaya miqrasiya axınının səbəbləri və istiqamətləri. Almaniyaya miqrant axınına baxsaq onları məqsəd və vasitələrinə görə dörd istiqamət üzrə qruplaşdırmaq mümkündür. İlk növbədə ölkəyə işçi qüvvəsinin axınıdır ki, bu Almaniya miqrasiya siyasətinin əsas təməl daşı hesab olunur. Bura işləmək və biznes qurmaq üçün gələnlər daxildir. İkinci istiqamət qaçqınların və sığınacaq axtaranların gəlməsidir. Bu da Almaniyanın humanitar öhdəliyi ilə bağlıdır ki, siyasi səbəblərdən təqib olunan şəxslərə Almaniyada sığınacaq hüququ əldə etmək imkanı verir, hansı ki bu müddəə Almaniyanın Konstitusiyasında da birbaşa qeyd olunub. Üçüncü istiqamət Almaniyada işləyən işçilərin ailə üzvlərinin ailə birləşməsi yolu ilə gəlməsidir. Son olaraq, Almaniyaya təhsil, peşə hazırlığı (Ausbildung) üçün gələn əcnəbilər qeyd olunmalıdır ki, onların da sayı kifayət qədərdir.

Almaniya iqtisadi cəhətdən dünyanın aparıcı ölkələrindən biridir. Ümumdaxili məhsulun həcminə görə Avropada birinci, dünyada isə üçüncü yer tutur. Buna baxmayaraq, hal-hazırda ölkə ciddi işçi çatışmazlığı ilə üzləşir. 2019-cu il statistikasına əsasən 50 müxtəlif sahə üzrə bir milyondan çox iş yeri vakant qalıb ki, bu da ölkədə əsas problemə çevrilib. Bu problemlərdən sonra 2020-ci ilin mart ayında Almaniyada yeni immiqrasiya qanunu qəbul edildi. Bu qanun əcnəbilərə viza almaq, peşə hazırlığı kurslarında təcrübə keçmək (Ausbildung) və ya hətta öz müstəqil biznesini qurmaqla Almaniyaya ixtisaslı işçi qüvvəsi kimi immiqrasiya etməyə imkan verir. Lakin, 2020-ci ildən bəri görülən bütün səylərə baxmayaraq, Almaniyada işçi qüvvəsi çatışmazlığı o qədər artıb ki, 2022-ci ildə işçi ehtiyacı 1.7 milyon nəfərə çatıb. Bu rəqəmin növbəti illərdə daha da artacağı və 2030-cu ilə qədər 5 milyon nəfərə çatacağı təxmin edilir [6].

Almaniyada işçi qüvvəsinə tələbat ona görə artır ki, ilk növbədə, ölkədə demoqrafik dəyişikliklər və

əhalinin qocalması prosesi baş verir, bu da öz növbəsində əmək bazarına daxil olan işçi qüvvəsindən daha çox insanın təqaüdə çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda, əhalinin artım faizinin azalması gənclərin sayının azalmasına səbəb olur ki, bu da vəziyyəti daha da pisləşdirir. Bundan əlavə, təhsil sistemindəki boşluqlar, xüsusilə, sənaye və yüksək texnologiyalı sektorlarda işaxtaranların bacarıqları ilə işəgötürənlərin tələbləri arasında uyğunsuzluğun yaranmasına səbəb olur. İstehsal, mühəndislik və İT kimi sektorlardakı sürətli iqtisadi artım ixtisaslı işçilərə tələbi artıraraq, əksər hallarda təklifi üstələyir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, şəhərtrafi ərazilər şəhər mərkəzlərindən daha ciddi çatışmazlıqlarla üzləşir [6].

Almaniyaya işçi qüvvəsi axını

Buna görə, Almaniyaya, mövcud iqtisadi artımı, iqtisadi sabitliyi və sosial sığorta sistemini indiki formada saxlamaq üçün ixtisaslı işçilər lazımdır. Almaniya Federal Hökumətinin miqrasiya siyasəti də Almaniyada, Aİ-yə üzv ölkələrdə və Aİ-dən kənar ölkələrdə potensial ixtisaslı işçi qüvvəsindən istifadə etməyi hədəfləyir.

Almaniyanın hazırkı əmək miqrasiyası sistemi də əmək bazarının ehtiyac və tələblərinə uyğunlaşdırılıb və bu da ölkənin demoqrafik strategiyasının bir hissəsidir. Qeyd edək ki, Almaniyaya işçi qüvvəsi axını hələ İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə olmuşdur. Bu dövrdə sürətlə artan iqtisadiyyatını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək üçün müxtəlif ölkələrdən işçi qüvvəsini ölkəyə gətirməyi nəzərdə tutan ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. İlk növbədə 1955-ci ildə İtaliya ilə bağlanan müqavilə ilə Cənubi Avropa və Aralıq dənizi regionundan əcnəbi işçiləri işə götürülməsinə başlandı. Daha sonra bu cür müqavilələr İspaniya, Yunanıstan (1960), Türkiyə (1961), Mərakeş (1963), Portuqaliya (1964), Tunis (1965) və Yuqoslaviya (1968) ilə də imzalandı [7].

Lakin 1970-ci illərdə dünya iqtisadi böhranının baş verməsi iqtisadi yavaşlamaya səbəb oldu ki, bunun nəticəsində də 1973-cü ilin noyabrında xarici işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi dayandırıldı. Sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatdakı böyümə yenidən işçi qüvvəsinin ölkəyə axınına tələb yaratdı ki, bu sahədə müvafiq qanunlara edilən dəyişikliklər xarici işçilərin Almaniyaya köçməsi imkanlarını tədricən genişləndirdi. Bununla bağlı ən vacib dəyişikliklərdən biri Avropa İttifaqının 2009-cu ildə qəbul etdiyi və Avropa İttifaqına üzv olmayan ölkələrdən olan

işçilərin Avropa İttifaqı ölkələrində işləməsinə şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan "Mavi kart"-ın 1 avqust 2012-ci ildə ölkədə tətbiqi oldu. Bununla da, Aİ-yə daxil olmayan ölkələrdən olan ixtisaslı işçilərin, universitet məzunlarının bürokratik maneələr olmadan Almaniyada qanuni işləməsi və yaşamasına şərait yaradılmasını imkan verildi [8].

"Mavi kart" əldə etmək üçün sadəcə iki tələb var: müraciətçi ali təhsilli olduğunu və illik 48400 euro maaşı olan işi olduğunu sübut etməlidir. "Mavi kart" immiqrant işçilər və onların ailələrinə əlavə imtiyazlar da verir. Üç ildən sonra "Mavi kart" sahibləri daimi məskunlaşma icazəsi ala bilərlər, yaxşı alman dili bilikləri olan namizədlər isə bu icazəni iki ildən sonra əldə edə bilərlər. Həmçinin kart sahiblərinin öz ailə üzvlərini də özləri ilə bərabər gətirmək imkanları mövcuddur. Lakin, "Mavi kart"-ın tətbiq edilməsi ölkədə işçi çatışmazlığını aradan qaldıra bilmədiyinə görə Almaniyalı əcnəbi işçilər üçün daha cəlbədicə etmək məqsədi ilə 2023-cü ildə yeni immiqrasiya qanunu qəbul edildi.

İxtisaslı işçi çatışmazlığını aradan qaldırmağı nəzərdə tutan bu qanun layihəsi də Aİ-yə daxil olmayan ölkələrdən ixtisaslı işçi qüvvəsinin Almaniyaya immiqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu qanunun əsas müddəaları isə belədir: uyğun olan müraciətçilərə Almaniyada iş axtarmaq üçün bir illik yaşayış icazəsi verən bal əsaslı "Fürsət Kartı"nın yaradılması; peşə təcrübəsi ilə işə qəbul yollarının asanlaşdırılması, alman dili bacarıqları və təhsil ixtisaslarının tanınması ilə bağlı tələblərin azaldılması; əcnəbi işçilərə ixtisaslaşdığı sahə üzrə istənilən iqtisadiyyatda işləmək imkanının verilməsi; kifayət qədər təcrübəsi olan informasiya texnologiyaları mütəxəssislərinin, hətta rəsmi təhsili olmasa belə, Avropa İttifaqının "Mavi kart"ına müraciət etmək imkanının verilməsi; daimi yaşamaq hüququ əldə etmək üçün Almaniyada tələb olunan yaşayış müddətinin azaldılması [8].

Bu qanun layihəsinin ilkin olaraq 2024-cü ilin martında qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulduca, 2023-cü ilin noyabrı, 2024-cü ilin martı və 2024-cü ilin iyununda mərhələli şəkildə qüvvəyə minmişdir. Qanunun əsas müddəalarından olan "Fürsət kartı"-na əsasən qarışıq meyarlar sisteminə görə ən azı altı bal toplayan peşə təcrübəsi və ya universitet təhsili olan xarici vətəndaşlar Almaniyada iş axtarmaq məqsədi ilə birillik (bərpa olunan) yaşayış icazəsi üçün müraciət edə bilər. Əgər göstərilən müddətdə iş tapa bilməsələr, ölkəni tərk etməli olacaqlar.

Qeyd edək ki, ixtisaslı işçilər dedikdə, tamamlanmış peşə təhsili və ya ali təhsili olan işçilər nəzərdə tutulur. Bura istənilən sahədə ali təhsilli olan işçilər, ali təhsili və ya ona ekvivalent dərəcəsi olan İT işçiləri, alman universitetlərinin məzunları, universitetlərdə və elmi-tədqiqat institutlarında işləyən tədqiqatçılar, habelə tədqiqat qruplarında çalışan mühəndis və texniki işçilər, rəhbər işçilər, dövlət məktəblərində və müstəqil məktəblərdə işləyən müəllimlər, peşəkar idmançılar və məşqçilər, rəssamlar, jurnalistlər, xüsusi aşpazlar və s. daxildir. Əgər bu işçilər Aİ-nin “Mavi kartı”nı əldə edə bilmirlərsə, onlara ilkin olaraq müvəqqəti yaşayış icazəsi verilir. Əgər bu müvəqqəti icazə bitəndə hələ də işləyirlərsə, onların yaşayış icazəsi yenilənir. Beş ildən sonra isə onlar daimi yaşama icazəsi ala bilərlər. Xüsusilə ali təhsil almış şəxslər üçün müvəqqəti yaşayış icazəsi daimi yaşayış icazəsi ilə daha tez əvəzlənə bilər.

Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunan vasitələrdən əlavə iş axtarış vizası həmçinin ailə birləşməsi yolu ilə Almaniyaya gələn əcnəbilərin də sayı kifayət qədərdir. İş axtarma vizası ilə Aİ üzvü olmayan ölkələrdən olan ixtisaslı işçilər uyğun iş axtarmaq üçün altı ay müddətinə Almaniyaya gələ bilərlər. Bunun üçün işçilərin ali təhsili və bank hesablarında işləmədən özlərini təmin edəcək qədər vəsaitə malik olmalıdırlar. Əgər onlar altı ay ərzində iş tapsalar, Almaniyada qalıb lazımı iş icazəsi ala bilər və ya Aİ “Mavi kartı”na müraciət edə bilərlər. Bu viza əsasən Almaniya əyalətlərindən kiçik və orta biznesə kömək etmək üçün nəzərdə tutulub.

Ailə birləşməsi dedikdə, Almaniyada çalışan və yaşayış yeri olan əcnəbi işçilər bir ildən artıq qalmaq niyyətində olduqları halda mənşə ölkəsində olan həyat yoldaşlarını Almaniyaya gətirmələri nəzərdə tutulur. Bunun üçün, ailə birləşməsi yolu ilə gələn insanlar müəyyən səviyyədə dil biliyinə sahib olmalıdırlar. Almaniyaya daxil olduqdan sonra nikaha girən şəxslərin həyat yoldaşları isə onlar burada ən azı iki il yaşadıqdan sonra Almaniyaya gələ bilərlər. Uşaqlara isə istənilən mərhələdə valideynləri ilə gəlməyə icazə verilir. Ailənin birləşməsi yolu ilə Almaniyaya gələn və yaşayış yeri olan hər hansı ailə üzvü ölkəyə gəldikdən sonra əmək bazarına məhdudiyətsiz və daimi çıxış əldə edə bilər.

Almaniyada təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı da kifayət qədər çoxdur. Hazırda Almaniyada 450 mindən artıq əcnəbi tələbə təhsil alır və bu say ildən-ilə

artmaqda davam edir. Tələbələrin təhsil üçün Almaniyanı seçmələrinin əsas səbəbləri kimi təhsilin pulsuz olması, yaşam xərclərinin yüksək olmaması, yüksək keyfiyyətli təhsil sisteminin mövcudluğu, təhsil müddətində və bitirdikdən sonra işləmək imkanının olması, çoxlu sayda təqaüd proqramlarının mövcudluğu və demək olar ki, dünyanın müxtəlif ölkələrindən tələbələrin orada təhsil alması göstərilə bilər. Əcnəbi tələbələrin ən çox təhsil aldığı ixtisas mühəndislik ixtisaslarıdır. Əcnəbi tələbələrin ən çox olduğu ölkələr isə Hindistan, Çin, Suriya, Avstriya və Türkiyədir [9].

Almaniyada ali təhsil alan əcnəbi məzunların Almaniyanın əmək bazarına cəlb olunması üçün şərtlər də xeyli asanlaşdırılıb. Onlar təhsillərini bitirdikdən sonra iş tapmaq üçün 18 ay vaxt verilir ki, bu müddət ərzində məhdudiyətsiz işləyə bilərlər. Onlar təhsillərinə uyğun bir işdə iki il işlədikdən sonra Almaniyada daimi qala bilərlər. Həmçinin, Almaniyada peşə təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurmuş əcnəbilərin oxuduqları peşə üzrə işləmək üçün burada qalmaq imkanları var. Onlara peşələrinə uyğun iş axtarmaq üçün bir il vaxt verilir. Bir il ərzində onlar özlərini təmin etmək üçün məhdudiyətsiz işləmək imkanları var.

Almaniyada illegal miqrasiya ilə mübarizə

Almaniyanın miqrasiya siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də illegal miqrasiyanın qarşısını almaqdır. Hazırda Almaniyada yaşayış icazəsi olmadan yaşayan 280 mindən artıq illegal miqrant mövcuddur [10]. İllegal miqrasiyanın qarşısının alınması qeyri-leqal məşğulluğa qarşı mübarizə ilə sıx bağlıdır, çünki qeyri-leqal məşğulluq imkanının olması insanların ölkəyə qeyri-qanuni yolla daxil olmaq həvəsini də artırır. Almaniyada qeyri-qanuni miqrasiya və onun cinayətə, əmək bazarına və sosial sığorta sistemlərinə təsiri cəmiyyət üçün xüsusi problem yaradır və buna görə də onun qarşısının alınması prioritet istiqamətlərdən biridir. Qeyri-qanuni yolla ölkəyə daxil olmuş və Almaniyada qalmaq üçün hər hansı bir səbəbi olmayan insanların deportasiya edilməsi, qaçaqmalçılıq və insan alverinin qarşısının alınması da miqrasiya siyasətinin tərkib hissəsidir.

2006-cı ilin may ayında yaradılmış “İllegal Miqrasiya üzrə birgə Təhlil və Strategiya Mərkəzi” (GASİM) hakimiyyət orqanlarını və digər inzibati orqanları bir araya gətirməklə ümumi və mütəşəkkil

cinayətkarlıq, xüsusən də qaçaqmalçılıq haqqında məlumat toplamaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək və qeyri-qanuni məşğulluq və illeqal immiqrasiya ilə bağlı sosial müavinətlərdən sui-istifadənin qarşısının alınmasında əsas rol oynayır [11].

Almaniyada sığınacaq hüququnun verilməsi

Almaniyada sığınacaq hüququna xüsusi önəm verilir. Belə ki, Almaniyada bir çox başqa ölkələrdən fərqli olaraq, sığınacaq hüququ təkcə “Qaçqınlar statusu haqqında” 1951-ci il Cenevrə Konvensiyası ilə təsbit olunmur; həm də əsas hüquq kimi Almaniya Konstitusiyasında qeyd olunmuşdur. Bu, Almaniyanın qaçqınları qəbul etmək üçün tarixi və humanitar öhdəliyini yerinə yetirməyə hazır olduğunu ifadə edir. Həmçinin, Almaniya qaçqınların sayına görə də, dünya üzrə ilk beşlikdə yer alır. Ölkədə 2.6 milyon qaçqın var ki, bu sayə görə dünya üzrə İran, Kolumbiya və Türkiyədən sonra dördüncü yeri tutur [12]. Xüsusilə, son illərdə Yaxın Şərqdə və Şərqi Avropada müharibələrin baş verməsi milyonlarla insanın sığınacaq üçün Almaniyaya müraciət etməsinə səbəb olub.

Sığınacaq verilməsi üçün müraciət edənlər Almaniya Miqrasiya və Qaçqınlar üzrə Federal İdarəsinin (BAMF) tərəfindən yoxlanılır. Sığınacaq müraciəti qəbul edilərsə, sığınacaq hüququ verilmiş şəxslər və qaçqın statusu almış şəxslər müvəqqəti yaşamaq icazəsi alır və sosial sığorta sistemində almanlarla eyni statusa malik olurlar. Onların sosial müavinət, uşaqların böyüdülməsi üçün müavinət, cəmiyyətə inteqrasiya üçün dil kursları və s. imkanlardan istifadə etmək hüquqları yaranır. Əgər nə sığınacaq hüququ və ya qaçqın statusu verilmərsə, bir qayda olaraq, müraciətləri rədd edilən sığınacaq axtaran şəxslərin ölkəni tərk etmələri tələb olunur.

Nəticə

Beləliklə, dünyanın ən böyük üçüncü iqtisadiyyatına malik ölkə olan Almaniyanın miqrasiya siyasətinin iki başlıca istiqamətinin olduğunu deyə bilərik. Belə ki, bir tərəfdən Almaniya miqrasiya siyasətinin əsas məqsədi, əcnəbi ixtisaslı işçilərin Almaniyanın əmək bazarına çıxışının təmin edilməsidir. Bu ölkənin artan iqtisadiyyatının yaratdığı tələbi ödəmək məqsədi daşıyır. Almaniya miqrasiya qanununa edilən son dəyişikliklər də Almaniyaya ehtiyac duyulan sahələr üzrə yüksəkixtisaslı işçiləri cəlb etməyi hədəfləyir. Əcnəbi işçilər və onların ailə üzvləri üçün fürsət və

imkanların yaradılması Almaniyayı əcnəbilər üçün daha cəlbedici edir. Qeyd edək ki, Almaniyaya miqrant axını ölkə iqtisadiyyatına və istehsalın artmasına müsbət təsir göstərir: birincisi, miqrant axını ölkədə işçilərin sayını artırır və nəticədə daha çox məhsul istehsal olunur. İkincisi, ixtisaslı işçilər yerli işçilərdən daha peşəkardırlar bu da öz növbəsində məhsuldarlığın artmasına səbəb olur [13].

Digər başlıca istiqamət isə beynəlxalq müdafiəyə ehtiyacı olan sığınacaq axtaran şəxslərin müdafiəsini təmin etmək və onları cəmiyyətə inteqrasiya etməkdir. Bu da Almaniyanın Konstitusiyasında qeyd olunan öhdəliyin yerinə yetirilməsi məqsədi daşıyır. Ölkənin qaçqınlar üçün verdiyi imkanlar dünyanın müxtəlif münaqişə ocaqlarından, eyni zamanda siyasi səbəblərdən ötrü öz ölkəsində təqib olunan insanların sığınacaq üçün Almaniyaya müraciət etməsinə səbəb olur.

Həmçinin, Almaniyanın güclü iqtisadiyyatı və sosial təminat sistemi insanların digər ölkələrə nisbətə Almaniyaya daha çox miqrasiya etməsində vacib rol oynayır. Bundan əlavə iş imkanlarının çoxluğu, yüksək maaş, təmiz ətraf mühit, cinayət hallarının aşağı olması, inkişaf etmiş ictimai nəqliyyat Almaniyayı əcnəbilər üçün daha cəlbedici edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Frequently Requested Statistics on Immigrants and Immigration in the United States* (<https://www.migrationpolicy.org/article/frequently-requested-statistics-immigrants-and-immigration-united-states-2024>)
2. *Bevölkerung mit Migrationshintergrund in Deutschland* (<https://www.bamf.de/DE/Themen/Forschung/Veroeffentlichungen/Migrationsbericht2019/PersonenMigrationshintergrund/personenmigrationshintergrund-node.html>)
3. *Bevölkerung mit Migrationshintergrund* (<https://www.bpb.de/kurz-knapp/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61646/bevoelkerung-mit-migrationshintergrund/>)
4. *Net Migration Surges, But Germany is Still Missing Skilled Workers* (<https://recruitonomics.com/net-migration-surges-but-germanys-still-missing-skilled-workers/#no-target>)
5. *Fakten zur Migrationspolitik der Bundesregierung* (<https://www.bundesregierung.de/breg-de/the>

men/migration-und-integration/fakten-migrati-
onspolitik-2189208)

6. *How to Leverage Germany's Labour Shortage*
(<https://www.expatrio.com/about-germany/germanys-labour-shortage>)

7. *Almaniyaya türk işgücü göçü*
(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9587>)

8. *Germany: New Immigration Bill seeks to Attract Non-EU Skilled Workers*

(<https://www.fragomen.com/insights/germany-new-immigration-bill-seeks-to-attract-non-eu-skilled-workers.html>)

9. *Germany International Student Statistics 2024*
(<https://www.studying-in-germany.org/germany-international-student-statistics/>)

10. *Germany adopts new plan to reduce irregular migration*

(<https://www.aa.com.tr/en/europe/germany-adopts-new-plan-to-reduce-irregular-migration/3046626>)

11. *Irreguläre Migration*
(<https://www.bmi.bund.de/DE/themen/migration/irregulaere-migration/irregulaere-migration-node.html>)

12. *UNHCR's Refugee Population Statistics*
(<https://www.unhcr.org/refugee-statistics/>)

13. *Germany's population is growing due to immigration*

(<https://www.make-it-in-germany.com/en/living-in-germany/discover-germany/immigration>)

MIGRATION POLICY OF GERMANY IN MODERN TIMES

SUMMARY

The article examines the process of migration, which is one of the most urgent issues of the modern era. This process takes place in all countries of the world. For some countries, this creates several problems, while for others it creates new opportunities. In this respect, the European region differs more, especially the Federal Republic of Germany. Germany is particularly interested in the flow of skilled labor to the country, as the aging population and the country's labor market cannot meet the demands of a growing economy.

At the same time, Germany, under its constitutional obligation, grants this right to those seeking asy-

lum due to political persecution in its own country, which causes an influx of refugees into the country.

In the article, the main directions of Germany's migration policy, the ways of the labor force coming to the country, the opportunities and opportunities created by the German government for them, and why this flow of labor is important to Germany are examined. At the same time, it was emphasized how important the current situation is based on statistical indicators.

Key words: *Germany, migration, migration policy, labor force, right to asylum.*

MÜASİR DÖVRDƏ ALMANİYANIN MİQRASIYA SİYASƏTİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri olan miqrasiya prosesi araşdırılır. Bu proses dünyanın bütün ölkələrində baş verir. Bəzi ölkələr üçün bu bir sıra problemlər yaratdığı halda, digər ölkələr üçün yeni fürsətlər açır. Bu baxımdan Avropa regionu, xüsusilə də Almaniya Federativ Respublikası daha çox fərqlənir. Əhalinin qocalması prosesi getiyindən, eyni zamanda ölkənin əmək bazarı artan iqtisadiyyatın tələblərini ödəyə bilmədiyindən Almaniya ölkəyə ixtisaslı işçi qüvvəsinin axınında xüsusilə maraqlıdır.

Eyni zamanda Almaniya öz Konstitusiyasından irəli gələn öhdəliyə əsasən ölkədə siyasi təqiblərə görə sığınacaq axtaran şəxslərə bu hüququ verir ki, bu da ölkəyə qaçqınların axınına səbəb olur.

Məqalədə Almaniyanın miqrasiya siyasətinin başlıca istiqamətləri, ölkəyə işçi qüvvəsinin gəlmə yollarını, Almaniya hökumətinin onlar üçün yaratdığı fürsət və imkanlar araşdırılmış, bu işçi axınının Almaniya üçün nədən əhəmiyyətli olduğu vurğulanmışdır. Eyni zamanda statistik göstəricilər əsasında mövcud vəziyyətin nə qədər vacib olduğuda vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Almaniya, miqrasiya, miqrasiya siyasəti, işçi qüvvəsi, sığınacaq hüququ.*

CON İKENBERRİYƏ GÖRƏ BEYNƏLXALQ NİZAM VƏ ONUN NÖVLƏRİ

UOT 327; 930.22

DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.010

RAFİQ İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universitetinin, doktorantu

E-mail: ibrahimovraftiq123@gmail.com

Giriş

Beynəlxalq nizam dedikdə, dövlətlərin bir-birilə münasibətlərini formalaşdıran qayda və institutların toplusu nəzərdə tutulur [3, s. 36]. Beynəlxalq nizamın strukturu beynəlxalq sistemdə mövcud böyük güclərin sayından asılıdır [3, s. 39]. Böyük güclər sahib olduqları maddi, yəni iqtisadi, hərbi, texnoloji və digər resurs və imkanlar səbəbindən beynəlxalq sistemin digər aktorlarından daha üstünlüklər və beynəlxalq münasibətlərin realizm nəzəriyyəsinə görə dövlətlərarası münasibətlərin, habelə beynəlxalq nizamın formalaşmasında həlledici rola malikdirlər.

Beynəlxalq nizam mövcud böyük güclərin sayından asılı olaraq təkqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü ola bilər [3, s. 39-40]. Belə ki, əgər beynəlxalq sistemdə ikidən artıq böyük güc varsa, o zaman nizam çoxqütblüdür. İkinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər beynəlxalq sistem çoxqütblü olmuşdur. Qeyd olunan dövr çərçivəsində Çar Rusiyası, Fransa, Birləşmiş Krallıq, Prussiya, Almaniya, ABŞ, Yaponiya kimi dövlətlər müxtəlif dövrlərdə böyük güclər sırasında yer almışlar. Lakin İkinci Dünya müharibəsində Almaniya və onun rəhbərlik etdiyi müttəfiqlər ordusunun ağır məğlubiyətə uğradılması ilə bir neçə yüz il davam edən çoxqütblü nizamı 1945-1991-ci illəri əhatə edən ikiqütblü nizam əvəzləmişdir. Bu nizamın aparıcı böyük gücləri hesab edilən ABŞ və SSRİ qeyd olunan dövrdə özünəməxsus qütb formalaşdırmışlar. 1991-ci ildən 2021-ci ilə (bəzi alimlərə görə 2019-cu ilə) qədər isə ABŞ yeganə böyük güc kimi təkqütblü nizamın mərkəzində dayanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, böyük güclərin sayına əsaslanaraq beynəlxalq nizamın mahiyyəti, yəni dövlətlərarası münasibətlərin hansı prinsip və səbəb-nəticə əlaqələri əsasında formalaşması barəsində hər hansı fikir söyləmək mümkün deyil. Bu say yalnız beynəlxalq sistemdə mövcud güc bölgüsünü göstərir. Beynəlxalq nizamın mahiyyətini və dövlətlərarası münasibətlərin hansı səbəb-nəticə əlaqələrinə söykəndiyini anlamaq üçün isə onun üç növü fərqləndirilir: qüvvələr balansı, ağalılıq və razılıq [3, s. 47].

1. Qüvvələr balansı

Qüvvələr balansı beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin iki aparıcı qolundan biri olan realizmin prinsiplərini özündə əks etdirir. Bu nizam böyük güclərin sayı iki və ya daha çox olduğu zaman formalaşır. Belə ki, nizamın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, böyük güclərdən hər hansısa biri həddindən artıq güclənərsə, digər böyük güclər həm bir araya gələrək, həm də öz daxilindəki resurslarını cəmləşdirərək onu balanslaşdırır [3, s. 48]. Qüvvələr balansının mahiyyətini beynəlxalq münasibətlərin realizm nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirməklə daha dərinlən anlamaq mümkündür. Belə ki, realizmə görə beynəlxalq sistem anarxikdir [4, s. 30]. Başqa sözlə, dövlət-vətəndaş münasibətlərində olduğu kimi beynəlxalq münasibətlərin üzvləri olan dövlətlərin fəaliyyəti və davranışları ali hakimiyyət sahibi olan dövlətüstü müstəqil bir suveren tərəfdən məhdudlaşdırılmır. Dövlət daxilində yeganə suveren güc – mərkəzi hökumət var ki, o, zorakı gücün monopoliyası vasitəsilə yeganə ali səlahiyyət sahibidir və vətəndaşlar arasında münasibətləri tənzimləmək iqtidarındadır. Yəni dövlət bizi bizdən – fərdləri bir-birindən qoruyur, Tomas Hobbson təsvir etdiyi hamının hamıya qarşı müharibəsinin qarşısını alır. Lakin beynəlxalq sistemdə bu funksiyaları icra edən hər hansı bir güc – “dünya hökuməti” yoxdur. Ona görə də hər bir dövlət özbaşındır. Belə bir nizamda dövlət gücü həlledici faktor rolunu oynayır və dövlətin öz maraqlarına nail olmaq üçün əsas vasitə hesab edilir [3, s. 48-49]. Digər tərəfdən, niyyətlərin bəlli olmaması dövlətləri ehtiyatlı davranmağa sövq edir. Hətta tərəflər arasında anlaşma olsa belə, heç bir dövlət qarşı tərəfin niyyətlərindən tam əmin ola bilməz. 1939-cu ildə SSRİ və nasist Almaniyası arasında bir-birinə hücum etməyəcəklərinə dair Molotov-Ribbentrop paktı imzalanır. Lakin cəmiyyəti iki il sonra 1941-ci ilin iyununda alman əsgərləri SSRİ-i sərhədlərini keçir və İkinci Dünya müharibəsinin miqyası genişlənir. Təbii ki, tarix belə nümunələrlə zəngindir. Çünki dövlətlərin maraqları stabil deyil, dəyişkəndir və bundan irəli gələrək niyyətlər də dəyişkən ola bilər. Niyyətlərin tam çılpaqlığı ilə

məlum olmaması da dövlətləri gücə söykənməyə və potensial dominant böyük gücə qarşı balans qurmağa məcbur qoyur [3, s. 49]. Təbii ki, beynəlxalq sistemdə gücün dövlətlər arasında bölgüsü dəyişdikcə koalisiyalar da dəyişə, yəni mövcud koalisiyalar dağıla və yeniləri yarana bilər. Məsələn, XIX əsrin əvvəlində Avropa qitəsi üzərində hegemonluq qurmağa iddialı olan güclü Fransaya qarşı Birləşmiş Krallıq, Rusiya, Prussiya və Avstriya-Macaristan kimi böyük güclər birləşərək balans yaratmış və bununla da fransız ordusunun Avropanın şimalına və şərqinə doğru daha da irəliləməsinin qarşısını almağa cəhd göstərmişlər. Lakin XX əsrin əvvəlində iqtisadi və hərbi baxımından ayrı-ayrılıqda rəqiblərini üstələyən güclü Almaniyaya qarşı Birləşmiş Krallıq, Fransa və Rusiya bir araya gəlmişlər. Burada beynəlxalq nizamın sabitliyi məhz böyük güclərin dominantlığa iddialı olan dövlətə qarşı balans qurması ilə təmin olunur. Müxtəlif dövrlərdə böyük güclər maddi imkanlarını artıraraq dominantlığa iddialı olmuş, lakin onlara qarşı qurulmuş koalisiyalara məğlub olaraq bu dominantlığa nail ola bilməmişlər. 1815-ci ildə Napoleon Fransası, 1918-ci ildə Alman imperiyası və 1945-ci ildə nasist Almaniyası eyni taleni bölüşmüşlər. Maraqlıdır ki, qüvvələr balansının məntiqi əsası XX əsrin sonunda SSRİ-nin süqutu nəticəsində formalaşan təkqütblü beynəlxalq nizamın xarakterik xüsusiyyətlərini izah etmək iqtidarında deyil. Belə ki, qeyd olunan dövrdə və ondan sonrakı iki onillikdə gözlənilənin tam əksinə olaraq böyük güclər beynəlxalq sistemin yeganə hegemon gücü olan ABŞ-yə qarşı koalisiya formalaşdırmamış və onunla təhlükəsizlik sahəsində rəqabət aparmamışlar [3, s. 54]. Bu isə təkqütblü nizamda dövlətlərarası münasibətlərin hansı məntiqi əsasa söykənməsi ilə bağlı ciddi suallar yaradır.

2. Ağalığ nizamı

Ağalığ nizamı qüvvələr balansından fərqli olaraq beynəlxalq nizama iyerarxik perspektivdən baxdıqda onun hansı xüsusiyyətlərə sahib olduğuna nəzər yetirir. Burada beynəlxalq nizam sistemin ən güclü dövlətinin digərləri üzərində regional və ya qlobal səviyyədə dominantlığı çərçivəsində formalaşır. Belə ki, burada sistemin ən güclü dövləti ilə ikinci dərəcəli və zəif dövlətlər arasında münasibətlər tabeədən və tabeolan prinsiplərinə söykənir [3, s. 56]. Tabeədən tərəf, bir qayda olaraq beynəlxalq sistemin iqtisadi, hərbi və texnoloji resurs baxımından

ən zəngin və beləliklə, ən güclü dövlətdir. Tarix boyu müxtəlif imperiyaların meydana gəlməsi ilə sözügedən iyerarxik münasibətlər, yəni qərarların yuxarıdan aşağı ötürülməsi və icra edilməsi özünü göstərmişdir. Roma, Bizans, Monqol və Osmanlı imperiyaları buna əyani nümunədir.

Sistemin aparıcı gücü iyerarxik nizamı qurmaq və öz maraqlarını həyata keçirmək üçün müxtəlif qayda və institutlar yaradır. Sistemin ikinci dərəcəli və zəif dövlətləri isə həmin qayda və institutlara qoşularaq tabeolan tərəf kimi öz öhdəliklərinə düşən funksiyaları yerinə yetirirlər. Aparıcı güc öz maraqlarına çatmaq üçün zordan istifadə etmək imkanlarına sahibdir və lazım olduqda da zor tətbiq etməkdən çəkinmir [3, s. 57]. Bu nizam aparıcı güc öz gücünü itirənədən mövcudluğunu saxlayır. Aparıcı gücün zəifləməsi hegemonik müharibəyə – dominantlığa iddialı iki böyük güc arasında baş tutan savaşa yol açır. Bu müharibədə qalib gələn tərəf isə yəni-dən özünəməxsus formada iyerarxik – tabeədən və tabeolan prinsiplərinə söykənən beynəlxalq nizam bərqərar edir.

İkenberri Core Modelskiyə istinad edərək bildirir ki, qlobal siyasi sistemə bir aparıcı gücün digərini əvəzləməsi ilə formalaşan tarixi dövrlər çərçivəsində baxmaq da mümkündür [3, s. 58-59]. Belə ki, Modelskiyə görə XVI əsrin sonuna qədər Portuqaliya, XVII əsrin sonuna qədər Niderland, XVIII əsrin əvvəllərindən Napoleon müharibələrinə qədər və 1815-1945-ci illər aralığında Birləşmiş Krallıq və 1945-ci ildən ABŞ qlobal siyasi sistemdə dominant rola sahib olmuşdur. Qüvvələr balansından fərqli olaraq bu nizama quruluş və stabillik verən məhz aparıcı gücün öz gücündən istifadə edərək digərləri üzərində nəzarət həyata keçirməsi faktıdır.

ABŞ-nin XX əsrin sonundan etibarən qurduğu nizama nəzər yetirsək, burada Avropa qitəsinin böyük gücləri ilə olan münasibətlərin heç də tabeədən və tabeolan prinsiplərinə əsaslanmadığını, lakin müəyyən qarşılıqlı şəkildə razılaşıdırılmış qayda və institutlara söykəndiyini müşahidə edirik. Ona görə də ağalığ nizamı aparıcı gücün ikinci dərəcəli və nisbətən zəif dövlətlərlə niyə zor və diqtə əsasında deyil, qarşılıqlı razılaşıdırılmış qayda və institutlar çərçivəsində davrandığını izah etmək iqtidarında deyildir. Burada razılıq nizamına nəzər yetirməyə ehtiyac duyulur.

3. Razılıq nizamı və liberal beynəlxalq nizam

Əgər qüvvələr balansı və ağalılıq nizamında mövcud nizamın sabitliyi bu və ya digər formada heqemon dövlətin və ya dövlətlərin gücündən asılıdırsa, razılıq nizamında sabitlik birgə maraqlar və qanunun aliliyi vasitəsilə təmin edilir. Burada dövlətlərin davranışları razılaşıdırılmış qayda və institutlar əsasında formalaşır. Ən inkişaf etmiş formasında razılıq nizamı konstitusional xarakterə sahibdir [3, s. 61]. Yəni dövlətlərin gücü müvafiq qayda və institutlar tərəfindən müəyyən bir çərçivəyə salınır və həmin qayda və institutlar gücdən istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu nizamı, əsasən, liberal demokratik rejimə sahib dövlətlər qurur və ona qoşulur. XVIII əsrin sonlarında meydana gələn həmin liberal dövlətlər XIX və XX əsrlərdə böyük güclər sırasında qərar tutaraq beynəlxalq nizamın mahiyyətinə ciddi təsir göstərmişlər. “Soyuq müharibə”nin sona çatması ilə yuxarıda adıçəkilən digər iki rəqib nizamın söykəndiyi məntiqi əsaslar da aktuallığını və əhəmiyyətini itirir. Nəticədə ABŞ-nin öz müttəfiqləri arasında “Soyuq müharibə” dövründə qurmuş olduğu regional razılıq nizamı genişlənməyə başlayır. Başqa sözlə, qaydalar və institutlar regional səviyyədə qlobal səviyyəyə yüksəlir və beynəlxalq nizam liberal xarakter alır.

İkenberri Maykl Doyla istinad edərək beynəlxalq nizamın liberallaşmasını və bu prosesdə ortaya çıxan xüsusiyyətləri üç nəzəriyyə ilə izah etməyə çalışır [3, s. 62]. Həmin nəzəriyyələr barəsində danışmamışdan əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, liberal nəzəri baxışlar bir qayda olaraq dövlətlərin təhlükəsizlik və davamlı olaraq gücün əldə edilməsi ilə bağlı qaygılarını kənara qoyub bir-birilə əməkdaşlıq edə biləcəklərini zənn edir və dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasında daha dominant başqa stimulların mövcudluğunu vurğulayır [3, s. 63]. Bu stimullar qeyd edilən üç nəzəriyyədə öz əksini tapır:

Birincisi, ticari liberalizm, yəni dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığa səbəb olan ticari əlaqələrin güclənməsi ilə bağlı nəzəri ideyalardır. Qarşılıqlı iqtisadi asılılıq prinsiplərinə görə dövlətlər arasında ticari münasibətlər neytrallaşdırıcı xarakter daşıyır və tərəflərin bir-birilə təhlükəsizlik rəqabəti aparmaq və müharibə etmək üçün səbəblərini əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırır, hətta bu səbəbləri yox edir [5, s. 145-148]. İkincisi, İmmanuel Kantın “daimi sülh”ün əldə olunması ilə bağlı səsləndirdiyi arqumentlərə qədər gedib çıxan demokratik sülh nəzə-

riyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, liberal demokratik prinsiplər xalqların müharibə ilə bağlı dağıdıcı impulslarını neytrallaşdırır və demokratik dövlətlər arasında sülh münasibətlərinin bərqərar edilməsini təşviq edir [5, s. 104-111]. Üçüncüsü isə institusional liberalizmdir ki, bu nəzəri baxışın müəlliflərinə görə liberal demokratik dövlətlər avtoritar və totalitar rejimlərə sahib dövlətlərdən fərqli olaraq birgə razılaşıdırılmış qayda və institutlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməyi və münasibətlər qurmağı daha məqbul hesab edirlər [1, s. 29-32]. Çünki qaydalar və institutlar dövlətlərarası əməkdaşlığı və problemlərin kollektiv həllini təşviq edir, eyni zamanda beynəlxalq sistemə müəyyən gözlənilənlik gətirir. Sözügedən qayda və institutlara qoşulan dövlət öz suverenliyinin müəyyən hissəsini güzəştə gedir və əvəzində digər üzv dövlətlərin davranışlarını proqnozlaşdırır. Bu isə təhlükəsizlik rəqabətinə gətirib çıxaracaq səbəbləri bu və ya digər şəkildə aradan qaldırır. Beləliklə, bu nəzəriyyələr əsasında formalaşan və inkişaf edən liberal beynəlxalq nizam qoşulan dövlətlər bu nizamdan faydalanır, nizamdan kənarda qalan dövlətlər isə qeyd olunan faydalardan məhrum olur [3, s. 65].

Liberal beynəlxalq nizam da öz formalaşma mənbəyini böyük güclər arasında baş tutan müharibələrdən sonra meydana gələn və yeni “oyun qaydalarını” özündə təsbit edən rəsmi və qeyri-rəsmi razılaşmalardan götürür. Bu baxımdan XX əsrdə üç postmüharibə dövrü əlamətdardır: Birinci Dünya müharibəsindən, İkinci Dünya Müharibəsindən və “Soyuq müharibə”dən sonrakı beynəlxalq nizam [3, s. 65-66]. Belə ki, liberal beynəlxalq nizamın qurulması istiqamətində ilkin addımlar Birinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun Paris sülh konfransında irəli sürdüyü təkliflərdə öz əksini tapır. Xüsusilə də Millətlər Liqasının və təhlükəsizlik cəmiyyətinin (security community – m.) yaradılmasına yönəlik cəhdlərə liberal beynəlxalq nizamın ilkin elementləri kimi baxıla bilər. Lakin bu elementlər burada müzakirə edilməyən səbəblərdən dolayı iflasa uğradı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra meydana gələn liberal beynəlxalq nizam isə yalnız ABŞ və onun müttəfiqlərini əhatə edərək regional xarakter daşımışdır. Lakin SSRİ-nin də üzv olduğu yaxud qoşulduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Nüvə Silahlarının Yayılmaması ilə bağlı Anlaşma və digər universal xarakterli qayda və institutlar liberal beynəlxalq nizamın qlobal miqyas-

da təzahür etməsi istiqamətində göstərilən cəhdlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Con Merşaymer bu arqumenti mübahisələndirərək bildirir ki, “Soyuq müharibə” dövründə qeyd olunan universal qayda və institutlar liberal deyil, realist prinsiplərin diqtəsi əsasında formalaşmışdır. Başqa sözlə, beynəlxalq sistemin ən güclü iki qütbünün lideri olan dövlətlərin maraqlarının üst-üstə düşməsi faktı həmin adıçəkilən və digər universal qayda və institutların meydana gəlməsini şərtləndirmişdir [2, s. 12-13]. Əgər maraqlar toqquşsaydı, o zaman bu universal qayda və institutlar da yaradılmazdı. Soyuq müharibə dövründə BMT Təhlükəsizlik Şurasının və ümumiyyətlə, BMT institutlarının iflic olması bu arqumentin doğruluğunu təsdiq edir. Yalnız “Soyuq müharibə” sona çatdıqdan və qütblərdən biri tamamilə süqut etdikdən sonra liberal beynəlxalq nizam “nəfəs almağa” və təsir dairəsini genişləndirərək qlobal miqyas almağa başlayır. Lakin ABŞ-nin liderliyi altında “Soyuq müharibə”dən sonra qurulan yeni beynəlxalq nizam heç də bircinsli deyil. Bu nizam həm yuxarıda müzakirə edilən ağalığ, həm də razılıq nizamının prinsiplərini özündə ehtiva edir.

4. İmperial nizam və liberal hegemoniya

Qeyd etdiyimiz kimi, ağalığ və razılıq nizamı qüvvələr balansından fərqli olaraq beynəlxalq sistemin iyerarxik quruluşa sahib olmasını nəzərdə tutur. Burada beynəlxalq sistemin ən güclü dövlətinin öz suverenliyini qayda və institutlarla müəyyən səviyədə məhdudlaşdırıb-məhdudlaşdırmamasından asılı olaraq beynəlxalq nizam ya imperial, ya da liberal hegemonik xarakter daşıya bilər. İmperial nizamda dövlətlərarası münasibətlər ağalığ nizamının prinsiplərinə söykənir [3, s. 67], yəni tabeolan tabeədən boyun əyir. Burada fərqləndirici amil ondan ibarətdir ki, tabeədən tərəf tabeolan tərəflər üçün müvafiq davranış qaydaları müəyyənləşdirir, lakin tabeədən tərəfin özünün fəaliyyəti bu davranış qaydaları ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə, tabeədən tərəf tabeolan tərəflər üçün müəyyən etdiyi qaydaları, əgər onun maraqları tələb edərsə, poza bilər. İmperial nizam beynəlxalq və ya regional xarakter daşıya bilər.

Liberal hegemoniyada isə beynəlxalq sistemin ən güclü dövləti ilə ikinci dərəcəli və zəif dövlətlər arasında münasibətlər razılıq nizamının prinsiplərinə əsaslanır. Beynəlxalq sistemin ən güclü dövləti nizamın aparıcı fiqurudur və nizam müəyyən iyerarxik xüsusiyyətlərə sahibdir. Lakin o, ikinci dərəcəli

və zəif dövlətləri öz iradəsinə zor gücü ilə tabe etmir. Beynəlxalq nizamın bu növündə sistemin ən güclü dövləti birgə razılaşıdırılmış qayda və institutlar vasitəsilə “hökmranlığını” bərqərar edir [3, s. 70]. İkinci dərəcəli və zəif dövlətlər həmin qayda və institutlara könüllü qoşulur və bu qayda və institutların məqbul hesab etdiyi norma və prinsiplərə riayət edir. Liberal hegemoniyayı imperial nizamdan fərqləndirən üç əsas xüsusiyyət vardır [3, s. 71-73]: birincisi, bu nizamda sistemin ən güclü dövləti də sözügedən qayda və institutlara qoşularaq öz suverenliyini məhdudlaşdırır. Sistemin ən güclü dövlətinin bu yanaşması beynəlxalq nizamın üzvü olan digər dövlətlərin davranışlarını proqnozlaşdırmağa imkan verir və ona sabitlik gətirir. İkincisi, sistemin aparıcı gücü digər dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi qarşılığında müəyyən ictimai xidmətlər təmin edir. Bu ictimai xidmətlərə təhlükəsizliyin təmin olunması və azad ticarət rejiminin dəstəklənməsi kimi xidmətlər aid edilə bilər. Üçüncüsü isə hegemon dövlət kommunikasiya və qarşılıqlı təsir üçün müəyyən kanal və şəbəkələr yaradır. Əlbəttə ki, bu, tam o anlama gəlmir ki, ikinci dərəcəli və zəif dövlətlər hegemon dövlətin maraqlarına və daxili siyasətinə köklü təsir göstərmək imkanına sahibdirlər. Amma bu kommunikasiya imkanlarının mövcudluğu iyerarxik sistemin zorakı elementlərini məhdudlaşdırmağa xidmət edir. Beləliklə, imperial nizamda hegemon dövlət öz gücündən istifadə edərək digər dövlətləri özünə tabe etdiyi halda, liberal hegemoniyada beynəlxalq sistemin aparıcı dövləti öz gücündən istifadə edərək ikinci dərəcəli və zəif dövlətlərin də qoşulduğu qaydalar və institutlar sistemi yaradır.

XX əsrin sonunda formalaşan nizam həm imperial, həm də liberal hegemoniyanın elementlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, ABŞ Avropa qitəsindəki liberal demokratik rejimə sahib dövlətlərlə NATO hərbi alyansı, ATƏT, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və bir çox hallarda Avropa İttifaqının da daxil olduğu ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və razılaşmalar əsasında münasibətlərini tənzimlədiyi halda, Cənubi Amerika qitəsinin dövlətləri və Yaxın Şərqi ölkələri ilə münasibətlərini daha çox tabeədən və tabeolan prinsiplər çərçivəsində formalaşdırır [3, s. 82].

Nəticə

Beləliklə, İkenberri beynəlxalq nizamın üç növünü fərqləndirərək qüvvələr balansı, ağalığ və ya razılıq nizamı çərçivəsində dövlətlərarası münasi-

bətlərin səbəb-nəticə əlaqələrini izah etməyə çalışır. Burada beynəlxalq nizamın quruluşu ilə bağlı əsas təyinedici faktor beynəlxalq sistemdə güc bölgüsüdür. Belə ki, böyük güclərin sayından (bir, iki və daha çox) asılı olaraq beynəlxalq nizam müvafiq olaraq təkqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü ola bilər. Lakin bu amilə söykənərək beynəlxalq nizamın mahiyyətini anlamaq mümkün deyil. İkiqütblü və çoxqütblü dünyada qüvvələr balansı mövcud beynəlxalq sistemi anarxik, təkqütblü dünyada isə ağalığ və razılıq nizamı iyerarxik perspektivdən təhlil edir və bu xüsusiyyətlərin (anarxiya və iyerarxiya) dövlətlərin davranışına necə təsir göstərdiyini izah etməyə çalışır. Güc amili qüvvələr balansı və ağalığ nizamında həlledici rol oynayarsa da, razılıq nizamında qayda və institutlar nizamın həm əsas elementi, həm də sabitləşdirici faktorudur. Bunlarla yanaşı İkenberri ağalığ və razılıq nizamının hərəkətverici prinsiplərindən irəli gələrək imperial nizam və liberal hegemoniya nizamının xüsusiyyətlərini və formalaşma amillərini təhlil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *After Victory: Institutions, Strategic Restraint and the Rebuilding of Order after Major Wars* / G. John Ikenberry – Princeton University Press – 2001 – pp. 3-49;

2. *Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order* / John J. Mearsheimer – *International Security* 43 – № 4 (Spring 2019) – pp. 7-50;

3. *Liberal Leviathan: The Origins, Crisis and Transformation of the American World Order* / G. John Ikenberry – Princeton University Press – 2011 – pp. 35-79;

4. *The Tragedy of Great Power Politics* / John J. Mearsheimer – *W. W. Norton & Company* – 2001 – pp. 1-55;

5. *Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations* / Bruce Russett, John R. Oneal – *W. W. Norton & Company* – 2001 – pp. 125-193;

XÜLASƏ

Bu məqalədə Prinston Universitetinin professoru Con İkenberinin beynəlxalq nizam və onun növləri ilə bağlı ideyaları təhlil olunur. Burada beynəlxalq nizamın üç növünə - qüvvələr balansı, ağalığ və razılıq nizamının məntiqi əsaslarına, habelə dövlətlərarası münasibətlərdə təzahür edən səbəb-nəticə

əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda beynəlxalq nizamın iyerarxik strukturuna əsaslanan imperial nizam və liberal hegemoniyanın prinsipləri də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *beynəlxalq nizam, güc, böyük güc, qüvvələr balansı, ağalığ, razılıq, qayda, institutlar*

Rafiq İbrahimov

*Ph. D. candidate, Baku State University
ibrahimovrafiq123@gmail.com*

International order and its types according to John Ikenberry

This article analyzes Princeton University Professor John Ikenberry's ideas about international order and its types. Here, special attention is paid to the causal logic of three types of international order – balance of power, command and consent and their manifestation in interstate relations. Here the principles of imperial order and liberal hegemony based on the hierarchical structure of the international order are considered as well.

Keywords: *international order, power, great power, balance of power, command, consent, rules, institutions.*

Рафик Ибрагимов

*Докторант Бакинского Государственного
Университета
ibrahimovrafiq123@gmail.com*

Международный порядок и его типы по Джону Айкенберри

В статье анализируются идеи профессора Принстонского Университета Джона Айкенберри о международном порядке и его типах. Особое внимание уделяется причинно-следственной логике трех типов международного порядка – баланса сил, командования и согласия и их проявлению в межгосударственных отношениях. Также рассматриваются принципы имперского порядка и либеральной гегемонии, основанные на иерархической структуре международного порядка.

Ключевые слова: *международный порядок, власть, великая держава, баланс сил, командование, согласие, правила, институты.*

ÇİNİN KƏMƏR VƏ YOL TƏŞƏBBÜSÜNÜN “MİLLİ İNTİBAH” VƏ “İKİLİ DÖVRIYYƏ STRATEGİYASI” PRİZMASINDAN ANALİZİ

AĞALAR AĞALARLI

*Qərbi Kaspi Universitetinin “Beynəlxalq
münasibətlər” kafedrasının doktorantı**E-mail: aghalaraghalartli@gmail.com*

Rəsmi olaraq, Kəmər və Yol Təşəbbüsü (KYT) Çinin dünya ilə ticari və iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədini daşıyan qlobal infrastruktur layihələri zənciri kimi təsvir edilsə də, əsasən “Qlobal Cənub”a yönəlmişdir. Bu mənada Çin Beynəlxalq İnkişaf Əməkdaşlığı Agentliyinin (BİƏA) direktoru Luo Jaohuyinin 2021-ci ildə səsləndirdiyi fikirlər diqqətə layiqdir: “Prezident Şi Cinpinqin təklif etdiyi Kəmər və Yol Təşəbbüsü Çinin dünyaya töhfə verdiyi mühüm ictimai sərvətdir. Bu layihə qitələrarası körpü yaradır, qlobal miqyasda genişlənilir, qədim və müasir dövrləri birləşdirir və uzaqgörən faydalar təqdim edir.”

Luo həmin çıxışında bir az da irəli gedir: “Bəziləri tərəfindən yer üzündəki ən nəcib iş kimi təriflənməsinə baxmayaraq, xarici yardım getdikcə tüstüsüz döyüş meydanına çevrilir, çünki böyük dövlətlər bu sahəyə daha çox sərmayə yatırmaqla siyasi sistemlər və ideologiyalar üzərində gedən əbədi rəqabətdə üstünlük əldə etməyə çalışır. Beynəlxalq yardım marksist beynəlmiləçilik ideyasının mühüm komponentidir. Kommunist Manifestində də deyildiyi kimi, “proletariat yalnız bütün bəşəriyyəti azad edərsə, özü də azad ola bilər.” Başqa bir qısa çıxışı zamanı Luo KYT üzərindəki ən fundamental mübahisənin məğzində toxunur: “Bu, ictimai fayda, yoxsa tüstüsüz döyüş meydanıdır? Əgər ikinci variantdırsa, bu, Çinin milli maraqları üçün aparılan mübarizədir, yoxsa ideolojidir?” [1].

Bir şüar kimi Kəmər və Yol Təşəbbüsü Çin Kommunist Partiyası rəhbərliyinin Qərb ölkələrinin təklif etdiyi inkişaf yardımlarına alternativ ortaya qoyma arzusunu əks etdirir. Bu zaman onlar Çinin infrastruktur inşasındakı təcrübəsindən istifadə edərək onu daha cəlbədicə hala salmağa ümid edirlər. Əksər “şüar siyasətləri” zamanla təkamül edir və dəyişir. Ona görə də KYT-nin irəli sürüldüyü 2013-cü ildəki məqsəd və hədəfləri ilə 2024-cü ildəkinin eyni olduğunu düşünmək yanlış ola bilər. Çinin digər dövlətlərlə beynəlxalq münasibətləri son on ildə necə dəyişib, KYT-nin məqsədləri də eləcə dəyişmişdir.

KYT-ni Çinin Şi Cinpinq hakimiyyətə gəldikdən sonra götürdüyü siyasi istiqamət dəyişikliyi kon-

tekstində nəzərdən keçirmək vacibdir. İndi KYT adlandırdığımız konsepsiyanın bir çox aspektləri çoxdan Çinin xarici dünya ilə iqtisadi əlaqə planının bir hissəsi olub. Çinin Afrika ilə əməkdaşlığı buna yaxşı bir nümunədir. KYT-də böyük rol oynayan bir çox institutlar Şi Cinpinqin layihəni elan etməsindən əvvəl mövcud idi. Məsələn, Çin Zambiyanı keçmiş Rodeziya və Cənubi Afrikadan olan asılılığını azaltmaq üçün 1970-ci illərdə Tanzaniya-Zambiya dəmir yolunu tikmişdi.

KYT-ni Şi Cinpinqin rəhbərliyində Çinin siyasi prioritetləri kontekstində nəzərdən keçirmək faydalı olar. Çin dövlətinin Şi dövründəki ən önəmli hədəfi “Çin Arzusu”nu təbliğ etmək və gerçəkləşdirməkdir. Şi bu ifadəni 2012-ci ildə hakimiyyətə gəldikdən qısa müddət sonra Çin Milli Muzeyində nümayiş etdirilən “Milli İntibah Yolu” adlı sərgini ziyarət edərkən səsləndirmiş və təşviq etmişdir. “Milli İntibah” və “Çin Arzusu” tez-tez bir-birinin əvəzi olaraq istifadə olunur. ABŞ-ın sabiq müdafiə nazirinin köməkçisi Qraham Allison bu barədə belə demişdir: “Şi Cinpinq hakimiyyətə gələndə Çinin əsas məqsədini bir ifadə ilə bəyan etdi: “Ən böyük Çin arzusu Çin millətinin böyük intibahıdır”. Onun “Çin Arzusu” firavanlıq və gücü birləşdirir və bu mənada, həm Teodor Ruzveltin “ABŞ əsri” ilə bağlı əzələli vizyonuna, həm də Franklin Ruzveltin “Dinamik Yeni Sövdələşməsi”nə bərabər hesab etmək olar. Bu, bir milyard çinlinin zəngin olmaq, güclü olmaq və hörmət edilmək arzusunu əks etdirir. Şi inanır ki, iqtisadi möcüzəsini davam etdirərək, vətənpərvər bir xalq yetişdirərək və dünya işlərində heç bir gücə boyun əyməyərək öz ömrü ərzində Çinin bu üç arzusunu reallaşıdır bilər.” [2]

Əgər “Milli İntibah” Şi Cinpinqin böyük dizaynıdırsa, iqtisadi məqsədlər Çini 2021-ci ilə qədər “orta səviyyədə firavan bir cəmiyyət”ə və 2049-cu ilə qədər “tam inkişaf etmiş, zəngin və güclü” bir ölkəyə çevirməkdir. Çin Arzusunun iqtisadi məqsədini həyata keçirmək üçün metodu Çinin “İkili Dövrü Strategiyası”dır (İDS).

İDS ifadəsi Çin iqtisadi siyasətinin lüğətinə 2020-ci ilin may ayında ÇKP-nin Siyasi Büro Daimi Ko-

mitəsinin iclasından sonra daxil olanda, bu strategiyanın nəyi nəzərdə tutduğu tam aydın deyildi. Buna görə də İDS-in Çinin iqtisadi artımına və ya dünya ilə əlaqələrinə təsiri haqqında əhəmiyyətli şərtlər az olub. İDS-ni anlamaq üçün Çinin son 50-60 ildə keçdiyi iqtisadi inkişaf yoluna nəzər yetirmək vacibdir.

1970-ci illərin sonu Den Syaopinin "Açıq Qapı" siyasətinin başlanğıcı idi. Bu siyasət Çinə lazımı valyutanı gətirmək üçün tənzimləmə və nəzarətdən nisbətən azad xüsusi iqtisadi zonalar vasitəsilə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədi daşıyırdı. Çin həmçinin öz ilkin sənaye bazasını inkişaf etdirmək və ixraca yönəlmiş artım modelini dəstəkləmək üçün xarici ekspertizaya ehtiyac duyurdu.

Həmin dövrdə ortaya atılmış "Böyük beynəlxalq dövriyyə strategiyası" çinli tədqiqatçı Van Cianın beyninin məhsulu idi. 1987-ci ildə Van ixraca yönəlmiş artım modelini açıqladı ki, bu da Çinin cəmi bir nəsil ərzində global ticarətin zirvəsinə çatmasına kömək etdi. "Açıq Qapı" siyasəti 1999-cu ildə dövlətə məxsus müəssisələrin beynəlxalq fəaliyyətini genişləndirmək məqsədi daşıyan "Xaricə çıxma" siyasəti ilə öz qarşılığını tapdı.

2009-cu ildəki global maliyyə böhranından sonra daxili investisiya Çinin iqtisadi artımını dəstəkləyən ixrac sektorunu üstələməyə başladı. 2015-ci ildə Baş nazir Li Ketsiang tərəfindən elan edilən "Made in China 2025" kampaniyası Çinin ən son sənaye siyasəti iterasiyasıdır. Bu dəfə məqsəd qabaqcıl istehsalı təşviq etmək və gələcəyin sənayelərində milli özünü təminatı artırmaqdır. Çinin yüksəliş tarixi göstərir ki, zahirən sadəcə şüar kimi görünən şeylər əslində ciddi istiqamət dəyişikliyinə əsas nöqtələr ola bilər. İDS də belə bir dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər.

Çinin prizmasından global cəmiyyətin onun yüksələn gücünə və ambisiyalarına qarşı ehtiyatlı yanaşması, onun strateji zəifliklərinə dair bir sıra problemləri gündəmə gətirir.

İqtisadi sahədə Çin enerji və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, eləcə də qabaqcıl texnologiyalara, xüsusən də yarımkeçiricilərə görə idxaldan asılı vəziyyətdədir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün məntiqi siyasət istiqaməti mümkün olduğu qədər öztəminatı artırmaqdır.

İxrac cəbhəsində də yenidən yönləndirmə baş verir. Xalis ixrac struktur tənəzzüldə olsa da, ixrac sektoru hələ də böyük işçi qüvvəsi saxlayır və Çinin ÜDM-in təxminən 18%-ni təşkil edir [3]. Şi Cinpinq rəhbərliyi altında Çin ixracı inkişaf etmiş ölkələrdən uzaqlaşdırıb və öz qonşularına, eləcə də daha kiçik iqtisadiyyatlara yönəldib ki, burada da

güclər arasında tarazlıq Çinin xeyrinə kəskin şəkildə asimetrikdir.

Bütün bu tədbirlər kontekstində onu demək olar ki, İDS-in mərkəzində Çinin iqtisadiyyatının daxili istehsal, paylama və tələbat dövriyyəsi ilə beynəlxalq dövriyyə arasında ikili bölgüsü dayanır. Yəni, Çin həm daxili iqtisadi tələbatını öz hesabına təmin etməyə qadir olmalı, idxaldan asılılığını minimuma endirməli, amma eyni zamanda beynəlxalq iqtisadiyyatdakı mövqeyini itirməməli və ixracatını genişləndirməlidir.

İDS-nin əsas anlayışları bunlardır: Partiyanın həm yerli, həm də beynəlxalq sferada iqtisadiyyatda mərkəzi mövqeyinin bərpa edilməsi; daxili və beynəlxalq addımlar Milli İntibahı təmin etmək üçün tandemdə aparılır; və "Çin Arzusu"nu reallaşdırmaq üçün tələb olunan gələcəyin sənaye sahələrində üstünlük qazanmaq məqsədilə texnoloji öztəminat (öz resursları hesabına daxili tələbatını ödəmək) çalışılır. İDS-nin beynəlxalq miqyası Çinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin milli intibah məqsədinə necə töhfə verə biləcəyinə yönəlib. Bunun ən azı beş əsas aspekti var: ixrac bazarlarının inkişafı vasitəsilə əldə edilən xarici valyuta gəliri; Çinin, xüsusilə, az inkişaf etmiş qərb əyalətlərindən ixrac vasitəsilə inkişafın və məşğulluğun təmin olunması; Yuanın (Çin valyutası) beynəlxalq istifadəsinin təşviqi ilə potensial iqtisadi sanksiyalarından yan keçmək; strateji materialların tədarükünün təmin edilməsi; Çin-mərkəzliliyi dəstəkləmək və dünyanı Çin maraqlarına uyğun yenidən qurmaq üçün təsir imkanlarının artırılması; və texnologiya, intellektual mülkiyyət və ekspertizanın əldə edilməsi ilə Çinin öztəminatına nail olunması. Sırf iqtisadi mənada, İDS-nin beynəlxalq qolunun iki hissəsi var: cari hesabla (ixrac və idxal) əlaqəli olan və kapital hesabı ilə (investisiya) əlaqəli olan. Bu prizmadan KYT-yə Çinin İkili Dövriyyə Strategiyasının ikinci qolunu, yəni kapital hesabı hissəsini əhatə edən "şüar siyasəti" kimi baxmaq olar. Bir sözlə, bütün məsələ kapital hesabından "Çin Arzusu"nu irəlilətmək üçün necə istifadə oluna biləcəyidir.

Lakin, təkcə iqtisadi siyasət deyil, xarici siyasət də Şi Cinpinqin dövründə Milli İntibahın böyük strategiyasına uyğunlaşmaq üçün dəyişikliyə məruz qalmışdır. Çinin dünyaya iqtisadi inteqrasiyasının ilk dövrlərində xarici siyasəti Den Syaopinin məşhur ifadəsi ilə ən yaxşı şəkildə ifadə olunurdu: "sakitcə müşahidə et, mövqelərimizi möhkəmləndir, təmkinli ol, imkanlarımızı gizlət və vaxtımızı gözlə, aşağı profildə qal, heç vaxt liderlik etmə və töhfə ver". Bu "tao guang yang hui" (ışığı kolun altında

gizlətmək) anlayışı ya birinin öz həqiqi imkanlarını gizlətmək üçün bir fənd, ya da beynəlxalq münasibətlərə liderlik etməmək yanaşması kimi izah edilə bilər [4]. Ancaq Şi Cinqin dövründə Çinin mövqeyi dəyişib. Təkcə “Milli İntibah” konsepsiyası (hansı ki, bəzi kontekstlərdə güclü etnosentrik çalarlar daşıyır) siyasi məqsədlər leksikonunda ən yüksək səviyyəyə çatmayıb, həm də milliyyətçi meyillər beynəlxalq münasibətlərə daha iddialı və sərt yanaşmada özünü göstərmiş. Bu yanaşma “Çin xüsusiyyətləri ilə Böyük Ölkə Diplomatiyası” şüarı altında öz əksini tapıb.

Hərbi baxımdan bu, ən çox Cənubi Çin dənizi və Şərqi Çin dənizində müşahidə olunur. Burada “boz zona” əməliyyatlarının sayı və intensivliyi artıb və Çin öz irredentist iddialarını irəli sürməyə başlayıb. [5]. KYT həm Çinin hərbi təsir dairəsinin genişlənməsini asanlaşdırıb, həm də Çinə məxsus xaricdəki aktivlərin təhlükəsizlik tələblərindən dolayı bunu zəruri edib. Bu təsir dairəsi və tələblər artıq Çinin yaxın ətrafından xeyli kənara çıxıb.

Diplomatik baxımdan, Çin daha çox Çin mərkəzli institutlar və təşkilatlar yaratmağa çalışıb. Məsələn, 2001-ci ildə Rusiya və Çin liderliyi altında qurulan Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) ilkin olaraq 1996-cı ildə formalaşdırılmış Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistandan ibarət olan Şanxay Beşliyindən ortaya çıxmışdır. Bu təşkilatın məqsədi üzv dövlətlər arasında təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlığı dərinləşdirməkdir. ŞƏT ilkin olaraq Çinin sərhədində yerləşən Avrasiya torpaqlarına yönəlmişdi, lakin hazırda Pakistan, İran, Şri-Lanka və NATO üzvü Türkiyə kimi uzaq ölkələri də əhatə edir. ŞƏT-in böyük genişlənməsi isə 2017-ci ildə Hindistan və Pakistanın üzv qəbul edilməsi ilə baş verib. Təsəffü deyil ki, ŞƏT üzvləri və KYT ilə bağlı investisiyalar arasında əhəmiyyətli bir üst-üstə düşmə mövcuddur. ŞƏT Çin tərəfindən xüsusilə Qlobal Cənubla yaradılmış diplomatik qruplardan yalnız biridir. KYT-də iştirak özü də ikitərəfli anlaşma memorandumunu tələb edir. Təxminən 150 ölkə, o cümlədən, Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsi Çinlə belə bir memorandum imzalayıb.

Amerikalı diplomat Qari Ronsli Çinin bu addımlarını belə şərh edib: “Çin hökuməti indi güc, özünəinam, rifah və siyasi məsuliyyət hekayəsini yaratmaq üçün tarixdə heç vaxt olmadığı qədər ictimai diplomatiya strategiyasına əhəmiyyətli resurslar yatırır ki, bu da Çinlə bağlı mövcud olan geniş yayılmış “insan hüquqlarını pozan, regional və qlobal sabitliyi təhdid edən revizionist bir güc” fikirlə-

rinə meydan oxuya bilər” [6].

Nəticə

Bu təhlildən üç vacib nəticə çıxarmaq olar. Birincisi, KYT ayrıca, izolyasiya edilmiş şəkildə başa düşülə bilməz. Bu, bir siyasi şüarı kimi, Çinin “Milli İntibah” üçün böyük strategiyası kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. İqtisadi mənada, KYT İkili Dövrüyyə Strategiyasının beynəlxalq ölçüsü ilə sıx əlaqəlidir. Diplomatik və siyasi mənada isə, bu, Çinin qlobal idarəetmədə öncül mövqeyə keçmək məqsədini vurğulayan, müasir dövr üçün “böyük ölkə diplomatiyası” kimi tanınan, güclü, revizionist bir yanaşma ilə bağlıdır.

İkincisi, KYT-nin həqiqi geosiyasi təsiri onun qlobal düzəni Çinin maraqlarına daha uyğun şəkildə dəyişdirməkdə nə dərəcədə uğurlu olduğu ilə, ideoloji təsiri qlobal siyasət quruculuğunun Çinin idarəetmə modelinə yaxınlaşması ilə bağlı dəyişikliklərlə, inkişaf təsiri isə iştirakçı ölkələrdə həyat standartlarının nisbi artımı ilə ölçülə bilər. KYT-nin hansı meyarlarla qiymətləndirilməli olduğunu müəyyənləşdirmək onun məqsədlərindən çox asılıdır.

Üçüncüsü isə, Çinin siyasət şüarları əhəmiyyətlidir – onlar siyasətin istiqamətində mühüm dönüş nöqtələrinə işarə edirlər. Bu mənada, İkili Dövrüyyə Strategiyasından Çinin iqtisadiyyatının getdikcə beynəlxalq deyil, daha çox daxili amillərə fokuslanacağını anlamaq olar. Çünki, Çin iqtisadi dayanıqlılıq məqsədilə mümkün olduqca idxalı yerli resurslarla əvəzləməyə yönələcək. Belə bir addım ehtimal ki, resursların səmərəli paylanması və buna görə də iqtisadi artımda bir az itkiyə səbəb olacaq. Bunun əvəzində, qaçılmaz olaraq, Çin daxili sənaye siyasətinə daha çox diqqət yetirəcək ki, özünü potensial geoiqtisadi siyasət tədbirlərindən qorusun. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, İDS həmçinin iqtisadi artımın miqdarından çox, keyfiyyətinə üstünlük vermiş kimi görünür. Artım keyfiyyətinin əsas ölçülərindən biri isə var-dövlətin və gəlirin bərabər paylanması dərəcəsidir. Nəticə etibarilə İkili Dövrüyyə Strategiyası iqtisadi fəaliyyətin yüksək səviyyədə siyasiləşdiyi yeni bir dövrün başlanğıcını göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Jaohuyi, L. (2022, 14 iyun). *China's Foreign Aid and International Development Cooperation in a COVID-19 Pandemic World*. http://en.cidca.gov.cn/2022-06/14/c_770501.htm

2. Allison, Q. (2017, 31 may). *What Xi Jin-*

ping Want. *The Atlantic* <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/05/what-china-wants/528561/>

3. *Dünya Bankının açıq məlumat bazası*. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

4. Youyi, H. (2011, 15 iyun). *Context, not history, matters for Deng's famous phrase*. *Global Times*. <https://www.globaltimes.cn/content/661734.shtml>

5. McLaughlin, R. (2022, 27 oktyabr). *The Law of the Sea and PRC Gray-Zone Operations in the South China Sea*. *Amerika Beynəlxalq Hüquq Jurnalı*, cild 116, tiraj 4, səh. 821-835.

6. Rawnsley, G. D. *Communicating Confidence: China's Public Diplomacy*. *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, 2-ci nəşr, səh. 284-300. 2020 Taylor & Francis, New York.

XÜLASƏ

Xüsusilə Qlobal Cənuba yönəlmiş Kəmər və Yol Təşəbbüsünün (KYT) qlobal miqyasda əhəmiyyəti Çinin siyasi və iqtisadi strategiyalarının ayrılmaz hissəsidir. Şi Cinqin hakimiyyəti ilə Çin beynəlxalq arenada mövqeyini gücləndirməyi hədəfləyir və KYT bu kontekstdə Çinin siyasi prioritetlərinin dəyişməsi kimi önə çıxır. Çinin hərbi və diplomatik təsirini genişləndirmə səyləri ilə də sıx bağlı olan KYT, həmçinin, Çinin "Milli İntibah" və "Çin Arzusu" hədəflərinə də xidmət edir. Bu məqalə KYT və Çinin bu layihə vasitəsilə dünya ilə iqtisadi əlaqələrini necə inkişaf etdirməyi planlaşdırdığını araşdırır. Məqalə KYT-nin başlanğıcından bu yana keçdiyi təkamül yoluna nəzər salır, eləcə də Çinin iqtisadiyyatını və xarici siyasətini izah edən "İkili Dövriyyə Strategiyası"nı təhlil edir.

Açar sözlər: *Kəmər və Yol Təşəbbüsü, Milli İntibah, İkili Dövriyyə Strategiyası, Çin Arzusu*

Aghalar Aghalarli

*Doctoral student of Western Caspian University
Department of "International Relations"
E-mail: aghalaragharli@gmail.com*

Analysis of China's Belt and Road Initiative through the Prism of the "National Rejuvenation" and "Dual Circulation Strategy"

SUMMARY

The global significance of the Belt and Road Initiative (BRI), particularly directed toward the Global South, is an integral part of China's political and economic strategies. Under Xi Jinping's leadership,

China aims to strengthen its position on the international stage, and in this context, the BRI emerges as a reflection of shifting political priorities. Furthermore, the BRI, closely tied to China's efforts to expand its military and diplomatic influence, also serves the goals of the "National Rejuvenation" and the "Chinese Dream." This article explores how China plans to develop its economic relations with the world through the BRI. It reviews the evolution of the BRI since its inception and analyzes the "Dual Circulation Strategy" that explains China's economy and foreign policy.

Keywords: *Belt and Road Initiative, National Rejuvenation, Dual Circulation Strategy, Chinese Dream.*

Агалар Агаларлы

*Докторант Западно-Каспийского
Университета*

*Кафедра «Международные отношения»
E-mail: aghalaragharli@gmail.com*

Анализ Инициативы «Пояс и путь» Китая через призму «Национального возрождения» и «Стратегии двойного обращения»

РЕЗЮМЕ

Глобальная значимость Инициативы «Пояс и Путь», направленной, в частности, на Глобальный Юг, является неотъемлемой частью политических и экономических стратегий Китая. Под руководством Си Цзиньпина Китай стремится укрепить свои позиции на международной арене, и в этом контексте «Пояс и Путь» выступает как отражение изменения политических приоритетов. Кроме того, Инициатива тесно связана с усилиями Китая по расширению своего военного и дипломатического влияния и служит целям «Национального возрождения» и «Китайской мечты». В данной статье исследуется, как Китай планирует развивать свои экономические отношения с миром через «Пояс и Путь». Эта статья рассматривает эволюцию «Пояс и Путь» с момента его создания, а также в ней анализируется «Стратегия двойного обращения», объясняющая экономику и внешнюю политику Китая.

Ключевые слова: *Инициатива «Пояс и Путь», Национальное возрождение, Стратегия двойного обращения, Китайская мечта.*

ÇİNİN RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏKİ MÖVQEYİNİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

SƏNUBƏR BABAŞOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müəllimi

E-mail: sanubarbabashova@bsu.edu.az

Çin və Rusiya arasında əlaqələr beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında – siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, hərbi sahə də daxil olmaqla yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Müharibədən qısa müddət əvvəl Çin və Rusiya dövlət başçılarının birgə bəyanatla çıxış etməsi və iki dövlət arasındakı ticarət əlaqələri bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Çində görülmüş Rusiya Federasiyası prezidenti Vladimir Putin və Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpin NATO-nun genişlənməsinə qarşı ortaq mövqe nümayiş etdiriblər. Çin və Rusiya Tayvanı Çinin bir hissəsi kimi gördüklərini bir daha vurğulayıblar. Rusiya Federasiyası prezidenti Vladimir Putin bildirib ki, "Bizim iki ölkə olaraq münasibətlərimiz həqiqətən də dostluq və strateji tərəfdaşlıq ruhunda görünməmiş bir xarakter daşıyır və ikitərəfli münasibətlər qarşılıqlı inkişafa imkan yaradan, həmçinin inkişafda bir-birini dəstəkləməyə kömək edən münasibətlərin yaxşı nümunəsidir". Birgə bəyanatda tərəflər NATO-nun genişlənməsinə qarşı olduqlarını vurğulayaraq, "soyuq müharibə ideologiyasından əl çəkmək" istəyiblər. Rusiya Federasiyası Tayvanın Çinin bir hissəsi olduğunu qeyd edib və istənilən müstəqillik iddiasına qarşı olduğunu vurğulayıb. Bəyanatda dövlətlərin başqa dövlətlərə "demokratiya standartları" tətbiq etmək hüququ olmadığı vurğulanıb və bildirilib ki, "Hegemonluq yaratmaq üçün bu cür cəhdlər qlobal və regional sabitliyə ciddi təhlükə yaradır"[8]. Çin və Rusiya dövlət başçılarının birgə bəyanatla çıxış etməsi bu iki böyük dövlətin regional və beynəlxalq məsələlərdə mövqeyini ifadə edir.

Müharibədən əvvəlki müddətdə iqtisadi və ticarət münasibətləri də iki dövlət arasında əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olduğunu deməyə əsas verən digər bir məqamdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın Ukraynanın Kırımı ilhaq etməsindən və 2014-cü ildə sanksiyalar tətbiq olunduqdan sonra iki ölkənin ticarəti 50 faizdən çox artıb və Çin Rusiyanın ən çox məhsul ixrac etdiyi ölkə olub. Çin və Rusiya arasında ümumi ticarət 2021-ci ildə 35,9 faiz artaraq rekord həddə - 146,9 milyard dollara çatıb. Rusiya Çinin neft, qaz, kömür və kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas mənbəyinə çevrilib. Rusiya neftinin və qazının Çinə ixracı ilbəlil artmaqdadır. Rusiya keçən il gündəlik orta hesabla 1,59 milyon barel və ya Çin

idxalının 15,5 faizini təşkil etməklə Səudiyyə Ərəbistanından sonra Çinin ikinci ən böyük neft tədarükçüsü olub. Bu ixracatın təqribən 40 faizi Çin kreditləri hesabına maliyyələşdirilən ümumi uzunluğu 4070 km olan "Şərqi Sibir Sakit Okean" (ESPO) boru kəməmindən keçir. Rusiya eyni zamanda Çinin 3-cü qaz tədarükçüsüdür və 2021-ci ildə Çinə 16,5 milyard kubmetr (bcm) yanacaq ixrac edib ki, bu da ümumi tələbatın təxminən 5 faizini ödəyib. "Sibirin Gücü" boru kəməri ilə tədarük 2019-cu ilin sonlarında başlayıb və 2021-ci ildəki 10,5 milyard kubmetrdən 2025-ci ilə qədər ildə 38 milyard kubmetrə yüksələcəyi gözlənilir. Bu istiqamətdə 30 il müddətində icra olunmaqla dəyəri 400 milyard dollardan çox olan müqavilələr imzalanıb [4].

Rusiya Monqolustan üzərindən Çinə uzanacaq illik gücü 50 milyard kubmetr olan "Sibirin Gücü 2" ikinci qaz kəməri tikməyi planlaşdırır. Rusiya həmçinin 2021-ci ildə Çinin 2-ci kömür tədarükçüsü olub. 2022-ci ilin fevralında Rusiya Federasiyası dövlət başçısı Vladimir Putin Rusiyanın Çinlə təqribən 117,5 milyard dollar dəyərində yeni neft və qaz sazişlərinin olacağını bildirmişdi [4].

Rusiya-Ukrayna müharibəsi başladıqdan sonra da Çin əməkdaşlığa və tərəfdaşlığa sadıq qalır. Çin rəsmiləri çıxışlarında, bəyanatlarda və sənədlərdə Rusiyanın Ukraynaya hücumlarını "problem" kimi ifadə edir, Rusiya-Ukrayna müharibəsini konkret olaraq müharibə kimi təsvir etmirlər. Digər tərəfdən, Çin Rusiya və Ukrayna arasında problemin həlli ilə bağlı danışıqları dəstəklədiyini açıqlayır. Çinin bəyanatlarında BMT qətnaməsinə və nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə istinad edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın Ukraynaya hücumlarına Çinin iki əsas yanaşması mövcuddur. Birinci yanaşma Rusiyanın hücumlarına reaksiya verən beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında dayanmamaqdır. Digər yanaşma isə Rusiyanı Qərb dövlətləri qarşısında tamamilə tək qoymamaqdır.

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından dərhal sonra Çin tez-tez digər ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq kimi yanaşmasını ifadə edir. Tayvan məsələsini Çinin daxili məsələsi hesab edən Çin münasibətlərinin başlamasından bəri Ukraynadakı prosesləri Tayvanla əlaqələndirməyin mümkün olma-

diğimi vurğulayır. Digər tərəfdən, Çin Ukraynadakı problemi iki ölkə arasında mübahisə kimi ifadə edir.

Çinin Rusiyaya dəstəyi beynəlxalq institutlar səviyyəsində də özünü göstərməkdədir. ABŞ və Albaniyanın 25 fevral 2022-ci il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurasına təqdim etdiyi qanun layihəsində Rusiyanın Ukraynaya hücumları pislənilib və onun dərhal Ukrayna ərazisindən çıxarılması tələb olunub. Şurada keçirilən səsvermədə qətnamə layihəsinə Çin Hindistan və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə bitərəf qalıb. Rusiya qanun layihəsinə “yox” deyərək veto hüququndan istifadə edib və beləliklə, qətnamə qəbul edilməyib [7]. Rusiyanın 23 mart 2022-ci il tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına (BMT TŞ) təqdim etdiyi Ukraynaya “humanitar yardım” layihəsi tələb olunan 9 səsi almadığı üçün qəbul olunmayıb, 13 ölkə isə bitərəf qalıb [6].

BMT Baş Assambleyasının 193 üzvü Ukraynada insan haqları pozuntularına görə Rusiyanın İnsan Hüquqları Şurasına üzvlüyünün dayandırılmasına səs verib. 93 ölkə Rusiyanın İnsan Haqları Şurasından çıxarılmasını dəstəklədiyi halda, 24 ölkə buna qarşı çıxıb, 58 ölkə bitərəf qalıb. Mühərribə başlayandan bəri BMT Baş Assambleyasında qəbul edilən iki Ukrayna qətnaməsinə səsvermədə bitərəf qalan Çin bu dəfə Rusiyanın üzvlüyünün dayandırılmasına “yox” deyib [9].

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından sonra Çinin Rusiyaya dəstəyi iqtisadi sahədə də özünü göstərir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından sonra Qərb ölkələri Rusiyaya qarşı sərt sanksiyalar tətbiq ediblər. Bunlara neft idxalının və yüksək texnologiyalı məhsulların ixracının qadağan edilməsi daxildir. Bir çox Qərb şirkəti Rusiya ilə əlaqələri tamamilə kəsib və Rusiyanın ABŞ, Böyük Britaniya və Aİ ölkələri ilə ticarəti 2022-ci il ərzində azalıb. Bununla belə, Çinin Rusiya ilə ümumi ticarəti 2022-ci ildə rekord həddə - 190 milyard dollara çatıb. Bu, əvvəlki illə müqayisədə 30 faiz artım deməkdir. Rusiyanın Çindən idxalı 13 faiz artaraq 76 milyard dollara, Çinə ixracı isə 43 faiz artaraq 114 milyard dollara çatıb. Çin hazırda Rusiyanın ən mühüm ticarət tərəfdaşına çevrilib [3].

Rusiya 2022-ci ildə Çinə əvvəlki ilə nisbətən iki dəfə çox maye neft qazı (LPG) ixrac edib. Moskva həmçinin Rusiya və Çin arasındakı “Sibirin Gücü” boru kəməri ilə 2022-ci ildə Pekinə 50 faiz çox təbii qaz çatdırıb. Bundan əlavə, Çin 2021-ci illə müqayisədə Rusiyadan 10 faiz çox xam neft idxal edib. Bu, Rusiyanın keçən il Aİ-dən itirdiyi neft və qaz satışlarının həcmi qismən ödəyir. Rusiya 2021-ci

ildə Aİ qaz idxalının 40 faizini qarşılasa da, bu nisbət 2022-ci ildə 15 faiz səviyyəsində qalıb. Bundan əlavə, 2021-ci ildə Aİ-yə neftin 26 faizini satdığı halda, bu nisbət 2022-ci ildə 14 faiz səviyyəsində qalıb. Rusiya hökumətinin illik gəlirlərinin demək olar ki, yarısı neft və qaz satışından əldə edilir. G7 ölkələri, Avropa Birliyi və Avstraliya, Rusiyanın mühərribəyə xərcləyə biləcəyi pulun miqdarını azaltmaq məqsədilə dənizdən daşınan Rusiya neftinin qiymətinə dünya miqyasında məhdudiyət tətbiq edib. Lakin Çin bu həddi yerinə yetirməkdən imtina etdi; O, Rusiya xam neftini bazar qiymətinə alıb. Rusiya Çinə enerji ixracını genişləndirməyi planlaşdırır. İki ölkə “Sibirin Gücü 2” adlı yeni qaz kəmərinin tikintisinə dair razılığa gəlib. Mövcud xətt 2019-cu ildə 400 milyard dollardan çox olan 30 illik müqavilə ilə istifadəyə verilib. Sibirdə yeni qaz kəmərinin nə vaxt istifadəyə veriləcəyi məhkum deyil [4].

Çinin Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı mövqeyi mühərribənin başlanmasının ildönümündə tərəfləri atəşkəsə çağıran 12 maddəlik sənəddə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Çin Xarici İşlər Nazirliyinin dərc etdiyi 12 maddəlik sənəddə Qərbin Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalara son qoyulması, nüvə silahının istifadəsinə yol verilməməsi, mülki şəxslər üçün humanitar yardım dəhlizləri yaradılması və taxıl dəhlizinin açıq saxlanılmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq bütün ölkələrin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin zəruriliyinə diqqət çəkən sənəddə, bərabərliyin təmin edilməsi üçün bütün tərəflərin beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlərin əsas normalarına uyğun olaraq bərabərliyi və ədaləti təmin etmək məqsədilə birgə səy göstərməli olduğu bildirilir. Sənəddə qeyd edilir ki, “Biz Rusiya və Ukraynanı bir-birinə yaxınlaşmağa və birbaşa dialoqu mümkün qədər tez bərpa etməyə təşviq etməli, gərginliyin tədricən azaldılmasını və hərtərəfli atəşkəsi dəstəkləməliyik” [1].

Dialoq və danışıqların Ukrayna böhranından yeganə etibarlı çıxış yolu olduğuna diqqət çəkən sənəddə böhranın sülh yolu ilə həlli istiqamətində bütün səylərin təşviq edilməli və dəstəklənməli olduğu vurğulanıb, sülh danışıqlarının başlanmasına çağırış edilib və həmçinin qeyd edilib ki, Çin bu məsələdə konstruktiv rol oynamağa hazırdır. Sənəddə bir ölkənin təhlükəsizliyinin digər ölkənin təhlükəsizliyi hesabına təmin oluna bilməyəcəyi, regional təhlükəsizliyin isə hərbi blokların genişləndirilməsi ilə təmin oluna bilməyəcəyi və “soyuq

müharibə” məntiqindən əl çəkərək müvafiq cavabların verilməsinin vacibliyi əks olunub [1].

Sənəddə dünyanın uzunmüddətli təhlükəsizliyinin yalnız ümumi, hərtərəfli və əməkdaşlıq əsasında davamlı davamlı təhlükəsizlik yanaşması ilə təmin oluna biləcəyi vurğulanır və bildirilir ki, “Avropa və Asiyada sülh və sabitliyi təmin etmək üçün milli təhlükəsizliyini digər dövlətlərin təhlükəsi üzərində qurma cəhdlərinin qarşısı alınmalı, bloklar arasında qarşıdurmaya imkan verməməli, balanslı, səmərəli və davamlı Avropa təhlükəsizlik arxitekturasının qurulmasını təşviq etməliyik.” Sənəddə bildirilir ki, müharibə və münaqişələr nəticəsində yaranan humanitar böhranların aradan qaldırılması, mülki əhaliyə və yaşayış məntəqələrinə qarşı hücumların qarşısının alınması, müharibə bölgələrində mülki əhalinin təhlükəsizliyi üçün humanitar dəhlizlərin yaradılması, vətəndaşlara məhdudiyətsiz girişin təmin edilməsi üçün bütün təşəbbüslər təşviq edilməli və dəstəklənməli, humanitar yardım fəaliyyətləri üçün sərhədsiz imkanlar təmin edilməli və daha böyük humanitar böhranların ortaya çıxmasının qarşısı alınmalıdır [1].

Sənəddə müharibə edən tərəflər beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etməyə, mülki şəxslərin və hərbi əsirlərin hüquqlarını qorumağa çağırılır. Sənəddə atom elektrik stansiyaları kimi dinc nüvə obyektlərinə hücumlardan qaçınmaq və nüvə təhlükəsizliyi konvensiyalarına və digər beynəlxalq qaydalara riayət etməklə insan tərəfindən törədilən nüvə fəlakətindən qaçmaq barədə xəbərdarlıq edilir və nüvə silahları ilə bağlı qeyd olunur ki, “Nüvə silahından istifadə oluna bilməz, nüvə müharibəsi aparıla bilməz. Nüvə silahından istifadə və istifadə təhlükəsinə qarşı çıxmalıyıq. Nüvə silahının yayılmasının qarşısını almalıyıq və nüvə böhranından qaçmalıyıq”. Sənəddə Çinin bütün kimyəvi və bioloji silahların hazırlanması və istifadəsinə qarşı olduğu da bildirilib [1].

Müharibə səbəbi ilə Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalara toxunan sənəddə qeyd olunur ki, “Birtərəfli sanksiyalar və həddindən artıq təzyiqlər nəinki problemləri həll edə bilmir, həm də yeni problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Biz icazə verilməyən hər hansı birtərəfli sanksiyalara qarşı çıxmalıyıq”. Sənəddə ABŞ və Avropa ölkələrinin sanksiyalarla bağlı mövqeyi tənqid edilib və qeyd edilir ki, “Müvafiq ölkələr birtərəfli sanksiyaları və ekstraterritorial yurisdiksiyadan sui-istifadəni dayandırmalı və Ukrayna böhranını sakitləşdirmək üçün səy göstərməli, inkişaf etməkdə olan ölkələrə

öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək və xalqın rifahını yüksəltmək üçün uyğun şərait yaratmalıdır. Sənəddə qeyd olunur ki, bütün tərəflər hazırkı dünya iqtisadi sisteminin sağlam fəaliyyətinə riayət etməyə borcludurlar və dünya iqtisadiyyatının siyasiləşdirilməsinə, onun hökmranlıq alətinə və silahına çevrilməsinə onun təsirlərinin yayılmasına qarşı çıxmalıdırlar. Böhran enerji, maliyyə, taxıl ticarəti və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlığı pozaraq global iqtisadi canlanmaya zərər verəcəkdir [1].

Çin prezidenti Si Cinpin Rusiya-Ukrayna müharibəsi başlayandan bəri ilk dəfə Ukrayna prezidenti Vladimir Zelenski ilə də görüşüb. Çin Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatına görə, prezident Si ukraynalı həmkarı Vladimir Zelenski ilə telefon danışığı aparıb. Daha sonra onlar arasında görüş olub. Si Cinpin müharibədən sonra dəfələrlə Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə görüşsə də, hətta Moskvaya rəsmi səfəri baş tutsa belə, Vladimir Zelenski ilə heç bir görüş olmayıb. Görüş zamanı bütün əlaqədar tərəflərin sakit və təmkinlə hərəkət etməli və böhranı birlikdə idarə etməli olduğunu vurğulayan dövlət başçısı Si Cinpin bildirib ki, “Dialog və danışıqlar yeganə etibarlı yoldur. Nüvə müharibələrində qalib yoxdur” [2].

Çinin Ukrayna məsələsində həmişə sülhün tərəfdarı olduğunu və sülh danışıqlarını yeganə nizamlanma metodu kimi dəstəklədiyini bildirən Si Cinpin Çinin Avrasiya məsələləri üzrə xüsusi nümayəndəsini Ukrayna və digər ölkələrə göndərərək münaqişənin siyasi həlli üçün bütün tərəflərlə danışıqlar aparacağını bildirib. Çinin Ukrayna böhranına səbəb olmadığını və münaqişənin tərəfi olmadığını təkrar edən edən dövlət başçısı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü və məsuliyyətli bir dövlət kimi vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə etməyəcəyini, tamaşaçı kimi qalmayacağını bildirmişdir. Si Cinpin bildirib ki, “Rasional fikirlər və səslərin artması ilə fürsətdən istifadə etmək və böhranın siyasi həlli üçün əlverişli şərait yaratmaq vacibdir” [2].

Rusiya prezidenti Vladimir Putin ümumi seçkilərdəki qələbəsindən sonra beşinci müddətində ilk xarici səfərini Çinə edib. Putinin Çinə səfəri liderin son altı ayda bu ölkəyə ikinci səfəridir. Bu fakt Rusiya Federasiyasının Çinlə əməkdaşlığa verdiyi önəmi bir daha sübut edir. Çin mətbuatına açıqlama verən Vladimir Putin, Çin Xalq Respublikasının sədri Si Cinpinə “milli maraqlara və dərin qarşılıqlı etimada əsaslanan strateji tərəfdaşlığın qurulmasında göstərdiyi köməyə görə” təşəkkür edib və ilk səfərini məhz bu səbəbdən Çinə etdiyini vurğulayıb [3].

Rusiya Federasiyası dövlət başçısı Vladimir Putinin iki ölkənin “sərhədlərinin olmadığını” bəyan etdiyi və münasibətləri dərinləşdirəcəyi gözlənilən səfərin ilk günündə iki lider strateji tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsinə dair birgə bəyannamə imzalayıblar. Dövlət başçıları Vladimir Putin və Si Cinpin iki ölkə arasında imzalanan müqavilələrdən sonra açıqlama verib. Vladimir Putin həmkarı ilə görüşlərində “bütün məsələləri müzakirə etdiklərini” bildirib və qeyd edib ki, “Rusiya Çinə ərzaq ixracatını artırıb. Çin avtomobil istehsalçılarını bazarımızda salamlayırıq. Enerji sahəsi prioritetlərimizdən biridir. Enerji sahəsində əməkdaşlığı dərinləşdirmək üçün konkret planlarımız mövcuddur” [3].

İki ölkənin ticarətində yuan və rublun payının 90 faizi keçdiyini bildiren Vladimir Putin enerji gündəminə toxunaraq, iki ölkə arasında nüvə əməkdaşlığını dərinləşdirdiklərini bildirib. Vladimir Putin çıxışına belə davam edib: “Bir çox qlobal və regional problemlərə yanaşmamız oxşardır. Ölkələrimiz qlobal institutların depolitləşdirilməsinə çağırır. Hər ikimiz müstəqil xarici siyasət yürüdürük. Biz çoxqütblü dünya üçün çalışırıq. Qapalı hərbi-siyasi ittifaqlara yer olmayan Asiya-Sakit Okean regionunda etibarlı və uyğun təhlükəsizlik arxitekturasının qurulmasına çalışmaq lazımdır. “Biz inanırıq ki, bunlar çox zərərli və bu cür ittifaqların yaradılması qeyri səmərəlidir”. Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsinin də müzakirə olunduğu görüşdə Vladimir Putin sülh təşəbbüslərinə görə həmkarına təşəkkür etdiyini bildirib. Vladimir Putin həmçinin bəyan edib ki, Çin-Rusiya münasibətlərinin dərinləşməsi “beynəlxalq siyasətdə əsas balanslaşdırıcı amildir” [3].

Birgə bəyannamənin imzalanmasından sonra çıxış edən Çin Kommunist Partiyasının sədri Si Cinpin bildirib ki, “Çin və Rusiya qarşılıqlı siyasi etimadı daha da dərinləşdirəcəkdir”. Qlobal siyasətin çoxqütblülüyünə toxunan Si Cinpin çıxışında “Çin və Rusiya çoxqütblü dünyanın yaranmasına dəstək verəcəklər. Çin və Rusiya qonşular arasında yeni növ münasibətlərin və əlaqənin nümunəsidir. “Çin və Rusiya beynəlxalq hüquqa əsaslanan dünya nizamını müdafiə edir” deyərək bildirib. Çin dövlət başçısı Si Cinpin qeyd edib ki, onlar “Ukrayna böhranının siyasi həllini tapmağa razılaşıblar”. Səfər zamanı Rusiya Federasiyası dövlət başçısı Vladimir Putin xüsusilə vurğulayıb ki, Çin və Rusiya arasındakı münasibətlər beynəlxalq arenada sabitliyin əsas elementlərindən biridir. Çin dövlət mediasına açıqlamasında Putin Ukrayna böhranının həllində oynadığı rola görə Çinə təşəkkür edib. Bu proses-

də Çin Ukraynadakı münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün 12 təklifdən ibarət siyahı dərc edib və soyuq müharibə məntiqindən imtina etməyi tələb edib [3].

NATO-nun baş katibi Yens Stoltenberq bəyan edib ki, Çin Rusiyaya verdiyi dəstəklə Ukrayna müharibəsini daha da alovlandırır və Qərblə münasibətlərini riskə atır. “Welt am Sonntag” qəzetinə müsahibəsində Yens Stoltenberq Çinin bir tərəfdən Qərb ölkələri ilə yaxşı münasibətlər qurmaq istədiyini, eyni zamanda “Avropada müharibəni qızışdırdığını” bildirib və bu ikisinin eyni zamanda mümkün olduğunu bildirib. Rusiyanın raket, tank və döyüş təyyarələrində istifadə etdiyi maşın hissələri, mikroelektronika və digər texnologiyaların getdikcə daha çox Çin tərəfindən təmin edildiyini vurğulayan Y. Stoltenberq, Pekinin dəstəyinin Rusiyanın Ukrayna müharibəsini davam etdirməsi üçün “həyati əhəmiyyətli” olduğunu bildirib [5].

Xarici siyasətində iqtisadi maraqlarına prioritet verən Çin bu çərçivədə ticarət əlaqələrini davam etdirmək üçün xarici bazarlara, iqtisadi dəhlizlərə və təhlükəsizliyə əhəmiyyət verir. Ukraynadakı müharibə bu kontekstdə Çinin təşəbbüslərinə ziyan vurur. Ukraynadakı qeyri-sabitlik, həmçinin Çinin son illərdə xarici siyasətdə vurğuladığı harmonik dünya yanaşmasını pozur. Eynilə, Rusiyanın Ukraynaya hücumu ölkələr arasında dinc inkişafa nail olmaq yanaşmasına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən Ukraynadakı müharibə səbəbindən Aİ ilə münasibətlərinin korlanmasını istəmir. Çünki Avropa İttifaqı bazarı Çinin qəbul etdiyi iqtisadiyyat mərkəzli siyasətləri baxımından əhəmiyyətlidir. Bununla belə, Çin-Aİ münasibətləri müharibənin təsirinə də müəyyən qədər məruz qalır. Rusiya təhlükəsi, enerji böhranı və qeyri-sabitliyi ciddi şəkildə yaşayan Aİ Çindən Rusiyaya qarşı daha konkret və aydın addımlar gözləyir. Digər tərəfdən, Rusiya özünün keçdiyi bu çətin dövrdə Çini öz strateji tərəfdaşı kimi qiymətləndirir. Çinin Mərkəzi Asiyaya marağının artması Rusiya üçün problem hesab olunsaydı belə, Vladimir Putin Çinin “Bir Kəmər və Yol” təşəbbüsü ilə Rusiyanın Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) arasında dərinləşən əməkdaşlığın iki ölkənin maraqlarına xidmət edəcəyini düşünür.

Beləliklə, Çin Rusiyanın Ukraynaya hücumları ilə bağlı çox incə balans yaratmağa çalışır. Bu tarazlığı qurmaqla yanaşı, onu saxlamaq da çətinliklər yaradır. Çinin beynəlxalq ictimaiyyət, ABŞ-Aİ və Rusiya ilə əlaqələri çərçivəsində qurmağa çalışdığı balans bu aktorların münasibətindən asılı deyil. Bu səbəbdən də Çinin qurduğu tarazlığın gələcəkdə

beynəlxalq arenadakı şəraitdən və tərəflərin addımlarından təsirlənəcəyi mümkün görünür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *China's Position on the Political Settlement of the Ukraine Crisis*, 2023.0224. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202302/t20230224_11030713.html

2. *China's Xi speaks with Zelensky for first time since Russia's invasion of Ukraine*, 2023.04.26. <https://edition.cnn.com/2023/04/26/europe/xi-jinping-zelensky-phone-call-intl/index.html>

3. *China's Xi Jinping rolls out red carpet for close friend Putin in strong show of unity*, 2024.05.16, <https://edition.cnn.com/2024/05/15/china/putin-xi-meeting-china-intl-hnk/index.html>

4. *China-Russia trade has surged as countries grow closer*, 2022.03.01, <https://www.reuters.com/markets/europe/china-russia-trade-has-surged-countries-grow-closer-2022-03-01/>

5. *NATO secretary general says China is fueling war in Europe by supporting Russia*, 2024.27.05. <https://www.aa.com.tr/en/world/nato-secretary-general-says-china-is-fueling-war-in-europe-by-supporting-russia/3230674>

6. *UN General Assembly votes to suspend Russia from the Human Rights Council*, 2022.04.07. <https://news.un.org/en/story/2022/04/1115782>

7. *Russia blocks Security Council action on Ukraine*, 25 february 2022, <https://news.un.org/en/story/2022/02/1112802>

8. *Russia-China Joint Statement On International Relations*, February 4, 2022, <https://china.usc.edu/russia-china-joint-statement-international-relations-february-4-2022>

9. *Security Council Fails to Adopt Text Demanding Civilian Protection, Unhindered Humanitarian Access in Ukraine, as 13 Members Abstain*, 2022. 23.03, <https://press.un.org/en/2022/sc14838.doc.htm>

The impact of China's position in the Russian-Ukrainian war on international relations

Since the beginning of the Russian-Ukrainian war, the reaction of China – Russia's main partner and one of the major powers in international relations, was one of the most notable moments. The Russian-Ukrainian war is considered the biggest war and the most serious crisis that Europe has faced since the end of the Second World War. For this reason, many heads of state, politicians and researchers began to think

about the impact of the Russian-Ukrainian war on the structure of the international system. From this point of view, it is of great importance to study the position and approach of China – one of the main actors of the international system.

Keywords: *China, Russia-Ukraine war, European Union, NATO, Taiwan, bloc.*

Влияние позиции Китая в российско-украинской войне на международные отношения

С началом российско-украинской войны реакция Китая – главного партнера России и одной из крупнейших держав в международных отношениях – стала одним из самых заметных моментов. Российско-украинская война считается крупнейшей войной и самым серьезным кризисом, с которым столкнулась Европа после окончания Второй мировой войны. По этой причине многие главы государств, политики и исследователи начали задумываться о влиянии российско-украинской войны на структуру международной системы. С этой точки зрения имеет большое значение изучение позиции и подхода Китая – одного из главных акторов международной системы.

Ключевые слова: *Китай, российско-украинская война, Европейский союз, НАТО, Тайвань, блок.*

Xülasə

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından bəri Rusiyanın əsas tərəfdaşı və beynəlxalq münasibətlərin böyük faktorlarından olan Çinin müharibəyə qarşı reaksiyası xüsusilə diqqətçəkən məqamlardan biri idi. Rusiya-Ukrayna müharibəsi İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından bəri Avropanın qarşılaşdığı ən böyük müharibə və ən ciddi böhran hesab olunur. Bu səbəbdən bir çox dövlət başçıları, siyasətçilər və tədqiqatçılar Rusiya-Ukrayna müharibəsinin beynəlxalq sistemin strukturuna təsiri haqqında düşünməyə başlayıblar. Bu nöqtəyi nəzərdən beynəlxalq sistemin əsas aktorlarından biri olan Çinin mövqeyinin və yanaşmasının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Çin, Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Avropa İttifaqı, NATO, Tayvan, blok.*

BEYNƏLXALQ TERRORİZM - GEOSİYASI MARAQLARIN TOQQUŞMASINDAN YARANAN FENOMEN KİMİ

İLKİN ƏHMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

E-mail: diplomad325@gmail.com

XXI yüzilliyin əvvəllərində - 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-Yorkda Dünya Ticarət Mərkəzi və Vaşinqtonda Pentaqona endirilən zərbələr, 2002-ci ildə və 2005-ci ildə Balidəki turizm mərkəzlərində, 2003-cü ildə İstanbulda sınaqda, 2004-cü ildə Parisdə, habelə HSBC Bank ("Eyc-es-bi-si", 2011-ci ildən bankların qlobal sistemində daxil) Baş Qərargahının yerləşdiyi Londonda və İngiltərə Konsulluğunda, 2005-ci ildə Madriddə və həmin ildə London metrosunda baş verən və intiharla nəticələnən terrorçuluq hadisələri, 2006-2007-ci illərin terror hadisələri, Moskva metrosu və mehmanxanalarında törədilən partlayışlardan sonra beynəlxalq terrorizm və terrorçular birdən-birə qlobal dünya nizamına təzyiq edən yeni hədə və təhdidlər kimi aktuallaşdı. Ancaq terror, terrorizm ideologiyası, motivasiyası, strategiyası və hərəkətləri zamana və məkana görə fərqli olsa da, tarixin bütün dövrlərində dövlətlər və cəmiyyətlər üçün real təhlükə olmuşdur və olaraq da qalır.

XXI əsrdə terrorizmlə bağlı baş vermiş mühüm dəyişiklik ondan ibarətdir ki, bu məsələ dövlətlərin daxili nizam-intizamı ilə bağlı məsələ olmaqdan çıxaraq birbaşa dövlətlərin xarici siyasət məsələsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan dünya dövlətlərini regional və beynəlxalq səviyyələrdə ortaq qaydalara əsasən bir araya gətirən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi, Ərəb Dövlətləri Liqası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Afrika İttifaqı və s. kimi dövlətlərin qurumlarının beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə qazandıqları təcrübələrin əhəmiyyəti çox böyükdür. Fərqli regionlarda baş vermələrinə baxmayaraq beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə bütün dövlətlərin maraqlarını nəzərə alan ümumi strategiyanın işlənilməsi üçün hazırlanmasını tələb edir.

Dünyanın ABŞ-da baş vermiş 11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələrindən sonra terrorçuluqla mübarizəyə yanaşması ciddi dəyişikliklərə məruz qalsa da, dövlətlərin terrorla mübarizə siyasətində ilk əsaslı dəyişikliklər keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində hava gəmilərində baş vermiş terror aktları ilə əlaqədardır. Məhz bunun nəticəsində BMT 1963-cü il sentyabrın 14-də "Hava gəmilərində törədilmiş cinayətlər və bu növ əməllər haqqında" Tokio Kon-

vensiyasını qəbul etmişdi, baxmayaraq ki, sənəddə təyyarələrdə baş vermiş cinayət əməlləri terrorçuluq kimi səciyyələndirilmir, lakin hava gəmilərinin kapitanlarına geniş səlahiyyətlər verilirdi (2). 60-cı illərin sonlarında Almaniyalı bürüyən solçu tələbə etirazları, Fransada, Yunanıstanda və İtaliyada baş verən çaxnaşmalarda terror aktlarına əl atılması ictimai fikirdə bu təhlükəyə qarşı ciddi mübarizə aparılmasını tələb edən çağırışlara gətirib çıxardı. Məhz buna görə də 70-ci illərdə Avropa hökumətləri artan terror hadisələrinin qarşısını almaq üçün bir sıra yeni qanunvericilik aktları qəbul etdi və tətbiqinə başlandı. Belə hüquqi aktlar 80-ci illərdə praktikada öz səmərəsini verdi və hətta müəyyən dəyişiklik və təkmilləşdirmələrə məruz qaldı. Təsadüfi deyil ki, nəticədə 11 sentyabr hücumlarından sonra təhlükə qavrayışındakı dəyişikliklər yeni siyasi və hüquqi mexanizmlərin bərqərar olmasına gətirib çıxarmaqla indiki şəklini almışdır.

Minilliyin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq terrorçuluğun geosiyasi maraqlara xidmət etməsi özünü açıq şəkildə göstərməyə başladı. "Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra ABŞ-nin dünya siyasətində hegemonluğu, RF-in 2004-cü ildən etibarən itirilmiş beynəlxalq mövqelərini bərpa etməyə başlaması, Çin və Hindistanın dünya siyasət meydanında mövqelərini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsi, Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdöğanın dəfələrlə "dünya beşdən böyükdür" fikrini səsləndirməsi, İsrail dövlətinin BMT TŞ-nin çağırışlarına məhəl qoymaması, Yaponiyanın, Pakistanın, Səudiyyə Ərəbistanının, Kanadanın, İranın və s. dövlətlərin BMT TŞ-də yer almaq cəhdləri qısamüddətli təqətlərlə ömrünü başa vurmasını, ABŞ-ın İraq və Əfqanıstandakı uğursuzluqları isə hərbi gücə arxalanan hegemonluq erasının bitməkdə olduğundan xəbər verirdi.

Təsadüfi deyildir ki, Yaxın Şərqdəki xaos burada hegemonluğa çalışan bütün dövlətlərin maraqlarına toxunurdu. Keçmiş ABŞ Prezidenti D.Tramp Yaxın Şərqdəki uğursuzluqlardan çıxış edərək burada vəziyyətin tədricən ABŞ-nin nəzarətindən çıxmaqda olması anonsunu vermişdi(14). Bu regionun həmişə beynəlxalq və regional güclərin maraqlarında olması onun coğrafi mövqeyi, beynəlxalq kommunikasiya-

ların üzərində yerləşməsi və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olması ilə bağlı idi. Məhz buna görə də Yaxın Şərqi başı həmişə bəlalı olmuş, onun sərvətlərini əldə etmək və saxlamaq uğrunda müxtəlif formalarda təzahür edən mübarizə və müharibələr heç zaman səngiməmiş, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə də məhz buradan başlamışdı. Tarixinə və coğrafiyasına nəzər salsaq, II Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq leksikona daxil olan "islam terroru" anlayışı da Qərbi diplomat və tədqiqatçıların dilindən bu regionla əlaqədar səslənmişdi. D.Tramp hələ prezidentliyi dövründə (2017-2020) ABŞ-nin Yaxın Şərqdə böyük iqtisadi itkilərə, 4-5 trln dollar zərəmə, lakin bunun müqabilində kiçik nəticələrə nail olduğunu dilə gətirmiş, bu regionda yaranmış vəziyyəti "total kaos" kimi səciyyələndirərək məcburiyyət üzündən bu regionun tərki edilməli olduğunu etiraf etmişdi(6). Onun Yaxın Şərq münacişəsinin nizamlanmasına dair planını - "Əsrin müqaviləsi"ni Fələstin rəhbəri M.Abbasa sui-qəsd və təxribat adlandırmış, İran isə bu planı region və dünya üçün fəlakət kimi xarakterizə etmişdi (12).

Dünyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən də Yaxın Şərqdə gedən geosiyasi mübarizədə böyük siyasi, iqtisadi və hərbi gücə malik ABŞ öndə gedirdi. Onun beynəlxalq islam terrorizminə qarşı mübarizə adı altında hələ keçən əsrin sonlarından etibarən Yaxın Şərqdə apardığı mübarizədə terror aktlarından istifadə özünü müxtəlif formalarda bürzə vermişdi. ABŞ Yaxın Şərqdə terror təşkilatlarının yaradılması və hərtərəfli dəstəklənməsində mühüm rol oynayan başlıca dövlətlərdən biri idi. ABŞ və Avropa dövlətlərinin bir tərəfdən müsəlman ölkələrini, digər tərəfdən onlara qənim kəsilən İsraili dəstəkləməsi və yeri gəldikcə sosial münacişələri qızışdırmaqla ərəb dövlətlərini terrorçuluqda ittiham etməsi Qərbi diplomatiyasının ikiüzlülüğünün pərdələnməyən təzahürü idi. Qərbin Yaxın Şərqdə münacişələri yaratmaq və dərinləşdirməkdə böyük təcrübəsi var idi, ilk növbədə demokratiyanın və insan haqlarının pozulmasının şişirdilməsi ilə sosial-iqtisadi situasiyanın böhran həddinə çatdırılması sınaqlardan dəfələrlə çıxarılmış üsul idi ki, "ərəb baharı" hadisələrində təkrar aprobeşiyadan çıxarılmışdı. Rusiyalı müəlliflərdən V.Ustinov sosial münacişələrin terrorizmin yaranması və inkişaf etməsi ilə bağlı təbiətini müəyyənləşdirərkən, xüsusən də İslamın müxtəlif şərhlərinə əsaslanan terrorizmin və ya tez-tez adlandırıldığı kimi, İslam terrorizmi-nin mahiyyətini qiymətləndirərkən dini amil üzərində daha ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edir və

göstərirdi ki, bu İslam cəmiyyətlərindəki ictimai-siyasi proseslərin əsas determinantıdır (15, s.337).

"Ərəb baharı"nın uğursuzluğu, ABŞ-nin Əfqanıstan və İraqdan çəkilməsi bu regionda situasiyanı dəyişdi. Rusiya və Çin ABŞ-nin Yaxın Şərqdəki qətiyyətsizliyindən məharətlə istifadə etdilər: onların Tehranla münasibətləri davamlı olaraq möhkəmlənməyə, bütövlükdə Yaxın Şərqə təsirləri güclənməyə başladı. Rusiyalı müəlliflərdən D.Suslov qeyd edirdi ki, bu regionda Pekin və Moskvanın rolunun nəzərə alınması vacibdir, həmin ölkələr hər iki tərəfin maraqlarını qorumaq üçün konkret modellər, platformalar və formatlar təklif edirlər ki, bu da onlara beynəlxalq arenada böyük xallar qazandırır. ABŞ adminstrasiyasının, xüsusilə C.Baydenin prezidentliyi dövründə qarşılaşdığı başlıca problemlərdən biri də məhz Vaşinqtonun bu regiondakı əvvəlki mövqelərinin itirilməsi ilə bağlı idi. C.Baydenə görə, Türkiyə və İran da daxil olmaqla bu region pulun və hakimiyyətin mənbəyi kimi beynəlxalq oyunçular arasında nüfuzu müəyyənləşdirir. Buna görə də Trampın siyasəti, baxmayaraq ki, sadə amerikalıların həyat şəraitinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi, Ağ ev çoxlu problemlər gətirmişdir və onları həll etmək Baydenin üzərinə düşürdü (11).

Yaxın Şərqdə beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin gedişində geosiyasi vəziyyətin bir sıra problemlərinin tarixi və beynəlxalq hüquqi aspektlərinin araşdırıldığına nəzərə alaraq biz əsasən "ərəb baharı" hadisələri ərafəsi problemlərin təhlilinə diqqət yetirəcəyik. SSRİ-nin bu regionda nüfuzunun nə qədər güclü olduğu və terrorizmi dəstəkləyən başlıca dövlətlərdən biri olması mübahisəsizdir. Lakin 1991-ci ilin sonlarında SSRİ dağıldıqdan sonra Yaxın Şərqi terror təşkilatları içərisində əksəriyyət təşkil edən, əhatəli və güclü infrastruktura malik olan sol yönümlü terrorçu təşkilatlar sosializm sisteminin dağılmasının başlıca səbəbkarı kimi ABŞ-a qarşı intensiv olaraq həyata keçirdikləri terror aktları ilə Qərbi imperializminə zərbələr endirmişdilər. Yaxın Şərqdə, habelə dünyanın digər bölgələrində fəaliyyət göstərən xüsusilə etnik yönümlü terror təşkilatları ABŞ və Avropa dövlətlərini islam dünyasına qarşı ikiüzlü siyasət yeritməkdə ittiham edərək milli-azadlıq hərəkatlarının yüksəlməsinə də təkən vermişdilər. Təsadüfi deyildi ki, xüsusilə minilliklərin qovşağında milli-azadlıq hərəkatları və beynəlxalq terrorizm qarışmışdı. Yaranmış vəziyyət ABŞ-a əvvəlcə "Səhrada tufan" əməliyyatı adı altında Yaxın Şərq regionuna girməyə imkan verdi, əsrin sonunda isə diplomatlar regionda demokratiyanı bərqərar etmək məqsədilə ABŞ Döv-

let Departamenti tərəfindən yaradılmış "Böyük Orta Şərq layihəsi" haqqında (layihənin ilk adı Yeni Yaxın Şərq idi) bəyanat və anonslar verməyə başlamışdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin başlıca mərhələsi ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri ilə bağlı idi. Sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqtonda baş vermiş hadisələr həm terrorla mübarizənin, həm də ABŞ-nin son onilliklər tarixinin dönüş məqamı kimi xarakterizə olunur. Terror hadisələri ölkənin xarici siyasət strategiyasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, təhlükəsizlik konsepsiyası və "Buş doktrinası" adını almış yeni xarici siyasət doktrinası qəbul edilmişdi. Bu doktrina ABŞ xarici siyasətində son yarım əsrlik dövrdə mühüm yer tutan iki müddəadan - çəkəndirmə və kontinent diplomatiyasından imtina edilməsi demək idi. Bu müddəaları əvəz edən "Buş doktrinası"nda Yaxın Şərqə demokratiyanın daşınması və insan haqlarının müdafiəsi yer alır, ABŞ-nin birtərəfli və preventiv fəaliyyətə üstünlük verəcəyi, habelə hərbi – texniki sahədə ölkənin beynəlxalq aləmdə mütləq üstünlüyünün təmin olunmasının vacibliyi bildirilirdi.

ABŞ prezidenti C.Buş (kiçik) terror hadisələrindən sonra bəyanatla çıxış edərək bildirmişdi ki, "biz özümüzü müdafiə etmək üçün terrorçuların hücum etməsini gözləyə bilmərik. Təhlükənin qarşısını almaq üçün biz ilk olaraq fəaliyyətə keçməliyik. Terrora qarşı mübarizədə cavab verməzdən əvvəl düşmənin hücumunu gözləmək səhv və məsuliyyət-sizlikdir, düşməni qabaqlamaq və zərbəni ilk olaraq endirmək lazımdır". Sonralar diplomatik dairələrdə və siyasi tədqiqatlarda "Buş doktrinası" adını almış bu çıxışa əsasən həyata keçirilən anti-terror əməliyyatları heç də hər yerdə uğur qazanmadı, əksinə, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə SSRİ-nin dağılmasından sonra vaxtı ilə onun nüfuz dairələrinə aid edilən regionların ələ keçirilməsi uğrunda gedən geosiyasi mübarizəyə çevrildi (5, s.58-59).

ABŞ-nin geosiyasi maraqlarını əks etdirən anti-terror siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırdı:

- terrorçularla heç vaxt və heç bir danışıqlara getməmək və onların şərtlərini qəbul etməmək;
- törətdikləri terror cinayətlərinə görə terrorçuların məhkəmə qarşısına çıxarılması və cəzalandırılması;
- terrorizmi maliyyələşdirən dövlətlərə təzyiqlər göstərərək onları təcrid etmək və onların terrorla mübarizədə iştirakına nail olmaq;
- ABŞ-la əməkdaşlıq edən dövlətlərin antiterrorizm siyasətini dəstəkləmək və onlara hərtərəfli yardım etmək. Göründüyü kimi, ABŞ-nin anti-terror

siyasəti geosiyasi məqsədlərə xidmət edirdi və bir növ dövlətlərin hegemonun ətrafında birləşməsi ilə bağlı əmr xarakteri daşıyırdı. Bu bir zamanlar məşhur olan "kim bizimlə deyilsə, bizim əleyhimizdir" devizini xatırladırdı.

Təsadüfi deyildi ki, ABŞ Dövlət Departamenti hələ keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarından etibarən terrorçuluğu dəstəkləyən dövlətlərin və təşkilatların siyahılarını tərtib etməyə başlamışdı ki, tədricən bu siyahılara müasir dünyanın 7 dövlətini, yəni Suriya, İran, İraq, Liviya, Sudan, Şimali Koreya və Kubanın adları daxil edilmişdi, bunlardan 5-i Yaxın Şərq dövlətləri idilər. Beynəlxalq terrorizmə dəstək verməkdə və onu maliyyələşdirməkdə ittiham edilən bu dövlətlərin adları Dövlət Departamentinin hazırladığı "Terrorizmə kömək edən dövlətlər" adlı siyahıya salınmış və bu dövlətlərə qarşı hegemon tərəfindən bir sıra iqtisadi, siyasi, diplomatik xarakterli sanksiyalar tətbiq edilmişdi. Tədqiqatçılara görə, hazırda dünyada gizli və ya açıq şəkildə dəstəklənən 500-dək terrorçu təşkilat fəaliyyət göstərməkdədir (13, s. 362-363), halbuki 11 sentyabr terror aktından sonra ABŞ-nin açıqladığı siyahıda 104 təşkilatın adı qeyd edilmişdi. Məsələ burasında idi ki, ABŞ Dövlət Departamentinin tərtib etdiyi siyahılara adları salınan dövlətlər və terrorçu təşkilatlar birbaşa ABŞ-nin milli təhlükəsizliyinə təhlükə təşkil edənlər idi, halbuki dövlət terrorizmi siyasəti yeridən Ermənistan, habelə Qərbin dəstəklədiyi terrorçu təşkilatların adlarına bu siyahılarda rast gəlinmir. Türkiyə, Rusiya və milli KİV-lərdə, habelə sosial şəbəkələrdə ABŞ-nin terrorçuluğa belə birtərəfli münasibəti kəskin tənqid və ittiham obyektinə olaraq qalmaqdadır, belə mövqeyə bir sıra Qərb informasiya vasitələrində də rast gəlinir.

ABŞ-nin Əfqanıstan və İraqda istəklərini reallaşdırma bilməməsi, "Ərəb baharı" adı altında həyata keçirdiyi strategiyanın uğursuzluğu, birbaşa ABŞ-nin müdaxiləsi nəticəsində 2-3 aylıq hadisələrin gedişində 5 ərəb ölkəsində siyasi rejimləri dəyişməyə nail olmasına baxmayaraq Suriyadakı uğursuzluğu ABŞ-nin regional və beynəlxalq nüfuzuna və hegemonluq siyasətinə ağır zərbə oldu. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, "Buş doktrinası" izlənən nəticələri vermədi. Digər tərəfdən, hazırda nə Liviyada, nə Əfqanıstanda, nə də İraqda sabitliyi bərqərar etmək mümkün olmamışdır. Amerika qoşunlarının Əfqanıstanı tərk etməsi və İraqdan çıxarılmaya başlanması (hazırda ABŞ-nin İraqda 50 minə yaxın hərbi kontingenti mövcuddur və onların buranı tərk edəcəkləri vaxt müəyyənləşdirilməkdədir) onun bu-

radakı mövqələrini Rusiya, Türkiyə və İrana tərki etməsi deməkdir. Artıq bir sıra beynəlxalq informasiya kanalları ABŞ qoşunlarının İraqdan çıxarılmasından sonra bu ölkədə vəziyyətin daha da gərginləşəcəyini proqnozlaşdırırlar. ABŞ və Rusiyanın hərbi müdaxiləsindən sonra region ölkələri arasında düşmənçilik və ziddiyyətlər o dərəcədə kəskinləşmişdir ki, ümumi anti-terror siyasəti və taktikasından söhbət belə gedə bilməz.

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə adı altında geosiyasi maraqlarını pərdələyən ABŞ hökumətinin 1950-1953-cü illərdə Şimali Koreyaya, minilliyin sonlarında Əfqanıstan və İraqa qarşı anti-terror koalisiyasına 30-a yaxın, hazırda Ukraynanı müdafiə adı altında onu bölüşdürmək uğrunda RF-ə qarşı müharibə aparan koalisiyaya 50-dən çox dövlət qoşulmuşdu ki, bunların hamısı ABŞ-nin hegemon rolunun qorunmasına xidmət edirdi. Müqayisə üçün deyək ki, İraqa qarşı 2003-cü ilin yaz hərbi əməliyyatlarına 150 mlrd doll. pul xərclənmişdi ki, bunun 90 mlrd doll. anti-terror koalisiyası üzvlərinin payına düşürdü, halbuki İraq neftinin xeyrini ABŞ-nin görməsinə dair külli miqdarda faktlar mövcuddur, Yaxın Şərqi özünün həyati maraqlar zonasına aid edən də ABŞ-dir. Geosiyasi məqsədlərini reallaşdırmaq üçün iqtisadi sanksiyalar siyasətindən məharətlə istifadə edən ABŞ-ın bu sahədə əhəmiyyətli sənədlərindən ilkinini 1977-ci ildə qəbul olunmuş "Beynəlxalq fəvqəladə iqtisadi güc Aktı"dır ki, İranda 1978-1979-cu illər inqilabından sonra ilk növbədə İrana və İraqa qarşı geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Yaxın Şərqdə vəziyyətin gərginləşməsi ilə əlaqədar silah alverinin genişlənməsi ABŞ hakimiyyətini 1989-cu ildə "Anti-terrorizm və silahların ixracı haqqında əlavə Akt", habelə "İxrac nəzarət Aktı" haqqında siyasi və iqtisadi xarakterli sənədlər qəbul etməyə vadar etdi. Sanksiyalar siyasətinin növbəti siyasi-hüquqi sənədləri 1984-cü ildə qəbul edilmiş "Geniş əhatəli cinayətlərə nəzarət Aktı", 1986-cı ildə qəbul edilmiş "Çoxşaxəli diplomatik təhlükəsizlik və antiterror Aktı" kimi sənədlər olmuşdu ki, bunlar ABŞ-nin anti-terrorizm siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. ABŞ-nin NATO bloku üzrə avropalı müttəfiqlərinin qanunvericiliyində də belə tipli sənədlərə rast gəlmək mümkündür. Halbuki 1970-1980-ci illərdə BMT TŞ-nin daimi üzvləri arasında problemə yekdil münasibətin olmaması üzv dövlətlər tərəfindən fərqli hüquqi-siyasi sənədlərin qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Digər tərəfdən, BMT TŞ-nin bütün daimi üzvləri fərqli adlarla başqa dövlətlərin daxili işlərinə siya-

si və hərbi mənalarda müdaxilə etmiş, yəni hazırkı terminologiya ilə desək, dövlət terrorizmi siyasəti həyata keçirmişlər. Belə ki, SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin öz maraqlarından çıxış etməklə "soyuq müharibə" dövründə hərbi müdaxilə siyasətindən dəfələrlə istifadə etmişdilər. Terrorizmə qarşı mübarizəni əsas götürən ABŞ hökuməti 1980-cı ilin aprelində İranda əsir saxlanılan Amerika diplomatları hərbi yolla azad etmək üçün uğursuz "Mavi şimşək" əməliyyatını həyata keçirmişdi. Almaniyada ABŞ vətəndaşlarının öldürülməsindən sonra ABŞ hadisədə Liviyanı təqsirləndirərək 1982-ci ildə bu ölkənin hərbi obyektlərinə bir neçə dəfə hava zərbələri endirmişdi. ABŞ-nin 1999-cu ildə isə Suda danda kimyəvi silah istehsal etməsi güman edilən bir zavodu bombalaması sonradan məlum olduğu kimi, əsassız olmuş, lakin hərbi hücum nəticəsində dinc vətəndaşlar həlak olmuşdular. ABŞ hərbi hava qüvvələrinin 1999-cu ildə Əfqanıstanda Əl-Qaidənin bir sıra dayaq məntəqələrinə hava zərbələri də anti-terror siyasəti adı altında həyata keçirilmişdi. Ümumiyyətlə, toplanmış faktiki materiallara əsasən deyə bilərik ki, 1997-2010-cu illər arasındakı dövrdə dünyanın müxtəlif nöqtələrində anti-terror əməliyyatları adı altında müxtəlif hərbi əməliyyatlar həyata keçirilsə də, əsas hədəf Yaxın Şərq ölkələri olmuş, İslam terrorçularına qarşı mübarizə adı altında beynəlxalq münasibətlərin başlıca aktorları geosiyasi ambisiyalarını reallaşdırmaq, neft, qızıl və nüfuz dairəsi əldə etmək uğrunda mübarizə aparmışlar. Fərqli geosiyasi maraq və məqsədlər isə beynəlxalq və regional aktorlara nəinki anti-terror sisteminin yaradılmasına, hətta beynəlxalq terrorizmə qarşı sistemli və məqsədyönlü şəkildə çoxşaxəli mübarizənin aparılmasına imkan verməmişdir. Fikrimizcə, xüsusilə, Qərbi-Şərq qarşıdurmasında təzahür edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi terrorçuluqla mübarizədə həm sistemli, həm də anti-terror sisteminin yaradılması istiqamətində birgə mübarizəni uzun illər üçün gündəmdən çıxarmışdır, görünür, dünya bunun fəsadlarını hələ çox yaşayacaqdır.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi və Yaxın Şərqdə cərəyan etməkdə olan hadisələr dünyanın soyuq müharibənin Karib böhranı kimi böhranlı dövrlərinə qayıdışının əyani göstəricisidir. Müasir dünya reallıqlarına ABŞ-ın və Rusiyanın xarici siyasət konsepsiyalarındakı fərqli münasibət ortaq məxrəcə gəlməyin nə dərəcədə çətin olduğunu səciyyələndirməyə imkan verir. ABŞ-nin Milli Təhlükəsizlik Strategiyası Rusiyanı başlıca rəqib kimi hədəfləyərək ona qarşı mübarizəni fürsət kimi bəyan edirdi: "Tarix təhlükə-

nin gəldiyini görüb fəaliyyət göstərməkdə uğursuzluğa düçar olanları sərt şəkildə mühakimə edəcəkdir, daxil olduğumuz yeni dünyada sülh və təhlükəsizliyə gedən yol fəaliyyət yoludur”(17, s.20). Təsadüfi deyildi ki, bu ABŞ-nin öz müttəfiqlərinə Rusiyaya qarşı birləşmək çağırışı idi, dünya siyasətində hegemonluğun saxlanması bu yolda olan bütün maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edirdi ki, bu mənada Qərbin anti-Rusiya siyasəti anti-terror siyasəti anlamına gəlir və ABŞ-nin Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında “bu yeni təhlükənin həqiqi təbiətini anlamaq üçün onilliklər lazım gəldiyi bildirilirdi. Şər dövlətlərin və terrorçuların məqsədlərindən asılı olaraq, ABŞ keçmişdə olduğu kimi, reaksiyaya etibar edə bilməz. Potensial hücumçunun aradan qaldırılmasında bacarıqsızlıq, bugünkü hədənin təxirəsalınmazlığı və düşmənlər tərəfindən törədilən potensial hədənin həcmi bu seçimə imkan vermir. Biz düşmənlərimizə ilk olaraq hücum etməyə imkan verə bilmərik. Soyuq müharibə dövründə, xüsusilə Kuba böhranının ardınca biz yeni düşməncilik vəziyyəti ilə üzləşdik. O zaman qorxutma səmərəli müdafiə idi. Lakin cavab zərbəsi təhlükəsinə əsaslanan qorxutma risk etməyə meyilli olan şər dövlətlərin liderlərinə qarşı işləmişdir. Terroru dəstəkləyən və KQS əldə etməyə çalışan dövlətlər bizi fəaliyyətə təhrik edirlər”(17, s.9). Göründüyü kimi, şər dövləti adı altında ilk növbədə Rusiya və Çin, habelə terrorizmi dəstəkləyən dövlətlər və onlara qarşı mübarizə üsulları nəzərdə tutulurdu. Strateji sənədlərin politoloji təhlilinə əsasən ABŞ-nin və Rusiyanın təhlükəsizlik konsepsiyalarında fərqli məqam ondan ibarət idi ki, ABŞ-nin stratejiya sənədində hegemonluğun təmin edilməsi yer almışdısa, RF-in xarici siyasət konsepsiyasında daha çox kompromis və çoxqütblülüynün etiraf olunması əks edilmişdi.

Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putin tərəfindən 2023-cü il martın 31-də təsdiq edilmiş Xarici siyasət Konsepsiyasında (bu say etibarını ilə Rusiyanın 6-cı xarici siyasət Konsepsiyası idi) Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasət prioritetləri konkret olaraq müəyyənləşdirilmişdi. Konsepsiyanın 13-cü maddəsində Rusiyanın və Qərbin məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi: Rusiyanın müasir dünyanın mühüm inkişaf mərkəzlərindən biri kimi güclənməsini, onun müstəqil xarici siyasətini Qərbin hegemonluğu üçün təhlükə hesab edən ABŞ və onun satəllitləri RF-i özünü müdafiəsi üçün Ukrayna istiqamətində həyati maraqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi tədbirlərdən uzunmüddətli anti-Rusiya siyasətini gücləndirmək üçün bəhanə kimi istifadə edərək ona qarşı yeni növ

hibrid müharibəyə başladılar. Konsepsiyada Qərbin bu kursunun Rusiya Federasiyasının seçimi olmadığı göstərilir və qeyd edilirdi ki, Rusiya özünü Qərbin düşməni hesab etmir, ondan təcrid olunmur, Qərbə qarşı düşməncilik niyyəti yoxdur və gözləyir ki, gələcəkdə Qərb dövlətləri öz hegemonluq ambisiyalarının mənasızlığını dərk edəcək, çoxqütblü dünyanın mürəkkəb reallıqlarını nəzərə alacaq və suveren bərabərlik, habelə bir-birinin maraqlarına hörmət prinsiplərini rəhbər tutaraq Rusiya ilə pragmatik qarşılıqlı fəaliyyətə qayıdacaqlar (8).

Konsepsiyanın "Yaxın xaric" bölməsində, 49-cu maddədə Rusiyanın nüfuz dairəsinə daxil olan istiqamətlər kimi postsovet məkanı göstərilirdi. Sənəddə deyilirdi ki, MDB-yə üzv dövlətlər və digər qonşu dövlətlər Rusiya ilə çoxəsrlik birgə dövlətçilik ənənələri, müxtəlif sahələrdə dərin qarşılıqlı asılılıq, ortaq dil və oxşar mədəniyyətlərlə bağlı olduğu üçün Rusiyanın təhlükəsizliyi, sabitliyi, ərazi bütövlüyü və sosial-iqtisadi inkişafı, dünya inkişafının və sivilizasiyasının nüfuzlu suveren mərkəzlərindən biri kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi davamlı uzunmüddətli mehriban qonşuluq münasibətlərinin təmin edilməsini zəruri edir və onların müxtəlif sahələrdə potensialı birləşdirilməlidir. Diplomatik dilə çevrildikdə bu Rusiyanın geosiyasi sərhədlərinin hüdudlarını göstərmək idi ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsi bunu aydın şəkildə göstərir. Təsadüfi deyildi ki, Rusiyanın bu yeni xarici siyasət sənədi Qərb dövlətləri, xüsusilə ABŞ tərəfindən olduğu qəskin qarşılanmış və Rusiya "geosiyasi ekspansiyada" ittiham olunmuşdu. Fikrimizcə, ABŞ-ı Rusiyanın yeni Konsepsiyasında narahat edən başlıca məqam sənəddə çoxqütblülüynün yer alması, Çin, Hindistan və Latın Amerikasını ölkələrinin Rusiyaya dost ölkələr, ABŞ-ın isə "bəşəriyyətə qarşı riskin mənbəyi" kimi göstərilməsində idi.

Konsepsiyanın 62-ci maddəsində Rusiyanın ABŞ siyasətinin konkret xarakteristikası verilirdi. Belə ki, Rusiyanın ABŞ siyasəti bu dövlətin dünya inkişafının nüfuzlu suveren mərkəzlərindən biri və eyni zamanda, Rusiyaya qarşı təcavüzkar siyasətinin əsas ilhamvericisi, təşkilatçısı və icraçısı kimi rolu nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir, kollektiv Qərb Rusiya Federasiyasının təhlükəsizliyi, beynəlxalq sülh, bəşəriyyətin balanslaşdırılması, ədalətli və mütərəqqi inkişafı üçün əsas təhlükələrin mənbəyi kimi səciyyələndirilirdi (8).

Minilliyin əvvəllərindən etibarən Qərb-Şərq qarşıdurmasının "qırmızı xətti" təkcə Yaxın Şərqdən keçmirdi, Aİ və NATO-nun genişlənməsiindən

sonra belə qarşıdurmaların meydanlarına tədricən Avropa və Asiya-Sakit okean regionları da çevrilməyə başlamışdılar. Əsrin sonlarından etibarən, xüsusilə BMT-nin dünya siyasətinə təsirinin azaldığı dövrdən etibarən ABŞ-nin öz iradəsini bütün dövlətlərə qəbul etdirməyə başlaması zəif şəkildə olsa da Rusiyanın müqaviməti ilə üzləşirdi. İlk belə epizodlardan biri kimi Rusiyanın baş naziri Y.Primakovun ABŞ-a 1999-cu il səfərini göstərmək olar. Belə ki, ABŞ-a növbəti işgüzar səfərə gedən Baş nazir təyyarədə olarkən NATO hərbi aviasiyasının BMT-nin sanksiyası olmadan Yuqoslaviyanı bombalamaq xəbərini aldıqdan sonra onu Vaşinqtona aparən təyyarənin kapitanına Moskvaya qayıtmaq əmrini vermiş və təyyarə Atlantik okeanının üzərində dövrə vuraraq geri qayıtmışdı ki, bu hadisə ikitərəfli münasibətlərdə böyük qalmaqal yaratmışdı (10). Məhz bu dövrdən etibarən dünya siyasətinin müxtəlif problemlərinə münasibətdə fikir ayrılıqları yer almağa başlamışdı. Yalnız ABŞ-da 11 sentyabr hadisələri qısa müddətə olsa da bu narazılıqları arxa plana keçirmiş, hətta Rusiya anti-terror koalisiyasına qoşularaq Bışkekdə Vaşinqtona hərbi baza yaratmağa icazə vermişdi.

Bununla belə, 2004-2005-ci illərdə iki ölkə arasında fikir ayrılıqları tezliklə ziddiyyətlərə çevrilmiş, ABŞ-nin Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrində "narıncı inqilablar" taktikasını yeritməyə çalışması Rusiyanın kəskin müqaviməti ilə üzləşmişdi. Məlum olduğu kimi, ABŞ yalnız Əfqanıstanda anti-terror əməliyyatlarının aparılması üçün BMT-nin sanksiyasını almış, sonrakı anti-terror fəaliyyətini burada qarşılaşdığı müqavimət üzündən "güc siyasətdir" formulu əsasında BMT-nin sanksiyalarını almadan həyata keçirmiş, son nəticədə isə bir növ BMT-ni "özəlləşdirmişdi". İraqda 2003-cü il, Gürcüstanda 2008-ci il hadisələri Rusiyanın artıq real gücə çevrilməkdə olduğunu göstərirdi. Rusiyalı analitiklər qeyd edirdilər ki, Krımın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından sonra daha da kəskinləşən Rusiya-Qərb geosiyasi ziddiyyətləri Ukrayna məsələsi üzündən açıq qarşıdurma xarakteri aldı. Rusiyanın Kiyevə qarşı Xüsusi Hərbi Əməliyyatlara (XHƏ) başlaması Qərbin Kiyevi hərtərəfli dəstəkləməsinə, onun müasir silahlarla təchiz edilməsinə gətirib çıxardı. Qərb dövlətlərinin Ukraynaya böyük maliyyə yardımları münaqişəni yeni səviyyəyə yüksəltdi. Rusiya nəinki Qərbin həll etmək niyyətində olmadığı, əksinə qızıqsırdığı Donbas münaqişəsində iştirak etdi, həm də öz suverenliyini və müstəqil siyasət həyata keçirmək hüququnu müdafiə etmək zərurəti ilə

üzləşdi (7). Göründüyü kimi, geosiyasi maraqların toqquşması nəinki birgə anti-terror siyasətinin həyata keçirilməsini mümkünsüz etdi, habelə bir qədər əvvəl beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə müttəfiqlik edən dövlətlər iki fərqli bərrikadalar formalaşdırmağa başladılar, müxtəlif informasiya kanalları "Üçüncü dünya müharibəsi" ehtimalı mövzusunun gündəmə gətirdilər.

"Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra yaşamış qısa tarixi dövr ərzində dünya siyasətində geosiyasi maraqları reallaşdırmaq və hegemonluq uğrunda gedən mübarizə Avropanın kiçik istisna ilə ABŞ-ın maraqlarına tabe edilməsinə gətirib çıxardı. Lakin eyni fikri Yaxın Şərq və Asiya-Sakit okean regionu haqqında demək mümkün deyildir. Çünki Asiya-Sakit okean regionunun başlıca güc mərkəzi olan Çinlə gedən ticarət müharibəsində ABŞ öz üstünlüyünü təmin edə bilməmişdir. Yaxın Şərqdə isə Rusiya, Türkiyə və İranın artan müqaviməti, habelə müttəfiq saydığı ərəb dövlətlərinin etibarsızlığı ABŞ-a istədiklərini tam şəkildə reallaşdırmağa imkan vermədi. 2003-cü ilin mart-may ayları arasındakı əməliyyatlarda hərbi uğur qazanan ABŞ-nin qazandığı "işğalçı" imici onun heç də beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparmadığını, əksinə geosiyasi maraqlarını və bütünlüklə ərəb neftinə sahiblənməyə çalışdığını göstərirdi (4).

Böyük kapitala və iqtisadi imkanlara malik ərəb dövlətlərini ram etmək məqsədi ilə ABŞ-nin bu regionda həyata keçirdiyi strateji xətt süni xarakter daşıyan 2008-2011-ci illər dünya iqtisadi böhranına gətirib çıxardı (9). "İpoteka krediti" adını almış və ABŞ-da başlamış bu böhranın səbəbləri ilə bağlı bu günədək vahid rəy yoxdur, bu onu göstərir ki, böhranın baş verməsində ABŞ dövlət orqanlarının iştirakı olmuş və informasiyalar bilərəkdən dolaşdırılmışdı. Amma böhranın nəticələri Yaxın Şərq ölkələri üçün kifayət qədər ağırlı olmuş, əhalinin vəziyyətinin ağırlaşması, ərzaq məhsullarının bahalaşması ərəb ictimaiyyətinin radikallaşmasına gətirib çıxarmışdı ki, ABŞ-ın arzusunda olduğu məqam da məhz bu idi (3).

Yaranmış vəziyyətdə Qərbin inhisarında olan KİV-lər radikallaşmanın səbəbləri kimi ərəb ölkələrində hakimiyyətdə olan oturuşmuş rejimləri korrupsiyada, rüşvətxorluqda, terrorçuluğu dəstəkləməkdə, demokratiyanın olmamasında ittiham etməyə başladılar ki, bununla da dünya iqtisadi böhranı ərəb ölkələrində "ərəb baharı" hadisələrinə gətirib çıxardı. Nəticədə Tunisdə, Liviyada, Misirdə, Yəməndə hakimiyyət dəyişiklikləri baş verdi, bunlarla yanaşı, bir sıra ərəb ölkələrində də siyasi

rejimlərin Amerikayönümlü rejimlərlə əvəz edilməsinə gətirib çıxardı (16, s.6). Bununla belə, müasir Qərb və Şərq politoloji fikri "Böyük Orta Şərq layihəsi" kimi, "ərəb baharı" layihəsini də uğursuz və qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmayan layihələr kimi səciyyələndirməkdədir.

Dünya siyasətində geosiyasi qarşıdurmaların mühüm nöqtələrindən biri kimi Rusiya-Ukrayna müharibəsi bir sıra gizlinlərinə baxmayaraq beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin əhəmiyyətini fikrimizcə sıfırladı, çünki qarşıduran barrikadaların hər ikisi dövlət terrorizmi siyasəti yeridirdi. Bunu Rusiyanın yeni müdafiə naziri A.Belousovun layihəsindən də aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Həmin layihəyə görə, Ukrayna müharibəsində uğur qazanmaq üçün vacib olan amillərin sırasına qoşunların ən müasir, ilk növbədə, yüksək dəqiqlikli silahlarla təmin olunması, həmçinin döyüş əməliyyatlarının yeni taktiki üsullarla (o cümlədən pilotsuz uçuş aparatları və robotlarla) aparılması, qabaqcıl texnoloji bazadan, o cümlədən süni intellektdən istifadə etməklə səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması və hərbi kadrların, əsasən komandirlərin hazırlığının daim təkmilləşdirilməsi daxildir (1). Bu amillərin anti-terror fəaliyyətində istifadə olunması ilə bağlı əlavə şərh verməyə ehtiyac yoxdur. Beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin dövlət terrorizmi vasitəsi ilə aparılması - hibrid müharibə isə fikrimizcə, dünyanın idarəçiliyinin terrorçuların əlinə verilməsi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Belousov: *Qərbə müharibədə qalib gəlməyin 4 şərti...* / <https://axar.az/news/planet/888359.html>
2. *Hava gəmisində törədilmiş cinayətlər və bəzi digər aktlar haqqında Konvensiya* / <https://e-qanun.az/framework/2605>
3. *Amerikanskaya meçta, pogubivşaya mir* / <https://blog.bcs.ru/amerikanskaya-meçta-pogubivshaya-mir-vsprotivnaet-krizis-2008-goda>
4. *Ближневосточный конфликт в интересах России. Независимая газета, 2015, 26 ноября*
5. Брагин М. В. *Путин-Дж.Буш, Сыграть в одну и ту же игру. Международная жизнь., Москва, 2007, №7-8, с. 58-59*
6. *Дональд Трамп и Ближний Восток: выпутатся невозможно?* / <https://www.bbc.com/russian/features-38466708>
7. Жильцов С. *Россия расставила приоритеты во внешней политике. Журн. Международная жизнь / https://interaffairs.ru/news/show/39727*

8. *Концепция внешней политики Российской Федерации* / https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/official_documents/1860586/

9. *Кто и как создавал экономический кризис 2008 года* / <https://ren.tv/blog/iurii-gorodnenko/939203-kto-i-kak-sozdaval-ekonomicheski-i-krizis-2008-goda>

10. *Миссия государства-цивилизации - перedel мирового порядка* / <https://novaygazeta.ru/articles/2023/04/07/missiia-gosudarstva-tsvilivatsatsii-peredel-mirovogo-poriadka>

11. *«Наступает время испытаний» Трамп уступил России в битве за Ближний Восток. Как Байден намерен исправить его ошибку?* / https://lenta.ru/articles/2021/04/27/no_s_mechom/

12. *План США по ближневосточному урегулированию* / https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B%D0%B0%D0%B-D_%D0%A1%D0%A8%D0%90_%D0%BF%D0%BE_%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD

13. Севдимальев Р.М. *Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Б.: İNDİGO, 2011, 504 с. 362-363*

14. *Трамп заявил, что ситуация на Ближнем Востоке вышла из под контроля США* / <https://www.rbc.ru/politics/18/12/2023/657f6e1e9a-79476e23f2615e>

15. Устинов В.В. *Международный опыт борьбы с терроризмом. Стандарты и практика. М.: Юурлит-информ, 2002, с. 337*

16. Эль Мюрид. *Если завтра война. "Арабская весна" и Россия. М.: 2013, 240 с. 6*

17. *The National Security Strategy of the United States, p.3-20*

Xülasə

Müasir dünya nizamına təhdidlərin içərisində yer alan və qlobal təhlükəyə çevrilən beynəlxalq terrorizmin qaynaqları çoxçeşidlidir. Lakin onun mühüm təzahür formalarından olan dövlət terrorizmi bilavasitə geosiyasi maraqların və ambisiyaların reallaşmasına xidmət edir. Yalta-Potsdam sisteminin mövcud olduğu dövrdə dünya geosiyasi nüfuz dairlələrinə bölünmüşdü və yaranmış tarazlıq müxtəlif üsullarla davam etdirilirdi. Bipolyar sistemin sona çatması nəticəsində ABŞ-ın hegemon dünya gücünə çevrilməsi və öz iradəsini beynəlxalq hüququn bütün subyektlərinə qəbul etdirməyə çalışması dünya

siyasətinə yeni fəsadlar gətirdi. Dünya siyasət meydanına Çinin, Hindistanın, Türkiyənin, İranın, Səudiyyə Ərəbistanının və s. dövlətlərin simasında yeni aktorlar peyda olmağa başladılar. Rusiya isə SSRİ-nin dağılması nəticəsində itirdiklərini geri qaytarmaq uğrunda ABŞ-la qarşıdurmaya getdi. Geosiyasi maraqların toqquşması nəticəsində beynəlxalq terrorizm yeni xüsusiyyətlər əxz etməyə başladı. Beynəlxalq aktorlar beynəlxalq terrorçuluqla mübarizəni beynəlxalq terrordan geosiyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün istifadə etməyə başladılar. Məqalədə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin məzmun və mahiyyətə dəyişməsinin dünya siyasətinə geosiyasi təsirləri araşdırılır və dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *beynəlxalq terrorizm, dünya siyasəti, geosiyasi maraqlar, hegemonluq, qarşıdurma, yeni aktorlar, dövlət terrorizmi, hibrid müharibə, strategiya, konsepsiya.*

Ахмедзаде И.Ф

Международный терроризм - как феномен, возникающий в результате конфликта геополитических интересов

Резюме

Источники международного терроризма, который входит в число угроз современному мировому порядку и превратился в глобальную угрозу, разнообразны. Однако государственный терроризм, являющийся одним из его важных проявлений, напрямую служит реализации геополитических интересов и амбиций. За время существования Ялтинско-Потсдамской системы мир был разделен на геополитические сферы влияния, и возникший баланс поддерживался различными способами. На мировой политической арене стали появляться новые игроки в лице государств Китая, Индии, Турции, Ирана и Саудовской Аравии и т.д. Россия же пошла на конфликт с США, чтобы вернуть то, что она потеряла в результате распада СССР. В результате столкновения геополитических интересов международный терроризм стал приобретать новые черты. Международные акторы начали использовать борьбу с международным терроризмом для реализации своих геополитических интересов.

В статье рассматривается и оценивается геополитическое влияние изменения содержания и сущности борьбы с международным терроризмом на мировую политику.

Ключевые слова: международный терроризм, мировая политика, геополитические интересы, гегемония, конфликт, новые акторы, государственный терроризм, гибридная война, стратегия, концепция.

Ahmedzade I.F

International terrorism - as a phenomenon arising from a conflict of geopolitical interests

SUMMARY

The sources of international terrorism, which is one of the threats to the modern world order and has become a global threat, are diverse. However, state terrorism, which is one of its important manifestations, directly serves the implementation of geopolitical interests and ambitions. During the existence of the Yalta-Potsdam system, the world was divided into geopolitical spheres of influence, and the resulting balance was maintained in various ways. New players began to appear on the world political arena in the form of China, India, Turkey, Iran, Saudi Arabia, etc. Russia went into conflict with the United States to regain what it lost as a result of the collapse of the USSR. As a result of the clash of geopolitical interests, international terrorism began to acquire new features. International actors began to use the fight against international terrorism to implement their geopolitical interests.

The article examines and evaluates the geopolitical impact of changes in the content and essence of the fight against international terrorism on world politics.

Keywords: *international terrorism, world politics, geopolitical interests, hegemony, conflict, new actors, state terrorism, hybrid war, strategy, concept.*

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMI

UOT 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.017

MƏHƏBBƏT SEYİDOVA

Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
doktorantı

E-mail: mahabbatseyidova78@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-1094-8477>

Giriş

Müasir dünyada kiberməkanda edilən cinayətlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Müntəzəm olaraq qanunsuz hədəflərin əldə edilməsi məqsədilə istifadə edilən pisniyyətli proqram təbiiqlərin yeni növləri meydana gəlir. Ekspertlərin hesablamalarına görə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaların (İKT) köməyi ilə edilən cinayətlərin dünya iqtisadiyyatına vurduğu maddi ziyan trilyon ABŞ dolları ilə hesablanır. Bu cür miqyaslar kiberməkanda yaranan münasibətlərin effektiv hüquqi tənzimlənmə vasitələrini tələb edir. Kibertəhlükəsizlik dövlətin, milli təhlükəsizliyin təmini üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İKT iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər, dövlətin və cəmiyyətin iqtisadi, hərbi, müdafiə potensialına ziyan vura bilər. Buna görə də beynəlxalq ictimaiyyət kibertəhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın çoxtərəfli hüquqi əsaslarının işlənilməsi maraqlıdır. Lakin bu vəzifənin həlli ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə vahid yanaşma yoxdur, belə ki, kiberməkanda hüquqi tənzimlənməsinin mürəkkəbliyi bu sahədə yaranan münasibətlərin virtual xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Aparılan analiz göstərdi ki, informasiya sahəsində tətbiq olunan müasir beynəlxalq hüququn prinsipləri və qaydalarına baxmayaraq, kiberməkanda səciyyəvi xüsusiyyətləri və qanunsuz məqsədlər üçün istifadə olunma imkanları nəzərə alınmaqla mövcud beynəlxalq hüquq normalarının universallaşdırılması tələb olunur. Dövlətlərin kiberməkanda davranış qaydalarını tənzimləmək məqsədi daşıyan səyləri insan haqları, məlumatların məxfiliyi və s. bu kimi məsələlərlə məhdudlaşır. Heç də bütün dövlətlər kiberməkanda müasir və effektiv əməkdaşlıq mexanizminin yaradılmasında maraqlı deyillər, açıq şəkildə yeni beynəlxalq hüquq normalarının işlənilməsinə qarşı çıxış edirlər.

Məqalədə sənədlərin və praktikanın analizi əsasında göstərilir ki, kibertəhlükəsizlik dövlətin təhlükəsizliyi ilə birbaşa bağlı olan məsələdir. Kibertəhlükəsizliyin təmini probleminə dövlətlərin müxtəlif yanaşmaları bu sahədə əməkdaşlıq üçün effektiv

çoxtərəfli hüquqi əsasların olmamasına səbəb olur.

Tədqiqat işində təsviri, tarixi-müqayisəli, analitik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda sistemli yanaşma, analiz, sintez metodlarına da yer verilmişdir.

Qlobal informasiyalaşma və kiberməkan. Qlobal informasiyalaşma hazırda dövlətlərin mövcudluğunu və fəaliyyətini fəal şəkildə idarə edir, informasiya texnologiyaları milli, hərbi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsinə tətbiq edilir. Bundan başqa, dövlət və hərbi strukturların qlobal informasiyalaşdırma proseslərinin fundamental nəticələrindən biri rəqib dövlətlər üçün yeni qarşıdurma sahəsi olan coğrafi sərhədləri olmayan, lakin beynəlxalq olan kiberməkanda yaradılması oldu. Əgər bu gün hərbi və iqtisadi münasibətlərdə aparıcı olan dünya ölkələri arasında adi və kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi sahəsində müəyyən paritet yaranıbsa və yerüstü, dəniz, hava, kosmik məkanlarda dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsipləri formalaşıbsa, kiberməkanda dövlətlərarası paritet və qarşılıqlı münasibətlər məsələsi açıq olaraq qalmaqdadır.

Qlobal kiberməkanda yaranma prosesində hərbi və mülki kompüter texnologiyalarının konvergensiyası baş verir, aparıcı xarici ölkələrlə potensial rəqiblərin informasiya infrastrukturuna yeni fəal təsir üsulları və metodları intensiv şəkildə işlənilir və hazırlanır, əsas vəzifəsi dövlət və hərbi informasiya infrastrukturunun müdafiəsi, rəqib informasiya sistemlərində fəal destruktiv hərəkətlərin hazırlanması və aparılması olan müxtəlif ixtisaslaşdırılmış kibernetika mərkəzləri, idarəetmə orqanları yaradılır. ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İsrail və başqa dövlətlər artıq şəxsi rəsmi kiberqoşunlara malikdirlər.

Kiberməkanda qarşıdurma dövlətlər arasında prinsip etibarilə yeni qarşıdurma sahəsinə çevrilir. "Kiber..." başlığı ilə terminlər və anlayışlar beynəlxalq və dövlətdaxili müzakirələrdə və sənədlərdə geniş istifadə olunur, bir sıra dövlətlərin və NATO daxil olmaqla beynəlxalq təşkilatların strateji doktrinalarında öz əksini tapır. Kiberməkan probleminə dünyada artan maraq daha çox ABŞ-nin kibermühəribələr və kibertəhlükəsizlik məsələlərindəki fəallığı ilə əlaqədardır.

Texnoloji və hərbi liderliyini qoruyub saxlayan ABŞ-da kiberməkanda siyasi və hərbi fəaliyyəti tənzimləyən bir sıra direktivlər və rəsmi sənədlər yüksək səviyyədə qəbul edilmişdir. Nümunə olaraq, “Kiberməkanda siyasətin icmalı”(may, 2009-cu il) [1,3], “Kiberməkan üzrə beynəlxalq strategiya” (may, 2011-ci il)[2,4], “Müdafiə nazirliyinin 2011-ci il kiberməkanda fəaliyyət strategiyası”(iyul, 2011-ci il) [3, 6] adlı sənədləri göstərmək olar. Sonuncu sənədin təqdimatı zamanı müdafiə nazirinin müavini Uilyam Linn qeyd etmişdir ki, “XXI əsrdə bitlər və baytlar güllələr və bombalar kimi təhlükəli olacaqlar. Strategiyanın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, kiberməkan rəsmi Vaşinqton tərəfindən yer, hava, dəniz və kosmos kimi potensial döyüş meydanı kimi baxılır. Ona görə də ABŞ kiberməkanda aktlarını ənənəvi hərbi əməliyyatlara bərabər tutur və “ciddi hücumlara proporsional və ədalətli hərbi tədbirlər ilə (nüvə silahı da daxil olmaqla) cavab vermək” imkanını nəzərdə tuturlar. Eyni zamanda Pentaqon nümayəndələri qeyd edirlər ki, bu doktrina kiberməkanda ilk addımdır və gələcəkdə müdafiə siyasətindən təhdidlərin qarşısının alınması siyasətinin və mümkün hücum tədbirlərinin işlənməsinə keçmək olar.

Strateji sənədlərində Pentaqon kiberməkani mümkün hərbi əməliyyatların yeni meydanı kimi qəbul edir, NATO alyansının üzv-dövlətlərində qarşı kiberməkanda hücumları silahlı hücumla bərabər tutur. İnkişaf etmiş dövlətlərin (ABŞ, NATO blokunun üzv-dövlətləri, Yaponiya, Çin və b.) informasiya texnologiyaları üzrə mütəxəssisləri yekdilliklə bir faktı qeyd edirlər ki, “kiberməkana nəzarət edən dövlətlər sülh və müharibəyə də nəzarət edəcəklər”.

Kibertəhlükəsizlik və kibermüharibə. Kibertəhlükəsizlik dövlət əhəmiyyətli strateji problem olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir. Kibertəhlükəsizlik üzrə dövlət siyasəti dövlətlərin informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyini və etibarlılığını gücləndirmək məqsədi daşıyır. ABŞ-nin ardınca kibertəhlükəsizlik strategiyaları Kanada, Yaponiya, Hindistan, Yeni Zelandiya, Kolumbiya və bir sıra başqa ölkələrdə qəbul edilib. Avropa İttifaqına daxil olan İsveç (2008-ci il), Estoniya (2008-ci il), Finlandiya (2008-ci il), Slovakiya (2008-ci il), Çexiya (2011-ci il), Fransa (2011-ci il), Almaniya (2011-ci il), Litva (2011-ci il), Lüksemburq (2011-ci il), Hollandiya (2011-ci il), Böyük Britaniya (2011-ci il) kimi ölkələrdə də kibertəhlükəsizlik strategiyası qəbul edilib. Ölkələrin siyahısı aydın şəkildə göstərir ki, kibertəhlükəsizlik problemi dünyada vacib hesab edilir.

2008-ci ildən NATO informasiya təhlükəsizliyi sahəsində illik kibertəlimlər keçirir. 2013-cü ilin ap-

relində təşkil edilən “Locked Shields-2013” adlı təlimlərdə kompüter şəbəkələrinə kiberməkanda hücumların dəf edilməsi ilə bağlı təlimlər keçirilmişdir. Təlimlərdə 9 ölkədən 250-ə yaxın mütəxəssis iştirak etmişdir: Estoniya, Finlandiya, Litva, Almaniya, Polşa, Hollandiya, İtaliya, Slovakiya, İspaniya.

ABŞ-nin Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin kadrlarının hazırlıq səviyyəsinin artırılması çərçivəsində ölkənin mülki kolleclərində və hərbi akademiya-larında təhsil alanlar üçün hər il “Kiber Müdafiə Təlimi” (“Cyber Defense Exercise”) keçirilir. Təlimlərdə əsas məqsəd amerikalı hərbi qulluqçularda informasiya texnologiyaları sahəsinə marağı və onların bilgilərini artırmaqdır.

Şəbəkə və informasiya təhlükəsizliyi üzrə Avropa Agentliyi (European Network and Information Security Agency, ENISA) dövlət və özəl sektor təşkilatlarının kiberməkanda hücumları dəf etmək məqsədilə 2012-ci ilin oktyabrında “Avropa kiber təlimi” (European Cyber Exercise) adlı kibertəlimlər keçirmişdir.

ABŞ-nin keçmiş prezidenti Barak Obamanın dövründə bu problemin beynəlxalq-müqavilə aspektlərinə artan diqqət göstərilməyə başlandı. Vaşinqtonun kibermüharibələr və kibertəhlükəsizlik məsələlərində fəallığı bu problemə beynəlxalq marağı kəskin şəkildə artırdı. Kibertəhlükəsizlik dünya mediasında, beynəlxalq tədbirlərdə müzakirə olunan aktual siyasi problemlərdən birinə çevrildi. Təhlükəsizlik texnologiyaları ilə məşğul olan “McAfee” şirkətinin “Virtual cinayətkarlıq haqqında illik hesabatı”nda birmənalı olaraq qeyd edilir ki, “kibersilahlanma uğrunda beynəlxalq yarış reallığa çevrilib”, siyasi maraqlardan irəli gələn kiberməkanda hücumların dünyada sayı artıb, bir sıra ölkələr kibersilaha malikdirlər və ya onun hazırlanması ilə məşğuldurlar. ABŞ-nin informasiya təhlükəsizliyi sahəsindəki ekspertlərinin hesablamalarına görə, hazırda bu kimi dövlətlərin sayı 30-dan artıqdır.

ABŞ Kibernetika komandanlığının rəhbəri, general Kit Aleksander 2013-cü ilin iyununda Tallində keçirilən NATO-nun kibermüdafiə ilə bağlı konfransında çıxışı zamanı ilk dəfə olaraq etiraf etdi ki, kiberməkanda insidentlər “dövlətlər arasında genişmiqyaslı hərbi münaqişələrə səbəb ola bilər”. BMT-nin Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının baş katibi Xamadun Ture bildirdi ki, “növbəti dünya müharibəsi baş verdiyi təqdirdə kiberməkanda cərəyan edəcək”.

Müasir şərtlərdə XXI əsr müharibələrinin mahiyyət etibarilə kibermüharibələr olacağını bəyan etmək ədalətli mövqedir. Nəticə etibarilə, hər bir dövlət üçün kiberməkanda təhlükəsizlik (kibertəhlükəsizlik) öz milli təhlükəsizliyinin təmini və maraqlarının qorunmasında kəskin və spesifik problemə çevrilir.

“Kibertəhlükəsizlik” termini həyatımıza kompüter və kompüter sistemlərinin yaranma anından daxil olub və nəticədə cəmiyyət həyatın qızgın, miqyaslı və əhəmiyyətli informasiyalaşmasının girovuna çevrilib və gündəlik fəaliyyət, ekologiya, sağlamlıq, geniş mənada mövcudluğu ondan asılı hala düşüb. Müasir şərtlərdə “kibertəhlükəsizlik” məsələləri adi hesablayıcı texnikada informasiyanın müdafiəsi səviyyəsindən informasiya və milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olaraq dövlətin vahid “kibertəhlükəsizlik” sisteminin yaradılması səviyyəsinə qədər qalxır və bütün kiberməkanın müdafiəsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət və hərbi idarəetmə sistemlərində kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminin düzgün formalaşması və həlli məqsədilə, ilk növbədə, kibertəhlükəsizlik probleminin milli, hərbi, informasiya təhlükəsizliyi və texnoloji müstəqillik problemlərinin sırasında yerini və rolunu müəyyən etmək lazımdır.

Bu gün kiberməkanla bağlı beynəlxalq ictimaiyyətin yekdil olaraq qəbul etdiyi bir tərif yoxdur, lakin çoxlu sayda şəxsi anlayışlar mövcuddur. İstifadə olunan anlayışlar kiberməkanın hansı baxış bucağından baxılmasından asılı olur – dövlətin informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun müdafiəsinin təmini nöqtəyi-nəzərindən, yaxud kiberməkan fəal hərbi əməliyyatların aparılması nöqtəyi-nəzərdən.

Bundan başqa, beynəlxalq hüquqda “kiberməkan”, “kibermüharibə”, “kiberhücum”, “kiberterrorizm”, “kiberfəlakət”, “kibertəhlükəsizlik” və s. anlayışlarla bağlı konsensusun olmaması dövlətlər arasında bu sahədə əlaqələrin qurulmasında mənfəəti faktor hesab edilir.

Kiberməkanın ümumdövlət tərifini ilk dəfə olaraq ABŞ Konqresinin tədqiqat xidmətinin 2001-ci il hesabatında qeyd edilib və bildirilib ki, kiberməkan “fiziki coğrafiyadan asılı olmayaraq kompüterlər və telekommunikasiyalar əsasında insanlar arasında yaradılan çoxsaylı hərtərəfli əlaqələr” kimi təyin edilib.

2001-ci ildən başlayaraq ABŞ Müdafiə Nazirliyinin müxtəlif nizamnamə sənədlərində “kiberməkan” anlayışının transformasiyası baş verirdi. Amerika hərbi rəhbərliyin kiberməkanda mübarizə sahəsində anlayışların yaranmasına baxış və yanaşmalarının təkamülü hərbi-strateji vəziyyətin dəyişmiş xarakterini və informasiya və kompüter texnologiyalarının silahlı qüvvələrin fəaliyyət sahəsinə dərin nüfuzunu nəzərə alaraq hərbi sənətin əsas müddəalarına yenidən baxılması faktını təsdiq edir. Eyni zamanda ekspert səviyyəsində kiberməkanda hərbi əməliyyatların aparılması nəzəriyyəsi üzərində iş gedir və onun uğuru vaxtında yaradılacaq texnoloji ehtiyatdan, kiber qarşıdurmanın müvafiq üsul və formalarının mənimsənilməsindən asılı olacaq.

Kiberməkanda əməliyyatlar aparmaq və bu sahə vasitəsilə dünya proseslərinə təsir göstərmək məqsədilə “kibersilahlanma” sistemi (kibervasitələrin, infrastrukturun və kadr ehtiyatlarının təşkilati-funksional birlik sistemi) yaradılır.

Kibertəhlükəsizlik sahəsində standart ISO/IEC 27032:2012 “İnformasiya texnologiyaları. Təhlükəsizliyin təmini üsulları. “Kibertəhlükəsizliyin” təmini üzrə rəhbər göstərişlər” kiberməkanı “kompleks mühit və insanlar, proqram təminatı və İnternətə qoşulan və fiziki formada mövcud olmayan texnoloji qurğular və şəbəkənin köməyiylə İnternetdə xidmətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi” kimi müəyyən edir, kibertəhlükəsizlik – kiberməkanda olan təhlükəsizlikdir. Standart kibertəhlükəsizliklik ilə şəbəkə təhlükəsizliyi, tətbiqi təhlükəsizlik, İnternet təhlükəsizliyi və kritik informasiya strukturlarının təhlükəsizliyi arasında əlaqəni qərb mütəxəssislərin nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edir. Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə bütün bu terminləri “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışı birləşdirir.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının X.1205 İTU-T tövsiyəsində “kibertəhlükəsizlik” kiberməkanın, təşkilatların və istifadəçilərin resurslarının müdafiəsi üçün istifadə oluna biləcək təhlükəsizliyin təmin edilməsi vasitələri, strategiyaları, prinsipləri, təhlükəsizliyin təmini tədbirləri, risklərin idarə edilməsi üzrə rəhbər prinsiplər, yanaşmalar, hərəkətlər, peşəkar hazırlığı, praktiki təcrübə, sığorta və texnologiya kimi müəyyən edir.

Kiberməkan – informasiya-texniki infrastrukturunu özündə ehtiva edən global informasiya mühiti olub, bura məlumatların saxlanması, emalı, modifikasiyası və mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan informasiya və telekommunikasiya şəbəkələri və kompüter sistemləri daxildir.

Kibertəhlükəsizlik fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən müasir informasiya qarşıdurması şərtləri altında etibarlı və funksional davamlılığı saxlamaq sisteminin xüsusiyyəti və ya vəziyyətidir. Kibertəhlükəsizlik texniki mahiyyət baxımından müasir informasiya qarşıdurması şərtləri altında yüksək etibarlılıq və funksional davamlılığını təmin edən kompüter informasiya-idarəetmə sistemlərinin informasiya təhlükəsizliyidir. Başqa sözlə desək, kibertəhlükəsizlik müasir informasiya qarşıdurması şərtləri altında kompüter informasiyası sahəsində informasiya təhlükəsizliyidir.

Məsələnin tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılması. Kibertəhlükəsizlik sahəsinə araşdırılan mütəxəssislərdən hesab edilən Fransisko Millarç İnternet-məkan və ona aid texnologiyalarla bağlı ideyaların aşağıdakı xronologiyasını təklif etmişdir: [4,12-15].

1. “Özün et” (DIY) və hər şeyi bilmək mədəniyyəti (1976-1984-cü illər). Həvəskarlar öz məşinlərini yaradır, proqram kodlarını işləyib hazırlayırdılar və kompüter klubları vasitəsilə fikir mübadiləsi aparırdılar. Bu, “Altair”, “Apple” və “Microsoft” kimi ilk şirkətlərin yarandığı dövrdür, lakin onların məhsulları bazarda çox cüzi yer tuturdu.

2. Real tətbiqlər və məşinlər (1984-1990-cı illər).

1984-cü ildə “AppleMac” tətbiqinin buraxılışı ilə qeyri-texnoloqlar informasiya texnologiyaları sahəsində üstünlük əldə edə bildilər. İstifadəçinin qrafik interfeysi (GUI), mətn prosessorları və elektron cədvəllər kimi tətbiqlər fərdi kompüterdən istifadə kimi bir irəliləyişə təkan verdi. Hətta istifadəsi çətin olan IBM kompüterləri ofis ləvazimatları bazarında öz layiqli yerini tutdu.

3. “Hamımızı” əhatə edən pəncərələr (Windows) (1990-1993-cü illər).

1990-cı ildə “Microsoft Windows” ilk işçi variantı buraxıldı və böyük uğur qazandı. Hərçənd “Apple” şirkəti 1984-cü ildə “bizdən başqaları üçün kompüter” adlı şüarını yaratmışdı, “Microsoft” şirkəti əsas gəliri əldə edirdi. Bir sıra strateji səhvlər ucbatından “Apple” fərdi kompüter bazarında böyük hissəsini itirdi. “Microsoft” şirkəti “əhatə edək və genişləndirək” strategiyası ilə kompüter qiymətlərini inkişaf etmiş ölkələrdə orta sinfin ailələri üçün münasib səviyyəyə aşağı endirərək “bizdən başqalarını” özünə cəlb edə bildi. Bu, qızıl illər idi, belə ki, fərdi kompüterlər sənayesi istifadəçilərin böyük kütləsini yaratmışdı. Telekommunikasiyalar və media-industriya ilə konvergensiya ilə ittifaqda bu dövr texno-utopik idealların əsasını qoydu.

4) Şəbəkə utopiyası və kiberliberalizm (1993–1998-ci illər).

ABŞ hökuməti gözlənilmədən informasiya bazarına yeni postindustrial biznesində fəal iştirak edən akademik və hərbi ictimaiyyəti cəlb edir.

5) Texnorealizm (1998–?). Bu hərəkət Endryu Şapiro, Devid Şenk və Stiven Conson kimi intellektualların rəhbərliyi altında yaradılıb: [5,1-3]. Onlar səkiz maddədən ibarət manifest nəşr etmişdilər.

1. Texnika neytral deyil. Ən böyük anlaşılmazlıq texnologiyaların qərəzdən tamamilə azad olması, onların qərarlarımıza və iş üsullarımıza təsir etməyən simasız artefaktlar olması fikridir. Əslində, texnologiyalar hər zaman müəyyən sosial, siyasi və iqtisadi ideyaların şüurlu və ya qəsdən əldə edilməsini nəzərdə tutur. Hər bir texniki qurğu ondan istifadə edən insanda dünyaya spesifik baxış və başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqə üsullarını formalaşdırır. Texnologiyaların bu qərəzliliyini nəzərə almağımız və onun

dəyərlərimizə və üstünlüklərimizə təsirini başa düşməyimiz çox vacibdir.

2. İnternet cəmiyyətdə inqilab hesab edilir, lakin bu, utopiya deyil. Şəbəkə - kommunikasiyalar sahəsində görkəmli ixtira olub, biznes, dövlət fəaliyyəti və şəxsi ünsiyyət üçün bir sıra yeni imkanlar açır. İnkişaf və artımdan asılı olaraq İnternet cəmiyyətin tam və dəqiq əksinə çevrilir. Maariflənmə və inkişaf vasitəsi olan İnternet eyni zamanda insan ruhunun bir sıra ziyanverici, təhrif edilmiş və ya bayağı hallarını da tirajlayır.

3. Dövlət elektron cəmiyyətdə çox mühüm rol oynamalıdır. Bəzi şəxslərin söylərinə baxmayaraq kiberməkan bütün planetdən ayrılmış xüsusi yurisdiksiya zonası kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Əlbəttə ki, dövlət kiberməkanda qəbul edilən adətlərə və qaydalara hörmət etməlidir və bu yeni mədəni dünyanı kobud müdaxiləsi və senzurası ilə boğmamalıdır, lakin cəmiyyətin şəbəkədə ayrı-ayrı vətəndaşların və korporasiyaların davranışlarına nəzarət etməmək hüququnun olmamasını düşünmək sadəcə axmaqlıqdır. Bütün vətəndaşlarının maraqlarının təmsilçisi, demokratik dəyərlərin təminatçısı rolunu reallaşdıran dövlət “virtual” cəmiyyətin inteqrasiyası barədə düşünməlidir.

4. İnformasiya hələ bilik deyil. Bizi əhatə edən dünyada informasiya çox sürətlə yayılır, daha ucuz və əlçatan olur. Bu cür uğurlar heyran etməyə bilməz. Lakin informasiyanın yayılması növbəti dəfə insan ağına və skeptisizmə çağırışdır. Biz informasiyanın emalı və ya ötürülməsini onun daha çətin olan müdriklik və bilgilərə çevrilməsi ilə qarışdırmamalıyıq. Kompüterlərimiz nə qədər güclü olsalar da, onlar bizim idrak bacarıqlarımızı, qavrayış, düşünmə və qiymətləndirmə qabiliyyətlərimizi əvəz edə bilməzlər.

5. Bütün məktəblərin İnternetə qoşulması yaxşı haldır. Lakin məktəb təhsilinin problemləri olan kifayət qədər maliyyələşmənin olmaması, həddən artıq dolu siniflər, köhnəlmiş infrastruktur, standartların olmaması kimi məsələlərin texnologiya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Pedaqoji ünsiyyət sənətini kompüterlər və ya İnternet ilə əvəzləmək mümkün deyil.

6. İnformasiya qorunmalıdır. Kiberməkan və başqa yeni texnologiyalar bizim müəllif hüquqlarımıza və intellektual mülkiyyətin müdafiəsi normalarına bir çağırışdır. İnternetdə olan informasiyanın digər KİV-də olduğu kimi qorunması üçün qanunları və onların təfsiri praktikasını yeniləmək lazımdır. Məqsəd eynilə qalmalıdır: müəlliflərə yeni əsərlər yaratmaq üçün kifayət qədər hüquqlar verilməlidir, cəmiyyətə isə bu dəyərlərdən hamının xeyri üçün ədalətli şəkildə istifadə etmək hüququ verilməlidir.

7. Cəmiyyət elektron yayımda səsvermə hüququna malik olmalıdır. Bir sıra hallarda şəxsi provayder-korporasiyalar ictimai yayım vaxtını azaldır, informatika sahəsində ictimailəşdirmə sferasını məhdudlaşdırırlar. Vətəndaşların ictimai resurslardan, təhsil almaq, mədəni və sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün televiziya və radio-kanallardan istifadə etmək imkanları olmalıdır. Biz ictimai mülkiyyətdə şəxsi istifadə hüququnu tələb etməliyik.

8. İnformasiya mədəniyyətinə malik olmaq və dərindən davranışı sisteminin vacib komponenti olmalıdır. İnformasiya axınına məruz qalan dünyada aparat və proqramlar çox güclü sosial qüvvələrdir. Onların güclü tərəflərinin və çatışmazlıqlarının anlayışı, onların yaradılmasında və təkmilləşdirilməsinə iştirakı şəxsiyyətin vətəndaş hüquqlarının bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Texniki qurğular əməl etməyə öyrəşdiyimiz qanunlar qədər həyatımıza təsir etməyə başlayıblar, ona görə də biz onlara demokratik nəzarətin müvafiq tədbirlərini tətbiq etməliyik.

Konnektivizm. Daha bir ideoloji istiqamət konnektivizm (ingilis sözü olan connect – birləşdirmək mənasını verir) adlanır. Kanadalı alim Devid T. Cons “konnektivizm” nəzəriyyəsində başlanğıc mövqe kimi bilgilər ilə şəbəkə arasında əlaqəni müəyyən etməyi təklif edir. Bunun üçün o, üç əsas bilgi növünü qeyd edir: [6, 12-10].

- keyfiyyət – yəni obyektlərin xassələri, əlaqələr və digər tipik görünən cəhətləri barədə bilgilər;
- kəmiyyət – yəni hissi qavrayış çərçivəsində cisimlərin tanınması və ya ayrılması üsulları ilə əldə edilən say, sahə, kütlə və digər əlamətlər haqqında biliklər;
- birləşdirən - yəni nümunələr, sistemlər, ekologiyalar və bu obyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini anlamaqdan irəli gələn digər xüsusiyyətlər haqqında biliklər.

Bu üç biliklər növü arasında artan kontekst asılılıq effekti mövcuddur. Sensor informasiya, ilk növbədə, kontekstdən azaddır, lakin biz xassələri ayırmağa və adlandırmağa başlayanda, kontekst asılılıq artır. Obyektləri hesablamaq üçün onları fərqləndirməyə başlayanda onların kontekst asılılığı daha da artır. Birləşdirən bilgi - kontekstdən ən həssasdır, çünki o, yalnız qəbul edilən subyekt orijinal məlumatdakı nümunələri müəyyən etməyi öyrəndikdən sonra görünür.

“Şəbəkə biliyi” “ictimai bilik” və “şəxsi bilik” ilə eyni deyil. “Şəbəkə biliyi” anlayışı altında həm şəxsi, həm də ictimai biliyin əsasında dayanan xassələri və prosesləri nəzərdə tutur.

Cons qeyd edir ki, “bilik” adlandırdığımız hal obyektin hissələri arasında əlaqələrin və qarşılıqlı

əlaqələrin nəticəsi olaraq (tərkib) obyektlərdə yaranır.

Buradan konnektivizmin iki növü yaranır. “Güclü konnektivizm” odur ki, “bilik” daxil edilmiş sistemin xüsusi fiziki quruluşu nəticəsində deyil, yalnız ümumi əlaqə yaratma mexanizmi nəticəsində yaranan əlaqələrdir. “Zəif konnektivizm”, əksinə, obyektlərin fiziki xüsusiyyətlərinin əlaqələr yaratdığını və buna görə də biliklərin həmin obyektlər üçün fərdi olduğunu güman edir. Güclü və zəif konnektivizm birlikdə mövcud olmağa meyillidir [7, 23-30].

Kiberliberalizm və kiberrealizm. Bir qayda olaraq, kiberməkan üzrə Qərbi mütəxəssisləri kiberliberalizm və kiberrealizm mövzusunun inkişaf etdirməkdə davam edirlər, lakin 2001-ci ildə baş vermiş dotkom qabarcığının partlayışına diqqət yetirməməyə çalışırlar. Bu iqtisadi qabarcıq 1995-ci ildən etibarən mövcud idi. Ənənəvi olaraq bu hadisə belə baş verib. Bu, internet-şirkətlərinin (əsasən Amerikanın) səhmlərinin qiymət artımı, böyük sayda yeni internet-şirkətlərinin yaranması və köhnə şirkətlərin XX əsrin sonunda internet bizneslə məşğul olması nəticəsində yandı. Gəlir əldə etmək üçün İnternetdən istifadə etməyi təklif edən şirkətlərin səhmlərinin qiyməti sürətlə artdı. Bu cür yüksək qiymətlərə çoxsaylı şərhçilər və iqtisadçılar da haqq qazandırır və bildirirdilər ki, “yeni iqtisadiyyat” gəlib çatıb, əslində isə bu yeni bisnez-modellər qeyri-effektiv oldular, reklama xərclənən böyük vəsaitlər və böyük kreditlər iflas dalğasına, NASDAQ indeksinin güclü düşməsinə və server kompüterlərinin qiymətlərinin çökməsinə səbəb oldu [8, 20-33].

Lakin bunun arxasında azad ticarət və liberalizm ideyalarının dayanması bilərəkdən deyilmir. Qərbi mütəxəssisləri kiberməkanın yeni münafişə formaları, suverenlik formalarının dəyişməsi, sıçrayış texnologiyaları və s. ilə əlaqəsi barədə danışmağa üstünlük verirlər, sanki yeni qabarcıq artıq heç vaxt təkrarlanmaya bilər. Lakin mobil qacetlərin və müxtəlif qurğuların yayılması bunun əksini deyir. Zəmanət hardadır ki, azad ticarətin əli inkişaf etmiş ölkələri yeni maliyyə-iqtisadi və siyasi dalana cəlb etməyəcək? Başqa sözlə desək, hərçənd kiberliberallar fəal şəkildə öz ideyalarını dəstəkləməkdə və ideologiyalarının üstünlüyünü sübut etməkdə davam etsələr də, əgər bu cür üsullar dövlət səviyyəsində qəbul edildiyi təqdirdə, onların strategiyalarının qeyri-münasib olması və nəinki milli, hətta beynəlxalq səviyyədə fəlakətə səbəb olacağı ilə bağlı aydın əlamətlər var.

Prinston Universitetinin sosiologiya və ictimai əlaqələr üzrə professoru “The American” Amerika liberal jurnalının həmrəy redaktoru Pol Starr kiberməkanda kiberliberalizmin ideoloqlarından biri hesab edilir

[9,45-60]. Kiberliberalizm salnaməsinə daxil olan “Kiberhakimiyyət və azadlıq” adlı məqaləsində Pol Starr yazır ki, “kiberməkan siyasi ixtiranın və ictimai müqavilənin tək məhsuludur və yalnız qanun bizə ondan sərbəst istifadə etmək təhlükəsizliyini zəmanət verə bilər”.

“Kiberməkan və Amerika arzusu: Bilik əsrinin Magna Cartası” (Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age) adlı məqalədə Corc Keyvort, Elvin Toffler və Ester Dayson yazırlar ki, “Üçüncü dalğa, Biliklər əsri başlayır, lakin mütərəqqi texnoloji və iqtisadi qüdrətinə sosial-siyasi hökmranlığı əlavə etmədən öz potensialını açmayacaq. Bu, İkinci Dalğa qanunlarının ləğvi və İkinci Dalğa münasibətlərinin təqaüdə göndərilməsi deməkdir. Bu, inkişaf etmiş demokratik ölkələrin liderlərinin üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur – asanlaşdırmaq, tələsmək və keçid dövrünü izah etmək. Bəşəriyyət yeni biliklərin “Elektron sərhədi”ni tədqiq edərkən o, ümumi rifah naminə özümüzü necə təşkil edəcəyimizlə bağlı ən dərin sualları yenidən gündəmə gətirməlidir. Azadlığın mənası, özünüidarəetmə strukturları, rəqabətin xarakteri, əməkdaşlıq şərtləri, mülkiyyətin tərifli, icma hissi və tərəqqinin xarakteri Biliklərin Əsrində 250 il bundan əvvəl yeni sənaye dövrü üçün yenidən baxıldığı kimi yenidən baxılacaqdır” [10,1-4].

Toffler, Keyvort və onların həmkarları kiberliberalizm haqqında əsərlərində öz əsl niyyətlərini ifadə edirlər: “...Bu yalnız yerində dayanan və keçmişin siqar baronlarına və bürokratlarına xidmət edən İkinci Dalğa qaydalarından, qanunlarından, vergilərindən azad olmaq deyil. Bundan sonra, əlbəttə ki, yaradılış - Amerika İdeyasının əbədi həqiqətlərinə əsaslanan yeni sivilizasiyanın yaradılması gəlməlidir”.

Kiberməkanın yaranması ilə bağlı yeni istiqamətin ideoloqları öz ideyalarını liberal-sələfləri ilə əsaslandırırıdılar. Çox vaxt libertarian düşüncəsinin müəlliflərindən sitatlar gətirilirdi, misal üçün, Ayn Rend, Elektron sərhəd anlayışı bizi Amerika ziyalılarının öz tarixi missiyasını ilahi hökmlə əsaslandırdıqları zamana - Manifest Destiny doktrinasının yaradılması dövrünə aparırlar.

Beləliklə, internet məkanı fərdi azadlığın, sahibkarlıq ruhunun və azad yaradıcılığın zəfər çalması olduğu, lakin bunun əsaslarının Amerikanın üstünlüyü sayəsində qoyulduğu yeni dünya adlandırılan kiberlibertarizm meyli yarandı.

Nəticə

Məlumatların qloballaşması və iri texnologiya şirkətlərinin yaranması ilə məlumatların və məxfi-

liyin qorunması beynəlxalq münasibətlərdə mühüm məsələyə çevrilir. Məlumatların transsərhəd axını və məlumatların qorunması barədə müxtəlif qanunlar diplomatiya və beynəlxalq danışıqlar üçün çətin problemlər yaradır. Gələcəkdə beynəlxalq münasibətlərdə kibertəhlükəsizliyin gələcəyi fəal beynəlxalq əməkdaşlıq, qlobal kibercayda və qanunların işlənilib hazırlanması, həmçinin dövlət və qeyri-dövlət kibercəfəliyyətin idarə edilməsinə balanslaşdırılmış yanaşma ilə səciyyələndiriləcək. Bu, milli qüdrəti müəyyən edən, inkişaf etməkdə olan kiberməkanda naviqasiya üçün daimi adaptasiya və strateji planlanma tələb edən başlıca amil olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Cyber Space Policy Review: Assuring a Trusted and Resilient Information and Communications Infrastructure.* - Washington D.C.: The White House, 2009.s.3
2. *Informational Strategy for Cyberspace: Prosperity, Security, and Openness in a Networked World.* - Washington D.C.: The White House, 2011.s.4
3. *Department of Defense Strategy for Operating in Cyberspace.* - Washington D.C.: U.S. Department of Defense, 2011.s.6
4. *Francisco Millarch. Net ideologies: ideologies, in the outer and inner space.*// *Cybersociology Magazine, Issue 4.* http://www.cybersociology.com/files/4_millarch. s.12-15
5. <http://www.technorealism.org/s.1-3>
6. *David T. Jones. A question (or two) on the similarity of “neuronal” and “networked” knowledge, The Weblog of (a) David Jones, March 5, 2011. s.12-20* <http://davidtjones.wordpress.com/2011/03/05/a-question-or-two-on-the-similarity-of-neuronal-and-networked-knowledge/>
7. *George Siemens. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. December 12, 2004.s.23-30*
8. *Paul Starr; The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications, Basic Books, 2004; Freedom's Power: The True Force of Liberalism, Basic Books, 2007. s.20-33*
9. *Paul Starr; Of Our Time: Cyberpower and Freedom MARCH 18, 2003.s.45-60* <http://prospect.org/article/our-time-cyberpower-and-freedom>
10. *Esther Dyson, George Gilder; George Keyworth, and Alvin Toffler. Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age. Future Insight, Release 1.2, August 1994. s.1-4.* <http://www.pff.org/issues-pubs/futureinsights/fi1.2magnacarta.html>

XÜLASƏ

İnternet hər kəsin gündəlik həyatının bir hissəsinə çevrilib. O bizi artıq yalnız stasionar kompüterlər vasitəsilə deyil, həm də mobil qacetlər, Wi-Fi vasitəsilə ictimai yerlərdə çoxsaylı proqramlar və tətbiqlər vasitəsilə bir-birinə bağlayır. İnternetdən mal və xidmətlərin alqısı, maliyyə transaksionaları, dövlət qurumlarına müraciət və başqa həyat üçün vacib ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə edilir. Kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, İnternet həm xeyir, həm də şər məqsədlər üçün istifadə edilə bilən güclü siyasi silahdır. "Ərəb baharı" kimi tanınan Yaxın Şərqdəki etirazlar dalğası və dövlət çevrilişləri birbaşa bu texnologiyaların təsiri ilə bağlı idi və "Web 2.0" və ya "İnternet diplomatiyası" adını almışdır. Daha geniş kontekstdə bu prosesləri biz kibergeosiyasət adlandırırıq, belə ki, onlar münaqişə potensialına malik olaraq bütün dünyaya xasdır.

Təsadüfi deyil ki, Edvard Snoudenin açıqlamaları beynəlxalq münasibətlərin və təhlükəsizliyin kibertəhlükəsizlik sahəsində bazar şərtlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi və bir çox dövlətlərin dərhal reaksiyasına səbəb oldu. ABŞ rəsmi Pekini kiberşpionluqda günahlandıraraq "informasiya səs-küyü" yaratmağa çalışdı, Çin isə növbəsində rəsmi Vaşinqtona Ağ evin rəhbərliyi altında kəşfiyyat orqanında fəaliyyət göstərən və İnternetdən və mobil texnologiyalardan istifadə edən bütün vətəndaşlarını izləyən "Beş göz" barədə xatırladı.

İnternet siyasəti sahəsində aparılan ciddi dəyişikliklər fonunda dövlətlər iki düşərgəyə bölünüb: Qərb hesab edir ki, İnternet universal olmalıdır (lakin İnterneti kəşf edən ABŞ-nin nəzarəti altında olmalıdır), bu düşərgəyə müqavimət göstərən dövlətlər isə internet məkan da daxil olmaqla, öz suverenliyini qorumağa çalışırlar. Hərçənd bu qarşıdurma global siyasi gündəliklə bağlı olsa da, bir sıra dövlətlərin daxilində son illər birbaşa kiberməkanla bağlı olan qanunvericilik səviyyəsində ciddi debatlar və dəyişikliklər aparılmışdır. Ənənəvi politologiya və klassik geosiyasət üçün bu proseslər mürəkkəb və çox vaxt aydın olmayan fenomendir. Problem ondan ibarətdir ki, kiberməkanla bağlı məsələlərin bir hissəsi yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin sahəsidir, belə ki hüquqşünaslar mühəndis və proqramçıların köməyi olmadan təfərrüatlardan baş çıxarda bilməyəcəklər, siyasətçilər isə yalnız yeni imkanlarla bağlı istehlakçıların maraqları ilə yanaşı, kiberməkanın texniki və siyasi aspektlərini də başa düşməlidirlər. Ona görə də yalnız siyasi və iqtisadi aspektlərə diqqət yetirmək deyil, həmçinin ideoloji, sosial və hərbi səviyyələri, yəni hər bir dövlətin və ya alyansın geosiyasi strukturunun elementlərini

analiz etmək lazımdır.

Kiberməkan azadlıq, ticarət və iqtisadi artım sahəsi olaraq qalmalıdır. Müasir cəmiyyətin çiçəklənməsinin və tərəqqisinin şərti olan kibertəhlükəsizlik indi beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hakimiyyətlərin strategiyalarının elementi və qüvvələr nisbətində çevrilmişdir.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, kibercinayətkarlıq, kiberməkan, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT).

SUMMARY

The problem of cyber security in international relations

The Internet has become a part of everyone's daily life. It connects us not only through desktop computers, but also through mobile gadgets, Wi-Fi in public places through numerous programs and applications. The Internet is used to purchase goods and services, make financial transactions, apply to government agencies, and satisfy other vital needs. In addition to being a means of communication, the Internet is a powerful political weapon that can be used for both good and evil purposes. The wave of protests and coups d'état in the Middle East, known as the "Arab Spring", was directly related to the influence of these technologies and received the name "Web 2.0" or "Internet diplomacy". In a broader context, we can call these processes cybergeopolitics, as they are global in their potential for conflict.

It is no coincidence that the revelations of Edward Snowden significantly affected the market conditions in the field of cyber security of international relations and security and caused an immediate reaction of many states. The US official tried to create "information noise" by accusing Beijing of cyber-espionage, while China, in turn, reminded Washington of the "Five Eyes", an intelligence agency under the leadership of the White House that monitors all its citizens using the Internet and mobile technologies.

Against the background of serious changes in the field of Internet policy, the states are divided into two camps: the West believes that the Internet should be universal (but it should be under the control of the United States, which discovered the Internet), and the states that resist this camp try to protect their sovereignty, including the Internet space. Although this conflict is related to the global political agenda, serious debates and changes have been made at the level of legislation directly related to cyberspace within a number of states in recent years. For traditional poli-

tical science and classical geopolitics, these processes are complex and often unclear phenomena. The problem is that some issues related to cyberspace are the domain of highly qualified specialists, as lawyers cannot understand the details without the help of engineers and programmers, while policymakers must understand the technical and political aspects of cyberspace in addition to the consumer interests of new opportunities. Therefore, it is necessary to pay attention not only to the political and economic aspects, but also to analyze the ideological, social and military levels, that is, the elements of the geopolitical structure of each state or alliance.

Cyberspace must remain an area of freedom, commerce and economic growth. Cyber security, which is a condition for the prosperity and progress of modern society, has now become an element of the strategies of the authorities regulating international relations and the balance of powers.

Keywords: *cyber security, cybercrime, cyberspace, information and communication technologies (ICT).*

РЕЗЮМЕ

Проблема кибербезопасности в международных отношениях

Интернет стал частью повседневной жизни каждого человека. Он связывает нас не только через настольные компьютеры, но и через мобильные гаджеты, Wi-Fi в общественных местах, через многочисленные программы и приложения. Интернет используется для приобретения товаров и услуг, совершения финансовых операций, обращения в государственные органы и удовлетворения других жизненно важных потребностей. Помимо того, что Интернет является средством общения, он является мощным политическим оружием, которое можно использовать как во благо, так и во зло. Волна протестов и государственных переворотов на Ближнем Востоке, известная как «арабская весна», была напрямую связана с влиянием этих технологий и получила название «Веб 2.0» или «интернет-дипломатия». В более широком контексте мы можем назвать эти процессы кибергеополитикой, поскольку они глобальны по своему конфликтному потенциалу.

Не случайно разоблачения Эдварда Сноудена существенно повлияли на конъюнктуру рынка в сфере кибербезопасности международных отношений и безопасности и вызвали немедленную реакцию многих государств. Американский чиновник попытался создать «информационный

шум», обвинив Пекин в кибершпионаже, а Китай, в свою очередь, напомнил официальному Вашингтону о «Пяти глазах» — спецслужбе под руководством Белого дома, которая следит за всеми своими гражданами с помощью Интернет и мобильные технологии.

На фоне серьезных изменений в сфере интернет-политики государства разделились на два лагеря: Запад считает, что Интернет должен быть универсальным (но он должен находиться под контролем США, открывших Интернет), и государства, противостоящие этому лагерю, пытаются защитить свой суверенитет, в том числе в интернет-пространстве. Хотя этот конфликт связан с глобальной политической повесткой дня, в ряде государств за последние годы произошли серьезные дискуссии и изменения на уровне законодательства, непосредственно связанного с киберпространством. Для традиционной политической науки и классической geopolitics эти процессы представляют собой сложные и зачастую неясные явления. Проблема в том, что некоторые вопросы, связанные с киберпространством, являются прерогативой высококвалифицированных специалистов, поскольку юристы не могут разобраться в деталях без помощи инженеров и программистов, в то время как политики должны понимать технические и политические аспекты киберпространства в дополнение к потребительским интересам новых возможности. Поэтому необходимо уделять внимание не только политическим и экономическим аспектам, но и анализировать идеологический, социальный и военный уровни, то есть элементы геополитической структуры каждого государства или альянса.

Киберпространство должно оставаться зоной свободы, торговли и экономического роста. Кибербезопасность, являющаяся условием процветания и прогресса современного общества, сегодня стала элементом стратегий властей, регулирующих международные отношения и баланс сил.

Ключевые слова: *кибербезопасность, киберпреступность, киберпространство, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).*

TÜRKİYƏ - İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ

ƏLİ ƏLİYEV

AMEA akad. Z.M Bünyadov adına

Şərqsünəşliq İnstitutu.

"Beynəlxalq münasibətlər" ixtisası üzrə doktorant

E-mail: alinizami1917@gmail.com

Son onilliklərdə həm regional, həm qlobal miqyasda müzakirə olunan əsas mövzulardan biri Cənubi Qafqaz regionunda geostrateji təsir uğrunda aparılan Türkiyə - İran rəqabətidir. Ümumiyyətlə isə artıq uzun müddətdir ki, Cənubi Qafqaz Türkiyə və İranın əməkdaşlıq və rəqabət teatrı olub. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkə regionda güclü tarixi, mədəni, iqtisadi və siyasi maraqlara və təsirə malikdir. Tarixə nəzər yetirsək, hələ Səfəvi və Osmanlı imperiyaları dövründə davamlı rəqabətin mövcud olması və bunun əsrlərlə davam etməsi Cənubi Qafqazın mədəni, dini və siyasi xəritəsini formalaşdırdığını görürük. Məsələn daha da mürəkkəbləşdirən digər məqam Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının daxil olduğu Cənubi Qafqaz regionu enerji nəqliyyat yollarının kəsişmə nöqtəsində yerləşməklə yanaşı, bir sıra qlobal güclərin maraq dairəsindədir. Cənubi Qafqaz regionunun tarixi əlaqələri və həm Türkiyənin, həm də İranın burada yaşayan etnik millət və qruplarla mədəni bağlarının olmasının hər iki dövlətin regionla bağlı siyasətini formalaşdırən əsas amillərdən biri hesab olunur.

İranın Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və maraq balansını qorumağa yönəlməsi ölkənin şimalında Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etməsi, ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan faktoru, Ermənistanla ortaq sərhədləri və əlaqələri, Gürcüstanla münasibətləri kimi səbəblərdən qaynaqlanır. Paralel olaraq isə Türkiyənin özünü türk dövlətlərinin lideri kimi təqdim etməsi və dünyanın aparıcı türk dövlətlərindən biri olan Azərbaycanın regionda da aparıcı mövqedə olması, iki türk dövlətinin "bir millət, iki dövlət" şüarı altında sıx qardaşlıq və əməkdaşlıq bağlarının olması da Türkiyənin regionda bir sıra maraqlarının olmasına əsas verir. Əlbəttə, Türkiyə - İran münasibətləri sadəcə tarixi və geo-siyasi kontekstlə məhdudlaşmır. Regionun əsas neft - qaz ölkəsi hesab olunan Azərbaycan öz təbii ehtiyatlarını Avropa bazarına çıxarır və bu istiqamətdə müxtəlif layihələrdə iştirak edir. Azərbaycanın yeni neft strategiyası olan Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft boru kəməri, ölkəni əsas qaz ixracatçısı kimi tanıdan Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz boru kəməri, Bakı - Tbilisi - Qars dəmiryolu xətti kimi layihələrdə iştirak etməklə Türkiyə özünü enerji və

nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevirmək istəyir. Əlbəttə, İran bu proseslərə laqeyd yanaşmır. Həmin layihələrin regional enerji balansına təsirini, Cənubi Qafqazda bu layihələrdə maraqlı olan ölkələrin regionla bağlı siyasətlərini yaxından izləyir və bununla yanaşı, vəziyyəti öz xeyrinə də dəyişməyə çalışaraq, özünün enerji infrastrukturunu inkişaf etdirməyə və genişləndirməyə çalışır. Hətta təsadüfi deyil ki, Azərbaycan və İran arasında elektroenergetika sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri müzakirə edilib, iki ölkə arasında su elektrik stansiyalarının tikilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılıb.

Türkiyə və İranın Cənubi Qafqaz siyasətinə çox ciddi şəkildə təsir edən faktorlardan biri Qarabağ münaqişəsi və Ermənistan - Azərbaycan arasında uzun müddətdir davam edən gərgin vəziyyətdir. Ən yeni dövrə nəzər yetirsək, 2020-ci ilin sentyabrın 27-dən noyabrın 10-a kimi davam edən Vətən Müharibəsi (İkinci Qarabağ müharibəsi) zamanı Türkiyə açıq - aydın Azərbaycana hərbi və diplomatik dəstəyini ifadə etdi və göstərdi. Müharibənin gedişində və müharibə sonrasında xarici mətbuatda ciddi şəkildə müzakirə olunan məsələlərdən biri də Azərbaycan - Türkiyə münasibətləri idi. Çünki artıq müharibədən sonra bölgədə Ankaranın rolu dərinləşdi. 2023-cü il sentyabrın 19-da son hərbi zərbələrlə Azərbaycanın Qarabağın qalan hissəsini geri alması Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh razılaşmasının əldə olunması ehtimalını artırır, əlbəttə, bu proses Türkiyənin maraqlarını təmin edir, eyni zamanda Rusiyanın regiondakı rolunu potensial olaraq məhdudlaşdırır. Beləliklə də, "daha az Rusiya, daha çox Türkiyə" dinamikası perspektivi Tehranın Ankaraya qarşı narahatlığını ciddi şəkildə artırır. Müharibənin sonunda - noyabrın 10-da imzalanan Bəyanat İranı xüsusilə narahat edir. Çünki Moskvanın vasitəçiliyi ilə əldə edilmiş atəşkəs çərçivəsində Azərbaycanın Naxçıvan eksklavı və Ermənistanın cənub - şərqindəki Sünik əyaləti vasitəsilə Türkiyəni Azərbaycanla birləşdirən avtomobil və dəmiryolu xəttinin yenidən qurulmasını tələb edən bənd İranı marginallaşdırmaq riski daşıyır. Bundan əlavə, bir çox siyasi şərhçi qeyd edirdi ki, müharibədən sonra regionda qüvvələr nisbətində ciddi dəyişikliklər olacaq, Türkiyə daha güclü amilə çevriləcək. Hətta

Böyük Turan dövlətinin ilk toxumlarının səpildiyini qeyd edənlər də vardı. İran isə bu proseslərin işığında tərəfsizlik siyasəti yürütdüyünü qeyd etsə də, həm Azərbaycanla, həm Ermənistanla balanslı münasibət saxlamağa çalışsa da, əslində Ermənistanla sıx iqtisadi əlaqələrə malik olduğu, hər iki ölkəylə münasibətini tərəzinin fərqli gözlərinə qoyduqda hansının daha ağır gələcəyi gün kimi aydındır.

İranın həyəcanı sadəcə regionla məhdudlaşmır. Onu digər narahat edən məsələ Türkiyənin yaxın müttəfiqi Azərbaycan və İranın əsas rəqiblərindən olan İsrail arasında əlaqələrin dərinləşməsi prosesidir. Çünki İsrail və Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə davam edir. İkinci Qarabağ müharibəsində də Azərbaycanın qələbəsində İsrail silahları mühüm rol oynadı. 2021-ci ildə Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutu belə bir iddia irəli sürdü ki, İsrail öz silahlarını Azərbaycanın İsrailə neft satışının davam etdirilməsi və guya Azərbaycan kəşfiyyatının İranla bağlı məlumatlarının paylaşılması müqabilində Azərbaycana ixrac edir [9]. Bu mənada İran Azərbaycan-İsrail strateji tərəfdaşlığının möhkəmlənməsini Tehranı Cənubi Qafqazda təcrid etmək üçün atılan addım kimi görür və buna görə də bunu öz milli təhlükəsizliyi və maraqlarına təhdid kimi qiymətləndirir. 2022-ci ilin sentyabrında Ermənistan-Azərbaycan sərhədində baş vermiş müvəqqəti toqquşmadan sonra İsrailin keçmiş müdafiə naziri Benni Qantz Azərbaycana səfər edərək, iki ölkə arasındakı tərəfdaşlığı daha da möhkəmləndirib. İran daha sonra Azərbaycanla sərhədində “Xeybər fəthləri” adlı hərbi təlimlər keçirdi ki, bu da həm Azərbaycan, həm də İsrail üçün birbaşa signal kimi şərh edilə bilər. Ümumilikdə, İsrail və Azərbaycan arasında artan tərəfdaşlıq Tehran və Bakı arasında gərginliyin artmasına səbəb olub və bu, İranın özünün şimal qonşusuna yönəlmiş təxribatları, o cümlədən Azərbaycanda hökumət əleyhinə silahlı qruplaşmaları dəstəkləməsi ilə birləşib.

Müharibədən sonra bölgədə yenidənqurma məsələləri gündəmə gəldi və yeni nəqliyyat yollarının açılması müzakirə edildi. 2021-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinin açılması, Cənubi Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsinin önəminin vurğulanması İranın regional strategiyasına birbaşa təsir etdi [7]. Çünki Rəsmi Tehran “Zəngəzur dəhlizi”ni özünün “qırmızı xətti” olduğunu deyib [8]. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya belə dəhlizin açılmasını dəstəkləyib. Deməli, İran qonşu dövlətlərin və regionun geosiyasi və “beynəlxalq səviyyədə tanın-

mış” sərhədlərinin dəyişikliyinə qəbul edilməzliyi yanaşmasından imtina edərsə, regionda Ermənistan təklənmiş vəziyyətdə olar. Maraqlısı odur ki, 2020 – ci ilin noyabrında imzalanan Üçtərəfli Bəyannamədə sərhədlərin dəyişdirilməsi öz əksini tapmır. Çünki Azərbaycan Qərbi Zəngəzura heç bir haqq iddia etmir. Halbuki Zəngəzur Azərbaycanın öz tarixi ərazisidir. Əlbəttə, bu yanaşmasında ısrarlı olan İranın tək dərdi “sərhədlərin dəyişilməsi” deyil, o həm də Ermənistanla olan birbaşa çıxışını və kommunikasiyanı itirməklə yanaşı, Türkiyənin nüfuzunun regionda da artmasından və özünün Türk dövlətlərinə təsirinin azalmasından qorxur. Digər səbəb isə Cənubi Azərbaycanın müharibədən sonra artan milli kimlik hissinin, Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərindən sonra daha da artacağından ehtiyat edib, İranın özü üçün ciddi bir təhdid yaradacağından narahatdır. Bundan əlavə, 44 günlük müharibəyə qədər Azərbaycanla Naxçıvan arasında yolun İrandan keçməsi Azərbaycanı bir növ İrandan asılı vəziyyətə salırdı. Artıq bu yolun Ermənistan ərazisindən keçməsi bu asılılığı azaltmaqla yanaşı, Zəngəzur dəhlizinin strateji dəyərini artıracaq və nəticədə, İran Şərq – Qərb nəqliyyatında mərkəzi rolunu itirəcək. Çünki Bakının “yerli antiterror tədbirləri” adlandırıldığı nəticələr regionda əlavə konflikt dinamikasını, daha dəqiq ifadə etsək, Azərbaycan və Türkiyəni Azərbaycanın Ermənistan və İranla əhatə olunmuş Naxçıvan eksklavı vasitəsilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin perspektivinin güclənməsi və bu reallaşdıqdan sonra Türkiyəyə Cənubi Qafqaz regionuna və Mərkəzi Asiyaya birbaşa qurudan çıxışına imkan verməsi, bununla belə İran Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan və Naxçıvan, Türkiyə və Mərkəzi Asiya, ümumilikdə Avrasiya İqtisadi İttifaqının üzvləri arasında tranzit marşurtu kimi kritik mövqeyini pozaraq onun geoiqtisadi əhəmiyyətinin və regional təsirinin sarsılacağından narahatdır.

2021-ci ildə İran Cənubi Qafqazda yeni əməkdaşlıq formatı olan “3+3” təşəbbüsünü dəstəklədi və bununla da inkişaf edən regional nizamda inteqrasiya edərək qonşuluğunda baş verən hadisələrdən faydalanmağa çalışdı. Bu əməkdaşlıq formatı regionda təhlükəsizlik, iqtisadi və nəqliyyat məsələlərində birgə işləmək üçün Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanla birlikdə Rusiya, Türkiyə və İranı bir araya gətirmək məqsədi daşıyırdı. Lakin Gürcüstan Rusiya ilə aralarında olan soyuqluq səbəbi ilə bu təşəbbüsə razılıq vermədi. Bu formatın yaradılmasında əsas məqsəd bölgədə sülh və təhlükəsizliyi dərinləşdirmək idi. Suriyada regional münaqişələrin idarə olunmasında əhəmiyyətli təcrübə qazanmış Astana

üçlüyü – Moskva, Ankara və Tehran, görünür, Cənubi Qafqazda da belə birgə koordinasiya üsullarını tətbiq etməyi hədəfləyib. Buna baxmayaraq, İranın gözləntiləri yerinə yetirilmədi, bu da onun mövqeyini daha da çətinləşdirdi və onu Türkiyənin yeni regional istəklərinə məruz qoydu. Nəticə etibarını ilə, İran Cənubi Qafqazda əzəli rəqibi olan Türkiyənin nüfuzunun güclənməsini böyük həyəcanla izləməkdədir.

Ümumiyyətlə, Qafqazda həll edilməmiş təhlükəsizlik problemləri İran və Türkiyənin milli təhlükəsizliyinə və regional təhlükəsizlik dinamikasına kəskin təsir göstərə bilər. Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda İran və Türkiyə arasında fikir ayrılığının mərkəzində dayanırdı [1, 50]. Silahlanma yarışı Cənubi Qafqazın regional və global aktorları üçün digər mübahisəli faktordur və onların təhlükəsizlik hesablamalarına daxil olur. Rusiyanın daha sıx ikitərəfli müdafiə əlaqələri qurmaq təkliflərini rədd edən Azərbaycan Türkiyənin hərbi yardımını alan ölkə olub. Əgər Rusiya ilə Azərbaycan arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq olsaydı, bu, strateji əməkdaşlıqdan daha çox taktiki olardı [5, 387].

Türkiyənin üç Cənubi Qafqaz dövləti ilə münasibətlərinin mürəkkəbliyi “sıfır problem siyasəti” ritorikasının həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Reallıqda Türkiyə ilə Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələr quru sərhədinin bağlanması və iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin olmaması, məsələn, Türkiyənin 1915-ci ildə Osmanlı ermənilərinin kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsinin soyqırım olduğunu inkar etməsi və bəzi həll edilməmiş problemlər səbəbindən məhdudlaşır. Xüsusilə burada ilk növbədə, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Türkiyənin Azərbaycana dəstəyini də qeyd etmək lazımdır [3].

Türkiyənin Ermənistanla münasibətlərindən fərqli olaraq, onun Azərbaycan və Gürcüstanla əlaqələri güclü və həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra enerji və kommunikasiya layihələri bu ölkələri Türkiyə ilə bağlayır [6, 7]. Maraqlıdır ki, Türkiyə həm də Azərbaycan və Gürcüstan əsas silah tədarükçülərindən biridir və hər iki dövlətdə hərbi obyektlərə malikdir. Həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan Türkiyəni Qərblə, xüsusən də NATO kimi Qərb beynəlxalq strukturları ilə əlaqələndirici hesab edirlər.

Bununla belə, tarix boyu Gürcüstan cəmiyyətinə anti-türk stereotipi yetiştirilib. Hətta keçmişdə müsəlman Osmanlılar gürcü millətini xristian rusalardan daha çox təhdid edirdilər. Halbuki Türkiyə hazırda Gürcüstanın ən böyük ticarət tərəfdaşdır. Bu yaxınlarda iki ölkə vətəndaşlarının sərhədi yalnız daxili şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərlə keçə

biləcəyi vizasız saziş imzalayıb. Gürcüstanın yeni hökuməti sələfləri kimi qərbyönlü siyasətə sadıq qalıb. Türkiyə Gürcüstanı NATO-ya yaxınlaşdırmaq üçün əsas tərəfdaş ola bilər və Gürcüstanın ən dost qonşusu olaraq qalır [2].

Gürcüstan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında İranla münasibətləri ən az inkişaf etmiş ölkədir. İran hətta Gürcüstanın ilk on ticarət tərəfdaşı siyahısında belə deyil [4]. İranın Gürcüstandakı əsas strateji marağı ABŞ və Türkiyənin ölkədəki təsirini məhdudlaşdırmaq, iqtisadi və ticarət əlaqələrini dərinləşdirmək və sabitliyi İranın təhlükəsizliyinə təsir etməyəcək şəkildə təmin etməkdir. Gürcüstan kommersiya və strateji imkanları İranla yaxşılaşmış münasibətlərdə görünür.

Türkiyə və İranın Cənubi Qafqazda rəqabət zonalarını dörd başlıq altında təsnif etmək olar: ideoloji, iqtisadi, təhlükəsizlik sahələri və regionda birinci güc olma. Cənubi Qafqazda rəqabət meydanında Türkiyə və İran əsasən "yumşaq güc" rəqabətinə daxil olublar. Türkiyə və İran Cənubi Qafqaz siyasətlərini formalaşdırarkən mütləq Rusiya faktorunu nəzərə alırlar. Rusiya Cənubi Qafqazı öz təsir dairəsinin ənənəvi arxa bağçası kimi görür və Qərbin bu regionda artan müdaxiləsinə qarşıdır. ABŞ Xəzər dənizi regionunda Azərbaycanı ən mühüm müttəfiqi kimi seçdi və onunla hərbi əməkdaşlıq proqramına başlayıb. Azərbaycan isə həm Amerika, həm də Rusiya ilə balans siyasəti apararaq sabitliyi nail ola bilib.

İranın Cənubi Qafqazla bağlı əsas prioriteti İranın təhlükəsizliyini və hər şeydən əvvəl ərazi bütövlüyünü qorumaq olub. Təhlükəsizliyin bu fundamental əhəmiyyəti İranın Cənubi Qafqazda mülki və digər münaqişələrdə vasitəçilik səylərinin mənbəyi olmuşdur.

Sovet İttifaqının dağılmasından və Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra İranın Azərbaycan Respublikası ilə münasibətləri dəyişkən bir məcrada getdi. 1992-ci ilin iyununda millətçi təmayüllü Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin lideri Əbülfəz Elçibəyin prezident seçilməsi, onun güclü qərbrəvət və amerikapəvət mövqə tutması, millətin türk xarakterini vurğulaması İran və Rusiyanı xeyli narahat etdi. Elçibəyin qərb yönümlü olmasının məqsədini Rusiya və İranın Cənubi Qafqazda təsirinin qarşısını almaq kimi qiymətləndirmək olar. Elçibəyin türklük üzərində tətbiq etməyə çalışdığı kimlik yanaşması Moskva və Tehran üçün bir xəbərdarlıq idi.

İranın baxış bucağından Türkiyə Cənubi Qafqaz ölkələri müstəqillik əldə etdikdən sonra üç məqsəd güdür:

1. Orta Asiyada türk xalqları ilə mədəni əlaqələri yenidən bərpa etmək və inkişaf etdirmək,

2. Azərbaycan başda olmaqla regionun türkdilli icmaları ilə yaxınlaşmaq, Azərbaycan və Gürcüstan vasitəsilə neft və qaz nəqli sahəsində sərfəli iqtisadi layihələrdə iştirak edərək iqtisadi əlaqələri genişləndirmək,

3. Qafqazın zəngin enerji resurslarına çıxış yolu ilə Türkiyəni enerji ilə təmin etmək.

İran isə Cənubi Qafqazda mədəni təsir baxımından istədiyi mühitə nail ola bilməyib. İran açıq şəkildə yuxarıda göstərilən türk hədəflərinin qarşısını almağa yönəlmiş siyasət yürüdür. Onun türklərin mədəni və iqtisadi inteqrasiyasının qarşısını almağa yönəlmiş layihələri dəstəkləməsi diqqət çəkir. O, həmçinin Cənubi Qafqaza nüfuz etmək üçün layihələr hazırlamağa çalışır. Lakin onun fikrincə, bu məqsədə çatmaqda daxili və xarici maneələrin mövcudluğu qırılma yaradır. Əslində İran İslam Respublikasının Qafqaz regionunda ümumi diplomatiyası hər şeydən çox bu ölkələr üçün İran-İslam modelini həyata keçirmək olub. İran hesab edir ki, Cənubi Qafqazın siyasətində, təhlükəsizliyində, iqtisadiyyatında və mədəniyyətində aydın şəkildə görünən odur ki, Ermənistan Rusiyadan dəstək gözləyir; Azərbaycan Türkiyəyə çox yaxındır və Gürcüstanın hədəfləri Qərb və Amerika üzərində qurulub.

İran 44 günlük müharibənin və ondan sonrakı dövrün nəticələrini təhdid olaraq yanlış qiymətləndirərək həddindən artıq reaksiya verməyə çalışır. Lakin indiki mərhələdə Azərbaycan və Türkiyənin regional əməkdaşlığını və region ölkələrinin ümumi maraqlarını prioritet hesab edən xarici siyasət xəttini düzgün qiymətləndirmək və bölgədəki yeni şəraitin yaratdığı imkanlara diqqət yetirmək İran üçün daha faydalı olardı. İstər ikitərəfli, istər üçtərəfli, istərsə də digər formatlarda əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi bütün tərəflərin xeyrinə olacaq və xarici güclərin bölgədə yaratmağa çalışdığı xaosun qarşısını almağa imkan verəcək.

Bununla belə, İran və Türkiyə regionda gələcək qarışıqlığın qarşısını almaqda ortaq maraqları bölüşürlər. Lakin bu məqsədə doğru birlikdə ən yaxşı şəkildə işləmək üçün hər iki ölkə iqtisadi əməkdaşlığa nail olmaq ehtiyacları ilə ziddiyyətli təhlükəsizlik siyasətləri arasındakı fərqi həll etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cornell, S. (1998). "Iran and the Caucasus," *Middle East Policy* 5, 4: 51-67.

2. De Waal, Thomas. 2012. "Worrying about the wrong neighbor." *The National Interest*, November 16th.

3. *The Economist*. 2011. "Caucasian questions: some progress is being made, but many obstacles to peace remain." June 23rd.

4. Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia. 2013. *Georgian Foreign Trade*. January 29th.

5. Oliner, O. and T. Szayna, eds. (2003). *Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus: Implications for the U.S. Army*. Santa Monica; RAND.

6. Starr, S. Frederick & Svante E. Cornell. 2005. "The BakuTbilisi-Ceyhan pipeline: oil window to the West." *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Programme*.

7. *Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi*. (2021, 16 iyun). <https://president.az/az/articles/view/52122>

8. Həsənov, İ. (2024, 6 sentyabr). İran "Zəngəzur dəhlizi"ni özünün "qırmızı xətti" sayır. <https://www.bbc.com/azeri/articles/c0qeuvlze7eo>

9. *Türkiye – Iran Rivalry in the Changing Geopolitics of the South Caucasus*. (2023, 27 sentyabr). <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2023C49/>

TÜRKİYƏ – İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ XÜLASƏ

"Soyuq müharibə"dən sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda hakimiyyət boşluğu regional və qeyri-regional güclər arasında rəqabətin xarakterini formalaşdırıb. İran və Türkiyənin regionda xüsusi maraqları var və bu da birbaşa coğrafi yaxınlıq və tarixi keçmişdən qaynaqlanır. XX əsrdə üç yeni yaradılmış Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikaları İran və Türkiyə üçün yeni imkanlar yaratdı. Paralel olaraq isə həm də qonşuları üçün yeni təhlükə mənbəyi oldular. Ümumiyyətlə, İran və Türkiyə arasında rəqabət çoxşaxəlidir və özündə mədəni, iqtisadi və siyasi məsələləri əhatə edir. İran Cənubi Qafqazla münasibətlərində daha müstəqil mövqe nümayiş etdirir və eyni zamanda ABŞ-nin öz periferik regionunda gücünü və təsirini məhdudlaşdırmağa çalışır. Türkiyə isə Qərblə əməkdaşlıqda çətinləşən yanaşmaya üstünlük verdiyini nümayiş etdirməyə davam edir. Regionda möhkəmlənməyə çalışan hər

iki ölkə bu Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə yönəlmiş xarici siyasət xətti müəyyən edir və həyata keçirir. Son illərdə Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, Qarabağ məsələsi gündəmdə olduğu üçün isə rahatlıqla deyə bilərik ki, Türkiyə – İran münasibətlərində Azərbaycan faktoru mühüm rol oynayır. Məqalədə Türkiyə və İran arasında olan Cənubi Qafqaz rəqabətinin nədən ibarət olmasından və iki ölkənin xarici siyasətində Cənubi Qafqaza münasibətdə olan fərqlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirilib.

Açar sözlər: *Türkiyə – İran münasibəti, Cənubi Qafqaz, Dağlıq Qarabağ, Azərbaycan, Zəngəzur dəhlizi.*

Ali Aliyev

*Azerbaijan National Academy of Sciences,
Institute of Oriental Studies named after
Academician Ziya Bunyadov
Doctoral student in International Relations*

SOUTH CAUCASUS POLICY IN TURKIYE-IRAN RELATIONS SUMMARY

In the post-Cold War period, the power vacuum in the South Caucasus has shaped the nature of competition between regional and non-regional powers. Iran and Türkiye have special interests in the region, which arise directly from geographical proximity and historical background. In the 20th century, the three newly established republics of Azerbaijan, Armenia, and Georgia created new opportunities for Iran and Türkiye. At the same time, however, they also posed new sources of threat to their neighbors. Overall, the competition between Iran and Türkiye is multifaceted, encompassing cultural, economic, and political issues. Iran demonstrates a more independent position in its relations with the South Caucasus, while also trying to limit the power and influence of the United States in its peripheral region. Türkiye, on the other hand, continues to show a preference for a multilateral approach in cooperation with the West. As both countries seek to strengthen their presence in the region, they establish and implement foreign policy lines aimed at expanding their political and economic ties with these South Caucasian states. In recent years, given the ongoing Armenia-Azerbaijan conflict and the Nagorno-Karabakh issue, it can be comfortably stated that the Azerbaijani factor plays an important role in Türkiye-Iran relations. The article clarifies the nature of the competition between Türkiye and Iran in the

South Caucasus and sheds light on the differences in their foreign policies regarding the region.

Keywords: *Türkiye-Iran relations, South Caucasus, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Zangezur corridor*

Али Алиев

*Национальная Академия наук Азербайджана,
Институт Востоковедения имени
академика Зии Буньядова
докторант по международным отношениям.*

"ТУРЦИЯ - ИРАН В ОТНОШЕНИЯХ ЮЖНОГО КАВКАЗА"

РЕЗЮМЕ

В послевоенный период "Холодной войны" вакуум власти в Южном Кавказе сформировал характер конкуренции между региональными и нерегиональными силами. Иран и Турция имеют особые интересы в этом регионе, которые напрямую связаны с географической близостью и историческим прошлым. В XX веке три ново-созданные республики — Азербайджан, Армения и Грузия — открыли новые возможности для Ирана и Турции, но одновременно стали источником новых угроз для соседей. В целом конкуренция между Ираном и Турцией многоаспектна и охватывает культурные, экономические и политические вопросы. Иран демонстрирует более независимую позицию в отношениях с Южным Кавказом и одновременно пытается ограничить влияние и силу США в своем периферийном регионе. Турция продолжает демонстрировать предпочтение многостороннему подходу в сотрудничестве с Западом. Обе страны, стремясь укрепиться в регионе, формируют и реализуют внешнюю политику, направленную на расширение политических и экономических связей с государствами Южного Кавказа. В последние годы, учитывая конфликт между Арменией и Азербайджаном, вопрос Нагорного Карабаха стал актуальным, и можно с уверенностью сказать, что фактор Азербайджана играет важную роль в отношениях Турции и Ирана. В статье приведены некоторые разъяснения о том, из чего состоит конкуренция между Турцией и Ираном в Южном Кавказе, а также о различиях в внешней политике двух стран по отношению к этому региону.

Ключевые слова: *Турция – Иран, Южный Кавказ, Нагорный Карабах, Азербайджан, Зангезурский коридор.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ ELEKTRON HÖKUMƏT PORTALININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

MURAZ SÜLEYMANOV

*Bakı Dövlət Universitetinin Politologiya
və sosiologiya kafedrasının doktorantı*

E-mail: murazsuleymanov01@gmail.com

Orcid ID :0009-0002-2025-4289

Müasir dövrdə demokratiyanın əsas göstəricilə-rindən biri hesab edilən elektron hökumətin forma-laşdırılması mühüm aktualıq kəsb etmişdir. Burada əsas məqsəd xidmət sektorunda məmur və vətən-daşlar arasında olan münasibətləri şəffaflaşdırmaq və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyə-tini artırmaqdır. Xidmət keyfiyyətinin artırılması və vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi üçün inkişaf etmiş dövlətlərdə bütün elektron xidmətlər “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkil edilmiş elek-tron portal vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək deyə bilərik ki, portal vasitəsilə vətəndaşlara göstərilən xidmətlər, demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir və eyni xid-mətlər göstərilir. Fərq əsasən xidmətlərin sayında və tətbiqin özəlliklərində özünü göstərir. Respublika-mızda elektron hökumətə keçid son dövrlərdə baş vermişdir. Bu çərçivədə sürətli formada aparılan islahatlar və həyata keçirilən yeniliklər həm dövlət idarə etməsinə, həm də vətəndaşların hayatına müs-bət mənada kifayət qədər dəyişikliklər gətirmişdir.

Elektron portal vasitəsilə xidmətlərin həyata keçi-rilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Pre-zidenti İlham Əliyevin müvafiq fərmanlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində “Elektron Hökumə-tin İnkişafı Mərkəzi” publik hüquqi şəxs yaradılmış və Mərkəzin elektron hökumətlə bağlı dövlət siyasə-tinin həyata keçirilməsi, eləcə də, fəaliyyətinin təşki-li Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin səlahiyyətinə verilmişdir [2].

Elektron hökumət portalının yaradılmasının əhəmiyyəti və istifadəsi

Elektron Hökumət Portalı Azərbaycan Respubli-kasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 mart 2018-ci il tarixli 1885 nömrəli fərmanına əsasən “Elektron Hö-kumətin İnkişafı Mərkəzi”nin bir istiqaməti kimi fəa-liyyəyə başlamışdır [1]. Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Hökumət Portalı dövlət qurumlarının elektron xidmətlərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada təqdim edilməsini həyata keçirir. Burada vətəndaşlar

qanunvericiliyə uyğun formada dövlət orqanlarının portala qoşulmuş informasiya məlumatlarını əldə edə bilərlər. Portalın əsas fəaliyyət istiqaməti kimi bütün xidmətlərin vahid platforma üzərindən, yəni “bir pən-cərə” prinsipinin tətbiqini göstərə bilərik.

Məlumdur ki, son illərdə İKT-nın inkişafı dünya iqtisadiyyatında aparıcı, əsas, eləcə də, dinamik inkişaf edən bir sahə kimi mühüm amilə çevrilmişdir. Aparılmış statistik nəticələr onu deməyə əsas verir ki, 2013-cü ildə artıq Azərbaycan əhalisinin 70%-i internet istifadəçisi kimi qeydiyyatla alınmışdır [3]. Əhalinin internetə çıxış imkanlarının formalaşdı-rılması ilə ölkədə “elektron hökumət”in tətbiqinə ciddi diqqət yetirilmişdir. E-hökumətin inkişafı məmur-vətəndaş münasibətlərinin kompüter və di-gər informasiya texnologiyaları avadanlıqlarından istifadə etməklə şəffaflaşdırılması ilə ilk növbədə yarana biləcək bürokratik əngəllərin başvermə eh-timallarının aradan qaldırılmasına xidmət etməyə və bu kimi neqativ halların qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Elektron hökumət ölkə iqtisadiyyatı-nın inkişafında mühüm perspektivə malik olduğu üçün xüsusi diqqət kəsb etməklə, dövlətin prioritet sahələrindən biri olduğu bəyan edilmişdir. Azər-baycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2013-cü ildə təsdiq edilmiş 2664 nömrəli Sərəncamı əsasin-da 2013-cü ilin Azərbaycanda “İnformasiya-kom-munikasiya texnologiyaları ili” elan olunması bunu bir daha sübut etmişdir [3].

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də müasir innovasiyalara əsasla-naraq yaradıcı və innovativ cəmiyyətin yaradılma-sına xüsusi diqqət yetirilməsi və bu prosesin real-laşdırılması göstərilmişdir. Bu tədbirlər əsasında “e-gov” portalının səmərəli fəaliyyətini təmin et-mək məqsədilə, mütəmadi olaraq portalda yenilik-lər edilir, elektron xidmət sahələri artırılır və yeni xidmətlər yaradılır. Elektron hökumət portalı vətən-daşlara Azərbaycan və ingilis dili olmaqla iki dildə xidmət göstərir. Eyni zamanda portalda ola biləcək çatışmazlıqlar və ya portalın fəaliyyətinin təkmil-ləşdirilməsi ilə bağlı vətəndaşlara öz rəylərini bil-dirmək üçün xüsusi hissə ayrılmışdır. Vətəndaşlar

“rəy bildirin” hissəsinə daxil olaraq öz fikir, təklif və şikayətlərini göndərə bilirlər [9].

Portaldan hər kəsin istifadə etməsi və xidmət sahəsindən yararlanması mümkündür. Elektron hökumət portalından tam şəkildə istifadə etmək üçün portala giriş etmək vacibdir. Belə ki, giriş üçün vətəndaşlar elektron imzadan (asan imza) istifadə edirlər. Girişin bu qayda da həyata keçirilməsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki kompüter texnologiyalarının inkişaf etməkdə olduğu müasir dövrdə məlumat mübadiləsi zamanı ötürülən informasiyanın təhlükəsizliyinin təmini günümüzdə aktual xarakter daşıyır. Bu səbəbdən dövlət qurumları ilə müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirən zaman vətəndaşlara məxsus şəxsi məlumatların üçüncü tərəf və ya tərəflərin əlinə keçməməsi üçün təhlükəsiz şəbəkələrin formalaşdırılması vacibdir. Eyni zamanda, elektron əməliyyatlar həyata keçirilən vaxt vətəndaş identifikliyinin müəyyən edilməsi də, təhlükəsizlik qədər vacib bir prosesdir. Buna görə də elektron portalda xidmətləri həyata keçirən zaman elektron imzadan istifadə edilməsi zəruridir.

Vətəndaşların elektron hökumətə etimadının formalaşdırılması, onların şəxsi məlumatlarının mühafizəsi informasiya cəmiyyətinin prioritet istiqaməti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyinin təmini zamanı elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində ixtisaslaşmış qurumlar öz fəaliyyətlərini və iş prinsiplərini xüsusi icazə və lisenziya əldə edilməsi yolu ilə həyata keçirirlər. Dövlət əhəmiyyətli, həmçinin, vətəndaşlara dair məxfi informasiyanın mühafizəsi üçün informasiya texnologiyaları və kommunikasiya avadanlıqlarına daxil olan məlumatların xüsusi üsullardan, proqramlardan istifadə edilməklə mühafizə olunması yerinə yetirilir və qeyd edək ki, bu prosesin reallaşdırılması müəyyən maliyyə imkanlarının mövcudluğunu ehtiva edir. Belə qurum və ya təşkilatlar tərəfindən əvvəlcədən məlumatların təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş təhdid və təhlükələrə dair ehtimallar proqnoz edilməklə yanaşı, bu cür təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində bütün mümkün vasitələrdən istifadə imkanları nəzərdən keçirilməlidir [7, s. 576].

Elektron portal vasitəsilə həyata keçirilən xidmətlər

E-gov portalı vasitəsilə həftənin bütün günləri xidmətlər həyata keçirilir və bu xidmətlərin üç istiqamətdə qruplaşdırılması mümkündür:

- Hökumətdən vətəndaşlara (G2C);
- Hökumətdən sahibkarlara (G2B);
- Hökumətdən hökumətə (G2G).

Burada hökumətdən hökumətə dedikdə, dövlət qurumları arasında baş tutan xidmətlər nəzərdə tutulur ki, buraya qurumlararası əlaqələri, yazışmaları və s. göstərmək olar. Portalda əsas xidmət növləri vətəndaşlar və sahibkarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vətəndaş xidmətləri deyərək Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət İmtahan Mərkəzi kimi qurumlar tərəfindən göstərilən xidmətlər nəzərdə tutulur [9]. Bu xidmətlərə arayışların verilməsini, lisenziya və icazələrin alınmasını, müraciətlərin qəbulu kimi xidmətləri aid etmək olar.

Sahibkarlar üçün nəzərdə tutulmuş xidmətlər dedikdə isə müvafiq qurumlar tərəfindən icazələrin alınmasını və məlumatların təqdim olunmasını göstərə bilərik. Burada İqtisadiyyat Nazirliyi və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən göstərilən xidmətlər daha çox üstünlük təşkil edir. Aidiyyəti qurumlar tərəfindən sahibkarlara göstərilən konkret xidmətlərə hesabatların təqdim olunması, əmək müqaviləsi ilə bağlı, lisenziya və icazələr ilə bağlı, daşınmaz əmlak məsələləri, elektron bəyannamə kimi bir çox xidmətlər aiddir [9].

Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin və sahibkarlığın inkişafı üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış “Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərmana uyğun olaraq hüquqi və fiziki şəxslərə “bir pəncərə” prinsipi əsasında elektron qaydada xidmətlərin göstərilməsi həyata keçirilir. Yeni biznes sektorlarının yaranması və inkişafı məqsədilə “elektron hökumət” portalı vasitəsilə həyata keçirilən onlayn xidmətlərin sayı və keyfiyyəti artırılır. “Elektron hökumət” portalı üzərindən həyata keçirilən xidmətlər elə bir qaydada hazırlanmışdır ki, şəffaflıq və vətəndaş-məmur münasibətlərinin tənzimlənməsi prinsipinə uyğun olsun. Bu portalın tətbiqi və istifadəyə verilməsi ilə dövlət və istehlakçıların şəxsi qarşılıqlı əlaqəsi minimum səviyyəyə çatdırılmış, eyni zamanda, şəffaf və səmərəli xidmətlərin göstərilməsi təmin edilmişdir [6, s. 1394-1395].

Portalın əsas əhəmiyyət göstəricisi kimi qeyd edilə bilər ki, portal öz fəaliyyətini modulluq, sərbəstlik, sistemlilik, təhlükəsizlik, səmərəlilik, şəffaflıq və istifadə asanlıqı prinsipləri əsasında yerinə yetirir [1]. Portal vasitəsilə xidmətlərin göstərilməsi qeydiyyatlı və qeydiyyatsız olmaqla iki qrupda həyata keçirilir.

Qeydiyyatlı xidmətlərdən istifadə edilməsi üçün istifadəçi tərəfindən portala giriş edilməlidir. Portal istifadəçiləri dedikdə, dövlət qurumları, fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur [1]. Giriş etmək elektron imza və asan imza vasitəsilə mümkündür. Bundan əlavə portalın digər mühüm göstəricisi kimi hesaba identifikasiya nömrəsi ilə daxil olmağın mümkünlüyü qeyd edilməlidir. İstifadəçinin identifikasiya nömrəsi ilə portala daxil olmaq üçün hər hansı xidmət məntəqəsinə getməsinə ehtiyac yoxdur, yəni bunun üçün təlimat videosuna baxmaq və orada göstərilən ardıcılığı yerinə yetirmək kifayət edir.

E-gov.az portalının fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün istifadəçilərin maarifləndirilməsi vacib amillərdən biridir. Hazırda portala baxış sayı on milyon keçmişdir ki, bu göstərici isə kifayət qədər yüksək hesab olunur. Burada vətəndaşların qeydiyyatdan keçmədən bir sıra xidmətlərdən yararlanması mümkün olsa da, qeydiyyatlı xidmətlərdən istifadə edən vətəndaşların sayının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9].

Hazırda dövlət xidmətləri ilə bağlı vahid məlumat portalında 144 dövlət qurumu mövcuddur ki, onlardan 31-i mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, 79-u yerli icra hakimiyyəti orqanları, 31-i hüquqi şəxslər və 3-ü digər büdcə təşkilatlarını təşkil edir. Qeyd edilən dövlət qurumları tərəfindən 1186 dövlət xidməti həyata keçirilir və onların yarısından çoxunu, yəni 608 xidmət elektron qaydada təqdim olunur [9].

Portalın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və əməkdaşlıq

Rəqəmsallaşan dünyada dövlətlər elektron hökumətin həyata keçirilməsini bulud və X-road texnologiyası vasitəsilə yerinə yetirirlər. Bulud texnologiyası məlumatların mərkəzləşməsi prinsipinə əsaslanır və bir çox Avropa ölkələrinin əksəriyyəti, həmçinin Şərqi Asiya dövlətləri “cloud computing” sistemi vasitəsilə elektron hökumətin həyata keçirilməsini təmin edirlər. Digər modeldə isə dövlət qurumlarının informasiya sistemlərinin müstəqilliyi saxlanılaraq təhlükəsiz məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi prinsipinə üstünlük verilir. Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin tətbiqinin ilk illərində dövlət orqanları arasında təhlükəsiz məlumat mübadiləsi prosesini təmin etmək üçün elektron hökumət quruculuğunda pərakəndə model (X-road) əsas hesab edilmişdir. Lakin hazırda müşahidə edilən proses pərakəndə modeldən mərkəzləşmiş modelə, yəni bulud texnologiyasına keçidin əlamət-

lərini göstərir ki, bu istiqamətdə isə Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin nəzdində böyük bir data mərkəzinin formalaşdırılması və açıq hökumət məlumatları portalının tətbiqi hazırda mühüm rol malikdir. Beləliklə, mərkəzləşmiş sistem vasitəsilə mümkün informasiya məlumatlarının internet məkanda yerləşdirilməsi və əldə edilməsi operativliyi təmin etmişdir [6, s. 1393].

E-gov portalını digər ölkələrlə müqayisə etsək, portalın ümumi baxımdan ciddi fərqlənmədiyini deyə bilərik. Böyük Britaniyada dövlət xidmətlərinə gov.uk veb-saytına daxil olaraq müraciət etmək mümkündür [12]. Müvafiq veb-sayt 31 yanvar 2012-ci tarixində fəaliyyətə başlamışdır. 2022-ci ildə gov.uk portalı vasitəsilə 23 nazirlik, 20 nazirlikdən kənar qurumlar və 410-dan çox agentlik, eləcə də, digər dövlət orqanları tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi təmin edilmişdir [14].

E-gov.az portalını Türkiyədə elektron dövlət xidmətlərini həyata keçirən e-Devlet kapısı veb-saytı ilə müqayisə etsək, görərik ki, burada xidmətlərdən yararlanmaq üçün portala birbaşa giriş etmək lazımdır. Qeyd edək ki, müvafiq sayt 2008-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır və hazırda bu dövlət portalının 63 milyondan çox istifadəçisi mövcuddur, eyni zamanda, burada 990 qurum tərəfindən 7200-dən çox xidmət göstərilir [11].

Şəffaflığın artırılması və bürokratiyanın tam aradan qaldırılması üçün Türkiyənin təcrübəsindən faydalanmaq məqsədi ilə 1 sentyabr 2022-ci il tarixində “ASAN xidmət” və turkiye.gov.tr saytı arasında inteqrasiyalı formada ikitərəfli əməkdaşlıq edilməsi ilə bağlı razılığa gəlinmişdir. Türkiyə-Azərbaycan elektron hökumət sistemlərinin inteqrasiyalı formada əməkdaşlıqlarının təqdimat mərasimi “TEKNO-FEST KARADENİZ” də baş tutmuşdur. Müvafiq əməkdaşlıq və razılaşma nəticəsində hər iki ölkə vətəndaşları üçün qarşılıqlı səfərlər zamanı yaşayış icazəsi, təhsil kimi sahələrdə sənədləşmə prosesləri asanlaşmış olacaqdır.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və uğurlu tətbiqi inkişafın əsas açarı hesab edilir. Buna görə də daxili imkanlarla yanaşı mütəmadi olaraq beynəlxalq təcrübənin araşdırılması e-gov portalının fəaliyyətinin əhəmiyyətini daha da artırmış olacaqdır. Lakin, portalın perspektiv imkanlarını saxlamaq üçün informasiya və məlumatların təhlükəsizliyi məqsədilə onun texniki-texnoloji tərəflərinə mütəmadi olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi vacibdir. Portalın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ən son texnoloji avadanlıqlardan istifadə

edilməsi mühüm rol oynayır. Buna görə də hazırda portal vasitəsilə vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına diqqət yetirildiyi qədər, portalın öz fəaliyyətini təşkil etməsi üçün onun texnoloji tərəfi də diqqətdə saxlanılmalıdır.

Nəticə

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı dövlət idarəçiliyinə də öz təsirini göstərmiş oldu. Son illər inkişaf etmiş dövlətlərdə elektron hökumət anlayışı xüsusi aktualıq kəsb etdi və idarəetmədə yeni bir mərhələ başladı. Azərbaycan Respublikasında da elektron hökumətin formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Hökumət Portalı dövlət qurumları tərəfindən göstərilən bütün xidmətləri bir platformadan göstərmək məqsədilə yaradılmışdır. Bu səbəbdən e-gov portalı özündə bütün elektron xidmətləri birləşdirir və mühüm rol oynayır. Portaldan istifadənin asanlıığı bütün vətəndaşların rahat şəkildə xidmətlərdən istifadə etməsinə şərait yaradır. Elektron hökumət portalında xidmətlərin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə mütəmadi olaraq yeniliklər edilir və hazırda portalın əvvəlki versiya və yeni versiyası mövcuddur. Bu isə imkan yaradır ki, yeni versiyaya tam uyğunlaşma prosesinə qədər tətbiqin hər iki versiyasından istifadə etmək mümkün olsun.

Ümumilikdə, qeyd etmək mümkündür ki, milli elektron hökumət portalı hazırda istifadəçilər üçün çox mühüm rola malikdir və müasir dövrdə portaldan istifadə edən vətəndaşların sayı sürətlə çoxalır ki, bu amil portalın əhəmiyyətini bir daha göstərmiş olur. Yekunda qeyd olunanları nəzərə alaraq elektron hökumət portalının perspektiv imkanlarını dəyərləndirmək məqsədilə aşağıdakı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür:

- Portal vasitəsilə QR kodla təqdim edilən arayışların sayının artırılması və bu xidmətlərdən vətəndaşların ödənişsiz imkanlarının saxlanılması;
- Vətəndaşların elektron portal vasitəsilə dövlət xidmətlərindən istifadə etməyə təşviq edilməsi;
- Ödənişli qaydada həyata keçirilən xidmətlərdən istifadə imkanlarının daha da asanlaşdırılması və ödəniş metodlarının çeşidliyi;
- Portalda texniki təhlükəsizlik məsələlərini və məlumat təhlükəsizliyini diqqətdə saxlamaq;
- Məlumat və informasiyanın silinməsi ehtimalını nəzərə alaraq mütəmadi qayda da ehtiyat nüsxənin mövcudluğunu təmin etmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Elektron hökumət" portalı haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi və elektron xidmətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı-2013, <https://e-qanun.az/framework/25215>
2. "Elektron hökumət" portalına qoşulmalı olan informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının Siyahısı"nın və "İnformasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının, elektron xidmətlərin "Elektron hökumət" portalına qoşulması üçün Texniki Tələblər"nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı-2014. <https://e-qanun.az/framework/27667>
3. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. (2014). https://ict.az/uploads/files/2014-2020_stradegiya.pdf
4. Abasova, S. (2008). *Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi*. Bakı, 288 s.
5. Muradova, A. (2005). *Elmi-texniki potensial: əsas inkişaf meyilləri və problemləri*. Bakı, 324 s.
6. Süleymanov, M. (2023). *V. İqtisadiyyat və İdarəetmə Sahəsində Tədqiqatçıların Beynəlxalq elmi Konfransı. Elektron İdarəçilikdə Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığının Əhəmiyyəti və Həyata Keçirilməsi 1389-1398 s.*
7. Süleymanov, M. (2023). "Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının fəxri rəhbəri" adlı respublika elmi-praktiki konfransı. *Azərbaycan Respublikasında elektron idarəetmə sisteminin formalaşmasında dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi 575-577 s.*
8. Lironi, E., 2018, *Harnessing Digital Tools to Revitalize European Democracy*, <https://carnegieeurope.eu/2018/11/28/harnessing-digital-tools-to-revitalize-european-democracy-pub-77806>
9. Azərbaycan Respublikasının elektron hökumət portalı. <https://e-gov.az/az/>
10. *Unified State Web Portal of Electronic Services "Diia"* <https://se.diia.gov.ua/en/unified-state-web-portal-of-electronic-services-diia>
11. *E-Devlet Kapısı* <https://www.turkiye.gov.tr/>
12. *The website for the UK government* <https://www.gov.uk/>
13. [https://tr.m.wikipedia.org/wiki/E-Devlet_\(T%C3%BCrkiye\)](https://tr.m.wikipedia.org/wiki/E-Devlet_(T%C3%BCrkiye))
14. <https://www.eservices.co.uk/>
15. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Gov.uk#>
16. <https://www.gov.uk/government/organisations/government-digital-service>
17. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Elektron_H

%C3%B6kum%C9%99tin_%C4%B0nki%C5%9Faf%C4%B1_M%C9%99rk%C9%99zi

18. <https://www.itechgroup.az/e-government/en>

XÜLASƏ

Məqalədə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi istiqamətində elektron hökumətin inkişafı və demokratiyanın əsas göstəricilərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Hökumət Portalının yaradılmasının əhəmiyyəti göstərilmişdir. Eyni zamanda burada beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, növbəti mərhələlərdə e-gov portalının perspektivlərini yüksəltmək üçün digər ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi ilə bağlı müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür. Həmçinin, portalın fəaliyyət istiqamətləri və prinsipləri göstərilərək, portalın yaradılmasının əsas məqsədi qeyd edilmişdir. Portal istifadəçilərinin portaldan istifadə qaydaları və məlumatları əldə etmək imkanları göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Hökumət Portalının hazırkı fəaliyyəti təhlil edilərək, mövcud xidmət sektorlarının təqdim olması ilə yeni mərhələdə şəffaflığın, səmərəliliyin, sistemliliyin və vaxt itkisinin qarşısının alınmasının təmin edilməsinin vacib əhəmiyyət kəsb etməsi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *təhlükəsizlik, e-gov, e-xidmət, portal, "bir-pəncərə"*.

Muraz Suleymanov

Doctoral student of the Department of Political Science and Sociology

E-mail: murazsuleymanov01@gmail.com

Orcid ID :0009-0002-2025-4289

Importance and prospects of the National Electronic Government Portal of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

The importance of the creation of the National Electronic Government Portal of the Republic of Azerbaijan as one of the main indicators of the development of electronic government and democracy in the direction of providing public services is shown in the article. At the same time, certain proposals have been put forward for the implementation of international cooperation and the application of the experience of other countries in order to raise the prospects of the egov portal in the next stages. Also, the directions and principles of the portal's activities were indicated, and the main purpose of the

portal's creation was mentioned. The rules of using the portal and the possibilities of obtaining information for the users of the portal are indicated. Analyzing the current activity of the National Electronic Government Portal of the Republic of Azerbaijan, it was noted that it is important to ensure transparency, efficiency, systematicity and prevention of time loss at the new stage with the presentation of existing service sectors.

Keywords: *portal, e-gov, security, service, "one-window"*.

Мураз Сулейманов

Докторант кафедры политологии и социологии Бакинского Государственного Университета

E-mail: murazsuleymanov01@gmail.com

Orcid ID :0009-0002-2025-4289

Значение и перспективы создания Национального портала электронного правительства в Азербайджанской Республике
РЕЗЮМЕ

В статье показана важность развития электронного правительства в направлении предоставления государственных услуг и создания Национального портала электронного правительства Азербайджанской Республики как одного из основных показателей демократии. При этом были выдвинуты определенные предложения по реализации международного сотрудничества и применению опыта других стран с целью повышения перспектив портала электронного правительства на следующих этапах. Также были обозначены направления и принципы деятельности портала, а также упомянута основная цель создания портала. Указаны правила использования портала и возможности получения информации для пользователей портала. Анализируя текущую деятельность Национального портала электронного правительства Азербайджанской Республики, было отмечено, что на новом этапе с презентацией существующих сфер услуг важно обеспечить прозрачность, эффективность, системность и предотвращение потери времени.

Ключевые слова: *безопасность, электронное правительство, электронные услуги, портал, «одно окно».*

SSRİ-DƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA LEGİTİMLİK: SİSTEMLİ MÜQAYİSƏ

TURAL ƏLƏKBƏROV
Gəncə Dövlət Universitetinin
Sosial fənlər kafedrasının doktorantı

E-mail: turalekbarov@gmail.com
ORCID - 0009-0002-7524-3886

Giriş

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında (SSRİ) legitimliyin əsas mənbələri bir neçə əsas amilə dayanırdı. Birincisi, SSRİ-də legitimlik əsasən kommunist ideologiyasına və Sovet İttifaqının hakim partiyası olan Kommunist Partiyasına əsaslanırdı. Partiya ideologiyası və onun təbliğatı cəmiyyətdə qəbul edilməli və izlənməli olan əsas prinsip və qaydaları müəyyənləşdirirdi. 1917-ci il Oktyabr İnqilabı və V.İ.Lenin rəhbərliyində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi SSRİ-nin yaranmasının əsasını təşkil edirdi. Bu hadisələr inqilabi legitimlik yaradır və SSRİ-nin qanuni əsasını təmin edirdi [4, s.5].

Xüsusilə İosif Stalinin hakimiyyəti dövründə şəxsiyyət kultu böyük rol oynayırdı. Stalin xalq arasında böyük nüfuza malik idi və onun şəxsiyyəti legitimlik mənbələrindən biri kimi qəbul edilirdi. SSRİ-də siyasi müxalifətin və tənqidçilərin susdurulması üçün genişmiqyaslı repressiyalar və təzyiqlər tətbiq edilirdi. Bu, dövlətin legitimliyini təmin etmək və cəmiyyətdə narazılığın qarşısını almaq üçün istifadə edilən vasitələrdən biri idi.

SSRİ-də genişmiqyaslı təbliğat və mədəni təzyiqlər vasitəsilə dövlətin legitimliyi qorunurdu. Sovet İttifaqının üstünlükləri və nailiyyətləri, habelə kapitalist dövlətlərin çatışmazlıqları təbliğ edilir və cəmiyyətə çatdırılırdı. Ölkədə dövlət tərəfindən idarə olunan iqtisadi və sosial sistemin effektivliyi də legitimlik mənbələrindən biri idi. İctimai xidmətlərin və sosial təminatın təmin edilməsi, iqtisadi inkişaf və sənayeləşmə siyasətləri dövlətin legitimliyinə dəstək verirdi. Bu mənbələr SSRİ-də dövlətin legitimliyini təmin etmək və möhkəmləndirmək üçün istifadə edilən əsas vasitələrdən idi.

Azərbaycan Respublikası hər nə qədər özünün unikal tarixi, coğrafi və mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilsə də, bir postsovet ölkəsi kimi regionda gədən proseslərdən kənarda qala bilmədi. Məsələn, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan post-sovet məkanında sabitlik və inkişafı təmin etmək məqsədi ilə yaradılan Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) kimi üst qurumlara qoşulmaq məcburiyyətində qaldı. MDB SSRİ-nin süqutundan sonra keçmiş sovet respublikaları arasında iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sahələ-

rində əməkdaşlığı təmin etmək məqsədilə qurulmuşdur. Azərbaycan da bu birliyə qoşulmaqla, regional əməkdaşlıq və inteqrasiyanın bir hissəsi oldu.

SSRİ-də legitimlik məsələsinə daha fundamental yanaşma ortaya qoymaq üçün konstitusiyaya baxmaq lazımdır. SSRİ-nin ilk konstitusiyası 1924-cü ildə qəbul edildi və daha sonra 1936 və 1977-ci illərdə yenidən işləndi. Bu konstitusiyalar dövlətin hüquqi əsaslarını və ideoloji prinsiplərini təsbit edirdi. SSRİ Konstitusiyası dövlətin strukturunu, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini, iqtisadi və sosial sistemləri müəyyən edirdi.

SSRİ-nin legitimliyi əsasən kommunist ideologiyasına və Sovet Kommunist Partiyasının (SKP) rəhbərliyinə əsaslanırdı. 1977-ci il Konstitusiyasının 6-cı maddəsində qeyd olunur ki, "Sovet İttifaqında Kommunist Partiyası cəmiyyətin rəhbər və istiqamətləndirici qüvvəsidir, onun siyasi sisteminin, dövlət və ictimai təşkilatların nüvəsidir." Bu maddə partiyanın dövlət üzərindəki hakimiyyətini rəsmən təsdiqləyir və partiya nəzarətini legitimləşdirirdi [1, s.11].

1936-cı il Konstitusiyası da inqilabi legitimlikdən bəhrələndirdi və bu konstitusiya Stalin Konstitusiyası kimi tanınırdı. İnqilabi irs, partiya liderlərinin xalq arasında qəbul edilməsini və dövlətin legitimliyini təmin edirdi. SSRİ Konstitusiyasının preambulasında bu inqilabi miras vurğulanır və "Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı" nəticəsində qurulan yeni dövlətin və sosialist cəmiyyətinin nailiyyətləri qeyd edilirdi [3].

SSRİ-də legitimliyin təmin olunmasında repressiyalar və təzyiqlər də əhəmiyyətli rol oynayırdı. Məsələn, 1936-cı il Konstitusiyasının 125-ci maddəsində qeyd olunur ki, "Sovet vətəndaşlarının söz, mətbuat, yığıncaq, mitinq və nümayiş azadlığı təmin edilir". Lakin, bu hüquqlar çox vaxt repressiyalar və təzyiqlər altında məhdudlaşdırılırdı. Dövlətin təhlükəsizlik orqanları, xüsusən də NKVD və KQB müxalifəti susdurmaq üçün genişmiqyaslı repressiyalar tətbiq edirdi [7].

1977-ci il Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, "İttifaq Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının iqtisadi əsası sosialist mülkiyyət, yəni ictimai mülkiyyətin iki forması - dövlət mülkiyyəti (ümumxalq mülkiyyəti) və kooperativ-kollektiv

təsərrüfat mülkiyyəti təşkil edir." Bu, legitim iqtisadi sistemin dövlətin nəzarətində olduğunu və iqtisadi inkişafın sosial rifaha yönəldiyini göstərirdi [3].

Gördüyümüz kimi, SSRİ-də legitimliyin mənbələri onun ideoloji, tarixi və hüquqi əsaslarına dayanırdı. Sovet Konstitusiyaları bu legitimlik mənbələrini rəsmən təsbit edir və dövlətin hüquqi əsaslarını təmin edirdi. Partiya nəzarəti, inqilabi irs, şəxsiyyət kultu, repressiyalar və iqtisadi-sosial sistem SSRİ-nin legitimliyini təmin edən əsas amillər idi. Bu mənbələr SSRİ-nin süqutuna qədər onun siyasi və hüquqi sisteminin davamlılığını təmin etdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən islahatlar və dəyişikliklər dövlət hakimiyyətinin legitimliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynadı. Seçki institutunun möhkəmləndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, hakimiyyət səlahiyyətlərinin konkretləşdirilməsi və mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi dövlətin idarəetmə sistemini gücləndirdi və vətəndaşların dövlətə olan etimadını artırdı. Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin legitimliyi təmin olundu və ölkənin siyasi sabitliyi və inkişafı üçün möhkəm əsaslar yaradıldı.

Beləliklə, görürük ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sayəsində bir çox postsovet ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin siyasi legitimlik irsi qısa bir zamanda öz yerini demokratik legitimlik prinsiplərinə verdi. Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrdən etibarən siyasi sistemi SSRİ-dən fərqli olaraq demokratik və hüquqi dövlət prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Bu iki siyasi sistemdə legitimlik anlayışı və onun təmin olunma üsulları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. SSRİ-də hakimiyyətin legitimliyi əsasən Kommunist Partiyasının rəhbərliyinə və marksizm-leninizm ideologiyasına əsaslanırdı. Sovet İttifaqında hakimiyyətin mənbəyi xalqın iradəsindən daha çox partiya ideologiyası və onun rəhbər strukturlarından qaynaqlanırdı [2, s. 215-233]. Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin mənbəyi xalqın iradəsidir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan demokratik prinsiplər üzərində qurulmuş konstitusiyaya malikdir və hakimiyyətin legitimliyi xalqın seçki hüququna əsaslanır.

SSRİ-də seçkilər formal xarakter daşıyırdı və çoxpartiyalı sistem mövcud deyildi. Seçkilər əsasən Kommunist Partiyasının namizədləri arasında keçirilir və real rəqabət olmurdu. Seçki nəticələri əvvəlcədən məlum olurdu və xalqın seçki prosesinə təsir imkanı məhdud idi [5, s. 381–393]. Azərbaycanda

çoxpartiyalı sistem mövcuddur və vətəndaşlar sərbəst şəkildə siyasi partiyalara qoşula və seçkilərdə iştirak edə bilərlər. Seçki prosesi demokratik prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilir və seçkilərin nəticələri xalqın iradəsini əks etdirir.

SSRİ-də hüquqi sistem Kommunist Partiyasının nəzarətində idi və qanunlar partiyanın ideologiyasına və maraqlarına uyğun olaraq qəbul edilirdi. Məhkəmə sistemi müstəqil deyildi və hüquqi prosedurlar partiya nəzarətində idi [6, s.49]. Azərbaycan Respublikasında hüquqi sistem müstəqildir və qanunlar konstitusiyaya əsaslanır. Məhkəmə sistemi müstəqil fəaliyyət göstərir və hüquqi prosedurlar şəffaf və ədalətlidir.

SSRİ-də qanunvericilik bazası daha çox dövlətin və partiyanın maraqlarını qorumağa yönəlmişdi və fərdi hüquq və azadlıqlar məhdud idi. Qanunlar partiyanın ideologiyasına uyğun olaraq tənzimlənirdi [5, s. 381–393]. Azərbaycanın qanunvericilik bazası demokratik prinsiplərə və insan hüquqlarının qorunmasına əsaslanır. Qanunlar fərdi hüquq və azadlıqları təmin edir və vətəndaşların hüquqlarını qorumağa yönəlmişdir.

SSRİ-də idarəetmə sistemi mərkəzləşmiş və avtoritar idi. Bütün qərarlar Moskva tərəfindən qəbul edilir və yerli hakimiyyət orqanları mərkəzdən asılı idi. Azərbaycan Respublikasında idarəetmə sistemi demokratik prinsiplərə əsaslanır və mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü mövcuddur. Ölkədə çoxpartiyalı sistem və demokratik seçki prosesi mövcuddur.

SSRİ-də icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətləri arasında ayrılıq və müstəqillik mövcud deyildi. Bütün hakimiyyət orqanları partiya nəzarətində idi və onların səlahiyyətləri partiyanın maraqlarına uyğun olaraq tənzimlənirdi [2]. Azərbaycan Respublikasında icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyətləri konstitusiyaya ilə müəyyən edilmişdir və onların qarşılıqlı əlaqələri tənzimlənmişdir. Hakimiyyət orqanları arasında müstəqillik və səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsü təmin olunmuşdur.

SSRİ-də vətəndaşların hüquq və azadlıqları məhdud idi və dövlətin maraqlarına tabe tutulurdu. İfadə azadlığı, mətbuat azadlığı və digər fundamental hüquqlar ciddi şəkildə məhdudlaşdırılırdı. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların hüquq və azadlıqları konstitusiyaya ilə təmin edilir və qorunur. İfadə azadlığı, mətbuat azadlığı və digər fundamental hüquqlar qanunvericilik bazası ilə qorunur.

SSRİ-də dövlət hər bir sahədə, o cümlədən iqtisadi

diyyat, təhsil və mədəniyyət üzərində ciddi nəzarətə malik idi və fərdi təşəbbüslər məhdudlaşdırılırdı. Azərbaycanı isə dövlət və vətəndaşlar arasında münasibətlər demokratik prinsiplərə əsaslanır və vətəndaşların hüquq və azadlıqları dövlət tərəfindən qorunur. Fərdi təşəbbüslər və vətəndaş cəmiyyəti inkişaf edir.

Qısa şəkildə desək, Azərbaycan siyasi sistemində və SSRİ siyasi sistemində legitimlik anlayışı və onun təmin olunma üsulları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. SSRİ-də legitimlik əsasən partiya ideologiyasına və mərkəzləşmiş idarəetmə sistemində əsaslanırdı, Azərbaycanda isə demokratik prinsiplər, çoxpartiyalı sistem, hüquqi dövlət və vətəndaşların hüquq və azadlıqları əsas götürülür. Bu fərqlər Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin daha demokratik və hüquqi dövlət prinsipləri üzərində qurulduğunu göstərir.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatımızı ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikasında yeni siyasi sistemin formalaşması ilə hakimiyyətin legitimliyini təmin etmək üçün geniş islahatlar həyata keçirildi. SSRİ-də legitimlik Kommunist Partiyasının ideologiyasına, mərkəzləşmiş avtoritar idarəetmə sistemində və repressiyalara əsaslanırdı; seçkilər formal xarakter daşıyırdı və vətəndaşların hüquq və azadlıqları məhdud idi. Azərbaycanda isə Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən islahatlar seçki institutunun möhkəmləndirilməsinə, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə və hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə yönəldi. 1995-ci ildə qəbul edilən konstitusiyaya demokratik idarəetmə prinsiplərini təsbit etdi, seçkilərin şəffaf və ədalətli keçirilməsinə təmin etdi, hüquqi dövlətin əsaslarını qurdu və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorudu. Mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi və idarəetmədə şəffaflığın artırılması korrupsiyaya qarşı mübarizədə mühüm rol oynadı və dövlət orqanlarının şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edildi. Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin legitimliyi təmin olundu, siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf üçün möhkəm əsaslar yaradıldı. SSRİ-dən fərqli olaraq, Azərbaycanın siyasi sistemi demokratik və hüquqi dövlət prinsipləri üzərində qurulmuşdur və bu, ölkədə dövlət hakimiyyətinin xalqın iradəsinə əsaslanaraq formalaşmasına və legitimliyinin gücləndirilməsinə səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Atalay, S. *Property relations from the USSR to the Russian Federation: continuity or change*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2005. 139 sayfa.
2. Butkus, Z. *The Impact of the USSR on Lithuania's Domestic Policy and Its International Orientation in the Third Decade of the Twentieth Century*. *Journal of Baltic Studies*, 2007, 38(2), 215–233. <https://doi.org/10.1080/01629770701345115>
3. *Constitution (Fundamental Law) of The Union of Soviet Socialist Republics (1977)*. URL: <https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1977/constitution-ussr-1977.pdf>
4. Garayev, F. *The economic causes of the collapse of the USSR*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014. 171 sayfa.
5. Ozornoy, G.I. *Some Issues of Regional Inequality in the USSR under Gorbachev*. *Regional Studies*, 1991, 25 (5), 381–393. <https://doi.org/10.1080/00343409112331346587>
6. Özgümüş, B. *SSCB sonrası Gürcistan siyasal yapısı*. Giresun: Giresun Üniversitesi, 2022. 133 sayfa.
7. Teğin, E. *SSCB'de büyük terör ve Türk dünyasına etkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022. 344 sayfa.

XÜLASƏ

Bu məqalə SSRİ və Azərbaycan Respublikası arasında legitimlik anlayışının fərqlərini sistemə mütəmadi müqayisə edərək araşdırır. SSRİ-də legitimlik əsasən kommunist ideologiyasına, Sovet Kommunist Partiyasının rəhbərliyinə və şəxsiyyət kultuna əsaslanırdı. Bu dövrdə repressiyalar, təbliğat və dövlətin idarə etdiyi iqtisadi və sosial sistem vasitəsilə legitimlik təmin olunurdu. Azərbaycan Respublikasında isə müstəqillikdən sonra Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə geniş islahatlar həyata keçirildi. Bu islahatlar nəticəsində seçki institutları möhkəmləndirildi, qanunvericilik bazası təkmilləşdirildi və mərkəzi hakimiyyət gücləndirildi. Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi demokratik prinsiplərə, çoxpartiyalı sistemə və hüquqi dövlətə əsaslanır. Bu fərqlər Azərbaycanın siyasi sisteminin daha demokratik və hüquqi dövlət prinsipləri üzərində qurulduğunu göstərir. Məqalədə SSRİ və Azərbaycanın legitimlik mənbələri, seçki sistemləri və hüquqi əsasları müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Nəticə hissəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin legitimliyi və siyasi sabitlik üçün möhkəm əsasların yaradıldığı vurğulanır.

Açar sözlər: *SSRİ, Azərbaycan Respublikası, legitimlik, hüquqi dövlət, sistemli müqayisə.*

ЛЕГИТИМНОСТЬ В СССР И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: СИСТЕМАТИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ РЕЗЮМЕ

В данной статье систематически сравниваются и исследуются различия в концепции легитимности между СССР и Азербайджанской Республикой. Легитимность в СССР основывалась главным образом на коммунистической идеологии, руководстве Коммунистической партии СССР и культе личности. Легитимность в этот период была обеспечена посредством репрессий, пропаганды и государственной экономической и социальной системы. После обретения независимости в период правления Гейдара Алиева в Азербайджанской Республике были осуществлены обширные реформы. В результате этих реформ были укреплены избирательные институты, усовершенствована законодательная база и усилено центральное правительство. Политическая система Азербайджанской Республики основана на демократических принципах, многопартийной системе и правовом государстве. Эти различия показывают, что политическая система Азербайджана основана на более демократических и правовых принципах государства. В статье сравниваются источники легитимности, избирательные системы и правовые основы СССР и Азербайджана. В заключительной части подчеркивается, что созданы прочные основы для легитимности государственной власти и политической стабильности в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *СССР, Азербайджанская Республика, легитимность, правовое государство, систематическое сравнение.*

LEGITIMACY IN THE USSR AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: A SYSTEMATIC COMPARISON SUMMARY

This article systematically compares and examines the differences in the concept of legitimacy between the USSR and the Republic of Azerbaijan. Legitimacy in the USSR was mainly based on communist ideology, the leadership of the Soviet Communist Party and the cult of personality. Legitimacy was ensured during this period through repression,

propaganda, and a state-run economic and social system. After independence, extensive reforms were implemented in the Republic of Azerbaijan during the rule of Heydar Aliyev. As a result of these reforms, electoral institutions were strengthened, the legislative framework was improved, and the central government was strengthened. The political system of the Republic of Azerbaijan is based on democratic principles, multi-party system and legal state. These differences show that Azerbaijan's political system is based on more democratic and legal state principles. The article compares the sources of legitimacy, election systems and legal bases of the USSR and Azerbaijan. In the concluding part, it is emphasized that solid foundations have been created for the legitimacy of state power and political stability in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *USSR, Republic of Azerbaijan, legitimacy, legal state, systematic comparison.*

XARİCİ SİYASİ TƏZYİQ VASİTƏSİ KİMİ İQTİSADI SANKSIYALARIN TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Giriş

İqtisadi sanksiyaların tətbiqi müasir dünya siyasətində geniş yayılmış bir təcrübədir. Xüsusilə son illərdə böyük dövlətlər arasındakı gərginliklər sanksiyaların təsirini artırmışdır. Sanksiyaların hədəf ölkələrin iqtisadi və sosial vəziyyətinə təsiri, beynəlxalq hüququn bu vasitəyə baxışı, eləcə də sanksiyaların humanitar nəticələri bu mövzunun aktuallığını təmin edir.

Məqalənin tədqiqat obyektini xarici siyasi təzyiq vasitəsi kimi iqtisadi sanksiyaların tətbiqi təşkil edir. Tədqiqat predmeti isə bu sanksiyaların iqtisadi, siyasi və sosial nəticələri, həmçinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində onların tətbiq üsulları və effektivliyi ilə bağlı məsələlərdir.

Məqalənin əsas məqsədi iqtisadi sanksiyaların xarici siyasət təzyiqi kimi necə işlədiyini və onların tətbiqinin hansı nəticələrə gətirib çıxardığını təhlil etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- İqtisadi sanksiyaların növlərini və onların xarici siyasətdəki funksiyalarını təyin etmək;
- Sanksiyaların hədəf ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirlərini araşdırmaq;
- Sanksiyaların humanitar nəticələrini təhlil etmək;
- Beynəlxalq hüququn iqtisadi sanksiyalarla bağlı mövqeyini və sanksiyaların hüquqi əsaslarını araşdırmaq.

Məqalədə elmi yenilik ondan ibarətdir ki, iqtisadi sanksiyaların müasir geosiyasi kontekstdə analizi aparılmış və onların iqtisadi, siyasi, hüquqi və humanitar aspektlərinə geniş yanaşma təqdim edilmişdir. Həmçinin, sanksiyaların müxtəlif dövrlərdə göstərdiyi fərqli nəticələr müqayisə edilmiş və beynəlxalq siyasətə təsiri daha dərinlən tədqiq olunmuşdur.

Məqalədə əsasən müqayisəli təhlil metodu tətbiq edilmişdir. Sanksiyaların fərqli ölkələrə tətbiqi təcrübələri müqayisə edilmiş, həmçinin təsirlərinə dair statistika və real faktlar araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, normativ-hüquqi təhlil metodu istifadə olunaraq beynəlxalq hüquqda iqtisadi sanksiyaların əsasları öyrənilmişdir.

Bu məqalə nəzəri olaraq iqtisadi sanksiyaların

beynəlxalq münasibətlərdə necə işlədiyini göstərir və onların tətbiqinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində nə dərəcədə qanuni olduğunu təhlil edir. Praktiki baxımdan isə məqalə sanksiyaların tətbiqi ilə maraqlanan diplomatlar, beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssislər və hüquqşünaslar üçün faydalı ola bilər. Sanksiyaların iqtisadi və sosial təsirlərinin analizi, eyni zamanda, dövlət siyasətçiləri və iqtisadi analitiklər üçün də mühüm məlumat mənbəyi kimi xidmət edə bilər [1].

Əsas mövzu

Sanksiyaların əsas üstünlüklərindən biri hərbi müdaxilə etmədən siyasi və iqtisadi təzyiq göstərməkdir. Bu, beynəlxalq münaqişələri daha az xərc və daha az insan itkisi ilə həll etmək imkanı verir. Sanksiyalar həmçinin dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara diplomatik təzyiq vasitəsi kimi güc tətbiq etmədən məqsədlərinə nail olmaq şansı verir.

Müharibə ilə müqayisədə sanksiyalar daha az birbaşa ziyan vurur, bu da onları beynəlxalq ictimaiyyət üçün daha qəbulolunan edir. Lakin sanksiyaların effektivliyi və onların uzunmüddətli nəticələri müzakirəyə açıqdır, çünki bəzi hallarda onlar həm iqtisadi, həm də humanitar fəsadlara səbəb ola bilər. Buna görə sanksiyalar strateji planlama tələb edən mürəkkəb bir vasitədir, çünki onların arzuolunmaz nəticələri, o cümlədən hədəf ölkənin daxili siyasətinin sərtilməsi və ya humanitar böhran yaratması kimi riskləri də mövcuddur.

Bəli, iqtisadi sanksiyalar beynəlxalq təcrübədə geniş şəkildə tətbiq olunan və müxtəlif mənalarda izah edilə bilən bir anlayışdır. BMT-nin Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə əsaslanaraq, iqtisadi sanksiyalar silahlı müdaxilə olmadan hədəf ölkəyə təzyiq göstərmək məqsədi daşıyan vasitələr kimi təsvir olunur. Bu maddəyə əsasən, iqtisadi sanksiyalar iqtisadi münasibətlərin, rabitə vasitələrinin və hətta diplomatik əlaqələrin qismən və ya tamamilə dayandırılmasını nəzərdə tutur [2].

BMT bu cür sanksiyaları əsasən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən ölkələrə və ya rejimlərə qarşı tətbiq edir. Məqsəd həmin ölkənin davranışını dəyişdirmək və ya beynəlxalq hüquq normalarına ri-

ayət etməsini təmin etməkdir. Bu cür tədbirlər silahlı güc tətbiq etmədən həyata keçirildiyi üçün beynəlxalq hüquqda sülh yolu ilə həll vasitəsi hesab edilir.

20-ci əsrə qədər iqtisadi sanksiyalar nadir hallarda tətbiq olunurdu, çünki dövlətlər arasındakı münaqişələr, adətən, döyüş meydanında həll edilirdi. Diplomatik vasitələrdən əvvəl hərbi müdaxilə dövlətlər arasında əsas münaqişə həll yolu kimi qəbul edilirdi. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə hərbi qarşıdurmalar olsa da iqtisadi münasibətlər çox vaxt davam edirdi. Yəni bir tərəfdən dövlətlər müharibə aparır, digər tərəfdən isə tacirlər ticarət əlaqələrini davam etdirirdilər.

Lakin 20-ci əsrdə dövlətlər arasında münaqişələrin həllində iqtisadi sanksiyalar geniş şəkildə istifadə edilməyə başlandı. Xüsusilə Birinci və İkinci Dünya müharibələrindən sonra beynəlxalq ictimaiyyət sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə hərbi münaqişələrin qarşısını almaq üçün yeni vasitələr axtarırdı. Nəticədə, iqtisadi sanksiyalar, hərbi müdaxilənin alternativini kimi ortaya çıxdı. İqtisadi təzyiqlik göstərərək dövlətləri razı salmaq, onlara təzyiqlik etmək və beynəlxalq hüquqa riayət etmələrini təmin etmək sanksiyaların əsas məqsədləri kimi formalaşdı.

XX əsrdə iqtisadi sanksiyalardan istifadə beynəlxalq münasibətlərdə ənənəvi təcrübə halını aldı. Bu “yumşaq güc” vasitəsi dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üçün hərbi güc tətbiq etmədən müəyyən ölkələrə təzyiqlik göstərməyin effektiv yolu kimi formalaşdı [3].

Əvvəllər döyüş meydanında həll olunan münaqişələr artıq iqtisadi təzyiqlik vasitəsilə daha sülhsevər yollarla idarə olunmağa başladı. İqtisadi sanksiyalar hökumətlərə və beynəlxalq qurumlara münaqişələri həll etmək və ölkələri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun davranmağa məcbur etmək üçün güclü vasitə təqdim etdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra qlobal təhlükəsizlik və sülhə təhdid yaradan dövlətlərə və rejimlərə qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiqi, xüsusən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar vasitəsilə həyata keçirildi. Bu sanksiyalar təkcə hərbi münaqişələrin qarşısını almaqla qalmayıb, həm də insan hüquqları pozuntuları, nüvə təhlükəsi və ya terrorizmlə mübarizə kimi məsələlərdə dövlətlərə təsir göstərmək üçün tətbiq olunmağa başlandı.

İqtisadi sanksiyalar adətən daha güclü iqtisadi potensiala sahib olan bir ölkə tərəfindən daha zəif iqtisadiyata malik olan bir ölkəyə qarşı tətbiq olunur. Bu asimmetriya sanksiya tətbiq edən ölkəyə mü-

naqişəni idarə etməkdə üstünlük verir. Çünki sanksiyaların hədəfi olan ölkənin iqtisadi potensialı daha məhdud olduğundan cavab tədbirləri göstərmək və ya iqtisadi itkiləri kompensasiya etmək həmin ölkə üçün olduqca çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olur. Hədəf ölkə sanksiyaların mənfi təsirlərindən qaçmaq üçün alternativ iqtisadi əlaqələr və ya daxili resurslardan istifadə etməyə çalışsa da bu cəhdlər çox vaxt yetərsiz qalır. Lakin bu vəziyyət sanksiya tətbiq edən ölkələr üçün də tamamilə risksiz deyil. İqtisadi münasibətlərin beynəlmilləşməsi, yəni ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin və ticarətin genişlənməsi fonunda iqtisadi sanksiyalar hər iki tərəf üçün zərərli ola bilər [4].

Qlobal iqtisadi sistemdə dövlətlər bir-birinə sıx şəkildə bağlıdır, buna görə də bir ölkəyə qarşı tətbiq olunan sanksiyalar digər tərəfə, xüsusən də sanksiya tətbiq edən ölkəyə dolayısı ilə təsir edə bilər. Məsələn, sanksiya tətbiq edən ölkələr sanksiyaların hədəfində olan ölkənin bazarlarına, enerji mənbələrinə və ticarət yollarına çıxışını itirə bilərlər.

BMT-nin hesablamalarına əsasən, XXI əsrin əvvəllərində ABŞ və digər “qızıl milyard” adlandırılan inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sanksiyaları dünya əhalisinin 52%-nin yaşadığı onlarla ölkəni əhatə edib [5].

Vaşinqtonun Kuba və Şimali Koreyaya qarşı apardığı iqtisadi müharibələr ən uzunsürən münaqişələrdən biri kimi tarixə keçmişdir. Hər iki ölkəyə qarşı tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalar onilliklər boyu davam etmiş və bu müddət ərzində ciddi iqtisadi və sosial fəsadlar yaratmışdır.

1973-cü il oktyabrın 20-də ərəb ölkələrinin tətbiq etdiyi neft embarqosu milli səviyyədə iqtisadi sanksiyaların ən məşhur nümunələrindən biridir və dünya iqtisadiyyatında geniş təsir yaradan bir hadisədir. Bu embarqo ərəb ölkələrinin Qərbi İsrailə dəstəyini geri çəkməyə məcbur etmək məqsədini güdürək beynəlxalq neft bazarına böyük təzyiqlik göstərdi.

Bu embarqo Yom Kippur Müharibəsi (1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsi) zamanı tətbiq olundu. Ərəb ölkələri, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Küveyt, Bəhreyn və digər neft ixrac edən ölkələr İsrailin Qərbi Sahilə və digər ərəb torpaqlarına müdaxiləsi ilə əlaqədar Qərb ölkələrinə, xüsusilə ABŞ-a qarşı iqtisadi təzyiqlik göstərməyə qərar verdilər. Səudiyyə Ərəbistanı və digər ərəb neft ixrac edən ölkələr neft istehsalını azaldaraq və ya tamamilə dayandıraraq Qərbi İsrailə dəstək verən ölkələrə qarşı iqtisadi təzyiqlik göstərdilər.

Neft embarqosu qlobal neft bazarını dərinləndirən təsir etdi. Bu tədbirlər nəticəsində dünya üzrə neft qiymətləri kəskin artdı, nəqliyyat və sənaye sahələrində ciddi problemlər yarandı. Bu iqtisadi çətinliklər inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə ABŞ və Avropada iqtisadi böhran və inflyasiya ilə nəticələndi. Neft qiymətlərinin artması qlobal iqtisadiyyatda ciddi təzyiqlərə səbəb oldu və enerji asılılığı olan ölkələrdə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə yol açdı.

Embarqo uzun müddət davam etmədi, çünki ərəb ölkələrinin özləri də neft ixracından asılı idilər. Neft ixrac edən dövlətlərin iqtisadiyyatı ixrac edilən neftin gəlirləri ilə möhkəmlənmişdi, buna görə də neft satışını dayandırmaq onların iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərdi. İxracın dayandırılması neft istehsalçı ölkələrdə maliyyə çatışmazlığına və iqtisadi problemlərə yol açdı [6].

Kuba 1960-cı ildən bəri ABŞ-nin tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalar və embarqo nəticəsində ciddi iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşıb. Bu sanksiyalar Fidel Kastronun 1959-cu ildə hakimiyyətə gəlməsindən sonra Kuba hökuməti tərəfindən ABŞ vətəndaşlarına və şirkətlərinə məxsus əmlakların müsadirə edilməsi səbəbindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Kuba hakimiyyətinin məlumatına görə, bu müddət ərzində tətbiq olunan embarqonun birbaşa iqtisadi zərəri təxminən 1 trilyon dollar təşkil edir. Bu rəqəm iqtisadi sanksiyaların ölkənin iqtisadiyyatına nə qədər geniş təsir göstərdiyini və nə dərəcədə ağır olduğunu göstərir. Sanksiyalar Kuba iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində - xüsusən də ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında - ciddi problemlərə yol açmışdır. Məsələn, tədarük zəncirində yaranan kəsintilər və idxal qıtlığı səbəbindən Kuba iqtisadiyyatı böyük çətinliklərlə üzləşmişdir. ABŞ-nin əsas məqsədi Kuba hökumətini dəyişdirmək və demokratiya gətirmək idi. Lakin yarım əsrdən artıq müddətdə bu məqsədə nail olmaq mümkün olmayıb. Kuba, sanksiyalara baxmayaraq, siyasi və sosial strukturlarını qorumağa davam edib [7].

Ən son iqtisadi sanksiyalar Ukrayna münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalarla bağlıdır. 2023-cü ildə Avropa İttifaqı və ABŞ Rusiyaya qarşı yeni sanksiyalar paketlərini tətbiq etdilər. Bu sanksiyalar əsasən ticarət, maliyyə, enerji və texnologiya sektorlarına yönəlmişdir.

Avropa İttifaqının qəbul etdiyi 14-cü sanksiyalar paketi Rusiyaya qarşı ticarət məhdudiyyətlərini genişləndirib. Xüsusilə prioritet əhəmiyyət kəsb edən

malların Rusiyaya ixracının qadağan edilməsi, Rusiya banklarının beynəlxalq SWIFT sistemindən kənar alternativ maliyyə sistemi olan SPFS vasitəsilə əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və Rusiyanın mayeləşdirilmiş təbii qaz əməliyyatlarına yeni qadağalar qoyulması bu tədbirlər arasında diqqət çəkir. Bundan başqa, Rusiyanın enerji sektorunda çalışan şəxslər və hərbi sahədə fəaliyyət göstərənlərə qarşı fərdi sanksiyalar da tətbiq olunub [8].

ABŞ isə müdafiə və texnologiya sahələrində Rusiyaya qarşı daha sərt məhdudiyyətlər tətbiq edərək, onun hərbi və iqtisadi potensialını zəiflətmək məqsədi güdür. Bu sanksiyalar Rusiyanın enerji ixracatını da hədəf alaraq, ölkənin maliyyə ehtiyatlarına böyük zərbə vurmağı hədəfləyir. Bu sanksiyalar beynəlxalq arenada Rusiyanın mövqeyini zəiflətmək və Ukraynaya qarşı aqressiyasını dayandırmaya çalışmaq məqsədilə tətbiq olunur.

Nəticə

İqtisadi sanksiyalar beynəlxalq münasibətlərdə vacib və təsirli xarici siyasi alət kimi çıxış edir. Müharibədən fərqli olaraq iqtisadi sanksiyalar daha az insan itkisi və maliyyə xərci ilə müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmağa çalışır. Bununla belə, sanksiyaların effektivliyi bir çox amillərdən asılıdır və hər zaman gözlənilən nəticələrə gətirib çıxarmır. Məsələn, Kuba və Şimali Koreya kimi ölkələrdə uzunmüddətli sanksiyalara baxmayaraq, rejim dəyişikliyi və ya siyasi məqsədlər tam olaraq həyata keçməmişdir. İqtisadi sanksiyalar adətən zəif iqtisadiyyata malik ölkələrə qarşı tətbiq olunur və bu zaman sanksiyaların təsiri güclü olur. Lakin bu sanksiyaların həm sanksiya tətbiq edən, həm də hədəf olan ölkəyə iqtisadi itkilər gətirdiyini qeyd etmək vacibdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi sanksiyalar, xüsusilə qlobal iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi fonunda, daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter alıb. Sanksiyaların tətbiqi təkcə hədəf ölkənin iqtisadiyyatına zərər vurmur, həmçinin beynəlxalq ticarət və diplomatik münasibətləri də təsirləndirir. Sanksiyalar rejimləri müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq olunduqda sanksiya dözümlüyü üçün güclü iqtisadiyyata malik dövlətlərin də itkilərlə qarşılaşa biləcəyi müşahidə edilir. Bu hal qlobal ticarət əlaqələrinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir və sanksiyaların tətbiq edildiyi ölkələrdə sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Mövzu ilə əlaqəli aşağıdakı təkliflər daha məqsəduyğun olar:

1. Sanksiyaların təsirli olması üçün onların məqsədyönlü və konkret hədəflərə yönəldilməsi vacibdir. Bu məqsədlə, beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər sanksiya tətbiqi zamanı həm iqtisadi, həm də siyasi riskləri də nəzərə almalı və eyni zamanda sanksiyaların uzunmüddətli təsirlərini analiz etməlidirlər.

2. İqtisadi sanksiyalar tətbiq olunarkən paralel olaraq diplomatik danışıqların da təşviq edilməsi vacibdir. Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli üçün iqtisadi sanksiyaların yanında diplomatik vasitələrdən daha geniş istifadə edilməlidir.

3. Sanksiyaların mənfə təsirindən qorunmaq üçün ölkələr öz iqtisadiyyatlarını diversifikasiya etməli, xarici ticarət tərəfdaşlarını artırmalı və daxili istehsalını gücləndirməlidirlər. Bu, ölkələrin sanksiya dövründə iqtisadi dayanıqlılığını artıracaq və iqtisadi böhranlardan qoruyacaqdır.

4. Sanksiyaların tətbiqi ilə bərabər, sanksiya tətbiq edən ölkələr də öz iqtisadi itkilərini minimuma endirmək üçün daxili iqtisadi siyasətlərində dəyişikliklər etməli və yeni bazarlar tapmalıdırlar.

5. İqtisadi sanksiyaların effektiv olması üçün beynəlxalq səviyyədə daha çox əməkdaşlıq və koordinasiya tələb olunur. Ayırı-ayrı dövlətlər və təşkilatlar sanksiyaları tətbiq edərkən beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməli və bu sahədə daha şəffaf və ədalətli mexanizmlər qurmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Белькевич А.А., *Исследование мирового опыта применения экономических санкций во внешней политике. Россия, Тула, Тульский государственный университет, 2016, с.284-294*

2. www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-vii/index.html (дата обращения 08.02.2016)

3. Walentek, *Dawid Success of economic sanctions threats: coercion, information and commitment // International interactions. 2021. Volume 47: Number 3; pp 417-448.6*

4. Sekishita, M. *International Political Economy of Economic Sanctions // Ritsumeikan keizaigaku. 2021. Volume 69: Number 5/6; pp 216-239*

5. Балуев Д. *Эволюция экономических санкций как инструмента внешней политики от Второй мировой войны до санкций против России [Электронный ресурс] // Международные*

процессы. Том 12. Номер 3 (38). Июль-сентябрь. [сайт]. ГКДЖ <http://www.intertrends.ru/thirtyeighth/Baluev.pdf> (дата обращения 07.02.2016)

6. Белькевич А.А., *Исследование мирового опыта применения экономических санкций во внешней политике. Россия, Тула, Тульский государственный университет, 2016, с.284-294*

7. Катасонов В. *Экономические войны и экономические санкции (I), (II) [Электронный ресурс] // Фонд стратегической культуры: электронное издание. [04 февраля 2015]. URL: <http://www.fondsk.ru/news/2015/01/19/ekonomicheskie-vojny-i-ekonomicheskie-sankcii-i-31389.html> (дата обращения 07.02.2016).*

8. <https://www.dw.com/ru/sankcii-protiv-belarusi-za-voynu-rf-v-ukraine-chto-zapretil-minsku-zapad/a-61002724>

XÜLASƏ

Bu məqalədə iqtisadi sanksiyaların xarici siyasi təzyiq vasitəsi kimi tətbiqi və nəticələri araşdırılır. İqtisadi sanksiyalar bir dövlətin siyasətini dəyişdirmək, onu cəzalandırmaq və ya təzyiq altında saxlamaq məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar və ya fərdi dövlətlər tərəfindən tətbiq olunan məhdudiyətlərdir. Məqalədə sanksiyaların müxtəlif formaları, o cümlədən ticarət, maliyyə və texnoloji sanksiyalar, onların tətbiqi səbəbləri və bu sanksiyaların siyasi, iqtisadi və humanitar nəticələri müzakirə edilir. Nəticə etibarilə, iqtisadi sanksiyaların effektivliyi bəzi hallarda hədəflərə çatmağa kömək etsə də, humanitar fəsadlara səbəb ola və əks nəticələr verə bilər.

Açar sözlər: *iqtisadi sanksiyalar, xarici siyasi təzyiq, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq iqtisadiyyat, iqtisadi itkilər.*

APPLICATION AND RESULTS OF ECONOMIC SANCTIONS AS A TOOL OF FOREIGN POLITICAL PRESSURE

SUMMARY

This article examines the application and consequences of economic sanctions as a means of external political pressure. Economic sanctions are restrictions imposed by international organizations or individual states in order to change the policy of a state, punish it or keep it under pressure. The article discusses various forms of sanctions, inclu-

ding trade, financial, and technological sanctions, the reasons for their application, and the political, economic, and humanitarian consequences of these sanctions. Consequently, while the effectiveness of economic sanctions may help achieve goals in some cases, they may cause humanitarian consequences and backfire.

Keywords: *economic sanctions, foreign political pressure, international relations, international economy, economic losses.*

ПРИМЕНЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКОНОМИЧЕСКИХ САНКЦИЙ КАК ИНСТРУМЕНТА ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО ДАВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются применение и последствия экономических санкций как средства внешнего политического давления. Экономические санкции — это ограничения, налагаемые международными организациями или отдельными государствами с целью изменить политику государства, наказать его или держать под давлением. В статье рассматриваются различные формы санкций, в том числе торговые, финансовые и технологические, причины их применения, а также политические, экономические и гуманитарные последствия этих санкций. Следовательно, хотя эффективность экономических санкций может способствовать достижению целей в некоторых случаях, они могут вызвать гуманитарные последствия и иметь неприятные последствия.

Ключевые слова: *экономические санкции, внешнеполитическое давление, международные отношения, международная экономика, экономические потери.*

AZƏRBAYCAN – ERMƏNİSTAN SÜLH DANIŞIQLARINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

ARZU XƏLİLZADƏ

*Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: arzuxelilzade89@gmail.com

Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh danışıqlarında Qərbi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarına qayıtması məsələsi əsas mövzulardan biridir. Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovulması və onların etnik təmizləməyə məruz qalması XIX əsrin əvvəllərindən başlamış və bir neçə mərhələdən keçmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının inzibati ərazisində yaratdığı qondarma müvəqqəti "Erməni vilayəti" kiçik bir ərazidə idarəetmə üsulu olmuş, sonralar rus imperiyasının köməyi ilə dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərindən İrəvan xanlığının ərazisinə mərhələ-mərhələ köçürülən ermənilərin hesabına vilayətin erməni əhalisinin sayı getdikcə artmağa və soxulduqları ərazi genişləndirilməyə başlanmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın 20 xanlıqlarından biri olan İrəvan xanlığında əhalinin 76%-i Azərbaycan türkləri, 24%-i isə ermənilər və digər millətlər təşkil edirdi. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan türklərinin əzəli və əbədi torpaqlarında möhkəmlənən ermənilər öz himayədarlarının köməyi ilə yerli əhalini müxtəlif zorakı üsullarla sıxışdıraraq dədə-baba yurdlarından qovub çıxarmış və İrəvan xanlığının ərazisində qondarma "Ermənistan dövləti" yaratmışdılar [7]. Qeyd edək ki, İrəvan xanlığı Ağrıdağ düzənliyinin Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub – qərbə doğru uzanan ərazini əhatə edirdi. İrəvan şəhəri əhalisinin yalnız dördü biri ermənilərdən ibarət idi. Xanlığın ərazisində yerləşən erməni dini mərkəzi "Üçmüədzin" ("Eçmiədzin"), "Üçkilsə"nin başçısı katolikos, İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur türk sülaləsi Qacarlardan olan xanlar idarə etmişlər [5].

İrəvan torpağı Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Əziz Əliyevin həyat yolu Çuxur Səd – İrəvan xanlığının Abaran mahalındakı Hamamlı kəndindən başlamışdır. Əziz Əliyev 1897-ci il yanvar ayının 1-də qədim türk yurdu olan Hamamlıda anadan olmuşdur. Atası Məmmədkərim Kərbəlayi

Qurbanəli oğlu İrəvan xanlığının sayılıb-seçilən, dövrünün ziyalı insanlarından olmuşdur. İrəvan xanı Əli xan Məmmədkərim Kərbəlayinin qızı ilə ailə qurmuşdu. Əziz Əliyev 1917-ci ildə İrəvan Kişi Gimnaziyasını əla qiymətlərlə bitirərək, Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasında təhsil almaq üçün getmişdir. Əziz Əliyev 1918-ci il mayın sonlarında İrəvana anasının və qardaşının yanına gələn zaman azğınlaşmış daşnaklara görə Peterburqa qayıda bilmədi. Onlar əvvəlcə Şərurda, sonra Naxçıvanın Şaxtaxtı kəndində məskunlaşmış, Əziz Əliyev orada həkim köməkçisi işləmişdir. O, burada Şaxtaxtı kəndində irəvanlı tacir Hacı Cabbar Abbasovun yeganə qızı Leyli xanımla ailə qurmuşdur. Bu evlilikdən 1921-ci ilin oktyabr ayında onun oğlu Tamerlan və qızı Zərifə xanım dünyaya gəlmişdir [9].

XX əsr boyu Qərbi Azərbaycanda – indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasəti həyata keçirilmişdir. Deportasiya illərində azərbaycanlılara qarşı erməni separatçılığı, vandalizmi baş vermiş və müxtəlif terror aktları həyata keçirilmişdir. Nəticədə minlərlə Azərbaycan türkü öldürülmüş, var-dövləti talan edilmiş, yaşayış məskənləri dağıdılmış, tarixi mədəniyyət abidələri yer üzündən silinmiş və saxtalaşdırılmışdır.

1920-ci ilin sonlarında Ermənistan ərazisi Azərbaycan və Gürcüstan dövlətinin əraziləri hesabına 20 min kv.km-ə çatdırılmışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması zamanı İrəvan şəhərində təqribən 2 minə yaxın azərbaycanlı qalmış, yarım milyona yaxın azərbaycanlı məhv edilərək evlərindən didərgin salınmışdı [10, s.8].

1988-1990-cı illərdə 250 mindən artıq Azərbaycan türkü öz tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarından qovulmuş, əhaliyə 60 milyarddan çox ABŞ dolları həcmində ziyan vurulmuşdur. İrəvan xanlığının ərazisi ermənilər tərəfindən zəbt edilib və o torpaqlarda bir nəfər də olsun Azərbaycan türkü yaşamır [7].

Azərbaycanlılara qarşı tarixən aparılan etnik təmizləmə siyasəti bir çox hallarda dövlət orqanları tərəfindən zorakılıq, soyqırımı, kütləvi qırğınlar, insanlığa qarşı cinayətlər və insan hüquqlarının ko-

bud şəkildə pozulması ilə həyata keçirilmişdir. XX əsr boyu bu proses sistemli şəkildə baş vermişdir. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti 1905-1906, 1918-1921, 1948-1953 və nəhayət, 1987-1991-ci illərdə xüsusilə şiddətli və qəddar olmuşdur. Bu siyasət yalnız Qərbi azərbaycanlı əhaliyə qarşı deyil, eyni zamanda Ermənistan-da Azərbaycanın qədim tarixi-mədəni irsinə qarşı törədilmiş, o cümlədən məscidlər və qəbiristanlıqlar kütləvi şəkildə dağıdılmış, toponimlər dəyişdirilmiş, azərbaycanlılara münasibətdə irqi ayrı-seçkilik həyata keçirilmişdir [6].

Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyası və qovulması ilə bağlı Prezident İlham Əliyev bildirmişdir: "...1948-1953-cü illərdə xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu, sovet hökumətinin Qərbi azərbaycanlılara və bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Bu, eyni zamanda, böyük ədalətsizlik idi, vicdansızlıq idi. Çünki İkinci Dünya Müharibəsi cəmi 3 il idi ki, başa çatmışdır. Azərbaycan xalqı böyük fədakarlıq göstərmişdir. Təkcə sovet Azərbaycanından olan insanların 300 minə həlak olmuşdur. O vaxt sovet Ermənistanında yaşamış on minlərlə azərbaycanlı da həlak olmuşdur... 1980-ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi.... Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıkları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik - 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən ovaxtkı Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi" [8].

Prezident İlham Əliyev Qərbi azərbaycanlıların qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplum olduqlarını, onların hüquqlarının bərpa edilməsinin vacibliyini və öz doğma torpaqlarına qayıtmalı olduqlarını vurğuladı. Azərbaycan bu prosesin sülh yolu ilə baş verməsinin və Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının sülh yolu ilə təmin edilməsinin tərəfdarıdır. Bu hüquq bütün beynəlxalq konvensiyalar tərəfindən tanınır [8].

Azərbaycan BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquq-

lar Haqqında Beynəlxalq Pakt və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geri qayıtmaq hüququna əsaslanaraq, Qərbi azərbaycanlıların Ermənistandakı – Qərbi Azərbaycandakı öz ata-baba yurduna təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmağına və bundan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının bərpa olunmasına səy göstərir [6].

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın tarixi qələbəsindən sonra Cənubi Qafqazda sülhə nail olmaq üçün Ermənistanla sülh danışıqlarına başlanılması zəruri idi. Ermənistanla sülh danışıqları uzun prosesdən keçsə də, tərəflər arasında ümumi mövqelər müəyyənləşsə də, qarşılıqlı anlaşma nöqtələri tapılsa da, bu prosesə mane olan bir sıra amillər mövcuddur.

Azərbaycan – Ermənistan sülh danışıqlarına mane olan əsas faktorlardan biri Ermənistan Konstitusiyasında dəyişikliklərin aparılması zərurəti və Ermənistan hakimiyyətinin bu istiqamətdə müvafiq addımlar atmaması ilə bağlıdır.

Prezident İlham Əliyev TÜRKPƏ-ya üzv ölkələrin parlament sədrləri ilə keçirilən görüşdə bildirdi ki, Ermənistan konstitusiyası dəyişmədiyi təqdirdə tərəflər arasında sülh sazişinin bağlanması mümkün deyil. Ermənistan Baş naziri N. Paşinyan konstitusiyanın dəyişilməsinə müsbət mövqeyini ifadə etsə də, bu istiqamətdə konkret əməli addımlar atılmamışdır.

Azərbaycanın mövqeyi bundan ibarətdir ki, Ermənistan Konstitusiyasının preambulasında göstərilən Müstəqillik Bəyannaməsində həm Türkiyəyə, həm də Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları var. Bu bəyannamədə "1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsində və Qərbi Ermənistanda gerçəkləşən soyqırımın tanınması"ı məsələsi dəstəklənir. Burada həm qondarma erməni soyqırımını barədə iddialar, həm də Türkiyənin "Qərbi Ermənistan" adlandırılması Azərbaycanın narazılığına səbəb olmuşdur. Belə ki, ermənilər "Qərbi Ermənistan" dedikdə Türkiyə Cümhuriyyətinin 6 şərq vilayətini – Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput və Sivası nəzərdə tutur [2].

Ermənistan Konstitusiyasının dəyişilməməyi təqdirdə iki tərəf arasında imzalanacaq sülhün gələcəkdə sabit qalacağı şübhə doğurur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh danışıqları müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşmasını nəzərdə tutan sülh sazişinin detalları tam məlum olmasa da, danışıqların əsaslandığı

prinsiplər məlumdur. Belə ki, 2022-ci ilin mart ayında Azərbaycan sülh danışıqları üçün 5 baza prinsipini əks etdirən sənədi ictimailəşdirdi. Bu prinsiplərə əsasən, tərəflər beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığı və ərazi iddialarının qaldırılmayacağını təsdiqləməli idilər. Dövlətlərarası münasibətlərdə hədə və gücdən istifadə etməmək prinsipi göstərilirdi.

Tərəflər arasında mühüm bir prinsip kommunikasiyaların açılması və sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyasıdır [1]. Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmiş, sülh sazişi layihəsi ilə bağlı təkliflərin mübadiləsi və danışıqlar prosesi davam etmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatmasından sonra Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası ilə məşğul olan təşkilat Qərbi Azərbaycan İcması Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların sülh yolu ilə, təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə geriye qayıtmasının təmin edilməsi barədə Qayıdış Konsepsiya'nı hazırladı. Bu sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının və Baş Assambleyasının rəsmi sənədi kimi dərc olundu. Konsepsiyaya görə İcma iki əsr ərzində Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş ədalətsizliyi qəbul etmir və bu ədalətsizliyin nəticələrini rədd edirdi. İcma Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geriye qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıtmalarına şərait yaradılmasını, onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin edilməsini özünün əsas hədəfi kimi bəyan edirdi [4]. Sənəddə həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatından və onun ixtisaslaşmış təşkilatlarından, xüsusilə də YUNESKO-dan, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına geri qayıtması istiqamətində hüquqlarının təmin olunmasına kömək etmələri və repatriasiya prosesinə töhfə vermək məqsədilə Ermənistanla missiyalar göndərilməsinin vacibliyi vurğulanırdı.

İcmanın insan hüquqlarına əsaslanan gündəliyinin əhəmiyyətli hissəsini eyni zamanda BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı, xüsusi prosedur mandat sahibləri ilə dialoq, BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası və digər müqavilə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqə təşkil edir. İcma, həmçinin "Human Rights Watch" və "Amnesty International" kimi insan hüquqları sahəsində aparıcı qeyri-hökumət təşkilatları ilə dialoqa başladı.

Ermənistanla dialoq Qərbi azərbaycanlıların qayıdışı məsələsinin sülh yolu ilə həll etmək səylərinin əsas aspektini təşkil edir. Bu yanaşmayla və beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, xüsusilə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipinə birmənalı sadiqlik göstərməklə İcma Ermənistan hökumətinə dialoq təklifi ilə müraciət etsə də, bu müraciətlər cavabsız qalmışdır.

Azərbaycanlıların geri qayıtmaq hüququnun bəyan olunması iki ölkə arasında imzalanacaq sülh sazişində regionda sülhün davamlı olması baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan hökuməti Ermənistanla sülh danışıqlarında bu məsələni qaldırması barədə bəyanat vermişdir [6].

Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycanla bağlı dediyi "XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin" – fikirləri Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıtmasının konseptual əsasını təşkil edir [3].

Bu konsepsiyadan irəli gələrək Azərbaycan Ermənistanla sülh danışıqlarına Qərbi Azərbaycan məsələsinin daxil edilməsi istiqamətində praktik addımlar atmışdır. Azərbaycan 2023-cü ilin dekabr ayında azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıtması tələbini səsləndirmiş və 2024-cü ildə sülh danışıqları ilə bağlı Ermənistanla göndərilən 10-cu paketində yazılı şəkildə irəli sürmüşdür. Burada qeyd olunmuşdur ki, Qərbi Azərbaycan məsələsi – azərbaycanlıların öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtması rəsmi Bakının əsas prioritetlərindəndir. Ermənistan mediası isə Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan bu tələbini "Bakının Qərbi Azərbaycan tələbi" kimi təqdim edir, qarşı tərəf bu məsələni arxa plana keçirməyə, sülh danışıqlarında müzakirə edildiyini gizlətməyə çalışır.

Erməni politoloqlar Qaqik Hambaryan, Stepan Danielyan, Beniamin Matevosyanın iddialarına əsasən Azərbaycan 1918-20-ci illərdə mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin varisidir və həmin dövrün ərazilərini bərpa etmək niyyətindədir: "Bu halda Ermənistanın ərazisi 10 min kvadratkilometr olacaq, Qərbi Azərbaycan adlanan digər ərazilər Azərbaycanın nəzarətinə keçəcək. Paşinyan bu planı icra edir. Nikolun "əsl Ermənistanı" əslində Qərbi

Azərbaycandır. Ermənistanın Azərbaycana qaytaracağı növbəti ərazi Sünik, yəni Zəngəzur olacaq. Bu reallıqdır. Nikol Paşinyan hazırda erməni cəmiyyətini buna hazırlayır” [3].

YEKUN

İkinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycanın tarixi zəfərindən sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası, onların beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, ləyaqətli şəkildə öz doğma yurdlarına qaytarılmasıdır. Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıtması məsələsi Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh danışıqlarının mövzularından biridir. Bu istiqamətdə atılan praktik addımlar aşağıdakı istiqamətlərdə genişləndirilməlidir:

- İrəvan, Qərbi Azərbaycanla bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq;
- Qərbi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarına qayıtması istiqamətində təbliğat tədbirlərini gücləndirmək;
- Qədim İrəvanın tarixi, coğrafiyası, maddi-mədəniyyət nümunələri və görkəmli şəxsiyyətləri ilə bağlı tədqiqatları genişləndirmək;
- Müasir Ermənistan ərazisində İrəvanın tarixi mərkəzinin məhz Azərbaycan tarixi ilə bağlı olması, şəhərin bunu sübut edən qədim maddi-mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi haqqında həqiqətləri beynəlxalq müstəvidə çatdırmaq;
- Qərbi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarına qayıtması üçün informasiya, təşkilatı işləri gücləndirmək, yerli və beynəlxalq konfranslar təşkil etmək.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, İrəvan, Ermənistan, sülh danışıqları, tarixi torpaqlar, qayıdış konsepsiyası.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan – Ermənistan: sülh danışıqlarında nə müzakirə olundu?* [Elektron resurs] / – URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/c0vxpgy3jz5o>
2. *Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh üçün ən böyük maneə:* [Elektron resurs] / – URL: <https://modern.az/analitika/473893/ermenistanla-azerbaycan-arasinda-sulh-uchun-en-byuk-manee/>
3. *Xronika: “Qərbi Azərbaycan məsələsi Ermənistanla sülh sazişi mətninə artıq daxil edilib”:*

[Elektron resurs] / – URL: <https://oxu.az/siyaset/xronika-qerbi-azerbaycan-meselesi-ermenistan-la-sulh-sazisi-metnine-artiq-daxil-edilib>

4. *İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geri qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya – Qayıdış Konsepsiyası:* [Elektron resurs] / – URL: <https://westaz.org/az/details/senedler/qayidis-konsepsiyasi/qayidis-konsepsiyasi>

5. *İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyası:* [Elektron resurs] / – URL: <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=152>

6. *İtaliya nəşri: Qərbi Azərbaycan məsələsi nədir?* [Elektron resurs] / – URL: https://azertag.az/xeber/italiya_nesri_qerbi_azerbaycan_meselesi_nedir-2756992.

7. *Qərbi Azərbaycan məsələsi ilə bağlı böyük proses başladı:* [Elektron resurs] / – URL: https://musavat.com/news/qerbi-azerbaycan-meselesi-ile-bagli-boyuk-proses-basladildi_179483.html

8. *Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi:* [Elektron resurs] / – URL: <https://president.az/az/articles/view/58470>

9. *Quliyev M. Görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyevin nəsil şəcərəsi və onun Şərur mahalında yaşaması haqqında bir yarpaq xatirə // Elm. – 2008, 28 fevral. – s. 11.*

10. *Mustafa, N. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920) / N. Mustafa. – Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Elm nəşriyyatı, – 2017. – 328 s.*

АРЗУ ХАЛИЛЗАДЕ,

Доцент Бакинского государственного Университета, доктор философии по истории

E-mail: arzuxelilzade89@gmail.com

РЕЗЮМЕ

ВОПРОС О ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКИХ МИРНЫХ ПЕРЕГОВОРАХ

В статье изучен вопрос возвращения западных азербайджанцев на свои исторические земли на мирных переговорах между Азербайджаном и Арменией после Второй Карабахской войны, приведены исторические и правовые аргументы. Поэтому был сделан экскурс в историю Иревана, уделено внимание политике этнической чистки

и депортации, проводимой на землях Западного Азербайджана. Была проанализирована организационная работа, проводимая Азербайджанским государством в этом направлении, концепция возвращения в Западный Азербайджан, подчеркнута важность проведения пропаганды на международной арене.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Иреван, Армения, мирные переговоры, исторические земли, концепция возвращения.*

ARZU KHALILZADE,

Associate Professor of Baku State University,

Doctor of Philosophy in History

E-mail: arzuxelilzade89@gmail.com

SUMMARY

The issue of Western Azerbaijan at the Azerbaijani – Armenian peace negotiations

The article examines the issue of the return of Western Azerbaijanis to their historical lands during the peace talks between Azerbaijan and Armenia after the Second Karabakh War, provides historical and legal arguments. Therefore, an excursion into the history of Irevan was made, and attention was paid to the policy of ethnic cleansing and deportation carried out in the lands of Western Azerbaijan. The organizational work carried out by the Azerbaijani state in this direction, the concept of returning to Western Azerbaijan were analyzed, and the importance of conducting propaganda in the international arena was emphasized.

Keywords: *Western Azerbaijan, Irevan, Armenia, peace negotiations, historical lands, the concept of return.*

ERMƏNİ TERRORUNUN HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏSİ – ERMƏNİ QRIQORIAN KİLSƏSİ

MİRVARİ QURBANOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
C.Naxçıvanski adına hərbi liseyin müəllimi*

E-mail: mirvariqurbanova@mail.ru

Giriş

İnsanların sivil, sülh şəraitində yaşaması istiqamətində dini idarələrin rolu olduqca böyükdür. Dünyanın hər yerində mövcud olan səmavi dinlərin hər biri insanlar arasında bərabərlik, azadlıq, qarşılıqlı hörmət anlayışlarını geniş şəkildə təbliğ edərək insanlar arasında birliyi, asayışı qorumağı aşılasada, bir sıra hallarda radikal qüvvələr din pərdəsi altında öz qatı millətçi mənafeələrinə uyğun siyasət aparmağa çalışmışlar. Bunun bariz nümunələrindən biri erməni-Qriqorian kilsəsinin himayə etdiyi təşkilatların və şəxslərin fəaliyyətidir. Erməni xadimləri xristian dinini qəbul edəndən bir müddət sonra vahid xristian kilsəsindən uzaqlaşaraq təriqətçi monofizitlərin (İsanın yalnız bir – Tanrı təbiətinin olduğunu və onda insan təbiətinin olmadığını iddia edən xristian təriqətidir. Bu təlim xristianların çoxu tərəfindən rədd edilir – M.Q.) tərəfinə keçdilər. Erməni dövlətinin çox erkən süqutundan sonrakı yüzilliklərdə qriqorian kilsəsi erməni əhalisinin təkcə dini baxımdan deyil, həm də siyasi cəhətdən təmsilçisinə çevrildi. Zaman keçdikcə, kilsə öz missionerləri vasitəsilə qriqorianlığı Cənubu Qafqazın içərilərinə yayaraq təsir dairəsini böyütməyə başladı.

Erməni millətçiləri kilsə xadimlərinin fəal yardımı ilə XIX əsrdə Qərb dövlətlərinin antitürk siyasətinə dəstək olaraq Osmanlı dövlətinə qarşı qiyamlar qaldırmağa, türk-müsəlman əhaliyə qarşı bir-birinin ardınca qanlı terror aktları törətməyə başladılar. XIX əsrin ilk onilliklərində ermənilər həmçinin çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsindən sonra özünə etnik dayaq yaratmaq siyasətindən yararlandılar. Çar hakimiyyəti nümayəndələri bu ərazilərə köçürdüyü ermənilər üçün xüsusi olaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarında “Erməni vilayəti” təşkil edərək, Osmanlı imperiyası və Azərbaycanın əsas ərazisi arasında “bufer zona” yaratdılar. Bu proseslərdə, həmçinin 1836-cı ildə qədim alban kilsəsinin ləğv edilməsində də qriqorian kilsəsi fitnəkar rol oynadı. O vaxtdan etibarən ermənilər çar Rusiyasına arxalanaraq Azərbaycanda, Anadolu ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladılar [1, s.4-7].

Tarixi faktlar onu göstərir ki, erməni qriqorian kilsəsi hələ XIX əsrdən terrorizmi fəal dəstəkləməyə, dini təbliğat adı altında qonşu türk-müsəlman xalqlara qarşı nifrət aşılamağa çalışmışdır. Ermənilərin və onların himayədarı olan kilsənin törətdikləri hadisələrin mahiyyəti təkcə terror deyil, həm də müxtəlif xalqlara, xüsusən də azərbaycanlılara və türklərə qarşı ərazi iddiaları, onların torpaqları sayəsində öz dövlətlərini qurmaq istəyi idi. Bu fəaliyyətin mərkəzində erməni kilsəsinin müdafiə etdiyi şovinizm, separatçılıq və işğalçılıq siyasəti dayanırdı.

Qərb dövlətlərinin beynəlxalq terrorizmdən öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək meyilləri erməni terrorçularının Azərbaycan ərazisində, xüsusən də Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə qətl və qarətlər törətmələrinə zəmin yaratmışdır. Bu kontekstdə terroru İslamla əlaqələndirməyə çalışan Qərbin, xristian icmasının, erməni kilsəsinin terroru dəstəkləməsi və müdafiə etməsi ikili standartların aydın təzahürüdür.

Erməni kilsəsi öz istəklərinə nail olmaq üçün bir-biri ilə düşmən olan ölkələr arasında manevrlər etməklə müəyyən dövrlərdə Çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlər tərəfindən himayə olunmuş, SSRİ və Almaniya kimi güclü dövlətlərlə də sıx əlaqələr saxlamışdılar. Hətta II Dünya müharibəsi dövründə erməni terror təşkilatları faşist Almaniyasında “Erməni Milli Şurası” təşkil edərək erməni kilsəsinin göstərişi ilə Almaniya ərazisində faşistlərlə əməkdaşlıq edirdilər.

Erməni kilsəsinin terroru himayə etməsi haqqında maraqlı bir fakt amerikalı müəllif C.Makkarti tərəfindən qələmə alınmış “Turks and Armenians: A manual on the Armenian question” adlı əsərində qeyd olunmuşdur: “1870-ci illərdən başlayaraq erməni millətçiləri Anadoluda öz vətəndaşlarını Türkiyə hökumətinə qarşı üsyana təhrik etməyə başladılar. Bu proses ilk dəfə 18 mart 1878-ci ildə İngiltərənin Türkiyədəki səfiri Layerd tərəfindən qeyd edilmişdir. Səfir qeyd edir ki, imperiyanın erməni əhalisinin dini lideri ilə görüşlərinin birində erməni azlığının Türkiyə hökumətini devirməyə və türk torpaqları ilə birlikdə Rusiyaya birləşməyə ha-

zırlaşdıqları barədə məlumat almışdı” [2, s.43-44].

Rus tədqiqatçısı N.Şavrov da ermənilərin ilk terror təşkilatlarından biri olan “Daşnaksütyun” partiyası ilə erməni-qriqorian kilsəsi arasındakı sıx əlaqə olduğunu bildirmişdir: “O dövrdə “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbərləri erməni kilsəsinin yepiskopu və inqilabi hərəkatın mühüm liderləri inqilabi “təhsilə” xərcləmək üçün pul toplayan ruhanilərin elə özləri idilər” [3, s.64]. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində irqi ayrı-seçkiliyə əsaslanan mütəşəkkil terror aktları erməni milli mətbuatı və ədəbiyyatı tərəfindən dəstəklənərək, ağır qətlər törədən terrorçular ictimaiyyətə qəhrəman kimi təqdim edilirdi. Rusiya, ABŞ, Fransa və digər ölkələrdə mətbuatda, sonrakı dövrdə isə həm də televiziya kanallarında çalışan bir çox ermənilər məhz bu cür fəaliyyət göstərmişlər. Bu insanlar əllərində olan imkanlardan istifadə edərək erməni terrorçuların törətdikləri vəhşilikləri gizlətmək, ört-basdır etmək, özlərini dünyaya günahsız və məzlum insanlar kimi təqdim etmək üçün istifadə edirlər.

Rus diplomatı general Mayevski xatirələrində bu barədə yazmışdır: “Erməni din xadimləri haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Onların dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Tanrı kəlamlarından kənara çıxaraq daha çox xalqları bir-birinə qarşı qoymaq, qırğınlar törətmək fəaliyyətindədirlər” [4].

Eçmiədzinə (Üçmüədzinə - M.Q.) səfər etmiş fransız maarifçi alim Baron de Bay da bu barədə maraqlı faktlar qeyd etmişdir: “Bu kilsə bir zamanlar saxta pul düzəldənlərin yuvası olub. Bu monastr dini mərkəzdən çox, siyasi mərkəz kimi fəaliyyətdədir. Bu, dünyadakı saf ibadətlə məşğul olan, xalqlar arasında qardaşlıq münasibətləri yaratmaq istəyən xristianları narahat etməlidir” [4].

“Kilsə tanrı və vətəndən öncədir! Kilsə varsa, onlar da var olacaq” deyən bir toplumun kilsə vasitəsi ilə hansı məqsədlərlə terrorçuluğa gəlişini bütün dünya bilməlidir.

Əsas hissə:

Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər arasında separatçı-terrorçuluq meyilləri geniş şəkildə inkişaf etmiş və erməni kilsəsi tərəfindən daim dəstəklənmişdir. Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilər sonradan buralara iddialı olaraq bu torpaqların onlara məxsus olduğunu dünyaya sübut etməyə çalışmışlar. Amma unutmamaq olmaz ki, ermənilər təkcə türklərə, azərbaycanlılara qarşı deyil, onları qoru-

yan ruslara da xəyanət etmişlər. Buna baxmayaraq hazırda Cənubi Qafqazda öz ambisiyalarını reallaşdırmaqda onların ən böyük dəstəkçisi Rusiyadır.

Böyük məqsədlərə çatmaq üçün daim Rusiyaya pənah aparan erməni şovinistləri nəinki Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazda geniş əraziləri zəbt etməklə özlərinə “vətən” qurmağa çalışmışdılar. Şübhəsiz ki, bu vəziyyət həm də Rusiyanın geosiyasi maraqlarına xidmət etməkdə idi. Xüsusən də “Böyük Ermənistan” adlı planı həyata keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan radikal-terrorçu erməni təşkilatları müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərərək əlaqələr qurmağa, şəbəkə yaratmaqla bu istəklərinə nail olmaq istəyirdilər.

Müsahibə götürdüyüm Şəmsəddin Yəhya oğlu Sadıqov (deportasiyadan öncə 08.12.1964 tarixində Ermənistan SSR-in Vedibasar rayonunda doğulmuş və 1988-ci ilə qədər orada yaşamışdır – M.Q.) erməni kilsəsinin azərbaycanlıların köçürülməsində çox fəal rol oynadığını belə xatırlayır: “Bir gün atam ət kombinatına ət aparmışdı. Növbəsi çatana qədər yaxındakı erməni tanışı baytar Sahabın evinə gedir. O, atamı evdə qoyub başqa iş dalınca gedir. Sahabın atası keşiş idi. Bu keşişin sonralar gözləri tutulmuşdu, ətrafdakıları görə bilmirdi. O, atama yaxın oturub söhbət edir. Atamın adı Yəhya idi, ermənilər ona Yeğiyən deyirdilər. Kor keşiş elə bilmişdi ki, atam Vedidə kolxoz sədri olan erməni Yeğiyandır. Söhbət zamanı deyir ki, “1948-1949-cu illərdə Moskvaya getmişdik, Araçı kəndinin keşişi Araçı Vazgen Stalinlə görüşmüşdü. Bu görüşdə o, İrəvanda azərbaycanlıların sayının azaldığını demişdi və Stalindən xahiş eləmişdi ki, bizə kömək edin, hamısını birdəfəlik çıxardıb, köklərini kəsək, “Böyük Ermənistan” yaradaq. Stalin isə ona qəzəblənib “get ermənilərə de ki, sizə Sibiri və Şimali Qazaxıstanı ayırıram, ora köçürdəcəm” – deyib. Qorxuya düşən Vazgenin həmin gecə ürəyi partlayıb öldü. Biz onu gizli basdırdıq ki, kimsə bu barədə bilməsin”. Söhbətin bu hissəsində Sahab gəlir, atasının nə danışdığını o bilməsin deyər, atam tez ayağa durub “gedək artıq gecdir” deyib, kişi ilə sağollaşıb oradan çıxır” [5].

Azərbaycan Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı Vüqar Səlimov “Erməni qriqoryan kilsəsi və yaxud dini-etnik ekstremizm yuvasının fitnəkarlığı” adlı məqaləsində azərbaycanlılara qarşı ərazi iddialarından SSRİ dövründə erməni katolikoslarından olan II Vazgenin əl çəkmədiyini qeyd etmişdir. Katolikos II Vazgen 1956-cı il

may ayının 12-də Moskvada SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Nikolay Bulqaninlə görüşü zamanı ona iki məktub təqdim etmişdi. Məktubun birində Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin genişləndirilməsi təklif edilirdi. Digər məktubda isə, erməni katolikosu yalana əl ataraq Şimali Qafqazda, Orta Asiyada, Azərbaycanda və Gürcüstanda yaşayan ermənilərinin yaşayışlarının pis olduğunu, onların çoxlu sayda problemlərlə üz-üzə qaldıklarını bildirmiş, Azərbaycanın Naxçıvan MSSR, Qarabağ və Gürcüstanın Axalkalaki bölgələrinin ermənilərə verilməsini təklif etmişdi. II Vazgen həm də Sovet hökumətindən xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanına köçürülməsi üçün repatriasiya proqramının hazırlanmasını xahiş etmişdi: “Təbii ki, onlara müvafiq ərazinin verilməsi və proqramın həyata keçirilməsi məqsədilə yaşayış evlərinin tikilməsinə xeyli vəsait, ləvazimat lazımdır” [6]. Bu məktublar kilsə xadimlərinin necə şovinist siyasət aparmalarının aydın göstəricisidir.

Erməni kilsəsinin terrorun himayəçisi kimi xarakterizə edən mühüm məqamlardan biri də erməni terror təşkilatlarının kilsə qarşısında hesabat verməsidir.

Erməni kilsəsi öz tarixi ənənəsinə bu günlərdə də sadıq qalaraq, Azərbaycanla Ermənistan arasında aparılan sülh danışıqlarına mane olmaq məqsədilə təxribatlar törətməyə başlayıb. 2024-cü il aprelin 19-da Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri arasında sərhədlərin delimitasiyası sahəsində uğurlu danışıqların aparılması və artıq demarkasiya prosesinin başlanılması kilsənin- bütün ermənilərin katolikosu II Qareginin narahatçılığına səbəb olubdur. Kilsə tərəfindən başlatılmış “Vətən naminə Tavuş” hərəkatına bölgənin arxiyepiskopu Baqrat Qalstanyan başçılıq edir. Onlar aksiyalar keçirərək baş nazir Nikol Paşinyanın siyasətinə etiraz edərək, Ermənistanda ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirən toqquşmalara səbəb olubdur [7].

Bu barədə ermənilərə məxsus “Azad Avropa/Azadlıq” radiostansiyasında 2024-cü il may ayının 7-də ermənilər “Erməni kilsəsi torpaqların Azərbaycana verilməsinə qarşı etirazları müdafiə edir” adlı ətraflı xəbər yayımlayıb. Xəbərdə qeyd edilir ki, Erməni Apostol Kilsəsi hökumətin mübahisəli sərhəd ərazilərini Azərbaycana təhvil vermək qərarına qarşı davam edən etirazlara rəhbərlik edən yüksək səviyyəli din xadimlərindən birinə rəsmi dəstək verir. O, Baş nazir Nikol Paşinyan hökumətini həftə sonu Tavuş vilayətinin şimalında, həmin ərazilərə

bitişik kəndlərdən birindən Yerevana yürüşə başlayan etirazçıların “qanuni” tələblərini qəbul etməyə çağırıb: “Biz Tavuşun sərhədyanı ərazilərində hərtərəfli və zəmanətli həll yolları olmadan, sərhədin delimitasiyası və demarkasiyası adı altında həyata keçirilən və xalqımız üçün yeni təhlükələr yaradan hərəkətləri son dərəcə təhlükəli hesab edirik”. Katolikos II Qareginin rəhbərlik etdiyi şura bildirib ki, kilsənin Tavuş yeparxiyasının rəhbəri arxiyepiskop Baqrat Qalstanyan bölgə əhalisinin üzləşdiyi “ekzistensial çağırışlara” biganə qala bilməzdi.

Nikol Paşinyan isə həmin vaxt keçirdiyi mətbuat konfransında etirazçıları müxalifətin və adı açıqlanmayan “xarici qüvvələrin” köməyi ilə onu devirməyə çalışmaqda ittiham etdi. O, həmçinin bildirdi ki, Qaregin bu prosesin əsl lideridir. Ali Ruhani Şura isə öz növbəsində israr etdi ki, kilsə heç bir “siyasi güc” axtarmır.

N.Paşinyanın ermənilərin böyük əksəriyyətinin mənsub olduğu qriqorian kilsəsi ilə münasibətləri 2020-ci ildə Dağlıq Qarabağda baş verən müharibədən sonra getdikcə pisləşibdir. Qaregin və digər yüksək rütbəli ruhanilər “altı həftəlik müharibə”də (44 günlük müharibə - M.Q.) Kilsə Ermənistanın məğlubiyyətindən sonra Paşinyanın istefasını tələb edən erməni müxalifətinə qoşuldu. Hökumətlə kilsə arasındakı gərginlik Qareginin 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın Qarabağı geri alması və nəticədə bölgənin etnik erməni əhalisinin kütləvi şəkildə köçməsinə görə Paşinyanı günahlandırıdığı vaxtdan daha da artmışdır [8].

Nəticə

Hazırda dünyanın düşdüyü ağır şəraiti nəzərə alsaq, beynəlxalq terrorizm, terror aktlarının icraçılara və təhrikçilərə, həmçinin terrorizmi dəstəkləyən, ona kömək edən dövlət və təşkilatlara, xüsusən erməni kilsəsinin siyasətinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmaq son dərəcə vacibdir. Ermənistan öz daxili strukturunu dəyişdirmədikcə və xarici siyasət strategiyasında erməni diasporunun davamı olan “irredentist” siyasətdən əl çəkmədikcə, regional problemlər həll olunmayacaq və erməni terroru beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edəcəkdir. Ermənilər kilsənin himayədarlığı ilə ayrı-seçkilik siyasətindən əl çəkməsələr, heç vaxt müstəqil siyasət apara bilməyəcəklər. Bu vəziyyətdən ən çox zərəri şübhəsiz ki, Ermənistan dövləti və ermənilər görəcəkdir, çünki onlar regional əməkdaşlıqdan, müxtəlif regional layihələrdən məhrum qalacaqlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hüseyinov.S, *Erməni xəyanəti: Terror; soyqırım ve deportasiya siyasəti. Bakı, Avropa Nəşriyyatı Servis MMC, 1999, 121 s.*

2. McCarthy, J. ve McCarthy, C. *Turks and Armenians: A manual on the Armenian question. Washington: Committee on Education, Assembly of Turkish American Associations, 1989, 143 s.*

3. Шаэров, Н. *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990, 85 s.*

4. Ayna.az, Şəhla Cabbarlı, "Erməni kilsəsi və terror: Böyük yalanın izi ilə.." -16.08.2020. <https://ayna.az/ermeni-kilsesi-ve-terror-boyuk-yalanin-izi-ile>

5. 08.12.1964 tarixində Vedibasarda doğulub, yaşamış Sadiqov Şəmsəddin Yəhya oğlunun xatirəsi

6. Səlimov.V, "Erməni Qriqoryan kilsəsi və yaxud dini-etnik ekstremizm yuvasının fitnəkəliği" -17.11.2020

<https://scara.gov.az/az/xeberler/print/ermeni-qriqoryan-kilsesi-ve-yaxud-dini-etnik-ekstremizm-yuvasinin-fitnekarlighi>

7. Türkünstan.az, Aqıl Məmmədov, "Erməni kilsəsi hər zaman separatizmin və terrorun mənbəyi olub" 31.05.2024

<https://www.turkustan.az/news/parliament/84228>

8. "Azad Avropa/Azadlıq" radiostansiyası, "Erməni kilsəsi torpaqların Azərbaycana verilməsinə qarşı etirazları müdafiə edir" -07.05.2024 <https://www.azatutyun.am/a/32937069.html>

XÜLASƏ

Məqalədə azərbaycanlı dinc əhaliyə qarşı terrorun dəstəkçisi və himayəçisi kimi çıxış edən erməni kilsəsinin fəaliyyəti araşdırılmışdır. Erməni terrorizminin ideoloji əsaslarının formalaşdırılması, təşkilatlanması və maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsinə kilsənin rolu konkret faktlarla qeyd edilmişdir. Müəllif tarixi müqayisə və paralellər apararaq erməni terrorizminin geniş miqyas almasında kilsə xadimlərinin əsl simasını üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: erməni kilsəsi, terrorizm, maliyyə dəstəyi, antitürk siyasəti.

The Armenian Church as the driving force of Armenian terrorism**SUMMARY**

The article examines the activities of the Armenian church as a supporter and patron of terrorism against the peaceful Azerbaijani population. The role of the church in the formation of the ideological foundations of Armenian terrorism, its organization, and financial support has been noted with specific facts. The author, by making historical comparisons and drawing parallels, has attempted to reveal the true nature of the clergy in the widespread scale of Armenian terrorism.

Keywords: *Armenian church, terrorism, financial support, anti-Turkish policy.*

Армянская церковь как движущая сила армянского терроризма**РЕЗЮМЕ**

В статье исследована деятельность армянской церкви как сторонника и покровителя террора против мирного азербайджанского населения. Указывается конкретная роль церкви в формировании идеологических основ армянского терроризма, его организации и финансирования. Автор, проводя исторические сравнения и параллели, стремится раскрыть истинную сущность церковных деятелей в расширении масштабов армянского терроризма.

Ключевые слова: *армянская церковь, терроризм, финансовая поддержка, антитурецкая политика.*

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЗАКАТАЛЬСКОГО ОКРУГА В КОНЦЕ XIX ВЕКА

УДК 930:314
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.030

НИГЯР ЭЙВАЗОВА

*доктор философии по истории,
ведущий научный сотрудник Института Истории
и Этнологии им. А.А.Бакиханова НАНА, старший
преподаватель Азербайджанского Университета
Архитектуры и Строительства*

*E-mail: nigareyvz@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-7553-5573>*

Введение

Как правило, говоря о миграции населения, имеется в виду перемещение групп населения на значительное расстояние. Испокон веков миграции населения играли решающую роль в исторической судьбе целых континентов, регионов, стран и народов. Так, «миграции играли важную роль в заселении континентов и стран мира и в формировании состава их жителей» [13, с.16]

По мнению специалистов на различных этапах истории человечества миграции вызывались разными причинами и носили разнообразный характер, имели свои особенности и отличительные свойства. История миграций в Азербайджане или же история азербайджанских миграций имеет древнейшие корни, идущие из глубины веков. Миграционные процессы во все времена, и по сегодняшний день отличаются своеобразием, особенностями, имеют этапы эволюции и значительные последствия. Миграции в Азербайджане связаны не только с крупномасштабными мегамиграциями, которые охватывали чуть ли не весь евроазиатский материк, но и социально-экономическими, общественно-политическими и нравственно-культурными особенностями нашей страны и нашего народа.

Архивные источники, и особенно первоисточники, сохранившиеся в различных фондах (в фондах переселенческого управления, губернских правлений, губернаторских канцелярий) Государственного Исторического Архива Азербайджанской Республики позволяют решить многие проблемы, связанные с установлением причин и источников этих миграций, проследить основные потоки и направления, определить характер миграционно-переселенческой политики колониальных властей, изучить районы размещения мигрантов и т.д. [13, с.18].

Интенсивные миграционные процессы происходили и в Северном Азербайджане в XIX –

нач. XX вв., т.е. в период господства, колониального режима царской России.

В конце XIX столетия территория Закатальского округа, расположенного на северо-западе Северного Азербайджана, охватывала в основном земли, которые ещё в начале XIX столетия входили в состав Джаро-Белоканских джамаатов, в течение долгих столетий с честью защищавшей северо-западные границы азербайджанских государств ещё со времён Сефевидской империи вплоть до начала XIX в.. Временами эти джамааты имели большой вес в военно-политических процессах сопредельных стран и регионов. Без их согласия некоторые ханы и султаны не могли бы спокойно управлять своими государствами.

Российская империя, с большим трудом оккупировавшая джамаатские земли в 1803-1804 годах вплоть до 1830 г., не решалась (несмотря на условия «клятвенного обязательства» от 12 апреля 1803 г.) ввести свои войска на эти территории, довольствуясь формальными условиями о подчинении тех же самых «обещаний».

А ликвидация внутренней автономии джамаатов и создание Джаро-Белоканской области в начале 1830 г. привели к таким сильным и широко-масштабным выступлениям джамаатов, которых пришлось «усмирять» в течение почти 50 лет.

Этот северо-западный уголок Азербайджана отличался не только своеобразной и очень сложной военно-политической историей, но и очень разнообразной демографической и миграционной ситуацией в исследуемый период.

Полиэтническая демографическая ситуация с самого начала была характерна для этого региона, который граничил с Южным Дагестаном.

А жаркие военно-политические баталии XIX столетия, активная переселенческая и религиозная политика, попытки христианизации местного мусульманского населения ещё более усугубляли положение, способствовали активным и острым

демографическим, в т.ч. миграционным процессам в этом уголке азербайджанской земли [2, с.36].

Нижеприведенные сведения различных источников конца XIX столетия ещё раз подтверждают вышесказанное по этому округу, который, как уже было отмечено выше, занимал территорию бывших Джаро-Белоканских джамаатов и Илисуйского султанства. Так, по данным посемейных списков 1886 г. [7, с.20-25] в Закатальском округе находились – 1 город (Закатала) и 87 селений. Закатальский округ в административном отношении делился на 4 участка: Белаканский, Джаро-мухахский, Кахский и Алибадский, образовавшихся из прежних шести наибств: Белаканского, Джарского, Мухахского, Елисуйского, Алибадского и Карасуйского [1, с.3-5]. Между тремя народностями округа абсолютное большинство составляют лезгины; только этим преобладанием их объясняется то обстоятельство, что они могли занять лучшие в климатическом отношении места и оттиснуть ингилойцев, за исключением одних кахцев, и вместе с ними мугал в низовья и привести их экономическую зависимость от себя [4, № 45]. По переписи 1871 г. числилось: грузин (ингилойцев) — 5295 душ мужского и 4925 женского пола (10.220 душ обоего пола), татар — 6530 душ муж. и 5642 д. ж. (12.172 д.), лезгин — 18.892 д. муж. и 15.518 д. ж. (34.410 д.), — всего же населения в округе — 56.802 д. Из них лезгины и татары все магометане; ингилойцев же показано было православных 3094, а магометан 7126 [8, с.52-54]. По камеральному описанию 1873 года, общая цифра населения округа показана в 67.750; в этом числе магометан показано 64.524 д., а христиан-ингилойцев 3436 д. По данным Кавказского Статистического Комитета за 1887 г., населения в округе показано всего 74,449, из которых мужского пола 39.948, женского 34,501. По народностям обоего пола: лезгин (аварцев и цахурцев) 39.732, азербейджан. татар (мугал) 21.065, ингилойцев 8727. По вероисповеданиям: магометан: лезгин 39.726, татар (мугал) 21.065, ингилойцев-православных 109 [5, стр. 11, 19. 29] Столь незначительное число ингилойцев-православных получилось, по всей вероятности, оттого, что последние, при опросе их, во время составления посемейных списков населения в 1886 г., показали себя грузинами, ингилой-

цев-магометан 8618. [1] Христиане-ингилойцы распределены в шести деревнях: Енгиане, Тасмало, Зегане, Карагане, Алибегло, Котуклу, Мешабаше и Ках-ингило. Из этих селений только три последние населены исключительно христианами; в остальных же христиане-ингилойцы перемешаны с магометанами-ингилойцами.

В Алибадском участке было 7 сельских обществ, объединивших 20 селений, в Белоканском участке 3 сельских общества (6 селений), в Гахском участке 10 сельских обществ (55 селений) и в Джаро-Мухахском участке 8 сельских обществ с 16 селениями.

Кроме вышеотмеченных этнических масс, среди населения округа были переписаны ещё и грузины (549 дымов с 1899 м. и 1799 ж.) и имеретинцы (1 дымов с 2 м. и 3 ж.), происхождение которых сложно определить. Хотя они и переписаны под именем грузин, но скорее всего часть их также являлась ингилойцами, так как значительная часть их проживала в сс. Ках-Енгилой и Караган-Енгилой [6, 22-23].

Интересен и тот факт, что графа, где отражена численность мугалов в этом источнике названа: «Азербайджанские татары (мугалы)» [11, 22-23]. На тот период среди сельских поселений по числу т.н. мигрантов особо можно выделить селения Кабахчел. Общая численность пришельцев в этом селении достигала свыше 100 душ (103 д.об.п.), которые объединялись в 39 дымах. Среди пришельцев в этом селении аварцев было 79 душ (23 дымов), мугалов 3(2), а армян – 21 душ (14) [10, 28-29].

Источники свидетельствуют о постепенном повышении текучести, интенсивности передвижения и среди местного населения. Так, по данным 1886 г. общая численность отсутствующих превышала три сотни (308 душ) [6, 114-115]. Из числа отсутствующих только 77 человек, т.е. менее трети (ок. 25%) приходилось на долю г. Закатала, а все остальные отсутствующие были сельские жители. Значительная часть мигрантов (почти 80 чел. или же 26-27%) оседала в других селениях этого же округа. Но среди них были также те, которые осели в Тифлисской (25 душ), Елисаветпольской (9), Бакинской (2), Кутаиской (1), и во внутренних губерниях (19) империи, а также в Дагестанской (6), Терской (12) областях [9, 114-115].

Но с развитием рыночной экономики, расширением круга деятельности капиталистических отношений, укреплением общеазербайджанского рынка, а также ещё большей активизации колониальной переселенческой и религиозной политики местных кавказских и центральных российских властей, миграционные процессы приобретали ещё более широкий масштаб. Эти процессы охватывали все новые и новые социальные слои и новые районы, количественные и качественные параметры которых быстро менялись и приобретали всё новые свойства [6, с.10]

Так, по сведениям первой всеобщей переписи населения Российской империи, в январе 1898 г. по всей Тифлисской губернии, часть территории которой были исконно азербайджанские земли (Борчалы, Сыгнах и т.д.), общая численность всех иностранноподданных достигала 15427 д.об.п. (11251 д.м.п.+4176 д.ж.п.) [9, 114-115].

Из них 8142 д.об.п. (6208 м. и 2084 ж.) приходило на долю т.н. персидскоподданных, а 5508 д.об.п. (4203 м. и 1305 ж.) на долю «турецкоподданных». В этом источнике особо отмечалось, что «больше всего было Персидских подданных 52,8% и турецких 35,7%, затем германских 4%, на долю же представителей остальных (а таковых было 14 государств, помимо отдельных «прочих государств», которых было зарегистрировано 27 д.об.п. – 0,2%» государств приходилось 7,5% [10, XII].

Что касается Закатальского округа в 1897 г. общее число наличного населения округа достигало 84224 д.об.п. (45418 м. + 38206 ж.). В числе наличного населения округа было: [7, с.14].

– временно пребывающие в месте переписи – 2313 д.об.п. (Из них 67 человек в г. Закатала).

По сведениям этого источника выясняется, что почти вся масса (2313 из 2380 д.об.п.) мигрантов состояла из российских подданных.

Но, вышеперечисленные цифры отражают ситуации непосредственно 1897 года.* Если всмотреться повнимательнее и поглубже, то общая численность мигрантов была несколько раз больше, что видно по таблице, где отражены сведения о распределении местного наличного населения по месту рождения. Там, среди налич-

* Надо учесть, что перепись 1897 г. была проведена зимой – тогда, когда миграционная активность, как правило, находится на самом низком уровне.

ного населения округа (84224 д.об.п.) было:

- местных – 73134 д.об.п.;
- уроженцев других уездов Тифлисской губернии – 1102 д.об.п.;
- уроженцев других губерний Российской империи – 9951 д.об.п.;
- уроженцев других государств – 37 д.об.п.

Как видно, удельный вес и общая численность приезжих среди наличного населения за очень короткий срок (за 1886-1897 гг.) заметно изменились. Если в 1886 г. общая численность пришлого христианского населения по округу составляла 625 ду.об.п. (192 дымов), что составляло чуть больше 0,8% всего населения и около 1% дымов [9, 28-29], то в 1897 г. общая численность неместных уроженцев среди наличного населения (11090 д.об.п. из 84224 д.об.п.) достигла значительных цифр, а удельный вес их превысил 13% (точнее – 13,17%).

Очень интересны распределения наличного населения округа по месту рождения:

Таблица 1

Всё население

№№ п/п		Всё население	
		мужчины	женщины
1.	Уроженцы того же округа, где живут а) в т.ч. в г. Закатала	38681 772	34453 509
2.	Уроженцы других уездов той же губернии а) в т.ч. в г. Закатала	635 236	467 200
3.	Уроженцы других губерний а) в т.ч. в г. Закатала	6076 1000	3875 268
4.	Уроженцы других государств а) в т.ч. в г. Закатала	26 4	11 11

Таблица 2

Лица сельского состояния

№№ п/п		мужчины	женщины
1.	Уроженцы того же округа, где живут а) в т.ч. в г. Закатала	37339 306	33184 123
2.	Уроженцы других уездов той же губернии а) в т.ч. в г. Закатала	484 144	279 74
3.	Уроженцы других губерний а) в т.ч. в г. Закатала	5557 707	3626 120
4.	Уроженцы других государств а) в т.ч. в г. Закатала	8 1	– –

Из вышеприведенной таблицы видно, что основную часть неместных уроженцев составляли выходцы из других губерний. Удельный вес

таких в общей массе неместных уроженцев составлял почти 90%-89,7%. Из 11090 д.об.п. неместных уроженцев 9951 д.об.п. были уроженцами других губерний [6, с.2].

За последние десятилетия XIX в. резко увеличилась численность не только мигрантов из других мест, но и численность Закавказских уроженцев, которые в поисках за лучшей жизнью вынуждены были покинуть родные края. Так, в 1897 г. среди постоянного населения округа численность «временнoотсутствующих» достигала 315 д.об.п., в том числе мужчин 2701 человек [6, 5]. Притом значительную часть «временнoотсутствующих», составляли именно сельские жители. Из их числа только 110 чел. (113 мужчин и 6 женщин) были жителями г. Закатала.

Очень интересны сведения по распределению неместных уроженцев по месту рождения (по губерниям и областям). Так, по данным переписи 1897 г. общая численность всех неместных уроженцев достигала 8696 человек (из них 5089 д.м.п.) по округу и 1292 человек (из них 1013 д.м.п.) по г. Закатала [6, с.45]. Из них большинство приходилось на долю выходцев Кавказского края. Так, по округу в числе последних были переписаны 5033 душ м.п. и 3575 д.ж.п., а по городу Закатала 715 душ мужского и 248 женского пола [6, с.41]. А среди «кавказских неместных уроженцев выходцев из Бакинской губернии было 23 д.об.п., из Дагестанской области – 7135 д.об.п. по округу и 139 д.об.п. по г. Закатала, из Елисаветпольской губернии 1088 д.об.п. и т.д.» [3,24]

Среди неместных уроженцев по всему Закавказскому округу численность выходцев из различных губерний и областей Российской империи достигала 9951 д.об.п., а численность выходцев из иностранных государств всего 37 д.об.п. (все из Османской империи и Каджарского государства).

Заключение

Миграции, массовое переселение как организованное, так и неорганизованное сыграло злую шутку с демографической ситуацией во многих городах, сёлах, регионах Северного Азербайджана: в некоторых регионах азербайджанские турки не только потеряли абсолютное большинство на исконно азербайджанских землях, но посте-

пенно превращались в этническое меньшинство. В результате развития рыночно-капиталистических отношений миграционные процессы приобретали постоянно растущий характер. К концу XIX столетия число мигрантов по Закавказскому округу уже числилось тысячами. Так удельный вес временно проживающих округа в 1897 г. составляло уже чуть менее 3%, а удельный вес неместных уроженцев аж более 13%. Эти цифры указывают, что формирование общеазербайджанского капиталистического рынка, развитие рыночной экономики постепенно распатывали закрытые общинные порядки и Закавказский округ с каждым днём всё более становился активным участником всех общеазербайджанских процессов, в т.ч. миграционных.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бакрадзе Д.З. Заметки о Закавказском округе
2. Вердиева Х.Ю. Население Северного Азербайджана в I половине XIX в. (историко-демографическое исследование) – Баку, 1992
3. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в XIX – начале XX вв. (историко-демографическое исследование) – Баку, 2005
4. Журнал Закавказской Сословно-Поземельной Комиссии, № 45.
5. "Закавказский округ" (издание Кавказского Статистического Комитета). Тифлис, 1887 г., стр. 11, 19, 29
6. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX – начало XX вв.). – Москва, 1982
7. Лернер В.А. Количественные и качественные изменения в составе населения Азербайджана в последней трети XIX века. Дисс. канд. ист. наук. – Баку, Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во II половине XIX в. – Баку, 1991
8. Население "Закавказского округа" в "Сборнике сведений о кавказских горцах", VI, стр. 55–59, вып. IX, стр. 52-54
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. – 27

см. 69: Тифлисская губерния. - 1905. - [6], XVIII, 295 с. Стр.1

10. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. 11.

11. Статистический временник Кавказского края, ч. I. Закатальский округ. Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Тбилиси, 1887

13. Юдина Т.Н. Социология миграции к формированию нового направления. Москва: Издательство РГСУ, 2004, 272 с.

Nigar Eyvazova

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi

XIX əsrin sonlarında Zaqatala dairəsində demoqrafik vəziyyət

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi, iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklərin mühüm nəticəsi olan miqrasiya güclü hərəkətverici qüvvədir. Demoqrafik göstəricilərin əhəmiyyətli təsirini nəzərə alaraq, bu mühüm proseslə bağlı etibarlı statistik məlumatlar çox vacibdir. Məqalədə miqrasiya problemləri önə çəkilir, miqrasiya prosesinin səbəbləri araşdırılır, miqrasiya hərəkətlərinin əhalinin məskunlaşmasına və strukturuna təsiri öz əksini tapır. Tədqiqatın mövzusu XIX əsrin sonlarında Zaqatala dairəsində baş verən miqrasiya prosesləridir.

Açar sözlər: *miqrasiya, köçürmə, əhalinin siyahıya alınması, etnik-milli tərkib, yerlilər və gəlmələr.*

Nigar Eyvazova,

Doctor of Philosophy in history, leading researcher at the Institute of History and Ethnology. A.A. Bakikhanova ANAS, senior lecturer at Azerbaijan University of Architecture and Construction

Demographic situation of Zagatala district at the end of the 19th century

SUMMARY

As is well known, migration is a powerful driver and an important consequence of economic, political, and social changes. Given its significant impact

on demographics, reliable statistical data on this important process are crucial. The article highlights migration issues, examines the causes of the migration process, and reflects the influence of migration movements on the settlement and structure of the population. The subject of the study is the migration processes in the Zakatala district at the end of the 19th century.

Keywords: *migration, resettlement, population census, ethnonational composition, locals and non-locals.*

1905-ci il 6-9 FEVRAL QIRĞINLARI ZAMANI ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN FƏALİYYƏTİ

AFİQ NADİROV

Azərbaycan Universitetinin doktorantı

E-mail: aphig.nadirov@gmail.com

1905-ci ilin yanvar ayında Bakı şəhər ictimaiyyəti arasında şəhərdə erməni və azərbaycanlılar arasında gərgin hadisələrin baş tutacağı ilə bağlı şayiələr yayılmağa başlamışdı. Mənşəyi məlum olmayan bu şayiələrdə məhz ermənilərin zərər çəkəcəyi barədə məlumatlar dolaşırdı. İstənilən halda, gərginliyin fevral ayında baş tutacağına heç kimdə şübhə qalmamışdı, çünki fevralın 19-da şəhərdə siyasi nümayiş keçirilməsi planlaşdırılırdı. Bu nümayişdən diqqəti yayındırmaq üçün hökumətin millətlərarası gərginlik – milli qırğın planlaşdırması ehtimalı ən güclü ehtimallardan biri idi. Şəhər əhalisi arasında geniş yayılan bu şayiələr erməni və müsəlman azərbaycanlılar arasında rezonansa səbəb olaraq münaqişəni gözləniləndən daha tez başlatdı. 1905-ci il fevralın 6-da adlı-sanlı müsəlmanlardan olan Ağarza Babayev Parapet meydanından keçərkən qətlə yetirilir və bu xəbər anında bütün şəhərə yayılır [2, 324]. Beləliklə, erməni-müsəlman davasının fitili alovlanaraq şəhərdə qırğınlara səbəb oldu.

Mətbuatda erməni-müsəlman davası haqqında, onun səbəbləri və həlli yolları ilə bağlı ilk çıxış edən şəxslərdən biri ictimai və siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlu oldu. O, daha sonra faciə günləri ilə bağlı istintaqa verdiyi ifadəsində hadisələrin başladığı anda, yəni 6 fevral günü şəhərdə məlum qətl hadisəsinin xəbəri yayılanda “Bakinskiyə izvestiya” qəzetinin redaksiyasında olub və oradan çıxdıqdan sonra sonra ermənilərin A.Babayevi öldürdüyünü öyrənib. Bu münaqişənin yerində sakitləşməyəcəyini sezən Ə.Ağaoğlu dərhal evinə gedib və 7 fevral tarixində qubernatorun müşavirəsinə gedənə qədər evdən çıxmayıb [10].

Əhməd bəy Ağaoğlu baş verən qanlı qarşıdurma ilə bağlı ilk olaraq Bakı şəhərinin başçısı Konstantin Aleksandroviç İretskiyə məktub ünvanlayaraq erməni və azərbaycanlı nümayəndələrə çağırış edərək qırğınlara son qoyulması ilə bağlı müraciət etdi. 7 fevralda ünvanladığı ilk məktubunda K.A.İretskiyə bildirir ki, cəmiyyət arasında hələ də şübhəli şəxslər gəzərək xalqı yeni iğtişaslara sövq edir [11]. Cənab İretskiyə məktubunda Əhməd bəy məsələnin həllini müsəlman və erməni ziyalılarının Dumaya çağırılıb barışıq əldə edilməsində görür. Lakin şəhər duması rəhbərliyinin laqeyd münasibətini müşahidə edərək

bundan iki gün sonra 9 fevralda K.A.İretskiyə ikinci məktubunu yazır: “Şəhərdə dözülməz vəziyyət yaşanır. Şəhər camaatı bir-birinin üstünə hücum edir və artıq üçüncü gündür ki, administrasiyanın laqeyd seyrçiliyi şəraitində vəhşicəsinə bir-birini qırır. İşə qarışmaq, şəhər deputatlarını və hər iki tərəfin ruhanilərini ətrafınıza toplamaq, şəhəri gəzərək xalqı sakitləşdirmək Sizin borcunuzdur” [12].

Əhməd bəy yalnız siyasi və dinc yolla məsələnin həllinə çalışırdı. Bununla bağlı Dumanın rəhbərliyinə məsələ ilə bağlı az qalsın ki, hazır həll proqramı da təqdim edir. Belə ki, məktubunda K.A.İretskiyə bildirir ki, qubernatora müraciət edərək kazaklardan ibarət konvoyla erməni və müsəlman ruhanilərini dumaya toplansın, ermənilər tərəfdən Şagidanov, Qukasov və Saparov, müsəlmanlar tərəfdən İsmayıl bəy Səfərəliyev, Hacı Aslan Aşurov, Kərbəlayı Abdulla ağa Zərbəliyev, Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev, Fərrux bəy Vəzirov və başqaları ilə məsləhət etsin. Burada Əhməd bəy Ağaoğlu öz siyasi zəkasından istifadə edərək hər iki tərəfdən elə konkret şəxslər tövsiyə edir ki, onların doğrudan da millətlərarası münaqişəni həll edə biləcəyinə inanır.

Məktubun davamında qeyd edir: “Hər gün onlarla, yüzlərlə meyit küçədə atılmış qalır və onları yığışdırmağa heç kim tapılmaz. Administrasiyanın fəaliyyətsizliyi şəraitində Sizdən, dumadan başqa şəhərin qayğısına kim qalmalıdır? Sizi inandırırım ki, misilsiz uğur əldə edəcəksiniz və Sizin adınız xilaskar, xeyirxah insan kimi bəkililərin ürəyində həmişəlik həkk olunacaq. Lakin Allah xatirinə, tez, təxirə salmadan hərəkət edin. Unutmayın ki, qazanılan vaxtın hər saati onlarla həyatı xilas edə bilər” [12].

Əhməd bəy Ağaoğlunun məktubunda təkidlə tövsiyə etdiyi görüş 7 fevrala planlaşdırılırsa da, təxirə salınaraq 9 fevral günorta saatlarında baş tutdu. Qubernator M.A.Nakaşidzenin yanında keçirilən müşavirədə qərar qəbul edildi ki, müşavirədən sonra gündüz saat 2-də erməni və azərbaycanlılardan ibarət nümayəndələr qubernatorun evindən çıxaraq şəhərin əsas küçələrinə yürüş etsinlər. Bundan sonra hər iki tərəfin nümayəndələrindən ibarət dəstə şəhərin küçələrində gəzərək hər iki tərəf arasında barışıq əldə olunduğunu elan etdi. Sülh yürüşündə dini camiədən quberniya müsəlman məclisinin sədri

Mir Məhəmməd Cəfərov və erməni provoslav keşişi, şəhər başçısı və qubernator, müsəlmanlar tərəfindən əlavə olaraq Əhməd bəy Ağaoğlunun təklif etdiyi siyahıdan İsmayıl bəy Səfəraliyev, Hacı Aslan Aşurov, Kərbəlayı Abdulla ağa Zərbəliyev, Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev, Həsənağa Həsənov da iştirak edirdi [2, 318]. Təxminən 4 saatlıq yürüsdən sonra onlar yenidən qubernatorun evinə qayıdaraq məşvərət etdilər [13, 140]. Əhməd bəy Ağaoğlunun zənni doğru çıxmışdı. Şəhərdə bundan sonra iğtişələr dayandırıldı.

“Bakinskiye izvestiya” qəzeti 13 fevral tarixində 22-ci nömrəsində yazır: “Müsəlman qazısının erməni yepiskopu ilə yan-yanı getdiyi, şəhər camaatına tanış olan ermənilərlə müsəlmanların qucaqlaşmış adımladığı yürüşü gördəndən sonra tərəflər dərhal atışmanı dayandırdı, “Ura! Süllh!” qışqırıqları eşidildi, insanlar eyvanlardan yaylıqlar yellədilər və sevinclə barışdırıcıları salamlayırdılar. Müsəlmanlar dərhal ermənilərlə qucaqlaşmışdılar və dünənki “düşmənlər” bir-birinin əlini sıxır, öpüşür, haradansa gəlib çıxan faytonlara minir və barışıq əlaməti olaraq şəhəri dolayırdılar. Küçələr tez bir zamanda baş verənlərdən sonra rahat nəfəs alan insanlarla doldu” [1, 3].

Əhməd bəy Ağaoğlunun qırğınlarla bağlı mətbuatda ilk çıxışı 13 fevral tarixinə təsadüf edir. Kaspi qəzetinin 1905-ci ildə çıxan 22-ci nömrəsində “Bizim rüsvayçılığımız!” adlı məqalə ilə çıxış edən Əhməd bəy Ağaoğlu millətlərin bir-birini qırmasını ağırlı hisslərlə ifadə edərək bildirir: “Nədən yer üzündəki ən müqəddəs tellərlə - qardaşlıq, vətən birliyi, tarix, adət-ənənə telləri ilə bir-birinə bağlı olan bu iki xalq birdən-birə bu qədər quduzlaşdı, belə vəhşicəsinə, belə mənasız və məqsədsiz bir-birinin üzərinə atıldı və yırtıcı heyvanlar kimi özlərinə əzab verməyə başladı?” [3, 3].

Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu nə qədər gərginliklə məsələdən danışsa da, özünün xoş niyyətini bütün səmimiyyəti ilə bəlli edir. Cənubi Qafqazda qonşu olan iki millət hər nə qədər adət-ənənə və tarix baxımından ortaq cəhətlərə sahib olsa da, bu, onların eyni vətənə sahib olmalarına və “qardaşlığına” dəlalət etmir. Görünür, Əhməd bəy Ağaoğlu bu məsələdə ya tolerantıq nümayiş etdirməyə çalışır, ya da doğrudan da belə qənaətdədir. Lakin hər iki halda tarix və zaman Əhməd bəy Ağaoğluna yanıldığını, ermənilərin bu əməllərdə planlı şəkildə hərəkət etdiyini, əvvəlcə Çar Rusiyasının “göstərişi” əsasında bu işə qatılmışdırsa, daha sonradan bunun üzərində “milli maraqlar” qurduqlarını sübut edəcəkdə.

Qırğınlarla bağlı Əhməd bəyin mətbuatda ikinci yazısı 15 fevralda dərc olunur [4, 3]. O, bu yazısında öz qələm yoldaşlarına – mətbuat xadimlərinə müraciət edərək “bizim vəzifəmiz”in nə olmalı olduğunu izah etməyə çalışır. Əhməd bəy burada təkcə öz tanıdığı-bildiyi şəxslərə deyil, sətiraltı olaraq qarşı tərəfə - erməni mətbuatına da ciddi mesaj ötürmək istəyir. Ağaoğlunun əsas məqsədi Qafqazda bu məsələ ilə bağlı digər mətbu orqanlarda tirajlanan saxta məlumatlara uymamağı hamının nəzərinə çatdırmaq idi. O qeyd edir ki, münaqişədə hər iki tərəf günahkardır və hər iki tərəf də peşmandır. Bəs biz mətbuat nümayəndələri niyə hər gün qırğınlarla bağlı faciəvi xəbərlər-yazılar yazırıq? Bu, sadəcə hər kəsin yararsını qaşımaqdan başqa bir şey deyil. Bizim vəzifəmiz odur ki, faciələrin səbəbkarını – şər qüvvələri tapıb ifşa edək. O, bir daha öz qələm yoldaşlarına müraciətdə bildirir ki, faciəni təsvir edən yazılardan çəkinmək lazımdır. Xüsusilə vurğulayır ki, bu cür hadisələri təsvir etmək və cəmiyyətə çatdırmaq üçün yetərincə soyuqqanlılıq və obyektiv münasibət bizlərdə formalaşmayıb. Böyük ehtimalla Əhməd bəy Ağaoğlu burada ermənilərin tirajladığı şişirdilmiş xəbərlərə xüsus verirdi. Çünki artıq ermənilər dünyaya car çəkərək Bakı hadisələri haqqında teleqramlar vurur, öldürülənlərin on-on beş min nəfərə çatdığını bildirdilər. Xəbərlər imperiya ərazisindən çıxaraq Avropaya qədər yayılmışdı [2, 319].

Əhməd bəy Ağaoğlu “Qafqaz” qəzetinin 40-cü nömrəsində tirajlanmış, öz dili ilə desək “gizli məramla yazılan bir mülahizə”ni təqdim edir: “Bakıdan bizə yazırlar ki, üçgünlük qırğından sonra ermənilər şəhərin erməni məhəlləsində toplaşblar. Ermənilərə rus əhalisi çox kömək edir, onlara ərzaq verir. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananların sayı guya 1000-ə çatır. 70-dək dükan və çoxlu erməni mənzili dağıdılıb və qarət olunub. Qırğına son qoymaq istəyən rus fəhlələri fevralın 8-də müsəlmanlara bildirmişlər ki, əgər onlar iğtişələri dayandırmasalar, onda ruslar işə qarışacaq və qırğınlara son qoyacaqlar. Bu təhdidin, görünür, təsiri olmuşdur. Fevralın 9-da erməni və müsəlman ruhaniləri, hər iki tərəfin hörmətli şəxsləri və qubernator şəhərin küçələrində yürüş təşkil etmiş, həmin gün sakitlik bərqərar olmuşdur” [13, 142-143].

Əhməd bəy Ağaoğlu bu gedişlə mətbuat xadimlərinə bu cür şayiələrə inanmamağı tövsiyə edir və mətbuatın indiki dövrədə ən ümdə vəzifəsinin qırğınları hərəkətə gətirən qüvvələri ifşa edərək onların cəmiyyət qarşısında layiqli cəza almalarını təmin etməkdən ibarət olduğunu vurğulayır.

6-9 fevral tarixlərində baş verən erməni-müsəlman qırğınları ilə bağlı Əhməd bəy Ağaoğlunun yazdığı məqalələrdən biri də “Qadın nümunəsi”dir. 17 fevralda dərc etdiyi bu məqalə digər yazılarından seçilir. “Kaspi”nin 25-ci nömrəsində çap olunan bu məqalədə o, övladları həlak olmuş bir erməni qadının dəfn zamanı ermənilərə fəryad edərək müsəlmanlarla ədavəti dayandırmağa və bu faciəyə son qoymağa çağırırdı. Bu hadisədən çox mütəəssir olan Əhməd bəy Ağaoğlu qadına müraciətən yazır: “Qoy sənin nümunən bizim hamımıza dərs olsun. Qoy hamının dəhşətli qəmə qarq olduğu, beyinlərin dumanlandığı, ürəklərin parçalandığı bu çətin günlərdə sənin vətəndaşlıq şücaətin bizim üçün xilas teli olsun. Bizim nicasımız yalnız qarşılıqlı bağışlamada, yalnız qarşılıqlı sevgidədir” [5, 3]. Əhməd bəy sözügedən dəfn mərasimində böyük ehtimalla şəxsən iştirak etməmiş, əhvalatı şəhərdə eşidərək daha sonradan qeydə almışdır.

Fevral hadisələri ilə bağlı Rusiya mətbuatında gedən xəbərlərdə əsasən Azərbaycan türkləri təqsirkar kimi qələmə verilirdi. Moskvada dərc olunan “Ruskoye slovo” qəzetində V.M.Doroşeviç Azərbaycan əhalisini irqi və dini baxımdan qısqanc bir millət kimi təqdim edir. Əhməd bəy Ağaoğlu 19 fevralda “Kaspi” qəzetinin 27-ci nömrəsində “Böhtan” adlı yazısında cənab Doroşeviçi klerikalizm cərəyanının (Klerikalizm – Cəmiyyətin ictimai, siyasi və mədəni həyatında kilsənin və ruhanilərin aparıcı rolunun təmin edilməsinə yönəlmiş siyasi cərəyan [14, 102]) nümayəndəsi və onun çalışdığı qəzeti də “klerikal orqan” adlandırır. Klerikallara görə əgər kilsə və milliyət cəhətdən iki fərqli tip mövcuddursa və yanbayan yaşayırsa onlar arasında mütləq ədavət yaranmalıdır” [6, 3]. Əhməd bəy Ağaoğlu burada Doroşeviçin mövqeyini tam ifşa edərək onun bu “saxta gediş”ini tənəzzül etdirir. Əhməd bəy bildirir ki, qanlı hadisələr zamanı Doroşeviç Bakıda olmadığı üçün kənardan mülahizələr səsləndirmək onun üçün rahatdır. Qafqazda bu iki millət arasında heç bir zaman ədavət olmayıb, onlar əsrlər boyu sülh və əmin-amanlıq şəraitində mehriban qonşu kimi yaşamışlar. Zaman-zaman kiçik mübahisələr və narahatlıqlar, rəqabətlər mövcud olsa da, dünyanın harasında bunlar yoxdur ki? Artıq bundan sonra Əhməd bəy Ağaoğlu Doroşeviçin bütün həmləsini puç edərək onun özünə ritorik suallar verir: “Məgər ermənilər azərbaycanlıların yaşamadığı, yalnız pravoslavlardan və ruslardan ibarət yekcins Moskvada mübahisə etməzlər, narahat olmurlar? Əlbəttə, bizdə də tacirlər, sənayeçilər, fabrik-zavod sahibləri

rəqabət aparır, bir-birinə qarşı intriqalar qurur. Lakin harada bu yoxdur? Məgər Londonda, Parisdə, Berlində bunlar daha kəskin, daha qəddar, daha qeyri-insani formada baş vermirmi, adamların həyatına, namusuna, adına qıymırmı?” [6, 3].

Doroşeviç öz məqaləsində Bakı hadisələrinin səbəbi kimi Türkiyə, İstanbul mərkəz olmaqla müsəlmanların oradan qızıdırıldığını vurğulayır. Əhməd bəy Ağaoğlu ona cavabında bu iddianı ağılsızlıq adlandırır və Bakı hadisələrinə bu cür don geydirməyi Kişinyovda, Qomeldə, Varşava, Peterburq və Moskvada baş verənlərə göz yummaqla bərabərləşdirir. Qeyd edək ki, Əhməd bəy Ağaoğlu burada 1905-ci il 9 yanvar hadisələrinin əvvəlini və sonrasını nəzərdə tutur. Çar Rusiyası tarixində “qanlı bazar” adlandırılan hadisədə çara müraciət üçün “Qış sarayı”nın qarşısına toplaşmış minlərlə insan hökumətin məsələni yanlış anlaması nəticəsində çarın əmri ilə gülləyə verilərək öldürülür. Hadisədə yüzdən çox qadın və uşaq qətlə yetirilir. 9 yanvar hadisələrindən sonra Rusiyada fəhlə sinfi tətillərə başlayır və ölkə ərazisində rus-yapon müharibəsinin də təsir etdiyi siyasi və iqtisadi böhran başlayır. Əhməd bəy Ağaoğlu Sankt-Peterburqda bir ay əvvəl hökumətin törətdiyi bu hadisələrə və qeyd etdiyi kimi, digər şəhərlərdə baş tutan tətillərin səbəblərinə Doroşeviçin göz yummasını, lakin Bakı hadisələrinə Moskvadan “barmaq” uzatmasını ciddi şəkildə tənqid edir. Bununla da Əhməd bəy Ağaoğlu məsələnin miqyasını Bakıdan çıxararaq dünyanın əhəmiyyətli paytaxtları ilə müqayisəyə gətirir. Beləcə, dövrü mətbuatda tirajlanan belə cılız xəbərlərə, həmçinin ermənilərin Avropaya qədər çatdırdığı “faciə”yə birmənalı olmayan, təkə müsləmanları qınaq atəşinə tutan qüvvələrə cavab vermiş olur.

1905-ci il 6-9 fevral hadisələri Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, kortəbii baş verə bilməzdi. O düşünürdü ki, bu iki millət arasında milli ədavət ola bilməz və baş verənlər yalnız kənardan – “mərkəz”dən xüsusi təlimatlandırma ilə baş tuta bilər. O, bunu açıq-açıq etiraf etməkdən də çəkinmirdi. İctimai və siyasi xadim kimi Əhməd bəy Ağaoğlunun bu fikirləri təbii ki, hakim dairələr və siyasi elitələr tərəfindən birmənalı qarşılanmır, onun özünü tənqid hədəfinə çevirirdi. Bu səbəbdən də, Bakı hadisələrinin hökumət tərəfindən nəzarətə götürülüb araşdırılması zamanı istintaq Əhməd bəy Ağaoğludan da yan keçmir. O, istintaqa çağırılaraq 6-9 fevral hadisələri ilə bağlı müstəntiq İ.Lyaxoviç tərəfindən dindirilir [10].

Əhməd bəy Ağaoğlunun 6-9 fevral qırğınları ilə

bağlı fevralın 24-də istintaqa verdiyi ifadədə o, faciə baş verən günlərdə evində olduğunu və faciənin ikinci günü rus köməkçisi vasitəsilə Bakı quberniya qazısı Ağa Mirməhəmməd Kərim Cəfərova, vəkil Mixail İvanoviç Papacanova və şəhər başçısı K.A. İretskiyə məktublar göndərdiyini bildirir [10].

Quberniya qazısına göndərdiyi məktubda ondan xahiş edir ki, erməni vikari (əvzədedici şəxs – Ə.Ağaoğlu burada erməni ruhani şəxsi işarə edir – A.Nadirov) ilə küçələrə çıxıb insanları sakitləşdirsin, çünki o, ancaq ruhanilərin bu işi sakitləşdirəcəyinə inanırdı. M.İ.Papacanova olan ikinci məktubunda onun erməni vikarisini məlumatlandırmasını xahiş edir və şəhər başçısının ünvanını alaraq, üçüncü məktubunu cənab İretskiyə yazır. İretskiyə də bildirir ki, qubernatordan konvoy alaraq bu vasitə ilə deputatları dumaya toplansın və şəhərdə yürüyüş təşkil etsin.

İstintaqa verdiyi ifadədən aydın olur ki, Əhməd bəy Ağaoğlu 7 fevral axşam saat 9-da vitse-qubernator P.A.Lileyevin qəbulunda olub. Görüşdə vitse-qubernatora bildirib ki, qırğınların dayandırılmasında ən vacib addım şəhər ruhanilərinin insanların qabağına çıxmasıdır və bu, təxirəsalınmaz addımdır. Cənab Lileyev də Ağaoğluna bildirir ki, bunu qubernatora mütləq çatdıracaq [13, 148].

6-9 fevral qırğınları ilə bağlı Əhməd bəy Ağaoğlu öz fikirlərini istintaqa belə çatdırır: “Hadisələrin özünə, onların səbəblərinə gəldikdə isə mən yalnız cəmiyyət arasında deyilənləri bilirəm. İğtişaşlardan bir neçə ay əvvəl xalq arasında həyəcanlı şayiələr yayılırdı. Onların kimlər tərəfindən və nə məqsədlə yayıldığı mənə məlum deyil. Müsəlmanlar arasında danışdırlar ki, ermənilər onları qırmağa hazırlaşır, ermənilər arasında isə bunun əksini. Mən dəfələrlə öz erməni tanışlarımla bu şayiələr haqqında danışmışdım, lakin biz hər dəfə adi sözlərlə kifayətlənib fikirləşirdik ki, bütün şayiələr diqqəti daxili siyasi iğtişaşlardan yayındırmaq üçün yayılır” [10]. Əhməd bəy Ağaoğlu istintaqın sonunda iki millətin bir-birinə qarşı qızışdırılması üçün xalq arasında yayılan “vərəqə”lərdən də danışır. Bildirir ki, qırğınlardan daha əvvəl belə vərəqələrdən birini Azərbaycan dilində oxuyub. Orada əhaliyə xəbərdarlıq edilir ki, ermənilər və müsəlmanlar arasında qırğın törədiləcək. Əhməd bəy Ağaoğlu qeyd etdiyi belə vərəqələr təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, həmçinin ermənilər arasında eyni məzmununda yayılmışdı. Lakin bu vərəqələrin heç biri sübut kimi istintaq tərəfindən müəyyən edilməmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun erməni-müsəlman davasının həlli yolunda missiyasını erməni yazıçısı A.M.

Şirvanzadənin “Sankt-Peterburqskiye vedomosti” qəzetindəki qeydlərində görmək olar. A.M.Şirvanzadə hələ 1905-ci ilin yanvar ayında Bakıya gəlir və burada yayılan şayiələri eşidir. Bu şayiələrdən dolayı narahatlıq keçirir və gözlənilən erməni-müsəlman münaqişəsi ilə bağlı bəzi erməni ziyalıları ilə görüşərək fikir mübadiləsi aparır [13, 26-27]. Erməni ziyalıları Şirvanzadəni müsəlman ziyalıları ilə görüşüb məsləhət etməsi üçün “Cənab Ağayev”ə yönləndirirlər. Şirvanzadə qeydlərində Əhməd bəyin bu mövzuda çox həssas olduğunu və millətlər arasında baş verəcək belə münaqişəyə qarşı olduğunu yazır. A.M.Şirvanzadə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşündən bir müddət sonra “Kaspi” qəzetinin redaksiyasında yanvarın sonunda erməni və müsəlman əhalinin münasibətlərinin nizam salınması ilə bağlı müşavirə keçirilir. Lakin tarix göstərir ki, bütün söylər və görüşlər mövcud münaqişənin həllinə təsir göstərə bilmir.

1905-ci il 6-9 fevral qırğınların nəticələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar fevralın 13-də qubernator M.A.Nakaşidzenin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Bakı qırğınlarına yardımın göstərilməsi səlahiyyəti şəhər dumasına verildi. Fevralın 19-da bu məqsədlə komitənin ilk iclası keçirilmiş, komitənin tərkibi təsdiq edilmiş və Əhməd bəy Ağaoğlu da komitənin tərkibinə daxil edilmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu 19 martadək komitənin iclaslarında müntəzəm iştirak edərək qırğınlarda zərərçəkmişlərin qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyət göstərmiş və bu tarixdən sonra Sankt-Peterburqa getdiyi üçün komitədə əvəz olunmuşdur.

Sankt-Peterburq müşavirəsi millətlər üçün olduqca önəmli idi. Əhməd bəyin orada iştirakı əvvəlcə Dumada təsdiqlənməsə də, görünür ki, sonradan qərarda dəyişiklik edilərək onu da heyətə daxil etmişlər.

1905-ci ilin mart ayının ikinci yarısında nümayəndə heyəti Sankt-Peterburqa yola düşür. Əhməd bəy Ağaoğlu oraya çatar-çatmaz rus mətbuatında Bakı hadisələri haqqında həqiqətləri əks etdirən məqalələrlə çıxış edir. “Sankt-Peterburqskiye vedomosti” qəzetinin 1905-ci il 21 aprel (4 may) tarixli nömrəsində Əhməd bəy “Bakı hadisələri haqqında həqiqət” adlı məqaləsini dərc etdirir. Məqalədə Bakı hadisələrini törədənlərin məqsədinin ikili olduğunu qeyd edir. Birinci tərəf baş verənləri yerli administrasiyanın üstünə yıxmaq, ikincisi müsəlman azərbaycanlıları quldur və başkəsən rolunda təqdim etmək.

Əhməd bəy mətbuatda tirajlanan birtərəfli mövqeləri qınayaraq qeyd edir: “Qanlı Bakı ha-

disələrini gözləri ilə görən, qırğın zamanı və ondan əvvəl baş verən bütün təfərrüatlara yaxşı bələd olan insan kimi əminliklə və qətiyyətlə deyə bilər ki, müsəlmanların Bakı hadisələri qırğınındakı rolu haqqında bütün bu qəzet təbliğatı yalnız yalan üzərində qurulub. Müsəlmanların rolu eynilə ermənilərin rolu qədər olub. Qırğına gətirib çıxaran səbəblərdən asılı olmayaraq, ermənilər də, müsəlmanlar da qırır, qarət edir və yanğın törədirdilər [8, 1].

Əhməd bəy Ağaoğlu həmçinin erməni-müsəlman qarşıdurmasının ciddi səbəblərini açıqlayarkən onun köklərinin şəhər özünüidarəçiliyində disbalansın olması ilə əlaqələndirir. Şəhər əhalisinin 75 faizini müsəlmanların təşkil etməsinə baxmayaraq, dumada yalnız sonradan göstərilən "iltifat" nəticəsində müsəlman üzvlər ümumi üzvlərin yalnız yarısını təşkil edirdi. Bundan başqa, ermənilərə imperiya daxilində geniş səlahiyyətlər verilməsinə baxmayaraq, müsəlman əhaliyə məhdud səlahiyyətlərin verilməsindən şikayətlənən Əhməd bəy Ağaoğlu qeyd edir: "Əlbəttə, bütün bunlar şəhər əhalisinin iki hissəsi arasında xüsusi dostluq münasibətlərinə səbəb ola bilməzdi və şəhər qüvvələr üçün hər cür qarışıqlıq salmağa təbii zəmin yaranırdı" [8, 1].

22 aprel (5 may) tarixində qəzetin 98-ci nömrəsində "Bakı hadisələri haqqında həqiqət" adlı yazısının davamı olaraq Əhməd bəy qırğınların necə başlaması və gedişatı, həmçinin zərərçəkənlər barədə dəqiq faktlarla çıxış edir: "Dəqiq yoxlamadan sonra bəlli oldu ki, zərərçəkənlərin sayı minlərlə deyil, əslində 700 nəfərdir. Onlardan 300 nəfər qətlə yetirilmiş, 400 nəfər yaralanmışdır. Öldürülənlər arasında 130 müsəlman və 170 erməni vardır" [9, 1]. Əhməd bəy Ağaoğlu qeyd etdiyi dəqiq rəqəmləri 1864-cü ildə Bakıda yaradılmış Erməni İnsanpərvərlik Cəmiyyətinin fevral qırğınları ilə bağlı apardığı yoxlamadan əldə etmişdir.

Göründüyü kimi, Əhməd bəy hadisələrə obyektiv gözlə baxmağa çalışır, böyük humanistlik göstərərək təkcə müsəlmanların günahsız olduğunu deyil, eyni zamanda ermənilərin də günahsız olmadığını, dolayısı ilə münafişinin hansısa mənfur güclər tərəfindən qarşılıqlı şəkildə başladıldığını vurğulayırdı. "Sankt-Peterburqskiye vedomosti"-nin 117-ci nömrəsində "Məcburi cavab" adlı məqaləsində qeyd edir ki, münafişə elə bir zamanda baş verdi ki, bu zaman kəsiyində mən və nümayəndə heyəti Peterburqa rus cəmiyyətindən və rus hökumətindən müsəlmanlara imperiyanın digər sakinləri ilə bərabər hüquqların verilməsi, tamhüquqlu vətəndaş olmaq üçün vəsiqə verilməsi üçün xahiş etməyə gəlmişik. Rusiya

mətbuatında da müsəlmanların Bakı hadisələrində əsas təqsirkar olaraq tirajlandığı bir vaxtda bizim bu istəklərimiz də qəbul edilməyəcəkdi [7, 1]. Bu səbəbdən dolayı Əhməd bəy Ağaoğlu bir müsəlman kimi mətbuatda tirajlanan Bakı hadisələri ilə bağlı xəbərləri yalanlayır və əsl həqiqətləri üzə çıxarmağı özünə missiya hesab edir

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, 1905-ci ilin sonlarına doğru Əhməd bəy erməni-müsəlman məsələsinin dinc və humanitar yollarla həll edilməsinin mümkünsüzlüyünün fərqi varır və 1905-ci il noyabr ayında erməni daşnaklarının terror hərəkətlərinə qarşı silahlı mübarizə-müdafiə yolunu seçən "Difai" təşkilatının qurucu ideoloqlarından birinə çevrilir.

Əhməd bəy Ağaoğlu erməni-müsəlman qırğınlarının başladığı ilk günlərdən öz ictimai və siyasi reputasiyasından istifadə edərək məsələnin kökündən, səbəblərindən, gedişatından bəhs edən məqalə və tezislərlə çıxış edir, problemin aradan qaldırılması üçün həlli yolları təklif etməkdən çəkinmir. Onun bu timsaldan olan əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığında "erməni-müsəlman" məsələsinə obyektiv qiymət vermək və həqiqətlərin dünyaya çatdırılması üçün kifayət qədər sanballı əsərlərdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Bakinskiye izvestiya", 13 fevral 1905, N:22, s.3
2. "Kaspi – maarifçilik meydanı". Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2016, 652 s.
3. "Kaspi", 13 fevral 1905, N:22, s.3
4. "Kaspi", 15 fevral 1905, N:23, s.3
5. "Kaspi", 17 fevral 1905, N:25, s.3
6. "Kaspi", 19 fevral 1905, N:27, s.3
7. "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" 11 may 1905-ci il, N:114, s.1
8. "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" 21 aprel (4 may) 1905-ci il, N:97, s.1
9. "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" 22 aprel (5 may) 1905-ci il, N:98, s.1
10. AR DTA: f.185, siy.11, iş 73, vv.96-98
11. AR DTA: f.389, siy.7, iş 827, v.95
12. AR DTA: f.389, siy.7, iş 827, v.96-97
13. Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu. / Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. - Bakı: Mütərcim, 2019. - 276 s.
14. Zeynalov İ.X. İzahlı tarix terminləri lüğəti, Bakı, Azərənəşr, 2006, s. 102

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əhməd bəy Ağaoğlu yerinə yetirdiyi missiyalara görə tarixşünaslıqda xüsusi dəyərə sahibdir. Onun ictimai xadim kimi 1905-1906-cı illərdə Bakı mərkəz olmaqla bir çox bölgələrdə baş verən erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı mətbuatda çıxışları, eləcə də öz siyasi kimliyindən istifadə edərək nüfuzlu dövlət məmurlarına məktubları mövcud problemin həllində böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Habelə 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda Azərbaycan heyətinin tərkibində iştirak etməsi və beynəlxalq aləmdə yayılmış saxta "erməni" qırğınlarına qarşı çıxaraq məqalələr dərc etdirməsi Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında böyük əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixşünaslığına böyük töhfələr verir.

Açar sözlər: *Əhməd bəy Ağaoğlu, 1905-1906-cı il erməni-müsəlman qırğınları, erməni-müsəlman davasının tarixşünaslığı.*

РЕЗЮМЕ

Ахмед бек Агаоглу, одна из выдающихся личностей истории Азербайджана XX века, имеет особую ценность в историографии благодаря выполняемым им миссиям. Как общественный деятель, его выступления в прессе во время армяно-мусульманских столкновений, происходивших во многих регионах с Баку в качестве центра в 1905-1906 годах, а также его письма влиятельным государственным чиновникам с использованием его политической идентичности позволили добиться большого прогресса в решении текущей проблемы. Кроме того, его участие в азербайджанской делегации в Санкт-Петербурге в 1905 году и публикация статей, направленных против фальшивых «армянских» массовых убийств, распространявшихся в международном мире, имели большое значение в донесении до мира правды об Азербайджане. В этом отношении его творчество и деятельность вносят большой вклад в азербайджанскую историографию.

Ключевые слова: *Ахмед бек Агаоглу, армяно-мусульманские погромы 1905-1906 годов, историография армяно-мусульманского конфликта.*

SUMMARY

Ahmed Bey Agaoglu, one of the outstanding personalities of the history of Azerbaijan in the 20th century, has a special value in historiography due to the missions he performed. As a public figure, his speeches in the press during the Armenian-Muslim clashes that took place in many regions with Baku as the center in 1905-1906, as well as his letters to influential state officials using his political identity made great progress in solving the current problem. Also, his participation in the Azerbaijani delegation in Saint Petersburg in 1905 and his publication of articles opposing the fake "Armenian" massacres spread in the international world were of great importance in conveying the truths of Azerbaijan to the world. In this regard, his creativity and activity make great contributions to Azerbaijani historiography.

Keywords: *Ahmet Bey Agaoglu, Armenian-Muslim massacres of 1905-1906, historiography of the Armenian-Muslim conflict.*

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKALARININ SİYASİ STRATEGİYALARI

RAUF QURBANOV

Bakı Dövlət Universitetinin

Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı

E-mail: qurbanovrauf7@gmail.com

ORCID KOD: 0009-0006-1959-4592

Giriş

1991-ci ildə Ukrayna öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Rusiya bu ərazini qərbə əlaqələr qurmaq üçün əhəmiyyətli körpü rolu olduğunu bilirdi. Eyni zamanda Ukraynanın NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) və Aİ (Avropa İttifaqı) ilə üzvlük niyyətini və ehtimalını Rusiyanın ərazi bütövlüyü üçün təhdid kimi görürdü. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin təməli dərin köklərə söykənir. Ancaq məsələnin mahiyyətini anlamaq üçün yaxın keçmişdə baş verən proseslərə nəzər yetirmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Geosiyasi baxımdan Ukrayna Avropa üçün əhəmiyyətli bir ölkədir. Şimal-qərbdə Belarus, qərbdə Polşa, Slovakiya və Macarıstan, cənub-qərbdə Rumıniya və Moldova, cənub-şərqdə və cənubda Qara dəniz və Azov dənizi, şimal-şərqdə və şərqdə Rusiya ilə həmsərhəddir. Ukrayna ərazisinə görə Avropada Rusiyadan sonra ikinci ən böyük ölkədir. O, həm də geosiyasət baxımından Avropanın önəmli ölkələrindən biridir. 2013-cü ildə dönəmin Ukrayna prezidenti olan Viktor Yanukoviçin Aİ ilə əlaqədar olan razılıq sənədini son anda imzalamaqdan imtina etməsi 2004-cü ildə “Narıncı inqilab” adı ilə adlanan inqilabı həyata keçirən qərb tərəfdarlarını hərəkətə keçirmiş və etirazlar başlamışdı. 2014-cü ildə Ukraynadakı kütləvi nümayişləri çevriliş kimi qiymətləndirərək, Kırım ruslarının həyat təhlükəsizliyini əsas götürərək Kırımı ilhaq etdi. Ukrayna ilə müharibənin səbəbi olaraq həm Rusiya Federasiyası Prezidenti həm də rus dövlət adamları NATO-nun genişlənmə siyasət olduğunu demişdir. 2014-2022-ci illərdə xüsusilə Donbas və Luqanskdakı separatçı ruspərəst qüvvələrin iğtişəşləri Ukraynanın bura sərt müdaxiləsi ilə nəticələndi. 2022-ci ildə Rusiya hərbi təlim adı ilə şərq sərhədlərinə hərbi dəstələr topladı. Bunun nəticəsi idi ki, Rusiya Donbas və Luqanski işğal etdi və 21 fevral 2022-ci ildə bu torpaqları müstəqil respublika kimi tanıdı. Bu müharibə beynəlxalq müstəvidə də böyük təsirlər doğurdu. 2022-ci il martın 2-də BMT Baş Assambleyası 141 “hə” səsi ilə Rusiyanın təcavüzünü pisləyən qətnamə qəbul etdi. 2022-ci il oktyabrın 12-də Baş Assambleya səs çoxluğu ilə Rusiyanın işğal etdiyi dörd bölgəni tanınmaması barədə qərar qəbul edib və 14 noyabr 2022-ci ildə Rusiyanın Ukraynaya mühari-

bə təzminatı ödəməsini tələb edən qətnamə qəbul etdi [6]. Rusiya ilə Ukrayna arasında gedən proseslər nəticəsində Rusiya ilə Avropa arasında siyasət, təhlükəsizlik və enerji sahələrində qeyri-stabillik yarandı. Mövcud müharibə nəticəsində enerji təchizatı və tələbatında kəsintilər və problemlər yarandı. Bu səbəbdən Avropa İttifaqı Xəzər təbii qazına çıxış və Rusiya qazına alternativ istehsal etmək üçün səy göstərməyə başladı. Bu dayanıqlı enerji təchizatını təmin etmək məqsədi daşıyır. Məhz burada Azərbaycanın Avropa üçün əhəmiyyəti olduqca artır. Həmçinin Türkiyənin geostrateji mövqeyinin əhəmiyyəti də ortaya çıxır, çünki Türkiyə bu alternativ xətlərin keçə biləcəyi ən mühüm ölkədir. Rusiya ilə Ukrayna arasındakı müharibənin digər nəticəsi regionda bir sıra gözlənilməz siyasi hadisələrə səbəb olmasıdır. Bu hadisələrdən biri İsveç və Finlandiya NATO-nun üzvlüyünə, Moldova, Gürcüstan və Ukrayna Aİ-yə tam üzvlük üçün müraciət etdilər. Buna uyğun olaraq 4 aprel 2023-cü ildə Finlandiya, 7 mart 2024-cü ildə isə İsveç NATO-ya üzv oldu. Rusiya-Ukrayna müharibəsinə ABŞ və Aİ-nin baxış bucağını təhlil etmək vacibdir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından sonra Bayden 2022-ci il aprelin 28-də Konqresə Ukraynaya əlavə maliyyə vəsaitinin ayrılması ilə bağlı bəyanat verdi. Bayden bəyanatında NATO müttəfiqləri və avropalı tərəfdarlarına da üz tutub və ABŞ-ın Ukraynaya maliyyə dəstəyi üçün təşəbbüslərə rəhbərlik etməsinin vacibliyini vurğulayıb. Baydenin çıxışları təhlil edildikdə, onların prinsipcə, iki məqam ön plana çıxır. Birincisi, müttəfiqlərlə birgə səylərin xüsusi vurğulanması, ikincisi, ABŞ-nin müharibədəki problemlərlə bağlı beynəlxalq səylərə rəhbərlik etməsinin zəruriliyidir. 2014-cü ildə Rusiyanın Kırımı işğal etməsinə ABŞ və Aİ-nin sərt reaksiya verməməsinin digər səbəbi də reaksiyanın təkcə Rusiyaya deyil, həm də beynəlxalq sistemə ziyan vuracağı düşüncəsi olduğunu demək olar. Rusiyaya qarşı hərtərəfli müdaxilənin və alınacaq tədbirlərin, xüsusilə də iqtisadi sanksiyaların global sistemə mənfi təsirlərini 2022-ci il Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra daha aydın göründü. Rusiyaya qarşı sanksiyaların enerji qiymətlərini artırdığını, beynəlxalq bazarda problemlər yaratdığını, inflyasiya və artıma əhəmiyyətli dər-

cədə təsir göstərəcəyini vurğulamaq olar. ABŞ və Aİ-nin strateji düşüncəsini formalaşdıran ekspertlər bu göstəriciləri əvvəlcədən düşünmüşlər. Bu səbəbdən Qərb Bloku liderlərinin 2014-cü ildə Rusiyanın Kırımı işğal etməsini regional hadisə kimi qiymətləndirdiklərini və bütün dünyaya təsir edə biləcək reaksiyanın nəticələrini nəzərə alaraq hərəkət etdiklərini demək olar. Lakin Rusiyanın bütün Ukraynaya qarşı işğal cəhdi Avropanın oyanmasına səbəb oldu. Bu hücumların Ukrayna coğrafiyası ilə məhdudlaşmayacağı və Avropanın təhlükəsizliyinin Rusiya tərəfindən açıq təhdidlərə məruz qaldığı daha aydın oldu. Bu anlayış dəyişikliyinə Rusiyaya qarşı reaksiyanın daha da artmasında mühüm rol oynadı. Avropalı siyasətçilərin açıqlamalarında da bu anlayış dəyişikliyinə izlərini görmək mümkündür. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin yaratdığı geosiyasi dəyişmə ilə dünyada yeni siyasi vəziyyət yaratdı. Avropanın birləşdiyi, NATO-nun öz təsirini və əhatə dairəsini artırma səyləri ilə məşğul olduğu, Qərb ittifaqının canlandığı və artan neft və qaz qiymətlərinin bərpa olunan enerji investisiyalarına baxmayaraq, qalıq yanacaqların əhəmiyyətini ortaya qoyduğu bir dövrə qədəm qoyuruq. Həmçinin ABŞ-ın Körfəz ölkələri ilə münasibətlərinə yenidən nəzərdən keçirməyə çalışması və Aİ-nin Körfəz ölkələri ilə strateji tərəfdaşlıq qurmaq istəməsi nəzərəcarpacaq amil kimi qiymətləndirilir.

Ukraynanın Rusiya üçün əhəmiyyətini dörd əsas prizmadan qiymətləndirmək olar. Ukrayna Rusiya üçün strateji dərinlik və düşmən hücumlarına qarşı tarixən özünü müdafiə etmək qabiliyyətini təmin edən bufer zonası kimi hesab edir. O, həmçinin qazla zəngin Rusiya ilə enerji istehlak edən Avropa İttifaqı arasında mədəni vasitəçi rolunu oynayır və dənizlərə əlavə çıxış, körpü rolunu təmin edirdi. Geoiqtisadi nöqteyi-nəzərdən Rusiya Ukrayna ərazisini Rusiyanın təbii qaz kimi enerji resurslarının Qərbə daşınması çox vacib hesab edir, çünki bu strateji resursların böyük əksəriyyəti yerli bazarlara və enerji tələb edən Avropa bazarına çıxmaq üçün Ukrayna ərazisindən keçməlidir. Ukraynanın Avropa İttifaqına daxil olması Putinin rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi İttifaqı layihəsinin uğuruna təhlükə yaradan amillərdən biri idi. Digər tərəfdən, Ukrayna ABŞ və Qərbi təmsil edən Avropa Birliyi və Rusiyanın təmsil etdiyi Şərq gücləri arasında qarşıdurmanın qarşısını alan geosiyasi ayrılıq divarı formalaşdırırdı.

Əsas hissə

Azərbaycan Respublikası Rusiya-Ukrayna müharibəsində balanslaşdırılmış xarici siyasət aparır. Azər-

baycan Rusiya ilə enerji əlaqələrini saxlamaqla yanaşı, Ukraynaya da dəstəyini ifadə edib. Azərbaycan münaqişə tərəflərini sülh həll yolunu tapmağa çağırır və diqqətini regionda sabitliyin qorunmasına yönəldib. Bu münasibət Azərbaycanın regional aktor kimi rolunu gücləndirir və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırır. Rusiya-Ukrayna müharibəsi beynəlxalq ictimaiyyətdə geniş diqqət cəlb etdi və bir çox ölkələrin xarici siyasət strategiyalarına təsir etdi. Azərbaycan Ukraynada müharibə nəticəsində baş verən zərərin aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər görmüşdür. 2023-cü il 17 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən Ukraynaya humanitar yardım göstərilməsi üçün 7,6 milyon ABŞ dollarının manat ekvivalentində vəsait ayrılmışdır [14]. Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il üzrə fəaliyyəti haqqında hesabatında qeyd olunmuşdur ki, 2023-cü ildə Azərbaycan Ukraynaya ümumilikdə 28 milyon manat dəyərində humanitar, yenidənqurma və bərpa işləri üçün yardım etmişdir. Ümumilikdə isə Azərbaycan 57 milyon manatdan artıq yardım göstərmişdir. Azərbaycan həmişə BMT Nizamnaməsinə, beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə sadıq qalaraq Ukraynanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə hörmət etdiyini istər ikili görüşlərdə, istərsə də beynəlxalq görüşlərdə bildirmişdir. Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Azərbaycanın regionda və beynəlxalq aləmdə rolunun böyük olduğu bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Avropa enerji mənbələrinə və Rusiyaya olan asılılığını azaltmaq üçün Şərq-Qərb tranzit marşutlarına ehtiyac olduğu üçün beynəlxalq aləmdəki önəmi daha da artmışdır. Rusiya isə Qərbin sanksiyalarından yan keçmək üçün Azərbaycan ərazisində olan Şimal-Cənub tranzit marşutlarına daha çox ehtiyac duyur. Enerji böhranı ilə mübarizə aparən Avropa Birliyi ölkələri enerjiyə qənaət etməyə və qaz ehtiyatlarını doldurmağa diqqət yetirir. Aİ ölkələri Rusiya təbii qazından asılılığını azaltmağı hədəfləsələr də, hazırda qaz ehtiyatını bərpa etmək və enerji təchizatını saxlamaq üçün Rusiyadan təbii qaz almağa davam etməlidirlər. Bu kontekstdə enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Rusiya təbii qazından asılılığın azaldılması və alternativ təchizat mənbələrinin müxtəlifləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif addımlar atılır. Bu strategiyalara uyğun olaraq, onlar Azərbaycan, Əlcəzair və Norveç kimi ölkələrdən təbii qaz alışı artıraraq enerji təchizatını genişləndirməyi hədəfləyirlər. Bu addımlar Aİ-nin enerji təchizatının təhlükəsizliyini artırmaq və enerji böhranlarına qarşı daha dayanıqlı struktur yaratmaq məqsədi [2 səh,4] daşıyır. Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində

əməkdaşlıq iqtisadi əlaqələrə də müsbət təsir göstərir. Enerji ticarəti hər iki tərəfin, Avropa İttifaqının iqtisadiyyatına töhfə verir, ölkələr Azərbaycanda enerji layihələrinə investisiya qoymaqla bu sektorun inkişafına dəstək verir. Enerji həm də Azərbaycan və Aİ arasında münasibətlərin siyasi və strateji ölçüsünə təsir göstərir. Enerji ticarəti və əməkdaşlığı Aİ-nin Asiya ölkələri ilə əlaqələri çərçivəsində tərəflər arasında daha sıx siyasi əlaqələrə təkan verir. və qarşılıqlı etimadı nisbətən artırma bilər [2 səh,5]. 2022-ci il iyulun 18-də Avropa Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen Bakıda olub və Avropa İttifaqına enerji tədarükünün artırılması ilə bağlı danışıqlar aparıb, daha sonra isə Azərbaycanla 2027-ci ilə qədər təbii qaz idxalını iki dəfə artırmaq məqsədi ilə saziş imzalayıb. Bu saziş 15 il ərzində hər il ən azı 20 milyard kubmetr Azərbaycan təbii qazının idxalını nəzərdə tutur. Bu razılaşma Avropa İttifaqının Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra enerji üçün alternativ təchizatçılar tapmaq üçün atdığı addımlardan biridir. Bakı ilə Avropa İttifaqı arasında saziş qazın Cənub Qaz Dəhlizi kəməri ilə bloka çatdırılmasını hədəfləyir. Avropa Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen axının artırılması məqsədilə Bakıda keçirilən görüşdə Azərbaycanın bərpa olunan enerji, xüsusilə dəniz küləyi və yaşıl hidrogen sahəsində böyük potensiala malik olduğunu digər mühüm məsələ kimi vurğulayıb. Bu məsələdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə əməkdaşlığın əsasını qoyduqlarını deyən Avropa Komissiyasının sədri Azərbaycanın Avropa İttifaqı üçün yüksək etibarlı və aparıcı bərpa olunan enerji tərəfdaşına çevriləcəyini vurğulayıb [2 səh,3].

Rusiya-Ukrayna müharibəsi bir çox dünya ölkələrini iki hissəyə böldü. Bunlar Ukrayna tərəfdarları və ruspərəst düşüncə ilə fikirləşənlər idi. Ancaq demək lazımdır ki, bu hal Rusiyanın həmsərhəd ölkələrinə yaxınlaşdıqca məsələ daha da mürəkkəbləşdi. Çünki həmsərhəd ölkələrin Rusiya ilə tarix boyu siyasi, sosial-iqtisadi əlaqələri olmuş və bir çox regional və beynəlxalq müqavilələrə imza atılmışdı. Məhz bu səbəbdən bu proses zamanı Rusiyaya qarşı kəskin zidd mövqedə durmaq diplomatik cəhətdən konkret görünmür. Buna görə də Azərbaycan və Rusiyaya həmsərhəd olan və tarixi əlaqələri olan ölkələrin bəziləri balanslaşdırılmış xarici siyasət və diplomatiya həyata keçirdi. Azərbaycan bütün bəyanatlarında regionda və beynəlxalq aləmdə sülhün və beynəlxalq hüquq normalarının qorunması aspektindən çıxış edərək Ukraynanın torpaq bütövlüyünə hörmət etdiyini bildirdi.

Rusiyanın Ukrayna ilə olan müharibəsi onun postsovet ölkələri ilə olan əlaqələrində yeni bir mərhələ açmasına gətirib çıxardı. Rusiya müharibə nəticəsin-

də iqtisadi cəhətdən ağır sanksiyalara məruz qalan və iqtisadi cəhətdən çətin zamanlar keçirən bir dönmə keçid etdi. Rusiya özünə qarşı qoyulmuş sanksiyalardan yayınmaq və iqtisadi gücünü yenidən bərpa etmək üçün postsovet ölkələri ilə əlaqələrini daha da artırdı. Xüsusi ilə sərhəd ölkələr ilə münasibətlərdə yeni bir mərhələyə keçdi. Azərbaycan Rusiyanın Ukrayna ilə olan müharibəsində balanslaşdırılmış xarici siyasət aparmağa davam etmişdir. Azərbaycan Rusiya ilə ticarət əməkdaşlığı davam etdirir. Eyni zamanda Ukraynada baş verən hadisələrə qarşı da öz humanitar yardımlarını həyata keçirir. Postsovet məkanında eləcə də qonşu ölkələr bu müharibədə kənar durmağa qərar versələr də Azərbaycan Ukraynaya minatəmizləyən maşınlar göndərmiş və öz dəstəyini davam etdirmişdir.

Türkiyənin Rusiya-Ukrayna müharibəsindəki siyasi rolunu və strategiyasını üç aspektdə dəyərləndirə bilərik. Birincisi, Ukraynanın torpaq bütövlüyü, ikincisi, Rusiya-Ukrayna müharibəsində sülh üçün vasitəçilik rolu, üçüncüsü isə bu dövrün sonu ilə əlaqədar olaraq NATO ölkəsi olmaq üçün müraciət edən yeni ölkələrə baxılmasıdır. Türkiyənin Ukraynanın torpaq bütövlüyünə qarşı olan yanaşması olduqca konkretir. Türkiyə Respublikası Prezident Rəcəb Tayyip Ərdoğan Rusiya-Ukrayna gərginliyinin artmağa başladığı günlərdə Ukraynanın Baş naziri V. Zelenski ilə görüşündən sonra Ukraynanın ərazi bütövlüyünə hörmət edilməli olduğunu bildirərək Türkiyənin hadisəyə münasibətini açıq şəkildə ifadə etdi. Eyni zamanda Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi öz rəsmi saytında Türkiyənin Ukraynanın ərazi bütövlüyünü qoruyan tərəf olduğunu və Krımın ilhaqını tanımadığını bildirir [13]. Baş verən proseslərin əvvəlindən izlədiyi balanslaşdırılmış siyasəti nəticəsində Türkiyə həm Ukrayna, həm də Rusiya üçün vasitəçi rolunu oynamağa ideal namizəd ölkəyə çevrildi. Nəticədə ölkələr arasında yüksək səviyyəli danışıqlar üçün ilk yer Antalya seçildi və Ukrayna xarici işlər naziri Dmitro Kuleba və Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrov 10 mart 2022-ci ildə Türkiyənin ev sahibliyi ilə görüşdülər. 2022-ci il martın 29-da yenidən Türkiyənin ev sahibliyi ilə İstanbulda Rusiya və Ukrayna nümayəndə heyətlərinin iki günlük görüşləri baş tutdu və danışıqların sonunda Ukrayna nümayəndə heyətinin üzvü David Georgiyeviç bəyan etdi ki, Türkiyə Ukraynanın hüquqlarına zəmanət tələb etdiyi 8 ölkədən biridir. Türkiyə indiki vəziyyətdə hələ də iki ölkə arasında sülhün bərqərar olması, ölkələrin ərazi bütövlüyü və buna paralel olaraq balanslaşdırılmış siyasət yanaşması ilə hərəkət edir. Türkiyə Xəzər dənizi ilə Balkanlar arasında təbii qazın daşınması,

İraq neftinin Aralıq dənizinə çatdırılması, Rusiyadakı enerji mənbələrinin Qara dəniz vasitəsi ilə daşınması baxımından mühüm nöqtədədir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Türkiyənin enerji daşınma yolları çərçivəsində geostrateji əhəmiyyətini daha da artırdı. Bu vəziyyətin Türkiyənin gələcəkdə meydana çıxacaq yeni regional enerji kompleksinin mərkəzinə çevrilməsini söyləmək mümkündür.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi təkcə Ukraynanın təhlükəsizliyi üçün problem yaratmadı. Bu, bəzi Baltıqyanı ölkələrin oxşar aqibətlə bağlı narahatlığını daha da artırdı və bu ölkələri NATO-ya üzvlük üçün müraciət etməyə sövq etdi. NATO-ya üzvlük 7 addımdan ibarət çox uzun bir prosesdir və bütün 30 üzv ölkə üzvlük üçün müraciət edən ölkənin üzvlüyünü təsdiq etməlidir, yalnız bundan sonra NATO-ya tam hüquqlu üzv olaraq seçilir [3. səh, 517]. Rusiya-Ukrayna müharibəsi, şübhəsiz ki, bir çox fərqli iqtisadi hadisələrlə nəticələndi. Bunlardan ən önəmlisi Avropa Birliyi ölkələrinin, xüsusilə də Rusiyanın ən böyük ixrac məhsulu olan enerji məhsullarına tətbiq etdiyi məhdudiyətlər və sanksiyalardır. Müharibənin iqtisadi nəticələri ilə bağlı Türkiyənin üzərinə götürə biləcəyi ən mühüm iqtisadi rollardan biri bu başlıq altında ortaya çıxır. Avropa ilə Rusiya arasında təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri kimi enerji münasibətləri çıxış edir. Avropa xarici enerjiden asılıdır və istifadə etdiyi böyük bir hissəsini idxal edir, bu da gündə təxminən 1 milyard avrodan çox vəsait tələb edir [10. səh, 1737]. Yeni enerji komplekslərinin yaradılması üçün ortaya çıxan axtarışlar arasında Avropa İttifaqı üçün ən vacib variantlardan biri Xəzər təbii qazına çıxışdır və Azərbaycan burada vacib rol oynayır. Beləliklə, Rusiya qazına alternativ istehsal etmək mümkün olacaq. Bundan əlavə, Avropanın Xəzər qazına çıxışının artırılması da Rusiya qazına qarşı rəqabət mühiti yarada bilər. Bu məqamda Türkiyənin geostrateji mövqeyinin əhəmiyyəti də ortaya çıxır, çünki Türkiyə bu alternativ yolların keçə biləcəyi ən mühüm ölkədir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Türkiyə, Avropa İttifaqı və Xəzər regionu arasında yeni enerji kompleksinin yarana və bu, Türkiyənin müharibə prosesində ən vacib iqtisadi rolu olmasına gətirib çıxaracaq. Bu baxımdan, Avropa İttifaqı Türkiyənin Xəzərə, Yaxın Şərqlə və digər Cənub və Şərq resurslarına çıxışı olan və qazın Qərbbə transfer oluna biləcəyi marşrutda əsas rol oynamasını istəyir [9, səh, 58]. Rusiya-Ukrayna müharibəsi regional böhran olmağı aydındır. Ən qorxulu ssenari də vəziyyətin qlobal böhrana çevrilməsi ehtimalı var. Türkiyə özünün təhlükəsizlik problemlərini həll etmək, Avropa İttifaqı üçün yeni enerji transfer mərkə-

zi olmaq və regional diplomatik təsirini artırmaq üçün müəyyən nailiyyətlər əldə edə biləcək imkanlarla qarşılaşır. Digər tərəfdən, müharibə səbəbindən Türkiyə bu ölkələrdən idxal edilən bəzi məhsullara çıxışda problemlər yaşayır və regional qeyri-sabitlik səbəbindən iqtisadi itkilərə məruz qalır. Ona görə də hadisəni təkcə böhran-imkan pəncərəsindən deyil, imkanlar və təhdidlər arasında balansın zəruriliyi prizmasından qiymətləndirmək lazımdır. Başqa sözlə desək, təhdidlərə qarşı lazımi tədbirlərin görülməsi Türkiyə üçün vacib əhəmiyyət daşıyır. Ukraynanın ərazi bütövlüyü Türkiyə tərəfindən diplomatik dillə müdafiə edilərək, Krımın ilhaqına qarşı çıxaraq, bölgədə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun hərəkət edən ölkə olaraq qalmağa davam edir və beynəlxalq birliyin etibarlı üzvü kimi mövqeyini qoruyub saxlayır [11 səh. 18]. Türkiyənin Rusiya-Ukrayna müharibəsi zamanı nüfuzunu göstərməsinin başqa bir göstəricisi də Türkiyənin Rusiyanın Ukraynaya hücumunu müharibə kimi qələmə verməsi və Montrö Boğazları Konvensiyası çərçivəsində Boğazları müharibənin iştirakçısı olan ölkələrin hərbi gəmilərinin istifadəsinə bağlamasıdır. Bir çox mətbuat orqanlarında bu qərarı Ukraynanın tələbi ilə alındığı deyilsə də bu qərarın Ankara vəziyyətin müharibə olaraq təyin olunması ilə bağlı olduğunu bildirib. Türkiyə Krım münqişəsi zamanında Ukrayna rəsmiləri ilə görüşmüşdür. O vaxtkı xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun 28 fevral-1 mart 2014-cü il tarixləri arasında Ukraynaya səfəri zamanı Türkiyənin Krımla bağlı hər cür yardımı hazır olduğunu vurğulamışdı. 2014-cü il iyulun 17-18-də Ukraynaya gedərək o zamankı Türkiyənin Avropa İttifaqı işləri üzrə naziri Mövlud Çavuşoğlu Ukrayna prezidenti Petro Poroşenko və xarici işlər naziri Pavlo Klimkin ilə görüşüb. Bu görüşlərdən sonra Çavuşoğlu 2014-cü ilin sentyabrında Krımda keçirilən seçkilərin Türkiyə tərəfindən tanınmadığını bildirib. Bu dövrdə Türkiyə tez-tez, xüsusi ilə Ukraynanın ərazi bütövlüyünü vurğuladı və Krım tatarlarına dəstək mesajı verdi. Türkiyənin bu münasibəti Ukrayna hökuməti tərəfindən olduqca yaxşı qarşılandı. Digər tərəfdən, bu dövrdə Ankara ilə Moskva arasında Suriya siyasətlərinə görə siyasi və hərbi gərginlik ön plana çıxmışdı. 24 noyabr 2015-ci ildə Türkiyənin hava məkanını pozan Rusiyaya məxsus SU-24 tipli döyüş təyyarəsi Türkiyənin F-16 təyyarəsi tərəfindən vurulmuş, iki dövlət arasında gərginlik olduqca artmışdı [11, səh. 17].

2022-ci ildən etibarən isə normallaşan münasibətlərdən sonra Türkiyə müharibə tərəfləri arasında vasitəçi ölkə kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Qərblə Rusiya arasında sərt müzakirələr və gərgin münasi-

bətlər yaşansa da, Türkiyə Rusiya ilə açıq dialoqları olan bir aktor kimi vasitəçilik proseslərində güclü mövqe nümayiş etdirir. Türkiyənin Kiyev və Moskva arasındakı gərginliyin aradan qaldırılmasında vasitəçilik etmək niyyətini prezident, diplomatik nümayəndələri və prezidentin sözcüsü tərəfindən qətiyyətlə açıqlanıb. Bu hadisələrdən sonra Türkiyə tərəflərin tələbi ilə iki dəfə Rusiya və Ukrayna nümayəndələrini bir araya gətirdi. İlk olaraq Antalya Diplomatiya Forumunda Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrov və ukraynalı həmkarı Dmitro Kuleba Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlunun müşayiəti ilə görüş keçirdi və müzakirələr apardı. İkincisi isə 29 mart 2022-ci il tarixində Rusiya və Ukrayna nümayəndə heyətləri Prezident Dolmabahçe İş Ofisində görüş keçirdilər. Bu görüşdə Ukrayna rəsmiləri Türkiyəni diplomatik həll üçün çalışma prosesində qarant dövlətlərdən biri kimi görmək istədiklərini təkrar bildirdilər. Ancaq Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqədar bəzi narahatlıqları da var idi. Çünki münafiqə başladığı gündən etibarən Türkiyə Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyirdi. Digər tərəfdən, müharibə şərtlərinə baxmayaraq, Kiyev və Ankara arasında ticarət, sosial-mədəni və hərbi məsələlərdə mühüm əməkdaşlıqlar mövcud idi. Türkiyənin müdafiə sənayesinin ən diqqət çəkən məhsullarından biri olan Bayraktar TB2 PUA-ları 2019-cu ildən etibarən Ukrayna ordusunun inventarına daxil olmağa başlamışdı. Hətta sonradan Türkiyə bu PUA-ları Ukraynaya bağışladı. Hava döyüşlərində Rusiyanın üstünlüyünə baxmayaraq, Ukrayna Bayraktar TB2 PUA-ları sayəsində ruslara qarşı ciddi uğur qazandı.

Rusiya Türkiyənin Ukrayna və Qərblə yaxınlığından narahat olsa da, Ukraynada apardığı siyasətə görə beynəlxalq aləmdə müttəfiqsiz qalmaqdan da çəkinmişdir. Rusiyanın Türkiyə ilə əməkdaşlığı və Taxıl Dəhlizi Sazişinin həyata keçirilməsi həm müharibə edən tərəflər, həm də dünya ərzaq təhlükəsizliyi üçün çox vacib hadisə hesab olunur [1]. Məlumdur ki, Rusiya və Ukrayna dünyanın ən mühüm taxıl və gübrə ixracatçılarıdır. Bu iki ölkə arasında müharibənin başlaması və daha sonra dənizdə taxıl ixracı yollarının bağlanması həm müharibə tərəflərinə, həm də bu ölkələrdən taxıl idxal edən ölkələrin həyatına və iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdi. Xüsusən də ərzaq təhlükəsizliyi baxımından onsuz da pis vəziyyətdə olan Afrikanın bəzi əyalətlərində taxıl daşınmasının kəsilməsi ilə vəziyyət ağır həddə çatdı. Qlobal ərzaq qiymətlərinin həddindən artıq artması ilə əlaqədar olaraq Türkiyə və BMT-nin təşəbbüsləri nəticəsində Rusiya və Ukrayna 22 iyul 2022-ci il tarixində ictimaiyyət qarşısında ayrı-ayrılıqda “Qara Dəniz Taxıl

Dəhlizi Sazişi” imzaladılar [4, səh. 2217]. Taxıl Sazişi, taxılın, qida məhsullarının və gübrələrin müharibə səbəbi ilə bağlanmış və taxıl daşınması məhdudlaşmış limanlardan təhlükəsiz şəkildə təyinat yerinə çatmasını təmin etmək məqsədi ilə imzalanmışdı. Taxıl Sazişi imzalanmamışdan əvvəl Ukrayna rəhbərliyi Rusiyanın kənd təsərrüfatı məhsullarının müqavilənin əhatə dairəsinə daxil edilməsinə etiraz etsə də, müqavilədə bu məhsullar da qeyd olunmuşdu. Taxıl Sazişindən sonra Rusiya ərzaq məhsulları və gübrələrinin beynəlxalq bazarlara çatdırılması üçün BMT ilə Rusiya arasında daha bir anlaşma memorandumu imzalandı. Qərargahı İstanbulda yerləşən Birgə Koordinasiya Mərkəzinin hesabatlarına görə, Taxıl Sazişinə uyğun olaraq 2022-ci ilin iyulundan 2023-cü ilin iyuluna qədər dünya bazarlarına 32 milyon tondan çox taxıl daşındı və bununla da beynəlxalq ərzaq qiymətləri əvvəlki qiymətə düşdü. Müqavilə müddətinin başa çatması ilə əlaqədar olaraq müqavilənin müddəti bir neçə dəfə uzadıldı. Lakin 2023-cü ilin iyulunda Rusiya ərzaq məhsullarının satışına qarşı olan maneələr aradan qaldırılmadığına görə sazişdən çıxdığını bəyan etdi. Bu bəyənətdən sonra prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Putinlə görüşərək Rusiyanı Taxıl Sazişini davam etdirməyə razı salmağa çalışıb. Çünki bu vəziyyət ən çox Afrika ölkələrini ağır vəziyyətdə qoyacaqdı. 27-28 iyul 2023-cü il tarixlərində Sankt-Peterburqda “II Rusiya-Afrika Sammiti” keçirildi. Putin Afrika dövlətləri ilə əlaqələrini gücləndirmək və Taxıl Müqaviləsi ilə bağlı narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün sammit iştirakçılarında taxıl qrantları vəd etdi. Sammitdə Rusiya rəsmiləri artıq ərzaq çatışmazlığı yaşayan Burkina Faso, Mali, Mərkəzi Afrika Respublikası, Eritreya, Somali və Zimbabveyə 25 ilə 50 min ton arasında dəyişən pulsuz taxıl göndərəcəyini vəd etdi. Türkiyə Rusiya-Ukrayna müharibəsini sülh yolu ilə sonlandırmaq və müharibənin beynəlxalq təsirlərini azaltmaq üçün fəal təşəbbüs göstərən mühüm bir aktor kimi ortaya çıxdı. Digər tərəfdən, dərin tarixi, mədəni və siyasi əlaqələri olan Ukrayna ilə müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq, əməkdaşlığı gücləndirdi. 2023-cü il 8 dekabr tarixində Ukraynanın Ankaradakı səfirliyi və Türkiyə-Ukrayna Dostluq Dərnəyi tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi və Ukraynanın müstəqilliyinin 32-ci ildönümü münasibətilə ziyafət təşkil etdi. Bu ziyafətdə çıxış edən Ukraynanın Ankaradakı səfiri Türkiyəni strateji tərəfdaş kimi qeyd edib və göstərdikləri dəstəyə və yardıma görə minnətdarlığını bildirdi. Bu görüşdə səfir Bodnar Türkiyəni də müharibənin dayandırılmasında, sülh və sabitliyin bərpasında mühüm tərəfdaş kimi

tanıdığını bildirdi [12]. Bu vəziyyət bir daha Türkiyənin beynəlxalq siyasətdəki əhəmiyyətini vurğulayaraq, Rusiya-Ukrayna müharibəsini əsas götürərək beynəlxalq sülhün təmin edilməsində nə qədər vacib olduğunu vurğuladı.

Nəticə

2014-cü ildə başlayan və 2022-ci ildə əhatə dairəsini genişləndirən Rusiya-Ukrayna müharibəsi beynəlxalq arenada geniş təsirlərə səbəb oldu. Bu proses qlobal və regional təhlükəsizlik balansını dəyişərək Qərb-Rusiya münasibətlərini gərginləşdirdi. Yaranan beynəlxalq konyunktura "soyuq müharibə" atmosferini yada salırdı. Rusiyanın Kırım ilhaq etməsi və Ukraynanın şərqi-dəki separatçı mübarizə bir çox aktorlar tərəfindən beynəlxalq hüquqa zidd hərəkət kimi tanındı. Aİ, NATO, BMT kimi təşkilatların Moskva əleyhinə qərarları beynəlxalq səviyyədə diplomatik gərginliyə səbəb oldu. Avropa İttifaqı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Rusiyaya qarşı sanksiya qərarları qəbul etdi. Bu bitməyən müharibə qlobal bazarda enerji təhlükəsizliyi və ərzaq qiymətləri ilə bağlı qeyri-stabilliyi artırdı. Rusiya-Ukrayna müharibəsi beynəlxalq təşkilatların və strateji ittifaqların yenidən nəzərdən keçirilməsinə, bəzi dövlətlər tərəfindən yeni hərbi doktrinaların yaradılmasına, qlobal təhlükəsizlik paradigmasının yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb oldu və beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi. Rusiya-Ukrayna müharibəsi qlobal təsirləri ilə yanaşı, Türkiyə-Ukrayna, Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinə də bir çox cəhətdən əks olundu. Azərbaycan və Türkiyə ilə Ukrayna arasında münasibətlərin tarixi bağlar, ortaq maraqlar, regional ortaq təhlükəsizlik ticarət əlaqələrinin, beynəlxalq hüquq normalarının qorunması öz əksini tapdı. Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan Rusiya-Ukrayna müharibəsində balanslaşdırılmış mövqedən strategiya və xarici siyasət yürüdür. Hər iki ölkənin əsas prioriteti diplomatik səyləri Ukraynanın ərazi bütövlüyü və siyasi suverenliyini vurğulayaraq regional sülh və sabitliyin qorunmasını hədəfləməkdir. Azərbaycan və Ukrayna rəsmi olaraq bir-birini strateji tərəfdaş hesab edir və bir-birinin ərazi bütövlüyünü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığını dəstəkləyirlər. Bu müharibənin həm Azərbaycan həm də beynəlxalq aləmdə iqtisadi nəticələri də oldu. Xüsusilə qlobal iqtisadiyyatın hələ də COVID-19-un təsirləri ilə mübarizə apardığı bir dövrdə Rusiya-Ukrayna müharibəsi qlobal iqtisadiyyata daha da ziyan vurdu. Ən mühüm nəticələrdən biri enerji, mədən və ərzaq, xüsusilə buğda kimi strateji ərzaq məhsullarının qiymətlərində baş verən qeyri-stabillik oldu və qaçınıl-

maz qlobal ərzaq böhranı ehtimalını artırdı. Rusiya dünyanın əsas təbii qaz ixracatçısı və ikinci ən böyük xam neft ixracatçısıdır. Beynəlxalq sferada təbii qaz ixracının təxminən 25%-i, kömür ixracının 18%-i və beynəlxalq xam neft ixracının 11%-i Rusiyanın payına düşür. Buna görə də mümkün risklər bu malların tədarükünün kəskin azalmasına gətirib çıxara bilər, nəticədə tikinti, sənaye və nəqliyyatda fasilələr yaranması ehtimalı yüksəlir. Ukrayna da öz növbəsində dünya ərzaq bazarlarında mühüm rol oynayır. Ukrayna və Rusiya dünya üzrə arpa ixracının 23%-ni, buğda ixracının 27%-ni və qarğıdalı ixracının 15%-ni təşkil edən mühüm ərzaq istehsalçılarıdır. Dünyada taxıl ticarətinin təxminən 19%-i Rusiya və Ukraynadan ixrac edilir. Münaqişə göstərdi ki, regional qeyri-sabitlik beynəlxalq miqyasda ticarət əlaqələrinə, enerji bazarlarına və maliyyə sabitliyinə təsir edir. Tədqiqat siyasi ittifaqların dinamikasının başa düşülməsinin, regional təhlükəsizliyə təsir edən təsirlərin başa düşülməsinin və qlobal sabitliyə təsirlərinin başa düşülməsinin önəmini vurğulayır. Rusiya-Ukrayna müharibəsi "Soyuq müharibə"nin bitməsindən sonra Avropa və dünya təhlükəsizliyində ən ciddi böhran təşkil edən və gələcəkdə qlobal təhlükəsizlik və sülh üçün ciddi nəticələr yarada biləcək bir hadisə oldu.

Müharibənin Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatına da öz təsirini etdiyini nəzərə alsaq (Qazaxıstan və Türkmənistan təbii sərvətlərə malik olsa da, Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan kifayət qədər təbii sərvətlərə malik deyil), bu ölkələrdən təxminən 8 milyon insan Rusiyada işləyir və valyuta köçürmələri həyata keçirir. Məhz müharibənin doğurduğu kəskin vəziyyətə görə bu işçi axını üzünü Rusiyadan Çinə çevirə bilər. Bu proses qlobal geosiyasi qarşıdurmanı gücləndirə biləcək amilə çevrilə bilər. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Avropa İttifaqında iqtisadi və digər sahələrdə fəaliyyətin ləngiməsinin ən mühüm səbəblərindən biri hesab olunur. 2022-ci ildə Avrozonada inflyasiya səviyyəsi təxminən 10%-ə çatmışdır və bu nisbət Aİ-nin ən yüksək nisbət dərəcəsi olaraq göstərilir. Aİ-yə üzv ölkələrin Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi ittifaqın üzv hökumətlərinin iqtisadi fəaliyyətinə də böyük itkilər yaşadır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) hesabatına görə, Avropa zonası üçün 2023-cü ildə artım tempinin 0,5, inflyasiyanın isə 5,7% olacağı proqnozlaşdırıldı. Rusiya-Ukrayna müharibəsində ABŞ və Qərb dünyası tərəfindən Rusiyaya qarşı çoxsaylı sanksiyaların tətbiqi Rusiya iqtisadiyyatına da sözsüz ki, ağır təsirlər etdi. Buna baxmayaraq, Rusiyanın sanksiyalara qarşı yürütdüyü siyasət sayəsində bu mənfi təsirlər müstəqil beynəlxalq təşkilatlar və iqtisadçıların proqnozlaşdırdığı

mənfi təsirlərdən xeyli az oldu. Rusiya ABŞ və Qərb dövlətlərinin tətbiq etdiyi ağır sanksiyaların şokunu qısa müddətdə minimuma endirməyi bacarmışdı. Rusiya bu sanksiyalardan xilas olmaq üçün çox vacib bir siyasi manevr etdi. Xüsusən də Avropanın Rusiya qazı və neftinə qoyduğu məhdudiyyətlərdən sonra Rusiyanın Çin Xalq Respublikası və Hindistana üz tutması böyük sarsıntıının aradan qaldırılmasında ən əhəmiyyətli amil oldu. Bu dövlətlərin Rusiyadan idxal etdiyi neftin miqdarı sutkada 1,5 milyon barrele çatdı. Hindistan və Çindən sonra Türkiyə və Bolqarıstan Rusiya xam neftinin ən böyük alıcıları sırasındadır. Xüsusilə Türkiyənin sanksiyalara qatılmaması və neytral siyasətləri nəticəsində hər iki ölkə ilə ticarət həcmi əvvəlkinə nisbətən daha da artdı. Bundan öncədə qeyd etdiyim kimi, Türkiyə xüsusilə Rusiya və Ukraynanın yaşadığı taxıl böhranında mühüm rolü öz üzərinə götürərək beynəlxalq aləmdə nüfuzlu mövqeyini daha da gücləndirmişdir.

Rusiyanın Ukraynaya qarşı müharibəyə başlaması qonşu regionlarda, o cümlədən Cənubi Qafqaz ölkələrində həyəcan siqnallarına səbəb oldu. Cənubi Qafqaz regionundakı digər iki ölkədən fərqli olaraq Azərbaycan iqtisadi müstəqilliyi, xarici siyasətə ənənəvi balanslaşdırılmış siyasəti və NATO üzvü Türkiyə ilə möhkəmlənən strateji müttəfiqliyi sayəsində daha azad siyasət həyata keçirdi. Hətta Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il yanvar ayının 14-də Ukrayna Prezidenti Volodimir Zelenskinin dəvəti ilə Ukraynaya işgüzar səfər etmişdir. Həmin gün Kiyevdə ölkələrin geniş tərkibdə görüşü baş tutdu və görüş bitdikdən dövlətlər arasında sənədlər də imzalandı. Həmin görüşdə həmçinin gələcək əməkdaşlıq perspektivləri də müzakirə olundu. Bütün bu hadisələr Azərbaycanın Ukraynaya olan yaxın münasibətinin sübutudur [8].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Acer, Y. *Rusya'nın Tutumu ve Tahıl Koridoru Antlaşması'nın Geleceği*: [Elektron resurs] / *Kriter Jurnalı* – Sentyabr 1, 2023. URL: <https://kriterdergi.com/dis-politika/rusyanin-tutumu-ve-tahil-koridoru-antlasmasin-gelecegi>
2. Aydın, M. *Daşdəmirova, M. Rusya Ukrayna savaşından sonra Azərbaycan ve Avrupa Birliğı arasındaki enerji odaklı ilişkiler* // – İstanbul: *Diplomatik ilişkiler ve politik araşdırmalar Merkezi*, – 2023 №16 – s. 1-6.
3. Baltacı, A. *Rusya Ukrayna savaşı kapsamında Türkiyənin siyasi ve ekonomik rolü* // *Intertional Congress on social sciences, China to Adriatic-XVI*, – Ankara: *IKSAD Global*, – İyun, 7, 2022, – 2022,

– s. 517-525.

4. Bayazıt, A. *Karadeniz Tahıl Koridoru Anlaşmasının Uluslararası Ticaret Açısından Değerlendirilmesi* / Bayazıt, A., Gürbüz, G. B. *Karadeniz // Akademik Tarih ve Düşünce Jurnalı*, – Ankara: – 2023. №10, – s. 2215-2235. (2217)

5. Çelikaşlan, M.N. *Ukraine-Russia War: Destruction of An European Nation* // – Adana: *Türk Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Jurnalı*, – 2022 №3 – s. 53-63.

6. Çetin, Ş. *BM Genel Kurulu, Rusya'ya Ukrayna'dan hemen çekilme çağrısı yapan karar tasarısını kabul etti*: [Elektron resurs] / *Anadolu Agentliyi – Ankara*, 23.02.2023. – URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-genel-kurulu-rusyaya-ukraynadan-hemen-cekilme-cagrisi-yapan-karar-tasarisini-ka-bul-etti/2829599>

7. Çınar, H.Y. *Rusya-Ukrayna savaşının Türkiye-Ukrayna ilişkilerine izdüşümü: Fırsatlar ve krizler*// – İstanbul *Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Jurnalı*, – 2024 №1 – s. 17-28(22).

8. İlham Əliyevin Ukraynaya işgüzar səfəri: [Elektron resurs] / *Prezident.az* – Yanvar 14, 2022. URL: <https://president.az/az/articles/view/55265>

9. Kotenko, O. *Changer and Changes on the European Energy Market After the Ukrainian Crisis* // – Varşava: *East European Scientific Journal*, – 2021 №66 – s. 57-60.

10. Matsumotoa, K. *Historical energy security performance in EU countries* / K. Matsumotoa, M. Doumpos, K. Andriosopoulos // *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, – Amsterdam: – 2018. №82, – s. 1737-1748.

11. Oktav, Ö.Z. *Ukrayna Savaşı'nın Türkiye-Rusya ilişkilerine olası etkileri: Fırsatlar ve krizler*// – İstanbul: *Bilge Strateji Jurnalı*, – 2022 №13 – s. 17-22.

12. *Türkiye-Ukrayna İşbirliğı İçin Öncelikler ve Yenileşme Perspektifleri*: [Elektron resurs] / *Xəbər Mərkəzi – İyun 12, 2023*. URL: <https://www.qha.com.tr/gundem/ankara-da-turkiye-ukrayna-isbirli-igi-icin-ocelikler-ve-yenilesme-perspektifleri-konferansi-ve-resepsiyonu-482428>

13. *Ukrayna'nın Siyasi Görünümü*: [Elektron resurs] / *Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi* – May 19, 2022. URL: <https://www.mfa.gov.tr/ukrayna-siyasi-gorunu-mu.tr.mfa>

14. *Ukraynaya humanitar yardım göstərilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyinə vəsait ayrılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı*: [Elektron resurs] / *Prezident.az* – İyul 17, 2023. URL: <https://president.az/az/articles/view/60473>

XÜLASƏ

Rusiya-Ukrayna arasında olan müharibənin və onun doğurduğu nəticələrin ölkəmiz və region ölkələri üçün olan təsirlərinin tədqiq olunması əhəmiyyətli haldır. Xüsusilə Azərbaycan Respublikası və tarixi köklərlə bağlı olduğumuz Türkiyə Respublikasının bu müharibədə tutduğu mövqe və reallaşdırdıqları siyasi-iqtisadi strategiyaların təhlili vacibdir. Həmçinin müharibənin hansı səbəblərdən baş verməsi və müharibə dövründə həm iki ölkə arasında, həm də beynəlxalq müstəvidə baş verən hadisələri araşdırmaq önəmlidir. Bu müharibənin ölkəmiz üçün siyasi-iqtisadi, sosial, təhlükəsizlik, ticarət, beynəlxalq logistika və s. nöqteyi-nəzərdən necə təsir etdiyi təhlil olunmuşdur. Həmçinin BMT, NATO, Aİ və digər beynəlxalq təşkilatların bu hadisədə tutduğu mövqe və atdıqları addımlar öyrənilmişdir. Ukraynada baş verən tarixi proseslər və bu hadisələrdən yaranan nəticələr həm dünya, həm də ölkəmizin siyasi baxış bucağını və bu müharibədə hansı stratejiyanı apardığını göstərmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya-Ukrayna, müharibə, beynəlxalq.*

Gurbanov Rauf Rafail

Doctoral student of the Department of History of Slavic Countries, Baku State University
E-mail: qurbanovrauf7@gmail.com

POLITICAL STRATEGIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND TURKEY IN THE RUSSIA-UKRAINE WAR SUMMARY

It is important to study the effects of the war between Russia and Ukraine and the consequences of the war for our country and the countries of the region. In particular, it is important to analyze the position of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey in this war, and the political and economic strategies they implemented. It is also important to investigate the reasons for the war and the events that took place both between the two countries and at the international level during the war. Political-economic, social, security, trade, international logistics, etc. consequences of this war for our country. how it affects from the point of view was analyzed. Also, the position and steps taken by UN, NATO, EU and other international organizations in this incident were studied. The historical processes that took place in Ukraine and the results of these events have shown both the world and the political point of view of our

country and what strategy it is pursuing in this war.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Russia-Ukraine, war, international.*

Гурбанов Рауф Рафаил

Докторант кафедры истории Славянских стран Бакинского Государственного Университета

E-mail: qurbanovrauf7@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ТУРЦИИ РЕСПУБЛИКИ В РОССИЙСКО- УКРАИНСКОЙ ВОЙНЕ РЕЗЮМЕ

Важно изучить последствия войны между Россией и Украиной и последствия войны для нашей страны и стран региона. В частности, важно проанализировать позицию Азербайджанской Республики и Турецкой Республики в этой войне, а также реализованные ими политические и экономические стратегии. Также важно исследовать причины войны и события, произошедшие как между двумя странами, так и на международном уровне во время войны. Политико-экономические, социальные, безопасность, торговля, международная логистика и т.д. Было проанализировано последствия этой войны для нашей страны. Также изучена позиция и шаги, предпринятые ООН, НАТО, ЕС и другими международными организациями в связи с данным инцидентом. Исторические процессы, которые происходили на Украине, и результаты этих событий показали как миру, так и политическую точку зрения нашей страны и какую стратегию она проводит в этой войне.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Россия-Украина, война, интернациональная.*

ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜMÜZÜN BƏRPASI UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN CƏMİYYƏTDƏ İCTİMAİ-SİYASİ FƏALLIĞIN GÜCLƏNMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş

İkinci Qarabağ müharibəsindən artıq 4 il keçmişdir. Azərbaycan xalqı 30 illik işğal dövründə ərazimizin düşmən tapdağından azad ediləcəyinə inamını heç vaxt itirməmişdi. Bu inam, əlbəttə ki, dövlətimizin uğurlu siyasətinə, dövlət-xalq birliyinə əsaslandı.

Artıq tarixə qovuşmuş ATƏT-in Minsk Qrupunun apardığı danışıqlara sadıq qalmaqla və Ermənistanın bu prosesi imitasiya etməsini səbrlə müşahidə etməklə yanaşı, bu illər ərzində ordu quruculuğu ilə bağlı məsələlərin həlli diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ordu quruculuğu Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildən 2020-ci ilədək inkişaf siyasətinin xüsusi hədəflərindən biri idi. Bunun üçün güclü hərbi sənaye komplekslərinə malik olan dövlətlərdən ən müasir silah və hərbi texnika almaqla ordunun maddi və texnoloji bazası gücləndirildi.

44 günlük Vətən müharibəsinə qədər ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda mübarizənin əsas nəticələrindən biri cəmiyyətdə ictimai-siyasi fəallığın güclənməsi oldu.

Müharibənin əvvəli

Qeyd etməliyik ki, hələ müharibə ərəfəsində Azərbaycanın qələbəsi, tarixi ədaləti bərpa edəcəyi real düşüncə insanlarda, siyasətçilərdə heç bir şübhə doğurmurdu. Hətta əcnəbi mütəxəssislər də əmin idilər ki, Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün hərbi yol götürülsə, Ermənistan böyük itki ilə üzlaşəcək. Çünki Prezident, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev o qədər güclü ordu qurmağa nail olmuşdur ki, Ermənistan heç vaxt möhkəm təmələ söykənərək onun qarşısında dayanmağa ümid edə bilməzdi.

Erməni hərbiçilərinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından didərgin salmaqla yanaşı, xalqımızın iqtisadi və mədəni irsinə də ciddi ziyan vurdu. Bu müddət ərzində Ermənistan Azərbaycanın şəhər və kəndlərində infrastrukturunu tamamilə dağıdıb, ölkənin işğal olunmuş ərazilərini dəhşətli vəziyyətdə qoyub, Azərbaycana milyardlarla dollar dəyərində maddi ziyan vurub. İşğal zamanı iqtisadi və fiziki sərvətlərlə yanaşı, Azərbaycanın fərqli mədəniyyət abidələri də dağıdılıb.

Vətən müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva dəfələri bildirmişdi ki, biz hamımız döyüşçüyük və erməni yalanını ifşa etmək üçün bütün gücümüzü sərf etməliyik (10).

Ali Baş Komandanın sözlərinə desək, “Nəyi necə, nə vaxt etmək lazımdır, bunu mən bilirəm. Azərbaycan xalqı mənə inanır. Mən də bu inama arxalanaraq, bütün lazımı tədbirləri görürəm, ölkəmizi inamla idarə edirəm, bütün sahələrdə, o cümlədən hərbi quruculuq sahəsində” (5, s.233).

Aydın idi ki, xalqımızın münaqişəni diplomatik vasitələrlə aradan qaldırmaq cəhdləri nəticəsiz qaldıqda haqq-ədaləti bərpa etmək üçün yalnız bir yol qalırdı.

Bu azmış kimi, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində mövcud atəşkəs sazişini kobud şəkildə pozan Ermənistan hərbiçiləri cəbhə xəttinə yaxın Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının yaşayış məntəqələrini məqsədyönlü şəkildə artilleriya atəşinə tutaraq Azərbaycana qarşı yeni döyüş əməliyyatlarına başladılar. Nəticədə hərbiçilərdən əlavə 2-si uşaq olmaqla 11 mülki azərbaycanlı həlak oldu.

Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı Prezident İlham Əliyev düşmənin hərbi təxribatının qarşısını almaq və təcavüzünə son qoymaq üçün dərhal bütün cəbhə boyu əks-hücuma keçmək əmri verdi (1).

Azərbaycan Milli Ordusu 1990-cı illərin əvvəllərində Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan ordusunun zəbt etdiyi əraziləri geri almaq və Ermənistanın Azərbaycana hücumunu dayandırmaq üçün sentyabrın 27-də bütün cəbhə boyu əks-hücuma keçdi. Çoxdan gecikmiş tarixi ədaləti otuz ildən sonra 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi bərqərar etdi. Beləliklə, sentyabrın 27-də əzəli və tarixi ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi uğrunda 44 günlük döyüş - Vətən Müharibəsi, İkinci Qarabağ müharibəsi və “Dəmir yumruq” əməliyyatı başladı (14).

Erməni təcavüzünə cavab olaraq Milli Ordunun başladığı Vətən Müharibəsi nəticəsində 30 illik Qarabağ həsrətinə cəmi 44 gündə son qoyuldu. Vətənpərvər oğlanlarımızın ermənilərin hücumunu dəf etmələri, sonra isə düşməni sarsıdıcı zərbələr endirmək üçün əks-hücuma keçmələri xalqımızın qələbə əzmini nümayiş etdirdi. Bu dövrlərdə ordumuzun Ermənistan ordusuna qarşı apardığı müharibə milli şüurun, ordunun xalqla birliyinin simvolu oldu. Hə-

min gün hər kəs Vətənin sədaqətli davamçısı oldu. İllərin iztirabları birdən-birə yerini xoşbəxtliyə verdi. Ordumuzun uğurları bütün dünyaya sübut etdi ki, azərbaycanlılar qarşılıqlarına qoyduğu hər hansı məqsədi yerinə yetirməyə qadirdirlər.

Xalqımızın yüksək həmrəyliyinə nümayişi

Azərbaycan xalqı münaqişə zamanı inanılmaz həmrəylik nümayiş etdirərək, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yanında birləşdi. Vətən övladları torpaqlarımız üçün canlarından keçdilər. Bütün bunların mənası var idi və nəticədə Azərbaycan işğalçılara qalib gəldi və öz qədim ərazilərini geri aldı. 44 günlük Vətən müharibəsi möhtəşəm Azərbaycan Ordusunun qüdrətini nümayiş etdirərək xalqımızın qələbəsi ilə başa çatdı (14). Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşanın işğaldan azad edilməsindən dərhal sonra noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri tərəfindən münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyannamə imzalandı. Nəhayət, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və Ermənistan tabe olmaq məcburiyyətində qaldı (1).

Prezident İlham Əliyev Vətən müharibəsinin başlandığı günün sentyabrın 27-nin Azərbaycan Respublikasında müharibədə rəşadətli döyüşmüş, Azərbaycan bayrağını dalğalandıran əsgər və zabitlərimizə ehtiram əlaməti olaraq Azərbaycan Respublikasında Xatirə Günü kimi qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzaladı (2, s.1). Bu aksiya şəhidlərin ruhuna və onların əzizlərinə hədsiz ehtiramın əlamətidir.

Beynəlxalq aləm uşaqlardan böyüyə qədər bütün vətəndaşların prezidenti dəstəklədiyinin şahidi oldu, 44 günlük Vətən müharibəsində düşmənlə qalib gəlmək üçün birləşdi. Siyasi baxışından, dini inancından asılı olmayaraq, ölkəmizdə hamı bir araya gələrək vətən yolunda hər şeyi qurban verməyə hazır olduğunu göstərdi və nəticədə xalqımız möhtəşəm qələbə çaldı. Bütün bunlar, təbii ki, vətəndaşın öz borcunu dərk etdiyini və milli maraqlar uğrunda bir yumruq kimi birləşdiyini nümayiş etdirir.

Vətən müharibəsi Azərbaycan Milli Ordusunun hər bir üzvünün vətənin müdafiəsi yolunda canından keçməyə, onları məğlub etməyə nə qədər hazır olduğunu düşmənlə bir daha nümayiş etdirdi, bizim əsas istəklərimizi və duyğularımızı ortaya qoydu. Ordumuzun zəfər şücaəti elə bil xalqımıza qanad verirdi. Ermənistan silahlı birləşmələri qoşunlarımızın rəşadətli qarşısında baş əyilər, qondarma respublikanın vicdansız və hiyləgər rəhbərliyi öz təcavüzkar siyasətini etiraf etdi.

Öz iyrenc və bədxah əməlləri ilə diqqəti əsas

həqiqətlərdən yayındırmaq niyyətində olan hiyləgər düşmən ilahi həqiqəti anlamalı oldu. Ən önəmlisi odur ki, bu müharibə zamanı bütövlükdə ölkə öz lideri ətrafında birləşdi. Qorxmaz və mərd əsgərlərimiz qələbəyə doğru inamla irəliləyərək düşmənin hərbi hissələrini, istehkamlarını, ön xətdəki mövqelərini, döyüş texnikası və infrastrukturunu, canlı qüvvəsini, atəş nöqtələrini dərinliklərdə darmadağın etdikdən sonra işğal altında olan torpaqlarımızdakı strateji əhəmiyyətli yüksəklikləri və kəndlərimizi tez bir zamanda azad etməyə nail oldular. Bu xoşbəxtliyi vətəni müdafiə edərkən yaralanmış qazilərimizə və şəhidlərimizə borcluyuq. Bundan sonra baş verənlərin bir daha təkrarlanmaması üçün hər bir azərbaycanlı Vətənin daha da qüdrətlənməsi, əhalinin rifahı üçün əzmlə çalışmalıdır.

Tarixi qələbə xalqımız üçün ciddi sınağın nəticəsidir. Azərbaycan dövləti qalibdir; irəlidə zəfər qazanan ölkə həmişə qalib dövlət olacaq. 44 günlük Vətən müharibəsində Qələbə Günü Xeyrin Şər üzərində qələbəsi və tarixi ədalətin bərpası idi. Xalqın bir araya gəlib düşmənlə "dəmir yumruq" vürməsi tarixə həmişə həkk olunacaq. "Qarabağ Azərbaycandır!" devizi arxasında bir araya gələn xalqın şücaəti bütün dünyaya bizim qətiyyətimizi, həmrəyliyimizi, iradə gücümüzü göstərdi. Onlardan sonrakı nəsil üçün əbədi, yaddaqalan dastan yaratdıqlarına görə vətəninin müdafiəsində canlarından keçənlər heç vaxt unudulmayacaq.

10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyannamə Ermənistanın dünyaya boyun əydiyini və Azərbaycanın hərbi-siyasi uğurunu təqdim etdi (6, s.65).

Noyabrın 8-də, 28 illik həsrətdən sonra Qarabağın ürəyi Şuşanın rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilməsi İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın ən mühüm qələbələrindən biri oldu. "Tarixi Zəfərimizi 3 minə yaxın şəhidimizin qanı ilə, qazilərimizin və digər cəsur döyüşçülərimizin şücaətləri ilə qazandıq. Bu baxımdan Şuşanın işğaldan azad olduğu günün Zəfər Günü, İkinci Qarabağ müharibəsinin başlandığı 27 sentyabr tarixinin Anım Günü kimi təsis edilməsi təsadüfi deyil" (11, s.16).

Bütövlükdə, 44 günlük Vətən Müharibəsi bizim hər bir əsgərin vətəninə sevgimizi, bir-birimizlə məhribanlığımızı, həmrəyliyimizi nümayiş etdirdi. Millətimizi yad əsarətdən qurtarmaq üçün şəhərlərdən, rayonlarından, kəndlərdən, qəsəbələrindən ayağa qalxan hər bir vətən oğlu əlinə silah götürüb öz zəfər hekayəsini qələmə aldı.

Şəhidlik zirvəsinə torpaqlarımızı işğaldan müdafiə edən canlarından keçmiş oğullarımız çatmışdır. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev xalqa müraciətin-

də silahlı qüvvələrimizin müharibədə qələbə çalmasına verdiyi töhfəni ardıcıl olaraq vurğulamışdı; “Müharibə başa çatandan dərhal sonra gəlmişəm ki, sizə öz hörmətimi ifadə edirəm. Sizin valideynlərinizə öz təşəkkürümü bildirim ki, dövlət üçün belə qəhrəman övladlar yetişdiriblər. Birinci təbrik etdiyim insanlar sizsiniz və sizin simanızda bizim bütün qəhrəman döyüşçülərimizdir” (4).

2020-ci il artıq tarixi bir il kimi Azərbaycan xalqı üçün siyasət, diplomatiya və digər sahələrdə nailiyyətlər ili oldu. İlin ən əlamətdar nailiyyəti Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin komandanlığı ilə əldə etdiyimiz 44 günlük Vətən Müharibəsindəki möhtəşəm, tarixi qələbəmiz oldu.

Qələbənin tarixi əhəmiyyəti

Xalqımız Prezidentimizin bu mühüm qələbənin təmin edilməsində göstərdiyi qətiyyətdən son dərəcə sevinir və fəxr edir. Bu gün Azərbaycan Ordusunda müstəsna peşəkarlıqlarını, Vətənə xüsusi məhəbbətini bütün dünyaya nümayiş etdirmiş qəhrəman əsgərlər, çavuşlar, gizirlər, zabitlər, generallar var. Cəbrayıl, Hadrut, Füzuli, Zəngilan, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçında dalğalanan üçrəngli bayraq Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin müstəsna və məğlubedilməz liderlik qabiliyyətinin, o cümlədən ordumuzun sarsılmaz qüdrətinin bariz nümunəsidir. İşğalçı Ermənistanı tamamilə tabe olmağa məcbur etməklə Azərbaycan bütün Vətən müharibəsi boyu ərazi bütövlüyünü və tarixi ədaləti qorudu. Belə ki, 44 günlük münaqişədə əldə edilən möhtəşəm qələbə nəticəsində regionda yeni reallıqlar formalaşdı.

Prezident İlham Əliyev 2021-ci ilin fevralın 26-da həm yerli, həm də beynəlxalq media nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında jurnalistlərin bir sıra suallarını cavablandıraraq Vətən müharibəsində respublikamızın möhtəşəm qələbəsini şərtləndirən amillərə, bu qələbənin regionda gətirdiyi yeni reallıqlara, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xalqımızın həyata keçirəcəyi bərpa planına diqqət yetirmişdir (12, s.5).

Təkcə Azərbaycan xalqına yox, ümumən bəşəriyyətə təhlükə yaradan erməni faşizminin ifşası üçün yerinə yetirilməli vəzifələrə diqqəti yönəldən Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz təkcə öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməmişik, biz erməni faşizmini məhv etmişik. Biz bölgəmizi faşist ideologiyasından tam xilas etməsək də, onun böyük hissəsini məhv etmişik” (8, s.282).

44 günlük Zəfər müharibəsinin çox mühüm nəticələrindən biri də bu oldu ki, qələbəmiz cəmiyyətdəki vətəndaş həmrəyliyi həmişə olduğundan da çox,

yeni, daha yüksək səviyyəyə qaldırılmış oldu.

Müxtəlif ölkələrdən olan siyasətçilər, politoloqlar, ən qəribəsi isə, Ermənistanın himayədarları belə, etiraf edirlər ki, bu müharibə Azərbaycan vətəndaşlarının hamılıqla öz dövlət başçılarının ətrafında birləşmələrini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

“Dəmir yumruq” erməniləri və onların havadarlarını əzdi. Onlar bu dərsi hələ uzun müddət xatırlayacaqlar. “Bu gün orada başını qaldıran bəzi revanşist qüvvələr bilməlidirlər ki, “dəmir yumruq” yerindədir, lazım gələrsə, vura bilərik ki, bu, əbədi olaraq bitsin” (9).

Hərbi Qənimətlər Parkı hər birimizin qürur yeridir. Burada bir vacib məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il aprelin 12-də Bakıda Hərbi Qənimətlər Parkının açılışındakı nitqində tarixi qələbəmizin əhəmiyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm fikirlər səsləndirmişdir. Qeyd edək ki, Hərbi Qənimət Parkı qazanılan tarixi qələbənin nümayişi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada hər bir ziyarətçiyə təqdim olunan Vətən müharibəsinin gedişindən bəhs edən eksponatlar Azərbaycana qələbə gətirən döyüşləri yenidən yaşamağa geniş imkan yaradır.

Parkın açılışında çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Hərbi Qənimətlər Parkına gələn hər bir insan Ordumuzun, Silahlı Qüvvələrimizin gücünü görəcək, iradəmizi görəcək. Görəcək ki, bu Qələbəni əldə etmək nə qədər çətin idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan hərbiçiləri qəhrəmanlıq, peşəkarlıq, Vətən sevgisi göstərərək, bütün bu maneələri dəf edərək düşməni məğlub etdilər” (7, s.108-109).

İkinci Qarabağ müharibəsi göstərdi ki, gənclərimizə vətənpərvərlik hissənin aşılınması sahəsində də mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Təbii ki, ordu quruculuğunda, ordunun texnologiya ilə təminatında, döyüş şücaətində, peşəkarlıqda, şəxsi heyətin yaşayış şəraitində və ümumilikdə xidmət şəraitində təkmilləşdirmələr aparılmışdı. “Biz artıq Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin qanını aldıq və qisasımızı döyüş meydanında aldıq. Amma bununla bərabər, Ermənistan dərk etməlidir ki, Azərbaycan bundan sonra da güclənəcək və bu şübhəsizdir. O cümlədən, bizim hərbi gücümüz artacaq” (6, s.35).

Nəticə

Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixinin şanlı səhifəsidir. Düşməni sarsıdıcı zərbələr vurmaqla qələbə qazanan Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, Ermənistan ordusunun məğlubedilməzliyi haqqında mifləri dağıtdı. İşğal olunmuş ərazilər azad

edildikdən sonra bütün dünya ermənilərin vəhşi təbiətinə bir daha əmin oldu.

Qeyd edək ki, bütövlükdə türk dünyası bizim qələbəmizlə fəxr edir. Bizim tərəfimizdən regionda yeni bir reallıq quruldu. Bu gün hər kəs nəzərə almalıdır ki, Azərbaycan öz zəfəri ilə müsəlman dövlətlərinin məruz qaldığı ixtişaşlar, vətəndaş qarşıdurmaları və başqa bu kimi əksər vaxt xaricdən olan təsirlər nəticəsində məruz qaldığı xoşagəlməz hallar qarşısında aciz qalmaları barədə global təsəvvürləri dağıtdı.

Şübhəsiz ki, bu qələbənin qazanılmasında Azərbaycanın igid və cəsur əsgər və zabitlərinin mühüm rolu olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, bütün Azərbaycan əhalisi Vətənin müdafiəsində canlarından keçmiş bütün şəhidlərimizə və torpaqlarımızın xilaskarı olan bu şəxsiyyətlərə hər zaman minnətdar olacaqlar. Bu möhtəşəm tarixi nailiyyəti yaradanlar xalqımız tərəfindən həmişə xatırlanacaq və əziz tutulacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aliyev, Yusif 44 günlük Vətən müharibəsi Şanlı tariximizdir. [Elektron resurs] / URL: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=22165>

2. Azərbaycan Respublikasında Anım Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Azərbaycan. – 2020, - 02 dekabr. – s.1.

3. Baxşəliyev, Rəşad. Azərbaycan. - 2022. - 1 iyul. - s.1;7.

4. "Bu tarixi Qələbəmizi hüquqi müstəvidə, siyasi müstəvidə daha da möhkəmləndirəcəyik" [Elektron resurs] / URL: // <https://www.e-huquq.az/az/news/siyaset/20892.html>

5. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz altıncı kitab. oktyabr 2020 - noyabr 2021 / İ. Əliyev. - Bakı: Azər nəşr; - 2021. - 392 s.

6. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz on üçüncü kitab. iyun 2021 - avqust 2021 / İ. Əliyev. - Bakı: Azər nəşr; - 2021. - 392 s.

7. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz on dördüncü kitab. mart 2021 - may 2021 / İ. Əliyev. - Bakı: Azər nəşr; - 2021. - 392 s.

8. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz on beşinci kitab. oktyabr 2021 - noyabr 2021 / İ. Əliyev. - Bakı: Azər nəşr; - 2021. - 392 s.

9. Ermənistandakı revanşist qüvvələr unutmazın ki, "Dəmir Yumruq" yerindədir. [Elektron resurs] / URL: // https://www.yeniazərbaycan.com/YAPxeber_e71467_az.html

10. Mehriban Əliyeva: "Biz hamımız erməni yalanını ifşa etmək üçün maksimum səy göstərməyə borclu olan əsgərlərik" [Elektron resurs] / URL: // <https://>

report.az/qarabag/mehriban-eliyeva-bizim-her-birimiz-boyuk-qelebe-anini-yaxinlasdirmaq-ucun-elimizden-geleni-etmeye-borcluyuq/

11. Məlikli, Günel. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanı yeni zirvələrə aparır // Xalq qəzeti 2021. - 25 dekabr. - s.16.

12. Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu / Buraxılış № 30 (I hissə). Bakı: 2022, 204 s.

13. Süleymanov, Vasif. Tarixi zəfərimiz qürur mənbəyimizdir // Respublika. – 2021, - 11 mart. – s.5.

14. 6 iyun Silahlı Qüvvələr Günüdür. 26 İyun 2021. // [Elektron resurs] / URL: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=16522&lang=>

Aysel Şamilova

Ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda mübarizənin cəmiyyətdə ictimai-siyasi fəallığın güclənməsində əhəmiyyəti

XÜLASƏ

27 sentyabr 2020-ci il tarixində mövcud atəşkəs sazişini kobud şəkildə pozan Ermənistan hərbiçiləri cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrini məqsədyönlü şəkildə artilleriya atəşinə tutaraq Azərbaycana qarşı yeni döyüş əməliyyatlarına başladılar. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan ordusunun zəbt etdiyi əraziləri geri almaq və Ermənistanın Azərbaycana hücumunu dayandırmaq üçün sentyabrın 27-də bütün cəbhə boyu əks hücumla başlandı. Çoxdan gecikmiş tarixi ədaləti otuz ildən sonra 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi bərqərar etdi.

Azərbaycan xalqı münəqişə zamanı inanılmaz bərabərlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin yanında birləşdi. Vətən övladları torpaqlarımız üçün canlarından keçdilər. Bütün bunların mənası var idi və nəticədə Azərbaycan işğalçılara qalib gəldi və öz qədim ərazilərini geri aldı.

Vətən Müharibəsi Azərbaycan Milli Ordusunun hər bir üzvünün vətənin müdafiəsi yolunda canından keçməyə, onları məğlub etməyə nə qədər hazır olduğunu düşməyə bir daha nümayiş etdirdi, bizim əsas istəklərimizi və duyğularımızı ortaya qoydu.

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, vətənpərvər, həmrəylik, birlik, üçtərəfli bəyannamə, qələbə.

Айсель Шамилова

**Значение борьбы за восстановление нашей
территориальной целостности в усилении
общественно-политической активности**

**общества
РЕЗЮМЕ**

27 сентября 2020 года армянские военные, грубо нарушившие действующее соглашение о прекращении огня, начали новые военные операции против Азербайджана, обстреляв артиллерийским огнем жилые районы вблизи линии фронта. 27 сентября по всему фронту было начато контрнаступление с целью отбить территории, оккупированные армянской армией в ходе Первой Карабахской войны, и остановить нападение Армении на Азербайджан. Давно отсроченная историческая справедливость была установлена Второй Карабахской войной, продолжавшейся более тридцати лет.

Народ Азербайджана проявил невероятное равенство и солидарность во время конфликта и объединился под руководством Главнокомандующего, Президента Ильхама Алиева. Дети Родины погибли за нашу землю. Все это имело смысл, и в результате Азербайджан разгромил захватчиков и вернул себе свои древние территории.

Отечественная война еще раз продемонстрировала врагу, насколько каждый член Азербайджанской Национальной Армии готов умереть за защиту Родины, победить его, и выявила наши главные желания и эмоции.

Ключевые слова: *Карабах, война, патриотизм, солидарность, единство, трехсторонняя декларация, победа.*

Aysel Shamilova

**The importance of the struggle to restore
our territorial integrity is in strengthening the
socio-political activity of society**

SUMMARY

On September 27, 2020, the Armenian military, in gross violation of the current ceasefire agreement, launched new military operations against Azerbaijan, shelling residential areas near the front line with artillery fire. On September 27, a counteroffensive was launched along the entire front to recapture the territories occupied by the Armenian army during the First Karabakh War and stop Armenia's attack on Azerbaijan. Long-delayed historical justice was es-

tablished by the Second Karabakh War, which lasted more than thirty years.

The people of Azerbaijan showed incredible equality and solidarity during the conflict and united under the leadership of the Commander-in-Chief, President Ilham Aliyev. The children of the Motherland died for our land. All this made sense, and as a result, Azerbaijan defeated the invaders and regained its ancient territories.

The Patriotic War once again demonstrated to the enemy how every member of the Azerbaijan National Army is ready to die for the defense of the Motherland, to defeat it, and revealed our deepest desires and emotions.

Keywords: *Karabakh, war, patriotism, solidarity, unity, tripartite declaration, victory.*

NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASI-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ “OSMANLI-İRAN-RUS İLİŞKİLERİNƏ AİT İKİ KAYNAK” ƏSƏRİ MƏNBƏ KİMİ

SƏBİNƏ ALIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin

Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının əyani doktorantı

E-mail: sabinalyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-3120-2830>

Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bir-birini əvəz edən türk dövlətləri Ağqoyunlular, Səfəvilər və daha sonra Əfşarlar dinc qonşuluq münasibətlərindən çox savaqları ilə tarix səhifələrinə yazılmışlar. İki müsəlman türk dövlətlərinin müharibələrin sonunda isə qalib tərəf Avropa, yəni xristian dövlətləri olmuşdur. Çünki onlar Osmanlının Qafqazda başının qarışmasını Avropadan uzaq durmasını istəyirdilər. Türkiyə tarixşünaslığına baxdığımız zaman Nadir şah Əfşar Osmanlı münasibətləri ilə əlaqəli nə qədər əsərlər yazılmışdır. Lakin əsərlərin ən mənfi tərəfi Nadir şah Əfşarın İran hökmdarı, yaratdığı Əfşar imperiyasının isə İran dövləti adlandırılmasıdır. Çox nadir hallarda türk müəlliflər Səfəvilər və ya Əfşarlar haqqında türk dövləti, hökmdarları ilə bağlı isə türk hökmdar deyə bəhs edirlər.

Nadir şah Əfşar imperiyası-Osmanlı müharibələrindən bəhs edən əsərlər sırasında 2012-ci ildə Mehmet Yaşar Ertaş tərəfindən nəşrə hazırlanan Sırrı Efendinin “Risaletüt-Tarihi Nadir Şah”, Abdurrahman Ateş “Nadir şah döneminde Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720-1747)”, Yılmaz Karadeniz “İran tarihi (1700-1925)”, Uğur Kurtaran “Yeni Kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747)”, Adnan Adıgüzel və Alper Yıldırım “I. Mahmud dönemi (1730-1754) Osmanlı-İran ilişkileri” kimi əsərlərin adlarını çəkə bilərik. Hər bir əsərin adından da görüldüyü kimi Səfəvilər və Əfşarlar dövləti İran dövləti adlandırılır.

Nadir şah Əfşar imperiyası-Osmanlı müharibələrindən bəhs edən mühüm mənbələrdən biri də “Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak” adlı əsərdir. Əsər iki mənbənin türk dilinə tərcüməsini ehtiva edir. Bunlardan biri “I. Petros di Sarkis Gilantezin Kronolojisi” başlığı altında, ikincisi isə “Nadir Şah Devrine ait bir anonim Kronoloji” başlığı altında verilmişdir. İki mənbənin tərcüməsindən ibarət olan bu əsər 1974-cü ildə İstanbulda Ədəbiyyat fakültəsinin mətbəəsi tərəfindən çap edilmişdir. Bəhs olunan əsər XVIII əsrin ilk yarısında Azərbaycan Səfəvi imperiyasının düşdüyü çətin durumu, Əfqan

işğallarını, Səfəvi sülaləsinin sona çatmasını, Əfşarlar-Osmanlı-Rusiya münasibətlərinə dair iki ermənicə mənbənin birləşdirilməsini əhatə edir.

Əsərin birinci hissəsini təşkil edən Gilantezin xronologiyası 1863-cü ildə Tiflisdə çıxan ermənicə Grand məcmuəsində nəşr edilmiş, 1870-ci ildə isə K.Patkanov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Kitabın ikinci bölümü Venesiyada Mixitarist Monastrında yerləşən və mikrofilmə çıxarılan ermənicə bir yazarın tərcüməsidir. Müəllifi naməlum olan bu əsər 150 səhifədən ibarət olub, 1731-1736-cı illəri əhatə edir. Bu əsər də Əfqan işğalı, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətdən getməsi, Şah Təhmasibin və Nadirin zamanında Osmanlı-İran (Əfşarlar) münasibətlərindən və hərblərindən bəhs edir. Əsərin müəllifləri türk deyil, ermənidir, lakin bəhs olunan əsər Türkiyədə çap edilib dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Kitabın ikinci hissəsini əhatə edən “Nadir şah devrine ait anonim kronoloji”nin “Şah Tahmaspın Afqanların önündən kaçması Mitzkhetin Osmanlılar tərəfindən zaptı” yarımbaşlığında müəllif yazır: “Əfqanıstan sultanı Mahmudun 1721-ci ildə İran şahı Hüseynə qarşı həyata keçirdiyi hərbi yürüşdə paytaxt Şoşun (İsfahanın-red) zəbt edilməsindən və şahın öldürülməsindən sonra İran məmləkəti böyük bir sarsıntı içində çalxalanırdı. Şah hakimiyyətinin devrilməsindən sonra əyalət hakimləri bir-birinə qarşı çıxaraq məmləkəti xarabaya çevirdilər. Mühüm bir qismi İran hakimiyyəti altında olan erməni milləti də həyata keçirilən bir çox qəddarlıqların nəticəsində ən ağır məhrumiyətlərə düçar oldular. Bir sözlə, xalq bir-biri ilə savaşan əyalət bəylərinin zərbələri və aqlıq fəlakətindən başqa qonşu ərəblərin ləzgi-tatar sürülərinin basqınlarına məruz qaldı” [6, s.53]. Əsərin ilk cümlələrindən görüldüyü kimi müəllif Səfəvi hakimiyyətindən sonra imperiyanın tənəzzülə məruz qaldığını etiraf etməklə yanaşı, erməni təəssübkeşliyi cildinə girərək, onların zülm və qəddarlıqla qarşılaşdıqlarını qeyd edir.

Sultan Hüseynin 18 yaşında olan oğlu II Təhmasibin əfqanlılara qarşı mübarizəsini müəllif belə şərh edir: “Öldürülən qardaşlarının aqibətindən xi-

las olan şahın Təhmasib adlı oğlu Əfqan sultanına qarşı döyüşərək İsfahanı və atasının taxtını xilas etmək üçün əsgər topladı. O, 33 minlik ordunu Faridun adlı bir komandirin əmrinə verərək Əfqan sultanına qarşı, özü isə Təbrizə doğru irəlilədi. Ordu Həmədana gəlib çatdığı vaxt əsgərlərin sayı 55 min nəfərə yüksəldi. Ordu buradan hərəkət edib İsfahan yaxınlığında qərargah qurdu” [6, s.55].

Anonim müəllif İrəvan ətrafında II Təhmasibin Osmanlı qoşunları ilə qarşılaşdığını, şəhərin Osmanlı qoşunları tərəfindən zəbt edildiyini təsvir edərək yazır ki, 1723-cü ilin dekabr ayında Osmanlı qoşunları Mitsxeti işğal etdilər. Elə bu vaxt Əfqan sultanının İsfahanı zəbt etməsi xəbəri yayıldı. Sarı Mustafa Paşa yaranmış vəziyyəti Sultan Əhmədə bildirərək Əfqan dəstələrinin İrəvana yürüş edəcəyini dedi. Buna görə də Padşah Köprülü ləqəbini daşıyan Abdullah Paşanı dərhal sərdar təyin edərək 75 min əsgərlə İrəvana göndərdi. Ərzurum şəhərinə gələn Abdullah Paşa qış mövsümü olduğundan bir ay orada qaldı və mart ayında oradan hərəkət edərək Arpaçay deyilən ərazidə qərargah qurdu. Türk komandanlarının İrəvan yaxınlığına gəldikləri xəbərini alan İrəvan xanı (çox güman ki, İrəvan hakimi – S.A.) Mihralı 12 min əsgərlə onlara qarşı çıxdı. Toqquşmada hər iki tərəfdən xeyli sayda insan yaralandı və öldürüldü. Osmanlılar 11 mindən çox iranlı əsgəri məhv etdilər, qalanları isə qaçaraq canlarını xilas edə bildi [6, s.56-57]. Müəllif daha sonra yazır: “İrəvan qalasının sülh yolu ilə təslim edilməsi üçün əvvəlcə Abdullah Paşa elçi göndərdi. Şəhərin mühafizəçisi Mehralı xan şəhərin təslim edilməsinə səlahiyyətinin çatmadığı cavabını verincə Osmanlı qoşunları şəhəri top atəşinə tutdular. Mehralı xan iranlılara savaşımaq əmri verdi. Şəhərin dirənişini, ordusunun azaldığını gören Abdullah Paşa hücumu dayandırdı və Padşaha xəbər göndərdi... Osmanlı qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsini davam etdirərkən, Şah Təhmasib Xorasandan 6 min əsgərlə hərəkətə keçdi. O, bu qədər əsgərlə İrəvanın müdafiəsinə gəlməyə qorxurdu. İrəvan şəhəri 31 avqust 1724-cü ildə işğal edildi və Osmanlı ordusu noyabr ayına kimi orada qaldı” [6, s.59-65]. Müəllif bundan sonra Osmanlı qoşunlarının bir-birinin ardınca Həmədan, Təbriz şəhərlərini işğal etdiyini yazır.

Nadir Qulu xanın siyasi tarix səhnəsinə çıxması, onu qəhrəmanlığını, Osmanlı ilə toqquşmalarda qazandığı qələbələrini müəllif “Şah Təhmasibin Nadir Qulu xanın yardımı ilə İsfahanı zəbt edərək atasının

taxtına oturması” yarımbaşlığında işıqlandırır. Anonim müəllif yazır: “Şah Hüseyin oğlu şah Təhmasib əfqanlar tərəfindən zəbt edilmiş atasının taxtını geri almağa cəhd etdi. Elə bu məqsədlə də o, bir-birindən ayrı düşmüş bəylərə xəbər göndərdi. Lakin onlar bu təşəbbüsə qoşulmadı. Bununla belə, bir neçə il sonra Şah Təhmasib Təhmasib Qulu xan (Nadir – S.A) adını daşıyan ağıllı və cəsur sərkərdə olan bir sərdarın vasitəsilə bu işin öhdəsindən gəldi. Təhmasib Qulunun şöhrətini eşindən Şah Təhmasib 1728-ci ildə onu yanına çağıraraq əsgərlərinə baş komandan təyin etdi. Təhmasib Qulu xan: “Əmrinizi bir xahişimin yerinə yetirilməsi şərti ilə qəbul edirəm. Xahişim isə budur ki, dövlət işlərinə mənə tam səlahiyyət verəcək, sən yalnız taxtını şərafətlə qoruyub hər bəylərinə qarışmayacaq və hər şeyi mənim ixtiyarına verəcəksən” dedi. Təhmasib Qulu xanın sədaqətinə inanmış şah Təhmasib buna razı oldu [6, s.74].

Anonim müəllif Nadir şahın bundan sonra yüksəldiyini şərh edərək yazır: “Təhmasib Qulu əsgərlərini təmin etdi, itaət etməyən bəylərə qarşı mübarizəyə başladı. O, İsfahana qədər gələrək şəhərin yaxınlığında bir qərargah qurdu. Bunu xəbər alan Sultan Əşrəf bir çox əsgərlə onun qarşısına çıxdı. Lakin günlərlə davam edən savaşda məğlub olub geri çəkildilər. Beləliklə, İsfahan zəbt edildi və Şah Təhmasib atasının taxtına çıxdı” [6, s.75].

Müəllif daha sonra yazır: “Ordusu ilə irəliləyən Təhmasib Qulu xan Şiraza gəldi, lakin şəhərə girməyib kənardə qərargah qurdu. Təhmasib Qulu xanın gəldiyini bilən əfqanlar şəhərdən çıxdılar və şiddətli döyüş oldu. Əfqanlar məğlub olub qaçdılar. Təhmasib Qulu xan Şiraza aid işlərini bitirdikdən sonra bir çox əfqanın yerləşdiyi Yəzd üzərinə yürüş etdi. Əfqanlarla birlikdə Yəzd şəhərində olan Timur adlı bir Osmanlı paşası Təhmasib Qulu xanın gəldiyini eşidib əfqanlardan uzaqlaşdı. Şirazdan hərəkətə keçən Təhmasib Qulu xan Əfqanlarla toqquşdu və onların çoxunu qılıncdan keçirdi. Bu savaşdan yalnız qaça bilənlər xilas oldu. Təhmasib Qulu xan iyirmi dörd gün Yəzd şəhərində qaldıqdan sonra İsfahana döndü” [6, s.75].

Bu zəfərlərdən sonra Nadir Qulu xanın Osmanlı qoşunları ilə müharibəyə hazır olduğunu qeyd edən müəllif yazır: “O, Şah Təhmasibin yanına gedib Osmanlılara qarşı savaşımaq niyyətini bildirdi. Lakin Şah Təhmasib müharibə istəmədiyini bildirərək, bir az səbr etməsini, Osmanlı tərəfinə məktub yazdığını və hələ bir cavab verilmədiyini söylədi. Şah Təhma-

sibin Osmanlı sultanına göndərdiyi məktubda əfqan işğalları zamanı zəbt edilmiş İran torpaqlarının geri qaytarılması tələb edilirdi” [6, s.76].

Anonim müəllif yazır ki, Şah Təhmasib Osmanlı Paşasından işğal edilmiş əraziləri geri qaytarmasını tələb etdiyi vaxt Həmədanda olan Əbdürrəhman Paşa Təhmasib Qulu xanın Həmədana qarşı yürüşə başlamaq niyyətini bilib sultan Əhmədi xəbərdar etdi. Sultan Əhmədin verdiyi cavabda müqavimətə hazır olması, ona əlavə olaraq Muş bölgəsindən toplanmış qoşunla kömək ediləcəyini bildirilirdi [6, s.77].

Şah Təhmasibin Osmanlı ilə münasibətləri dinc yolla həll etmək niyyəti olduğunu qeyd edən anonim müəllif yazır ki, Osmanlı padşahı İran (Səfəvi – S.A) elçisi gəldikdən sonra onu həbs etdirdi və hərbi hazırlıqları bitənədək cavabı vermədi. Həmədan paşası Əbdürrəhman paşa padşaha təkrar müraciət edib İran ordusuna qarşı əsgərlərinin kifayət etmədiyini bildirdi. Bunu nəzərə alan padşah Urfa paşasına Həmədana əsgər göndərmək əmri verdi. Urfa paşası kürdlərdən topladığı 7 min nəfərlik ordunu Həmədana göndərdi. Bu əsgərlər Həmədana gələrkən Əbdürrəhman Paşa onlara Nəhavənd adlı yerdə dayanmaq əmri verdi. Osmanlı padşahının elçini həbs etdiyini bilən Təhmasib Qulu xan Osmanlı dövlətinin sülhdən imtina etdiyinə əmin olub Nəhavəndə yaxın olan Ulukerdə gəldi. 29 gün burada qalan Təhmasib Qulu xan Əbdürrəhman Paşaya xəbər göndərərək əfqan yürüşləri zamanı ələ keçirdikləri Həmədan şəhərini sülhlə geri verilməsini tələb etdi. Əbdürrəhman paşa 10 gün səbr etməsini söylədi. Onun cavabının səbəbi Osmanlı sultanından sonra ikinci şəxs olan Əli Paşaya gizli məktub yazması idi ki, Əli Paşa da Təhmasib Qulu xanı bir müddət dayandıрмаq istəyi idi [6, s.78].

Müəllifin qeydlərindən məlum olur ki, Əbdürrəhman Paşanın çağırışı ilə ona Teymur paşanın rəhbərliyi ilə 6 minlik qoşun köməyə gəlsə də, bunun heç bir faydası olmadı. Təhmasib Qulu xanın 12 minlik əsgəri hissələri 3 saat ərzində Osmanlı qoşunlarını darmadağın edib Həmədan şəhərinə daxil oldu. Əbdürrəhman Paşa hərəmini, oğul və qızlarını götürüb 45 nəfərlik əsgəri heyəti ilə Həmədandan uzaqlaşdı. Təhmasib Qulu xan Həmədanın tərk edildiyini görüb şəhərə daxil oldu. Şəhərdə qalan Osmanlı qoşunlarını öldürdü [6, s.79].

Muğan qurultayına qədər Nadir şah Əfşarın ordu komandanı kimi Osmanlı dövləti üzərində böyük hərbi üstünlüklər qazandığını və bunu onun bacarıqlı və cəsarətli sərkərdə keyfiyyəti ilə izah edən anonim tarixçi daha sonra yazır: “Qulu (Nadir xan – S.A) bir aya qədər Həmədanda qaldıqdan sonra Sunuş şəhərini zəbt etmək üçün 15 minlik əsgəri qüvvə ilə hücum etdi. Şəhəri ələ keçirən Nadir Qulu xan oradan Təbriz üzərinə yürüş etdi. Nadir Qulu xan Təbrizə altı gün məsafədə qərargah qurub, orada 3 gün qaldı. Osmanlı qoşunları ilə qarşılaşmada Nadir Qulu xanın 18 minlik əsgəri döyüş meydanına çıxdı. Osmanlıların çoxu əsir düşdü, Teymur İrəvana doğru qaçdı. Təbrizi zəbt edən Nadir Qulu xan şəhərdə ələ keçən Osmanlı dəstələrini qılıncdan keçirdi” [6, s.81].

Maraqlıdır ki, müəllif Əfşarlarla-Osmanlılar arasında baş verən müharibələri şərh edərkən, döyüşlərin tarixi haqqında heç bir məlumat vermir.

Anonim müəllif bəhs olunan əsərinin “Qulu xan Şahı endirib hakimiyyəti əlinə alır” adlı yarım-başlığında yazır: “Şah Təhmasibin Osmanlılardan qorxaraq Həmədanı güzəştə getdiyini bilən Təhmasib Qulu xan son dərəcə hiddətləndi və hakimiyyəti olduğu kimi əlinə alıb şahı həbs etmək üçün bir plan qurdu. Təhmasib Qulu xan Şah Təhmasibin qorxaq və düşüncəsiz bir adam olduğunu və etdiklərinin məmləkətin ziyanına olduğunu bilib ordu ilə bərabər İsfahana hərəkət etdi. 48 min atlı və 6 min piyada əsgərin başına keçən Təhmasib Qulu xan Xorasandan hərəkət edərək İsfahana gəldi, lakin şəhərə daxil olmayıb bir az kənarda, Arşavabad deyilən ərazidə qərargah qurdu. Elə bu vaxt şahın adamları onu xəbərdar edib, Təhmasib Qulu xanın yaxşı niyyətlə gəlmədiyini xəbərini verdilər. Ancaq şah buna inanmayıb, əvvəlcə tərəddüd etdi. Bir neçə gündən sonra 54 min nəfərlik qoşun toplayıb şəhəri müdafiə etməyə hazır dayandı. Bunu görən Nadir Qulu xan atından enərək tabeliyindəki bir neçə atlı piyada ilə gəlib şahın hüzurunda baş əydi və qarşısında səcdə edərək dedi: “Möhtərəm şah həzrətləri, niyə belə açıq havada dayanmışınız? Olmaya haqqımda sizə yalan məlumatlar verilib və mənim sədaqətimdən şübhəmi edirsiniz? Bir daha əmin olun ki, bunlar düşmənlərin mənə qarşı iftiralarıdır. Belə ki, əvvəlki dövrdə rəhbərimə necə sədaqətli idimsə, indi də həmin sədaqətin arxasında dayanmışam, əmrlərinizi icra etməyə hər an hazırım” [6, s.87]. Müəllif yazır ki, Nadir Qulu xan belə şirin sözlərlə şahı şəhərə dönməyə razı sala bildi. Beləliklə, Nadir Qulu xan artıq söz sahibinə çevrilmişdi.

Nadir Qulu xan Şahı Xorasana göndərdikdən sonra özü İsfahanda oturub dövləti idarə etməyə başladı.

Bir neçə gündən sonra bütün zabit və komandirləri hüzuruna çağıraraq dedi: “Sizi nə üçün çağırdığımı bilirsinizmi? Bilmirik, fəqət rəhbərimizin bütün əmrlərinə hazırıq” cavabını verdilər. Bundan sonra Nadir Qulu xan: “Sizi çağırmağımın səbəbi budur ki, Xorasana yolladığım şahın oğlunu taxta çıxacağam. İran (Səfəvi – S.A) dövlətinin pullarını onun adına kəsin, bütün dövlət işləri onun adına edilsin, onun adına savaşıq, bir sözlə onun ulduzu çox parlaqdır. Sərxoş və ağılsız bir adam olan atası şah Təhmasib məmləkəti idarə və müdafiə etməkdə acizdir. Ona görə də onu Xorasana yolladım” [6, s.87].

Məlumatlardan görüldüyü kimi Nadir xan faktiki olaraq Şah Təhmasibi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq onun altı aylıq oğlunu hakimiyyətə gətirib, atasının yerinə şah elan etdisə də, faktiki olaraq hakimiyyəti özü əlində cəmləşdirdi.

Anonim müəllif Nadir Qulu xan-Osmanlı müharibələrini “Bağdada qarşı yürüş”, “Bağdad mühasirəsi” başlıqları altında qeyd edərək yazır: “Təhmasib Qulu xan 6 gün Qazovda qaldıqdan sonra Bağdad yolunu tutdu. O, əvvəlcə Bağdad üzərinə yürümək niyyətində idi, sonra fikrini dəyişərək Kərkük üzərinə yürüş etdi. Təhmasib Qulu xanın dəyişik istiqamətlərdə yürüş etməkdə məqsədi Osmanlı qoşunlarını savaşa təhrik etmək idi. Bir neçə gündən sonra Təhmasib Qulu xan Bağdada qarşı yürüş etdi. Bağdadı mühasirəyə alan Təhmasib Qulu xan əlli beş gün şəhəri mühasirədə saxladı. Şəhərin mühasirəsi 9 ay davam etdikdən sonra Osmanlı padşahı Sultan Mahmud Topal Osman Paşanı 250 minlik əsgərlə Qulu xana qarşı göndərdi. Bundan xəbər tutan Nadir Qulu xan Əhməd Paşaya qalanı təslim etmək üçün sülh təklif etdi. Əhməd Paşa qalanı niyə istəyirsən? Osmanlı əsgərləri ilə döyüş və qalanı al” cavabı verərək sülh təklifindən imtina etdi [6, s.92-93]. Məlumat üçün qeyd edək ki, Nadir şah hələ taxta çıxmamışdan öncə, 1732-1733-cü illərdə birinci Bağdad yürüşünə çıxaraq, Osmanlı orduları ilə qarşılaşmışdı. Bu döyüşlərin gedişində əvvəlcə Nadir Qulu xan məğlub olub geri çəkilsə də, 1733-cü il Dücüm, sonra isə Kərkük müharibəsində Osmanlı qoşunlarının müqavimətini qıraraq Bağdad üzərində əhəmiyyətli üstünlük qazanmışdı.

Nadir şah Əfşarın Osmanlı üzərində növbəti qələbəsini müəllif “İrəvan, Gəncə, Şirvan və Şamaxının zəbt edilməsi” başlığı altında vermişdir. Müəllif Nadirin Osmanlı üzərində yenidən qələbə çalaraq ərazi bütövlüyünə doğru uğurlu addım atdığını yazır:

“Qulu xan Moskva elçilərini yola saldıqdan sonra ordusu ilə bərabər İrəvan yaylağına gəldi. İrəvanın sahibi olan Osmanlılar döyüşə girməyib geri çəkildilər. Nadir buradan ordusu ilə Gəncəyə doğru yollandı. Təhmasib Qulu xan Gəncədən sonra Şamaxı, Şirvan üzərinə yürüş edərək bu şəhərləri zəbt etdi” [6, s.100-101]. Qeyd edək ki, Nadir şah Əfşarın İrəvan, Gəncə, Şamaxı yürüşləri 1734-cü ilə təsadüf edir. Bununla da, Nadir şah Əfşar təkcə rusları Xəzərsahili torpaqlardan deyil, həm Osmanlı qoşunlarını Azərbaycan hüdudlarından kənarlaşdıra bildi.

Anonim müəllif əsərinin sonuncu hissəsində Nadir Qulu xanın taxta çıxması, Osmanlı imperiyası ilə əldə edilən sülhdən bəhs edərək yazır: “Osmanlılar padşahları Sultan Əhmədə qarşı üsyan edib taxtdan saldıqdan sonra Sultan Mahmud taxta çıxdı. Yeni Padşah Köprülü Abdulla Paşanı sərdar təyin edərək 300 min nəfərlik əsgərlə İrana qarşı göndərdi. Abdulla Paşanın Qarsa gəldiyini xəbər alan Təhmasib Qulu xan hazırladığı 53 min nəfərlik zirehli süvari və 12 min nəfərlik piyada qoşunla İrəvandan Eçmiədzinə qədər olan sahəni tutdu. Baş verən toqquşmada Osmanlılar məğlub oldular və Təhmasib Qulu xan qaçanları Mankerdə və Həsənqalaya kimi qovladı. Abdulla Paşa ələ keçirilib Təhmasib Qulu xanın yanına gətirildi. Xan onun öldürülməsini və məzarı üzərində hadisəni əks etdirən bir türbə qoyulmasını əmr etdi. İrana dönən Təhmasib Qulu xan İsfahana getməyib Damğa deyilən yerdə dayandı və orada qərargah qurdu. Xan bütün iranlı ümərə və ətrafını oraya çağıraraq, hamısı oraya toplandıqdan sonra onlar xitabən: “Sizi çağırmağımın səbəbi budur. Uzun illərdən bəri sizin üçün qılıncı qaldırdım, düşmənləriniz olan əfqanları, Osmanlıları və rusları qovdum, İrana aid bütün yerləri onların işğalından xilas etdim. İndi isə sizə bir hökmdarınızı taxta çıxarmaq vəzifəsi qalır” [6, s.105]. Buna etiraz edənlər olsa da, günlərcə davam edən şənliklərdən sonra Nadir Qulu xanı taxta çıxardılar [6, s.106].

Beləliklə, “Osmanlı-İran-Rus əlaqələrinə ait iki kaynak” əsərinin qısa məzmunundan da görüldüyü kimi anonim müəllif Nadir şah dövrü ilə bir çox hallarda dolğun məlumatlar versə də, demək olar ki, tarixləri göstərmir, təsvirçiliklə kifayətlənməli olur. Əsərdə Nadir xan əksəriyyətlə Qulu xan adlandırılmışdır. Müəllif digər əksər türk müəllifləri kimi Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyətini, imperiyanın uğurlarını İran adı altında verir, bir çox yerdə isə erməni təəssübkeşliyindən çıxış edir. Ümumilikdə isə əsər

bizə Nadir Əfşar Osmanlı müharibələrinin öyrənilməsində yardımçı olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Adıgüzel A., Yıldırım A. *I. Mahmud dönemi (1730-1754) Osmanlı-İran ilişkileri // Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fakültesi dergisi, sayı VII (2017), c. 4, s. 59-96.*

2. Ateş A. *Nadir Şah döneminde Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720-1747). İstanbul: Cizgi Kitabevi, 2022, 264 s.*

3. Efendi S. *Risaletüt-Tarihi Nadir şah. Hazırlayan M.Y.Ertaş. İstanbul: Kitabevi, 2012*

4. Karadeniz Y. *İran tarihi (1700-1925). İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, 576 s.*

5. Kurtaran U. *Yeni Kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747) // History Studies, vol. 3, 2011, s. 178-213.*

6. *Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak. Tercüme eden ve yayına hazırlayan Hrand D.Andreasyan. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.*

XÜLASƏ

Qafqaz hər zaman qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində olan bir ərazi olmuşdur. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri onun coğrafi mövqeyi idi. Nadir xan Əfşar siyasi səhnəyə çıxdığı gündən Osmanlı dövləti ilə müharibələr aparmışdı. O, Səfəvilərin uzunmüddətdə edə bilmədiklərini edib həm osmanlıları, həm rusları Qafqazdan qovub çıxarmışdı. Nadir Əfşar şah olduqdan sonra isə Osmanlılarla dinc münasibətlər yaratmaq üçün əlindən gələni etmişdir.

Açar sözlər: *mənbə, tarixşünaslıq, Nadir şah Əfşar, Sultan I Mahmud, Osmanlı, savaş*

SUMMARY

The Caucasus has always been an area in the center of attention of neighboring states. One of the most important reasons for this was its geographical location. Nadir Khan Afshar fought wars with the Ottoman state from the day he entered the political scene. He did what the Safavids could not do for a long time and expelled both the Ottomans and the Russians from the Caucasus. After Nadir Afshar became Shah, he did his best to create peaceful relations with the Ottomans.

Keywords: *source, historiography, Nadir shah Afshar, Sultan Mahmud I, Ottoman, war*

РЕЗЮМЕ

Кавказ всегда был в центре внимания соседних государств. Одной из важнейших причин этого было его географическое положение. Надир Хан Афшар вел войны с Османским государством с того дня, как вышел на политическую сцену. Он сделал то, что долгое время не могли сделать Сефевиды, и изгнал с Кавказа и османов, и русских. После того как Надир Афшар стал шахом, он сделал все возможное для установления мирных отношений с османами.

Ключевые слова: *источник, историография, Надир Шах Афшар, Султан Махмуд I, Османская империя, война*

ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

ELNUR ALLAHVERDİYEV

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
dosenti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Hazırda orqanik kənd təsərrüfatlarının yaradılması proseslərinin təhlili aktualıq qazanmış mövzulardan birinə çevrilmişdir. Öncə, qeyd olunmalıdır ki, orqanik istehsalın tətbiqi və onun getdikcə sürətli inkişafı kənd əhalisi arasında məşğulluq imkanlarını genişləndirmək potensialına malikdir. Orqanik kənd təsərrüfatında sintetik gübrələrin və herbisidlərin istifadəsinin aradan qaldırılması əl əməyindən istifadənin artmasına səbəb olur. Bəzi hallarda orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı da əlavə əmək tələb edir. Bu, konkret təsərrüfatların optimal həcmindən və yetişdirilən bitkilərin aqrotekniki xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hazırda, orqanik məhsulların istehsalı və dövriyyəsi üçün aşağıdakı qaydalar və standartlar fərqləndirilir: IFOAM-ın beynəlxalq baza standartları: müxtəlif ölkələrdə ekoloji standartların müəyyənəndirilməsi üçün şərtləri birləşdirərək əlaqələndirilmiş sertifikatlaşdırma proqramlarının yaradılmasına yönəlib; Aİ-nin qaydaları; Codex Alimentarius Komissiyasının standartları: orqanik ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, etiketlənməsi və marketinqi üçün təlimatlar; milli orqanik standartlar; orqanik məhsulların ən böyük istehsalçıların assosiasiyalarının və peşəkar birliklərinin standartları və s. [1, s.546]. Yuxarıda göstərilən qaydaların və standartların əsasını orqanik məhsulların istehsalı üçün müəyyən edilmiş təlimatlar təşkil edir. Bu siyahıya toxum materialına olan tələblər, istifadəsinə icazə verilən maddələrin siyahısı, heyvanların saxlanması şərtləri, heyvandarlıqda yem, habelə bitkiçilikdə orqanik məhsulların istehsalı, daşınması, saxlanması və emalı şərtləri daxildir.

Orqanik kənd təsərrüfatı qlobal tendensiya, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının ən perspektivli və dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. İEÖ-lərdə orqanik kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm rolunu orqanik məhsullar bazasının inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti oynayır. Xarici ölkələrdə orqanik bazarın dövlət tənzimlənməsinin təşkili müxtəlif sahələri əhatə edir: orqanik zəmanət sistemi (OGS), orqanik məhsul istehsalçılarına birbaşa dəstək (keçid və sonrakı dövrlərdə), ix-

tisaslaşmış elmi tədqiqatlara və təhsilə dəstək, məsləhət xidmətləri və s. Orqanik istehsalın inkişafının dövlət tənzimlənməsi sistemi keçən əsrin 80-ci illərində ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində formalaşmağa başlamışdır. Orqanik məhsullar bazasının dövlət tənzimlənməsində mərkəzi yer standartlaşdırma, attestasiya, sertifikatlaşdırma, yoxlama prosedurlarını özündə birləşdirən və vahid qanunvericiliklə tənzimlənən orqanik zəmanət sistemində verilir [2].

Orqanik kənd təsərrüfatını tənzimləmənin mühüm üsulu orqanik məhsul istehsalçılarına dövlət tərəfindən verilən stimullardır. Bir çox xarici ölkələrin ekoloji yönümlü kənd təsərrüfatı müəssisələrinə dövlət dəstəyinin öz sistemləri var. Belə ki, orqanik əkinçiliyin yaradılmasının ikiillik dövrü ərzində alman fermerləri 1 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə 200-400 avro məbləğində Aİ hökumətindən, eləcə də onların federal əyalətlərindən bir neçə maliyyə mənbələrindən dəstək alırlar. İki ildən sonra yardımın məbləği 1 hektara görə 100-200 avroya endirilir. Fransada fermerlər yalnız orqanik əkinçiliyə keçidin beş ili ərzində əlavə subsidiyalar alırlar, İsveçrədə isə üzvi istehsalçılara verilən subsidiyaların səviyyəsi keçid dövründən sonra da əhəmiyyətli olaraq qalır.

Avstraliya, ABŞ, Kanada, Yaponiya və başqaları kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələr süd və süd məhsulları, yumurta, uşaq qidası, meyvə və tərəvəz bazarında praktiki olaraq öz seqmentlərini formalaşdırmışlar, orqanik məhsullar bazarı isə Avropanın İEÖ-lərində (Almaniya, Fransa) və ABŞ-da daha çox inkişaf etmişdir. Hazırda orqanik məhsullar bazarı 100 milyard avro həcmində qiymətləndirilir. Maraqlıdır ki, dünyada orqanik istehsalda istifadə olunan torpaqların payı bütün kənd təsərrüfatı torpaqlarının 1%-dən çoxunu təşkil etmir. Belə ki, kimyəvi gübrələrin, qoruyucu vasitələrin, bir sıra baytarlıq preparatlarının, geni dəyişdirilmiş elementlərin, şüalanmanın və digər vasitələrin olmamasına əsaslanan orqanik kənd təsərrüfatı kifayət qədər uzun müddətdir ki, müasir dünyada sürətlə inkişaf edir.

Dünyanın hər bir ölkəsində orqanik məhsulların

yerli bazarının formalaşması və inkişafı prosesləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. ABŞ-da orqanik əkinçilik ideyası 1960-cı illərə təsadüf edir. Əvvəlcə bu fəaliyyət növü ətraf mühitin çirklənməsinə və təbii sərvətlərdən sui-istifadəyə etiraz forması kimi qəbul edilirdi. Lakin tezliklə həkimlər ərzağın keyfiyyəti ilə insan sağlamlığı arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu sübut edəndə və dövlət orqanları orqanik məhsullar bazarının perspektivlərini qiymətləndirəndə yeni növ məhsulun standartlaşdırılması məsələsi gündəmə gəldi. 1970-1990-cı illər ərzində ayrı-ayrı dövlətlər orqanik standartları qəbul etdilər. ABŞ hökumətinin bu təşəbbüslərə cəlb edilməsi orqanik kənd təsərrüfatı istehsalının qanuniləşdirilməsinə və onun hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlərin həllinin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasına kömək etmişdir.

ABŞ-da orqanik kənd təsərrüfatının yaradılması və orqanik məhsullar bazarının tənzimlənməsi istiqamətində önəmli addım “Orqanik məhsulların istehsalı haqqında” Federal Qanunun qəbulu olmuşdur. Qanun uzun müddətdir ki, qanunvericilik orqanlarında müzakirə olunmuşdur. 1990-cı ildə ABŞ-da qəbul edilən Orqanik Qida Aktı “USDA Organic” loqosu ilə etiketləmə bilən qida məhsullarının emalı və sertifikatlaşdırılması üçün tələbləri müəyyənləşdirmişdir. Sözügedən qanunun müddələrinin reallaşdırılması məqsədilə müvafiq ərzaq məhsullarının istehsalını tənzimləyən Milli Üzvi Proqram yaradılmışdır. 2002-ci ildə ABŞ-da yeni milli orqanik standartlar tətbiq olundu. 2009-cu ildə ABŞ və Kanada arasında orqanik məhsullara olan tələblərin maneəsiz təmin edilməsinin ekvivalentliyi haqqında müqavilə imzalanmışdır ki, bu da hər iki ölkə arasında sertifikatlı orqanik məhsulların rahat hərəkətini təmin etmək və Şimali Amerikada orqanik bazarın sürətli inkişafına kömək etməkdir. Bu, dünyada iki dövlət arasında bu məhsulların istehsalını tənzimləyən ilk qarşılıqlı razılaşma idi. 2012-ci ildə ABŞ-la Aİ arasında orqanik istehsalın ekvivalentliyi müqaviləsi imzalanmışdır. ABŞ-da orqanik sektora nəzarət edən federal agentlik Kənd Təsərrüfatı Departamentidir. Sertifikatlaşdırma və təftiş xidmətləri göstərmək üçün bu strukturun kənd təsərrüfatı satış xidməti 80 strukturu akkreditasiya etmişdir ki, onlardan 32-si xaricdə yerləşir. ABŞ-da yalnız illik dövriyyəsi 5000 ABŞ dollarından çox olan orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları sertifikatlaşdırmadan keçməlidirlər. Bu, əhalini əlavə gəlirlə təmin edən fəa-

liyyət növü kimi ekstensiv kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verir [4, s.50].

Kanada sərini iqlimi sayəsində orqanik əkinçilik üçün ideal ölkədir, bu da pestisidlərin istifadəsini və xəstəlik hallarını azaldır. Kanadada istehsal olunan orqanik məhsulların əksəriyyəti, öncə, ABŞ-a, eləcə də Aİ-yə və Yaponiyaya ixrac olunur. Kanada Kənd Təsərrüfatı və Kənd Təsərrüfatı Məhsulları Nazirliyinə görə, orqanik kənd təsərrüfatı mövcud tələbatı ödəməyə çalışan sürətlə inkişaf edən bazar seqmentidir. Həmin nazirlik ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları, eləcə də ölkənin bütün təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsullar, onların emalı və bazara çıxarılması ilə bağlı siyasət hazırlayır [5, s.29].

Almaniyada Orqanik Kənd Təsərrüfatı Aktı 2002-ci ildə qəbul edilmiş və 2009-cu ildə Aİ-nin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu ölkə federal struktura malik olduğundan, orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində Almaniyanın akkreditasiya qurumunun, Dövlət Akkreditasiya Təşkilatının işinə nəzarət edən 16 səlahiyyətli orqan fəaliyyət göstərir, həmçinin ölkədəki 23 monitorinq və sertifikatlaşdırma orqanının işinə cavabdehdir. Bu strukturların bəziləri idxalçıları yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir. Orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Bio-Siegel” milli loqosu ilə etiketlənir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı strukturlar və ictimai təşkilatlar (Bioland, Demeter, Naturland, Biokreis) öz standartlarına uyğun olaraq sertifikatlaşdırma aparır və öz etiketlərindən istifadə edirlər.

Avstraliyada orqanik kənd təsərrüfatını sertifikatlaşdıran 8 struktur, onların hər birinin də öz standartları var. Hər iki məhsuldan birinin loqosu özünün və milli olmaqla etiketləmə bilər. Xarici bazarlarda bu təşkilatların kotirovkaları fərqlidir. ACO (Australian Certified Organic – Avstraliyanın Orqanik sertifikatı), OFC (Organic Food Chain – Çinin Orqanik Qida zənciri) və ya NASAA (orth American Securities Administrators Association - Şimali Amerika Qiymətli Kağızlar Administratorları Assosiasiyası) standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılmış məhsullar sərbəst şəkildə Aİ-yə, ABŞ-a və Yaponiyaya ixrac edilə bilər. POS (Pacific Organic Standard) standartına uyğun sertifikatlaşdırılmış məhsulların ixracı Aİ və Okeaniyaya reallaşdırıla bilər. Avstraliyanın daxili bazarında sözügedən tipli malların identifikasiya sistemi yoxdur. Bunu təsdiq edən sənədlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq, ölkə daxilində satılan məhsulları orqanik adlandırmaq olar. Sərt

sertifikatlaşdırma qaydaları yalnız ixrac təchizatlarına şamil edilir.

Çində orqanik kənd təsərrüfatının sertifikatlaşdırılması və nəzarəti Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yurisdiksiyasında fəaliyyət göstərən COFCC (Çin Orqanik Qida Sertifikatlaşdırma Mərkəzi) tərəfindən reallaşdırılır. 2005-ci ildə bu struktur Aİ-nin və IFOAM-ın (Beynəlxalq Üzvi Kənd Təsərrüfatı Hərəkətləri Federasiyası) oxşar standartlarına uyğun olaraq ixrac olunan məhsullar üçün milli standartlar hazırlamışdır. 1995-ci ildə Çinin daxili bazarı üçün CGFDC (China Green Food Development Centre - Çin Yaşıl Qida İnkişaf Mərkəzi) istehsal proseslərinə deyil, son məhsullara nəzarət etməyə yönəlmiş müvafiq standartlar hazırlamışdır. Çində orqanik məhsulları sertifikatlaşdırın təşkilatlar özəl ola bilər, lakin onların hamısı CNCA (Certification and Accreditation Administration - Sertifikatlaşdırma və Akkreditasiya İdarəsi) tərəfindən akkreditasiya edilir.

Yaponiyada orqanik məhsulların istehsalının inkişafı 1970-ci illərin ortalarında ətraf mühitin çirklənməsi problemlərinə və onların nəticələrinə həsr olunmuş bir sıra nəşrlərin çap olunmasından sonra təkan aldı. Orqanik bazarın genişlənməsi daha çox orqanik məhsulların müqavilə əsasında becərilməsi ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, istehsalçı və istehlakçı etimada əsaslanaraq, fermerin orqanik məhsul istehsal etməyi, istehlakçı isə onları almağı öhdəsinə götürdüyü ortaqlıq yaranır. Bundan əlavə, orqanik istehsalçılar və onlara dəstək verən təşkilatlar ərzaq təhlükəsizliyini müdafiə edən istehlakçı təşkilatları ilə sıx əlaqədədirlər. Çox güman ki, belə etimad və əməkdaşlıq münasibətləri Yaponiyada sertifikatlaşdırılmış orqanik kənd təsərrüfatının çox kiçik miqyasına görə məsuliyyət daşıyır. 1999-cu il Yaponiya Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən JAS (Yaponiya Kənd Təsərrüfatı Standartı) orqanik standartlar sisteminin tətbiqi zamanı bu sahədə dönüş nöqtəsi oldu. Orqanik məhsullarla kimyəvi maddələrdən istifadə etməklə yetişdirilən məhsullar arasındakı fərqləri izah etmək üçün davam edən işlərə baxmayaraq, istehlakçılar arasında bu fərqləri başa düşmə səviyyəsinin çox aşağı olduğunu qeyd etmək lazımdır [6, s.58].

Yaponiyada orqanik kənd təsərrüfatı ilə bağlı milli standartlar 2001-ci ildə qanunla qəbul edilmişdir. Yerli sertifikatlaşdırma təşkilatları Kənd Təsərrüfatı, Meşə və Balıqçılıq Nazirliyi tərəfindən akkreditasiya edilmişdir. Yaponiyada orqanik kənd təsərrü-

fatı torpaqlarının sahəsi aşağı sürətlə artır. 2014-cü ildə orqanik kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların ümumi sahəsi 9937 hektar olub ki, bunun da 3000-ə yaxını çəltik, 5000-ə yaxını digər bitkilərin becərilməsi, 1100 hektardan çoxu isə meyvə bağlarıdır və onların payı 2009-2200 hektar arasında dəyişib. Bu da əkin sahələrinin ümumi sahəsinin 0,18-0,22%-ni təşkil edib. 2017-ci ildə isə Yaponiyada orqanik kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsi, keçid dövründə olan torpaqlar da daxil olmaqla, cəmi 9956 hektar təşkil etmişdir. Yaponiyada torpağın strukturunu yaxşılaşdırmaq və eroziyanı azaltmaq üçün xüsusi növ kənd təsərrüfatı texnikasının tətbiqi və minimum şumlamadan istifadə etməklə torpağa təsirin azaldılmasına böyük diqqət yetirilir. Orqanik əkinçilik sistemləri üçün torpağın üzvi maddələri münbitliyin artırılması və torpaq strukturunun yaxşılaşdırılması baxımından əsas aspektdir. Yaponiyada orqanik əkinçiliyin təşviq edilməsi üçün ən çox tətbiq edilən üsullardan biri əlaq otları və zərərvericilərə qarşı mübarizədir. Bir neçə il ərzində bir çox ölkələrdə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, əlaq otları xüsusilə keçid dövrlərində orqanik fermerlər üçün əsas problemdir. Yaponiyadakı orqanik fermerlər orqanik kənd təsərrüfatında icazə verilən alətlərin bütün arsenalından istifadə edirlər. Yaponiya Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin orqanik sektorun inkişafına münasibəti xüsusilə diqqətə layiqdir. Nazirlik xüsusilə vurğulayır ki, orqanik kənd təsərrüfatı dayanıqlı əkinçilik sistemi olmaqla təbii ekosistemləri qorumaq məqsədi daşıyır və istehlakçıların gözləntilərinə yönəlib. Başqa sözlə, orqanik kənd təsərrüfatı anlayışı ətraf mühitin qorunmasını, təhlükəsiz və sağlam ərzaq məhsulları almağı gözləyən istehlakçıların ehtiyaclarına uyğun məhsullardır. Hindistanda orqanik bazar NPOP (Orqanik İstehsal üzrə Milli Proqram) standartları ilə tənzimlənir ki, bu da İsveçrə və Aİ tərəfindən öz yerli standartlarına oxşar olaraq tanınır. Hindistanda sertifikatlaşdırma dövlət qurumları tərəfindən akkreditə olunmuş 20 təşkilat tərəfindən həyata keçirilir.

Qazaxıstanda orqanik məhsulların istehsalı hələ 2012-ci ildə perspektivli fəaliyyət növü kimi tanınıb, onun reallaşdırılması ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və onun tədarükçülərinin ixrac potensialının inkişafına kömək edir. Bu növ malların istehsalının və dövriyyəsinin genişləndirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına Qazaxıstanın 2013-2020-ci

illər üçün ASK-nın inkişafı üzrə “Aqrobiznes-2020” Proqramının qəbul edilməsi kömək etmişdir. Bu sənəd yerli ASK-nın qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri kimi orqanik məhsulların istehsalının hüquqi, iqtisadi və təşkilati şərtlərini, habelə bununla bağlı tələb və standartların, sertifikatlaşdırma, nəzarət prosedurlarını müəyyən edən normativ hüquqi aktların hazırlanmasını müəyyənləşdirir. Orqanik istehsalın inkişaf perspektivləri 2013-cü ildə təsdiq edilmiş 2013-2020-ci illər üçün Qazaxıstanın “yaşıl” iqtisadiyyata keçidi Konsepsiyasında da göstərilib. 2015-ci ilin sonunda Qazaxıstan Respublikasının Parlamenti “Orqanik məhsulların istehsalı haqqında” qanun qəbul edib və bu qanun 2016-cı il iyulun 1-də qüvvəyə minmişdir.

Dünyada orqanik məhsulların əsas paylama kanalı əsasən supermarketlərdir. Fransa və ABŞ-da orqanik məhsullar ixtisaslaşmış mağazalarda da təqdim olunur. Təsərrüfat mağazalarında, bazarlarda və sairə orqanik məhsulların birbaşa satışı da Fransa üçün xarakterikdir. Onlayn ticarət Böyük Britaniyada ən populyardır. Aİ ölkələri arasında orqanik məhsulların dövriyyəsinə birinci yeri Almaniyaya tutur, burada orqanik istehsala genişmiqyaslı maliyyə dəstəyi verilir. Alman orqanik fermerləri Aİ-dən və onların federal dövlətindən yardım alırlar. Əksər orqanik təsərrüfatlar ekoloji birliklərin üzvləridir ki, bu da onlara sertifikatlaşdırmadan keçməyə və məhsullarını ittifaqa, torpağa və ya dövlətə məxsusluq nişanına uyğun olaraq etiketləməyə imkan verir [7, s.462].

YEKUN

Beləliklə, təhlillərimiz göstərir ki, zaman keçdikcə bütün dünyada orqanik məhsul istehsalçılarının mövqeyi xeyli möhkəmlənib. Bu vəziyyət daha çox 1990-cı illərin əvvəllərindən onlara göstərilən dövlət dəstəyi ilə bağlıdır.

- Kənd təsərrüfatının yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması prosesində onun vəziyyətinə təsir edən iqtisadi amillər - dövlət dəstəyinin səviyyəsi, qiymət siyasəti, güzəştli vergitutmanın mövcudluğu, kreditləşmə şərtləri və s. var.

- Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı standartlarının işlənilib hazırlanması və qəbulu onun strukturlarına yeni məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması və orada yer alması üçün əlavə imkanlar verib.

- Orqanik kənd təsərrüfatı haqqında qanunlar sertifikatlaşdırma üsullarının işlənilib hazırlanmasına, orqanik məhsulların və xammalının təhlükəsizliyi-

nin və keyfiyyətinin göstəricilərinin formalaşdırılmasına, onların dövriyyəsinin bütün mərhələlərinin (istehsal, saxlanma, daşınma, satış) hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyənləşdirməyə, ərzaq bazarlarında ədalətli rəqabət və müvafiq iş şəraitinin yara- dılmasına şərait yaradır və s.

Açar sözlər: *orqanik kənd təsərrüfatı, beynəlxalq təcrübə, dünya ölkələrində orqanik kənd təsərrüfatı, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları, dövlətin kənd təsərrüfatı siyasəti, orqanik kənd təsərrüfatı modelinin formalaşdırılması, orqanik kənd təsərrüfatının təşkili problemləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Кибенко, Е.А. Зарубежный опыт развития органического (экологического) сельского хозяйства / Е. А. Кибенко // Инновационные направления интеграции науки, образования и производства : Сборник материалов IV Международной научно-практической конференции, – Феодосия, – 10–14 мая 2023, – с. 545-549.

2. Архипова, В.А. Органическое сельское хозяйство: зарубежный опыт и российские перспективы / В.А. Архипова, А.Г. Кулагина // Успехи современной науки и образования. – 2017. – Т. 3, № 3, – с. 60-62.

3. *The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2024*, – 356 p. [Electronic resource] / URL: https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1747-organic-world-2024_light.pdf/.

4. Степиц, О. Государственное регулирование становления и развития органического сельского хозяйства (зарубежный опыт) / О. Степиц // *Аграрная экономика*. – 2017. № 7(266), – с. 47-57.

5. Ләtifova, E.N. Südlük maldarlıqda damazlıq işinin dövlət tənzimlənməsi. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, – 2021. № 3 (37), – s.27-42.

6. Таранов, И.Н. Опыт Японии в развитии органического сельского хозяйства / И.Н. Таранов, А.А. Ажибеков // *Известия ВУЗов Кыргызстана*. – 2019. № 8, – с. 57-61.

7. Свечникова, Т.М. Органическое сельское хозяйство: сущность и тенденции развития. *Московский экономический журнал*, – 2019. №8, – с.457-463.

ЭЛЬНУР АЛЛАХВЕРДИЕВ

*Доцент Азербайджанского Университета
Кооперации, доктор философии по экономике,
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

В статье исследован опыт стран мира по развитию органического сельского хозяйства в условиях обострения глобальных продовольственных проблем. Особое внимание уделено совершенствованию механизмов и инструментов формирования и развития органического сельского хозяйства. Проанализированы и обобщены особенности модели развития органического сельского хозяйства отдельных стран. Обоснована важность глубокого изучения международного опыта и применения отдельных примеров опыта в реализации новых задач, возникающих в связи с глобальными угрозами, в том числе расширения производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции. Сделаны обобщения по реализации международного опыта, связанного с развитием органического сельского хозяйства.

Ключевые слова: *органическое сельское хозяйство, международный опыт, органическое сельское хозяйство в странах мира, экологически чистая сельскохозяйственная продукция, государственная аграрная политика, формирование модели органического сельского хозяйства, проблемы организации органического сельского хозяйства.*

ELNUR ALLAHVERDIEV

*Ass.professor of Azerbaijan Cooperation University, Doctor of Philosophy in Economics,
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru*

INTERNATIONAL EXPERIENCE ON THE DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE

In the article, the experience of the countries of the world on the development of organic agriculture under the conditions of increasing global food problems was investigated. Emphasis has been placed on better mechanisms and tools for the formation and

development of organic agriculture. The characteristics of the organic agriculture development model of individual countries have been analyzed and summarized. The importance of the in-depth study of international experience and the application of individual examples of experience in the implementation of new tasks arising from global threats, including the expansion of the production of ecologically clean agricultural products, is substantiated. Generalizations were made on the strategic points and implementation of the international experience related to the development of organic agriculture.

Key words: *organic agriculture, international experience, organic agriculture in the countries of the world, environmentally friendly agricultural products, state agricultural policy, formation of organic agriculture model, problems of organizing organic agriculture.*

MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ FORMALAŞMASINDA MƏNFƏƏT ELEMENTLƏRİNƏ MÜHASİBAT UÇOTU BAXIŞLARI

UOT: 657
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.045

VÜQAR MEHDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: vugar.m@muxtaroglu.az

Qeyd edək ki, mənfəət kapitalın artım elementi-dir. Məlumdur ki, mənfəət müəssisənin biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi olub, müəssisədə mövcud olan məcmu kapitalın dövriyyəsi prosesində yaranır. Burada məcmu kapital dedikdə, müəssisənin borc kapitalı ilə xüsusi kapitalının cəmi başa düşülür. MHBS terminologiyasına uyğun olaraq, müəssisənin maliyyə hesabatında borc kapitalı öhdəliklər kimi, xüsusi kapital isə kapital kimi ifadə edilir [1]. Burada “Aktivlər = Öhdəliklər + Kapital” bərabərliyində müəssisənin məcmu kapitalının onun bütün aktivlərinə bərabər olduğu görünür ki, bu da “hər şey kapitaldır” ifadəsinin doğru olduğunu bir daha əks etdirir [2]. Digər tərəfdən, müəssisənin məcmu kapitalına “**Hər şey kapitaldır**” prinsipi ilə yanaşdıqda, onun kapitalının məcmu məbləğinin Maliyyə vəziyyət haqqında hesabatda əks olunan son yekun məbləği ilə ifadə olunması qəbul edilməlidir. Burada “**Məcmu kapital = Xüsusi kapital + Borc kapitalı**” düsturu bütün daxili elementləri ilə nəzərə çarpır. Kapitala bu düsturun mahiyyəti əsasında yanaşma bir çox iqtisadçı alimlərin əsərlərində yer almışdır [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Belə əsərlərdə diqqəti cəlb edən ortaq yanaşma məsələsi, ümumilikdə cəmiyyətin kapitalı ilə ayrılıqda götürülmüş bir müəssisənin kapitalı arasında mövcud olan mahiyyət fərqlərinin kifayət qədər nəzərə alınmamasından ibarətdir.

Fikrimizcə, kapitalın tədqiqi və müxtəlif səpgilərdə araşdırılmasına həsr edilmiş çoxsaylı əsərlərdə ümumilikdə cəmiyyət miqyasında “Məcmu kapital” prizmasından yanaşaraq, “**Hər şey kapitaldır**” hipotezi doğru hesab edildiyi halda, buna ayrılıqda bir müəssisənin miqyasında birmənalı şəkildə müsbət cavab vermək düzgün hesab edilmir. Kapital məfhumuna bu tipli yanaşmaya daha çox mikroiqtisadi səviyyədə tədqiqatları ilə tanınmış bəzi iqtisadçı alimlərin əsərlərində rast gəlmək olar [10; 11; 12; 13; 14]. Həmçinin, müəssisənin kapitalına “**Məcmu kapital**” deyil, “**Xüsusi kapital**” nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaqla, “**Hər şey kapitaldır**” prinsipini birmənalı şəkildə qəbul etməyən bir sıra iqtisadçı alimlər də vardır ki, onların da arasında tətbiqi iqtisad elmləri ilə məşğul olan mühasibat uçotu, iqtisadi

təhlil, audit və statistika mütəxəssisləri üstünlük təşkil edir [15; 16; 17; 18; 19].

Hesab edirik ki, burada haqqında bəhs edilən “**Məcmu kapital**” ifadəsi ilə “**Xüsusi kapital**” ifadəsi arasında sıx bağlılıq vardır ki, onlardan da bəziləri üzə yerləşən, ilk baxışda nəzərə çarpan, kənardan baxışla görünən bağlılıqlar, digərləri isə alt yapılarda yerləşərək, gizli şəkildə mövcud olan, lakin müəssisənin kapitalına kifayət qədər təsir göstərmək imkanını özündə ehtiva edən bağlılıqlardır. Müəssisənin mənfəətinin bəzi tərkib elementlərini də bu tipli alt yapı bağlılığı kimi qəbul etmək olar. Belə yanaşdıqda, mənfəət vergisi həm cari, həm də təxirə salınmış kontekstdə bu tipli bağlılığın bariz nümunəsi kimi qəbul edilə bilər.

C+V+M düsturunda mənfəətin yeri. Kapitalın bir dövrəni və sonsuzadək davamlı şəkildə baş verən dövriyyəsi mənfəəti yaradır. Əlbəttə, burada bəzən zərər də baş verə bilər ki, bu da biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin mənfi maliyyə nəticəsi kimi qiymətləndirilir, lakin biz burada belə mənfi hallardan sərfinəzər edirik. Əgər kapitalın dövrəni və dövriyyəsi prosesinə mühasibat uçotu prizmasından yanaşmaqla, bir müəssisə daxilində baş verən bu prosesi məşhur **C + V + M** düsturu ilə müqayisə etsək, onda mənfəətin düsturun “**M**” hissəsinə uyğun gəldiyini görürük. Düsturda isə **C**-sabit kapital, **D**-dəyişən kapital, **M**-izafi dəyəri ifadə edir [20]. Bu düsturun mühasibat uçotu konteksti bir müəssisə miqyasında illər üzrə zaman kəsiklərinə bölünməklə, biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin tam məzmununa uyğun gəlir və həm cəmiyyət miqyasında, həm də müəssisə miqyasında geniş təkrar istehsalı özündə ehtiva edir. Müəssisə miqyasında baxdıqda, **C**-sabit kapital biznes-təsərrüfat fəaliyyətində iştirak edən bütün uzunmüddətli və cari qısamüddətli aktivləri, **V**-işçi qüvvəsini, yəni əməyin ödənişi ilə əlaqədar olan, vergi və sosial ödənişlər də daxil olmaqla bütün məsrəfəri əhatə edir. **M**-geniş spektrdə baxdıqda, mənfəətlə əlaqədar olan bütün məbləğləri özündə birləşdirir: marjinal mənfəət, satışdankənar fəaliyyət üzrə mənfəət, mənfəətdən azaldılmalar, mənfəətə aid olan vergilərin həm cari, həm də təxirə salınmış hissələri.

Müəssisənin kapitalının mənfəət elementinə mühasibat uçotu baxışı. Mənfəət vergisinin təxirə salınmasının səbəblərinin məcmusu onun dövlətə pay ayırmaq vəziyyətinə gəlib çıxmasına qədər çox uzun və dolaşlıq bir yol keçməsi ilə əlaqədardır. Bu yol müəssisənin aktivlərinin artmasından başlayır, istehsalın qurulmasından, xidmətlərin göstərilməsindən, satış əməliyyatlarından, pul vəsaitlərinin daxil olmasından və sair bu kimi əməliyyatlardan keçərək, başa çatdıqdan sonra bütün bunların nəticəsində mənfəətin əldə edilməsi ilə nəticələnir ki, bu mənfəətin məbləği də müəssisənin o dövrdə istifadə etdiyi kapitalının artımıdır. Kapitalın artımından da müəssisənin cəmiyyət və dövlət üçün ayrılmış mənfəət vergisi formasında təcəssüm edən pay 2 hissəyə bölünür: cari mənfəət vergisi və təxirə salınmış mənfəət vergisi.

Qeyd edək ki, təxirə salınmış mənfəət vergisinin iqtisadi mahiyyəti, hesablanması və uçotu məsələləri “Mənfəət vergisi” adlı 12№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənir [21]. Təxirə salınmış mənfəət vergisi mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi prosesində müəssisənin biznes-təsərrüfat fəaliyyətində gəlirlərin və xərclərin tanınması proseslərində mövcud olan yeniliklərlə bağlı meydana gəlmişdir. Belə yeniliklər, hər şeydən əvvəl, mühasibat uçotunda daimi və müvəqqəti fərqlərin, daimi vergi öhdəliklərinin, təxirə salınmış vergi aktivləri və təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin, şərti gəlirlərin və şərti xərclərin bir iqtisadi kateqoriya kimi qəbul edilməsini və onların uçotda əks etdirilməsini şərtləndirir. Müasir mühasibat uçotunda yer alan bu göstəricilər vergi uçotu ilə mühasibat uçotu arasında mövcud olan fərqlərlə də bağlıdır. Daimi fərqlər mühasibat uçotunda nəzərə alınan (tanınan), lakin vergi uçotunda nəzərə alınmayan (tanınmayan) və bu səbəbdən də uçota qəbul edilməyən gəlirlər və xərclərdir. Müasir mühasibat uçotunda daimi fərqlərə aşağıda göstərilənlər aid edilir:

1) Müəssisənin mühasibat uçotunda əks olunan faktiki xərclərin Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tələbləri əsasında vergi məqsədləri üçün qəbul edilən normalar üzrə xərc məbləğindən çox olan hissəsi [22]. Belə məbləğlərə misal olaraq, ezamiyyə və nümayəndəlik xərclərinin müvafiq normalardan artıq olan hissəsini, könüllü sığortanın bəzi növlərini və bəzi növ reklamlar üzrə xərcləri, kredit faizləri üzrə xərcləri göstərmək olar.

2) Müəssisənin əmlakının əvəzsiz verilməsi üzrə xərclər.

3) Gələcəyə keçirilmiş, lakin vaxtı çatanaqədər vergi məqsədləri üçün qəbul edilə bilməyən zərərlər və s.

Daimi fərqlər ilkin sənədlər üzrə, uçot reqistrlərində və yaxud təşkilatın müstəqil şəkildə müəyyən etdiyi digər qaydalar üzrə uçota alına bilər [23]. Buna baxmayaraq, onlar analitik uçotda ayrıca və aydın şəkildə əks olunmalıdır. Bəzi xərclərin normalaşdırılması və müəssisənin normadan artıq xərclərə yol verməsi səbəbindən yaranan daimi fərqlərin ayrıca uçotunun aparılması üçün normallaşdırılan xərclərin uçotu üzrə 2 subhesabın açılması məqsədəuyğundur ki, onlardan da biri norma daxilində xərclərin, digəri isə normadan yüksək olan xərclərin uçotunun aparılması üçün nəzərdə tutulmalıdır. Norma daxilində olan xərclərin məbləğinin 721-1№-li “Norma daxilində inzibati xərclər” subhesabının debetində, normadan yüksək olan və bunun üçün də daimi fərq kimi tanınan xərclərin məbləğinin isə 721-2№-li “Daimi fərqlərə aid edilən inzibati xərclər” subhesabının debetində olmaqla, hər iki məbləğin 245-1№-li “Digər qısamüddətli aktivlər” subhesabının kreditində əks edilməlidir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində daimi fərqlərin meydana gəlməsi məsələlərini və onların müasir mühasibat uçotunda necə əks etdirilməsini aşağıda verilən bir necə misalla izah etmək məqsədəuyğundur.

Misal 1. Tutaq ki, avtomaşın satışı ilə məşğul olan “A” müəssisəsi 5 yanvar 2022-ci ildə “F” bankından illik faiz dərəcəsi 18 faiz olmaqla 3 milyon manat qısamüddətli kredit almış və I rübün sonunaqədər kreditə heç bir ödəniş etməmişdir. Bu halda “A” müəssisəsi I rübün hər ayı üçün “F” bankına kreditin ümumi məbləğinin 1,5 faizi (18 faiz : 12 ay = 1,5 faiz) həcmində kreditdən istifadə haqqı ödəməlidir. Beləliklə, “A” müəssisəsinin yanvar, fevral və mart ayları üçün ödəməli olduğu kredit faizləri üzrə xərclərin faktiki məbləği aşağıdakı kimi olur:

Yanvar ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,5\% = 45\,000 \text{ manat};$

Fevral ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,5\% = 45\,000 \text{ manat};$

Mart ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,5\% = 45\,000 \text{ manat};$

Cəmi I rüb üçün: 135 000 manat.

Sərh: Müəssisənin kredit faizləri üzrə xərcləri vergi məqsədləri üçün Vergi Məcəlləsinin 110-cu maddəsinin tələbləri çərçivəsində məhdudlaşdırılmaqla tanınır. Vergi Məcəlləsinin 110-cu maddəsində

göstərilir ki, gəlirlərdən faizlər üzrə çıxılan məbləğlər Mərkəzi Bankın dərc etdiyi banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 125 faizindən yüksək olmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının mətbuatda dərc etdiyi banklararası kreditlər üzrə faiz dərəcəsi 12 faiz təşkil etmişdir. Vergi Məcəlləsinin 110-cu maddəsinin tələblərinə əsasən müəssisənin vergi məqsədləri üzrə tanınan illik kredit faizi 15 faizdən ($12 \times 125 : 100 = 15$), hər ay üçün hesablanmış faiz isə 1,25 faizdən ($15 : 12 = 1,25$) yüksək olmamalıdır.

Həlli: Bu halda müəssisənin faizlər üzrə gəlirdən çıxılan məbləğin vergi məqsədləri üçün məhdudlaşdırılan hissəsi aylar üzrə aşağıdakı kimi hesablanacaqdır:

Yanvar ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,25\% = 37\,500 \text{ manat};$

Fevral ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,25\% = 37\,500 \text{ manat};$

Mart ayı üçün: $3\,000\,000 \text{ manat} \times 1,25\% = 37\,500 \text{ manat};$

Cəmi I rüb üçün: 112 500 manat.

Bu hesablamalar əsasında aydın olur ki, "A" müəssisəsinin 2022-ci ilin I rübündə qısamüddətli kreditdən istifadə edilməsinə görə faiz xərci 135000 manat təşkil etdiyi halda, vergi məqsədləri üçün 112500 manat qəbul edilir. Mövcud beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən qalan 22500 manat kredit faizi üzrə xərc məbləği mühasibat uçotunda daimi fərq kimi qəbul edilir.

Təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu: Misalda göstərilmiş situasiyada baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotunda 1-ci cədvəldə verilmiş müxəbirləşmələrlə əks olunacaqdır:

Cədvəl 1

Misal 1-də göstərilən situasiyada baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda yeni qaydalarla göstərilməsinə aid əməliyyat jurnalı (manat)

Sıra №-	Əməliyyatın məzmunu	Məbləği	Müxəbirləşmə	
			D-t	K-t
1	Norma daxilində hesablanmış kreditdən istifadə xərci müəssisənin gəlirdən çıxılan xərci kimi tanınaraq, daimi fərqlər olmadan xərclərə aid edilir	112 500	711-1	537
2	Kreditdən istifadə xərclərinin normadan yüksək olan məbləği daimi fərqlərə aid edilərək, xərc kimi qəbul edilir, lakin daimi vergi öhdəliyi yaradır	22 500	711-2	537
3	Göstərilən daimi fərq məbləğinin yaratdığı daimi vergi öhdəliyinin məbləği mənfəət vergisinin dərəcəsi 20% olmaqla hesablanır: $22\,500 \times 20\% = 4500$	4500	901	521

Qeydlər: Bu təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunda istifadə edilmiş yeni hesablar haqqında (Burada verilən situasiyada daimi fərqlərin uçotda düzgün əks etdirilməsi üçün 711№-li "Kommersiya xərcləri" hesabının tərkibində 711-1№-li "Norma daxilində kommersiya xərcləri" və 711-2№-li "Kommersiya xərcləri üzrə daimi fərqlər" subhesabından istifadə edilməsi məqsəduyğundur. 537№-li "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesabı bankdan alınmış qısamüddətli kreditlərə aid olan faiz borclarının uçotu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada göstərilən situasiyada müəssisəyə kreditləşdirməni həyata keçirən bank tərəfindən hesablama-bildiriş təqdim edilmiş, lakin 135 000 manat məbləğində kreditdən istifadə xərci ödənməmişdir. Müvafiq ödəniş əməliyyatı müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabından aparıldıqda həmin məbləğ 537№-li "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesabının debetinə və 223№-li "Bank hesablaşma hesabları" hesabının kreditinə yazılmaqla, 537№-li "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesabı bağlanacaqdır).

Göründüyü kimi, burada verilmiş halda norma daxilində kreditdən istifadə xərci 112500 manat məbləğdə 711-1№-li "Norma daxilində kommersiya xərcləri" subhesabının debetinə, həmin xərcin normadan yüksək olan 22500 manat məbləği isə 711-2№-li "Kommersiya xərcləri üzrə daimi fərqlər" subhesabının debetinə yazılmaqla, hər iki məbləğ 537№-li "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesabının kreditində əks etdirilmişdir.

Əmlakın əvəzsiz verilməsi üzrə daimi fərqlərin həcmi verilən əmlakın məbləğinin bu verilmə ilə əlaqədar olan xərclərlə cəmlənməsi yolu ilə hesablanır. Müasir dövrdə müəssisə və təşkilatların təsərrüfat proseslərində əsas vəsait obyektlərinin bir müəssisədən digərinə və ya yuxarı təşkilatdan tabeli müəssisəyə əvəzsiz verilməsi hallarına rast gəlmək mümkündür.

Misal 2. Tutaq ki, müəssisə 2015-ci ildə 38 500 manat zərərə uğramışdır. 2016-2020-ci illəri əhatə edən 5 ildə müəssisənin mənfəəti 36 300 manat təşkil etmişdir.

Sərh: Bu hal Vergi Məcəlləsinin 121-ci maddəsinin təsiri altına düşür. Burada göstərilənlərə əsasən 2016-2020-ci illərdə hər ilin sonunda müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin bütün məbləği vergiyə cəlb edilmədən və heç bir məhdudiyət qoyulmadan 2015-ci ilin zərərinin ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Beləliklə, 2016-2020-ci illərdə 5 il ərzində müəssisə mənfəət vergisinin ödənilməsindən azad edilmiş olacaq və 2020-ci ilin sonunda o, bu hüquqdan məhrum ediləcəkdir.

Vergi Məcəlləsinin tələblərinə əsasən müəssisə hər bir hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq, həmin rübə aid olan cari vergi ödəmələrini dövlət büdcəsinə ödəməlidir [22; s.196]. Bu qayda müəssisənin mənfəət və zərərləri-

nin uçotda əks etdirilməsinə də öz təsirini göstərir. Belə ki, müəssisədə mühasibat-maliyyə uçotu prosesləri hər ayın sonunda yekunlaşdırılır və sintetik hesablar üzrə dövriyyə cədvəli tərtib edilir. Balans və mühasibat-maliyyə hesabatının digər formaları isə hesabat rübü başa çatdıqdan sonra tərtib edilir. Bunlar göstərir ki, müəssisənin maliyyə nəticələrinin hər ay müntəzəm qaydada hesablanması, mənfəət və ya zərərin aylıq məbləğinin müəyyən edilməsi, mənfəətin ilkin bölgüsü əməliyyatının, yəni mənfəət məbləğinin 2 hissəyə ayrılması: mənfəətdən verginin və müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin məbləğinin hesablanması əməliyyatının uçotda əks etdirilməsi vacibdir. Eləcə də müəssisə zərərlə işlədiyi hallarda rüb daxilində rübün 2-ci ayına aid olan zərər məbləği həmin rübün 1-ci ayının mənfəəti hesabına və ya rübün 3-cü ayına aid olan zərər məbləği həmin rübün 1-ci və 2-ci aylarının mənfəəti hesabına bağlanana bilməz, çünki Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, zərər məbləği sonrakı dövrə keçirilir, yəni onu özündən əvvəlki ayların mənfəəti hesabına kompensasiya etmək olmaz. Baxmayaraq ki, həmin əvvəlki aylara aid vergi orqanlarına hesabat (bəyannamə) verilməmiş və büdcəyə ödəniş aparılmamışdır.

Həlli: 2015-ci ilə aid olan 38 500 manat zərərin məbləği 2016-cı ildən 2020-ci ilədək olan 5 illik dövrdə hər bir hesabat ayının sonunda həmin ayda əldə edilmiş mənfəətin bütöv məbləği həcmində kompensasiya edilməklə azaldılacaqdır. Beləliklə də 5 illik dövrdə cəmi 36 300 manat əldə edilmiş mənfəətin məbləği 2015-ci ilə aid olan zərərin ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Həmin zərərin 1 yanvar 2021-ci il tarixə qalan 2200 manat məbləği isə daimi fərq hesab olunacaqdır.

Təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu: Müəssisə zərərlə işlədiyi halda ay ərzində əldə edilmiş zərərin məbləği 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabında debet qalığında əks olunur. Bu hesab hər ilin sonunda bağlanır. Hər il dekabr ayına aid mühasibat-maliyyə uçotu prosesləri tamamlanır, müəssisənin illik maliyyə nəticələri hesablanır və il ərzində əldə edilmiş mənfəətin məbləği 2 hissəyə ayrılır. 1-ci hissə hesablanmış mənfəət vergisinin məbləğindən ibarət olub, bu məbləğ əvvəlcə 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının debetinə və 901№-li “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər” hesabının kreditinə, sonra isə 901№-li “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər” hesabının debetinə və 521№-li “Vergi öhdəlikləri” hesabının kreditinə yazılır. 2-ci hissə müs-

sisənin sərəncamında qalan mənfəətin məbləğindən ibarət olmaqla, 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının debetinə və 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabının kreditinə yazılır.

Müəssisənin biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi zərərdən ibarət olduğu halda, zərərin məbləği il ərzində 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının debet qalığında əks olunur. İl başa çatdıqda zərərin illik məbləği 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabının debetinə və 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının kreditinə yazılmaqla, zərərin məbləği 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabından 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabına keçirilir. Növbəti ilin yanvar ayına aid mühasibat yazılışlarında keçən ilin zərəri 343№-li “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabının debetinə və 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabının kreditinə yazılmaqla, 343№-li “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabına keçirilir. Növbəti illər ərzində həmin zərər məbləğinin uçotu bu hesabda aparılır. Beləliklə də misal 3-də göstərilən halda 1 yanvar 2016-cı il tarixə müəssisənin 38 500 manat məbləğində zərəri 343№-li “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabının debet qalığında əks olunmuşdur.

1 yanvar 2016-cı il tarixdən 31 dekabr 2020-ci il tarixədək olan 5 illik dövrdə hər ilin sonunda müəssisənin həmin il ərzində əldə etdiyi mənfəətin məbləği hesablanır və həmin məbləğ mənfəət vergisinə cəlb edilmədən 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının debetinə və 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabının kreditinə yazılaraq, cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti kimi tanınır. Hər ilin sonunda mənfəətin illik məbləği 341№-li “Hesabat dövründə mənfəət (zərər)” hesabının debetinə və 343№-li “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabının kreditinə yazılmaqla, 2015-ci ildə baş vermiş 38500 manat məbləğində zərərin kompensasiya edilməsinə yönəldilir. Bu qayda 1 yanvar 2021-ci ilədək davam edir. 1 yanvar 2021-ci il tarixə 343№-li “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” hesabında 2200 manat məbləğində debet qalığı mövcud olur ki, bu da heç vaxt silinə bilməz və daimi fərq olaraq balansda həmişəlik əks etdiriləcəkdir.

Burada verilmiş 2 misalda aşağıdakı fərq məbləğlərinin meydana gəlməsi məsələlərinə baxıldı: kre-

ditdən istifadə edilməsi xərcləri üzrə daimi fərqlər 22500 manat və kompensasiya edilməyən zərərler üzrə daimi fərqlər 2200 manat. Bunlardan kreditdən istifadə edilməsi xərcləri üzrə daimi fərq 22500 manat və əsas vəsait obyektinin əvəzsiz verilməsi xərcləri üzrə daimi fərq 1800 manat (yalnız mənfəət hissəsi) vergi öhdəliyi yaradan daimi fərqlər, əsas vəsait obyektinin əvəzsiz verilməsi xərcləri üzrə daimi fərq 52500 manat və kompensasiya edilməyən zərərler üzrə daimi fərq 2200 manat vergi öhdəliyi yaratmayan daimi fərq hesab olunur.

YEKUN

Beləliklə, burada verilmiş tədqiqat proseslərinin gedişatı və bu kontekstdə müəssisənin mənfəətinə təsir göstərən bir sıra amillərin mövcudluğunun əsaslandırılması göstərir ki, təxirə salınmış mənfəət vergisi müəssisənin mənfəətindən ayrı şəkildə göstərilə bilər və o, uzaqdan-uzağa mənfəət kanalının vasitəsi ilə müəssisənin kapitalına öz təsirini göstərir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, təxirə salınmış mənfəət vergisi ilə əlaqədar olan təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti daimi fərqlərin yaranması ilə sıx bağlıdır. Daimi fərqlər isə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində gəlirlərin yaranması və xərclərin tanınması ilə bağlı olan bir sıra təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda bir hesabat dövrünə, vergi uçotunda isə digər hesabat dövrünə aid edilməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Ona görə də belə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki bu xüsusiyyətlərin də mühasibat uçotunda nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir.

Açar sözlər: məcmu kapital, daimi fərqlər, müvəqqəti fərqlər, təxirə salınmış mənfəət vergisi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Maliyyə hesabatlarının təqdimatı adlı 1№-li MUBS. <https://maliyye.gov.az>.
2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. Akad.Z.Ə.Səmədzadənin elmi redaktorluğu ilə. 5 cildə, 3-cü cild. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi. 2012, 608 s.
3. Cəfərli H. İqtisadi təhlil. Dərslük. Bakı, "Hüquq" Nəşriyyatı. – 2013. – 354 s.
4. Əhmədov B.S. "İnvestisiya" və "kapital" anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtisadi və makroiqtisadi yanaşmalar // "Azərbaycanın Vergi Xəbərləri" jurnalı. 2011, №1, s. 69-84.

5. Mladjenoviç P. Fond birjasında investisiya // *Headstart International*, Bakı. -2011. – 400 s.

6. Namazova C.B. *Audit. Dərslük*. Bakı, 2012. – 292 s.

7. Sadıqov Ə.A.və b. *Mühasibat uçotu*. Dərslük. Bakı, "Təhsil İşçisi Mətbəəsi" MMC, 2012. – 688 s.

8. Səbzəliyev M.S. *Maliyyə hesabatı*. Dərs vəsaiti, Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. – 2018. – 312 s.

9. Мустафаев Ф.Ф. *Макроэкономика (экономическая теория)*. Баку, "Тəhsil", 2014, – 544 с.

10. Juravlyova Q.P. və b. *İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2. Metaiqtisadiyyat. Transformasiya iqtisadiyyatı*. Rus dilindən tərcümə: Babayev Ə.P. və b. Moskva, "Daşkov və K" Nəşriyyatı, 2008, 920 s.

11. Kərimov E.N., Osmanov B.O. *İqtisadi nəzəriyyə: makro-mikroiqtisadiyyat*. – Bakı, "Vətən" Nəşriyyatı. – 2010. 634 s.

12. Kruqman P., Obstfeld M., Melitz M. *Beynəlxalq iqtisadiyyat: nəzəriyyə və siyasət // 11-ci nəşr*. Modulus MMC. – 2018. – 834 s.

13. Qafarov Ş.S. *Pulun diktaturası // Monoqrafiya*. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. -2014. – 522 s.

14. Menkyu Q.N. "Ekonomiksin əsasları". Yenidən işlənmiş üçüncü nəşri. İngilis dilindən tərcümə. Bakı, 2014, 836 s.

15. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. *Mühasibat uçotu*. Dərslük. Bakı, "3 saylı Bakı Mətbəəsi" ASC, 2016. 566 s.

16. Belverd E. Needles, Marian Powers. *Principles of Accounting*. 2012. -317 p.

17. David Alexander, Christopher Nobes. *Financial accounting. An international itroduction. Fifth edition*. Pearson Education Limited, 2013, 508 p.

18. David Annand, Henry Dauderis. *Introduction to Financial Accounting*. 2017

19. Соколов Я.В. *Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней: Учебн. пособие для вузов*. — Москва, Аудит, ЮНИТИ, 2009. - 638 с.

20. Marks K. *Kapital. Siyasi iqtisadın tənqidi*. I cild. Kapital istehsalı prosesi. Bakı, "Qanun" Nəşriyyatı, 2016, - 808 s.

21. "Mənfəət vergisi" adlı 12№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı. <https://maliyye.gov.az>.

22. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi

Bakı – 2019.

23. *Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 30 yanvar 2017-ci il tarixli Q-01Nəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş və 18 oktyabr 2018-ci il tarixli Q-09Nəli Qərarı ilə dəyişiklik edilmişdir. 212 s. <https://maliyye.gov.az>.*

ВУГАР МЕХДИЕВ

*Доцент Азербайджанского Университета Кооперации, доктор философии по экономике,
E-mail: vugar.m@muxtaroglu.az*

БУХГАЛТЕРСКИЕ ОБЗОРЫ НА УЧЕТ ЭЛЕМЕНТОВ ПРИБЫЛИ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ

В статье на основе исследования положения прибыли предприятия в капитале показаны его теоретические и практические основы, выяснено, как отложенный налог на прибыль влияет на капитал, как отдельно взятый элемент прибыли. Для этого сначала были разъяснены экономическая природа отложенного налога на прибыль, некоторые вопросы его отражения в бухгалтерском учете, а точнее вопросы, связанные с созданием и отражением постоянных разниц в бухгалтерском учете, экономическая природа постоянных разниц на основе Международных стандартов бухгалтерского учета, хозяйственные операции связанные с их созданием, а также бухгалтерскую корреспонденцию относительно их отражения в бухгалтерском учете.

Ключевые слова: *общий капитал, постоянные разницы, временные разницы, отложенный налог на прибыль.*

VUGAR MEHDİYEV

*Ass.professor of Azerbaijan Cooperation University, Doctor of Philosophy in Economics,
E-mail: vugar.m@muxtaroglu.az*

ACCOUNTING VIEWS FOR PROFIT ELEMENTS IN THE FORMATION OF THE CAPITAL OF THE ENTERPRISE

In the article, based on the investigation of the position of the company's profit in the capital, its

theoretical and practical foundations are shown, it is clarified how the deferred profit tax affects the capital as a separately taken profit element. For this purpose, the economic nature of deferred income tax was explained first, and some issues of its reflection in accounting, more specifically, issues related to the creation and reflection of permanent differences in accounting, the economic nature of permanent differences based on International Accounting Standards, their creation were discussed. economic operations related to the company, as well as the accounting transactions related to their reflection in the accounting were explained.

Keywords: *total capital, permanent differences, temporary differences, deferred income tax.*

HEYDƏR ƏLİYEVİN UĞURLU NEFT STRATEGİYASINDAN QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINA DOĞRU: İQTİSADİ ARTIM VƏ ONUN ƏSAS DRAYVERLƏRİ

NURANA BABAYEVA

*İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat
Institutunun doktorantu*

E-mail: babayeva.nurana@gmail.com

Giriş

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çox çətin sınaqlarla üz-üzə qalmışdır. Demək olar ki, bütün iqtisadi əlaqələr kəsilmiş, ölkədə separatizm və siyasi hərc-mərclik meyillərinin güclənməsi ərazilərin işğalına rəvac verməklə gənc respublikanın mövcudluğuna qarşı təhdidlər yaratmışdır. Ancaq 1993-cü ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsinin yaranmasına gətirib çıxardı. Ulu Öndərin dərin zəkası və müdrik rəhbərliyi sayəsində Azərbaycan sabitlik və dayanıqlı inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Heydər Əliyev dühasının ölkənin tale yüklü məsələləri ilə bağlı qəbul etdiyi strateji qərarlar qazanılacaq böyük uğurların və davamlı inkişafın sağlam təməlinə çevrildi. Heydər Əliyev siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini ölkənin güclü iqtisadiyyatının yaradılması təşkil edirdi və bu məqsədlə maliyyə qaynaqlarının tapılması ən aktual məsələlərdən hesab olunurdu.

Milli iqtisadiyyatların inkişafı üçün maliyyələşmə mənbələrinin tapılması iqtisadi ədəbiyyatlarda araşdırılan ən vacib problemlərdən biridir. Bu kontekstdə, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi bir çox makroiqtisadi göstəricilərin, eləcə də iqtisadi artımın təmin olunmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın investisiyalarla təmin edilməsi onun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir (Humbatova və b., 2020). Elə buna görə də ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi və milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan üçün həyati önəmə malik məsələlərdən biri olmuşdur.

Mövcud reallıqlar nəzərə alınaraq dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi reallaşdırılmağa başladı. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkə iqtisadiyyatında ciddi tənəzzülün müşahidə olunmasına baxmayaraq, 1995-ci ildən etibarən milli iqtisadiyyat nisbətən dirçəlməyə başladı. Bu tendensiya xüsusilə də 1994-cü ilin 20 sentyabrında Bakıda Azərbaycan

hökuməti ilə dünyanın qlobal neft şirkətləri arasında Xəzərin Azərbaycan bölməsində yerləşən neft ehtiyatlarının müştərək işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra özünü göstərdi. Bundan sonrakı mərhələdə isə neft sektoruna əsaslanan yüksək sürətli iqtisadi artım dövrü başladı və bu proses Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət dönüş nöqtəsinə çevrildi. Heydər Əliyevin uğurlu neft strategiyasının əsas elementlərindən biri olan və gündəlik bir milyon barel ötürmə qabiliyyətinə malik “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” (BTC) neft kəmərinin 2005-ci ildə fəaliyyətə başlamasından sonrakı illərdə Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərində əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunmağa başladı. Artıq 2007-ci ildə Azərbaycanın neft istehsalı 42 milyon tondan çox olmuşdur və 2009-cu ildə isə hətta 50 milyon tonu keçmişdir. Beləliklə, neft istehsalının və ixracının artması, bununla paralel olaraq Azərbaycanda yüksək iqtisadi artım templərinin baş verməsinə və dövlət gəlirlərinin artmasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsi olaraq, 2006-cı ildə Azərbaycanın ÜDM-də 34,5 % və 2007-ci ildə isə 25,05 % artım qeydə alındı (Suleymanov və Aliyev, 2015). Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın maliyyə imkanlarının genişlənməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşması ölkə iqtisadiyyatına böyük sərmayələrin yatırılmasına imkan verdi. Bu sərmayələr əsas makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına və milli iqtisadiyyatın canlanmasına gətirib çıxardı.

Azərbaycanın neft strategiyasının əsas elementləri

Əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan ölkəmizin uğurlu neft strategiyasının başlıca meyarlarından birini neft ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi təşkil etmişdir və Heydər Əliyevin “şaxələndirilmiş boru kəmərləri xoşbəxtlikdir” şüarı bu istiqamətdə fəaliyyətin əsas mayaklarından birinə çevrilmişdir (İsmailzadə və Babayev, 2020). Məhs bununla əlaqədardır ki, Azərbaycan BTC ilə yanaşı digər neft-qaz marşrutlarının işə salınmasına da böyük önəm vermiş və bu sahədə də uğurlu

nəticələr əldə etmişdir. Bu kontekstdə, Azərbaycan böyük karbohidrogen resurslarının dünya bazarlarına daşınması məqsədilə bir sıra regional və qlobal layihələr reallaşdırmışdır. Hələ 1997-ci ildə ölkəmiz Bakı-Novorossiysk kəməri vasitəsilə Qara dənizə neft ixracatını reallaşdırmağa nail olmuşdur. Bundan iki il sonra – 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə bu xətt vasitəsilə də Azərbaycan nefti dünya bazarlarına çatdırılmışdır. Bundan başqa, dəmir yolu imkanlarından da istifadə olunmaqla Gürcüstanın Batumi və Kulevi terminallarına neftin nəqli həyata keçirilmişdir (Energetika Nazirliyi, 2019).

2007-ci ildə istismara qəbul edilmiş Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti Azərbaycan qazının qonşu Gürcüstan vasitəsilə qardaş Türkiyəyə nəql edilməsi məqsədilə çəkilmişdir. Bu kəmərlər vasitəsilə artıq Gürcüstan və Türkiyə ilə yanaşı Yunanıstana da Azərbaycan qazının ixrac edilməsi reallaşdırılmışdır. 2018-ci ildə isə Türkiyədə TANAP kəmərinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur. Bunun ardınca isə, 31.12.2020-ci tarixində TAP kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan qazının Avropa ölkələrinə ixracına başlanılmışdır. Bu kəmərlər və onların imkanlarının genişləndirilməsi ümumi dəyəri 40 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əsas elementləri hesab olunur. Layihənin əsası 2011-ci ildə Azərbaycan hökuməti ilə Aİ arasında Avropaya birbaşa qaz ixracını özündə ehtiva edən sənədin imzalanması ilə qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əsas investoru və təşəbbüskarıdır (<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract>).

Göründüyü kimi, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və BTC-nin işə salınması, eləcə də Cənub Qaz Dəhlizi çərçivəsində görülən digər işlər Azərbaycanın böyük neft-qaz rezervlərinin dünya bazarlarına ixracına imkan vermişdir. Bunların nəticəsi olaraq, ölkə iqtisadiyyatına böyük investisiyaların yatırılmasına və milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə şərait yaranmışdır. Ancaq neft strategiyasının Azərbaycana bəxş etdiyi dividendlər təkə böyük maliyyə resursları ilə bitmirdi. Artıq Azərbaycan regionda Avropa və qərb ölkələrinin strateji tərəfdaşına və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin vacib elementinə çevrilmişdi. Bunun nəticəsində gənc respublikamız təhlükəsizliyini qorumaq və diplomatik çərçivələrdə milli maraqlarını müdafiə etmək üçün böyük dəstək

qazanmağa nail olmuşdur. Bu baxımdan, əminliklə demək olar ki, neft strategiyası Azərbaycana iqtisadi dividendlərlə yanaşı, siyasi və diplomatik dividendlər gətirmişdir.

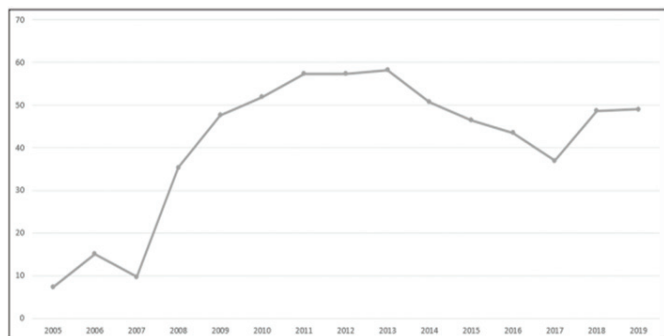
Hələ o dövrdə, ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsinin açıqladığı məlumatda göstərilirdi ki, Azərbaycan Xəzər hövzəsində onlar üçün əsas strateji tərəfdaşdır (Khrushcheva, 2011). Azərbaycan Avropa İttifaqının (Aİ) əsas qaz təchizatçılarından da biri hesab olunur. Ona görə ki, Azərbaycan həm öz resurslarının Avropaya ixracı baxımından, həm də, digər Xəzəryanı ölkələrin enerji resurslarının Avropaya ixracı üçün ən əlverişli tranzit ölkə kimi çıxış edir. Bu da respublikamızın Şərqlə Qərb arasında enerji resurslarının daşınmasında əsas tranzit ölkə kimi rolunu daha da artırır. Bu məsələ hazırda daha da aktuallaşmışdır. Xüsusilə, Rusiyanın Ukraynaya hücumu ilə əlaqədar Rusiyaya qarşı tətbiq olunan sanksiyalar Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolunu daha da artırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 2022-ci ildə Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi ilə əlaqədar qəbul olunmuş yeni strateji sənəddə Azərbaycan Birliyin əsas enerji təchizatçılarından biri kimi göstərilir (European Commission, 2022). Bu faktorlar ölkəmizin iqtisadi və siyasi çəkisini artırmaqla bölgənin nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun inkişafında Azərbaycanın aparıcı rolunu təsdiq edir və milli maraqlarımızın müdafiə edilməsinə imkan verir. Prezident İlham Əliyevin ifadə etdiyi kimi, “Bu gün bizim iştirakımız olmadan bu regionda heç bir layihə, hətta heç bir siyasi təşəbbüs reallaşa bilməz. Azərbaycan bu gün dünya miqyasında özünü güclü dövlət kimi təsdiqləyib” (https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e36925_az.html). Bütün bunlar, Heydər Əliyevin memarı olduğu neft strategiyasının Azərbaycanın iqtisadi inkişafında və milli dövlətçilik maraqlarının qorunmasında nə qədər mühüm rol oynadığını bir daha aydın şəkildə sübut edir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında neft strategiyasının rolu

Dünya təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, yeni təşəkkül tapan milli iqtisadiyyatların inkişafı üçün ölkənin resurs potensialı böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın malik olduğu əsas təbii resurslar kimi ölkəmizin neft və qaz ehtiyatları başa düşülür. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycanın uğurlu neft strategiyası bu resurslardan səmərəli istifadəni təmin etməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına əhə-

miyyətli təsir etmiş və milli mənafeələrin qorunmasına imkan vermişdir (Humbatova və b., 2023). Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu ildə yaradılan Dövlət Neft Fondunun əsas məqsədi də Azərbaycanın neft və qaz satışından əldə olunan gəlirlərinin müəyyən qisminin toplanmasını və bu vəsaitlərdən hazırkı və gələcək nəsillərin rifahı naminə səmərəli istifadəni təşkil etmək olmuşdur (Dövlət Neft Fondu, 2023).

Qrafik 1. Dövlət büdcəsində birbaşa neft gəlirlərinin payı (%)

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi. (2020). *Büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili.*

Neft strategiyası Azərbaycan iqtisadiyyatına on milyardlarla dollar xarici investisiyaların yatırılmasına və karbohidrogen ehtiyatların dünya bazarlarına çıxarılması nəticəsində böyük həcmli maliyyə resurslarının ölkəyə axınına səbəb olmuşdur. Yatırılan investisiyaların böyük qismi neft-qaz industriyasının payına düşsə də, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına təkan vermişdir. Ötən dövr ərzində həyata keçirilən uğurlu neft strategiyası nəticəsində əldə olunmuş bütün imkanlardan səmərəli istifadə olunaraq Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində də böyük uğurlar qazanılmışdır. Aparılan araşdırma göstərir ki, neft qiymətlərinin yüksək olması da Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm töhfə vermişdir və qeyri-neft sahələri üzrə real ÜDM-in artımına müsbət təsiri olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin xərclərini artırması göstərilir (Majidli, 2020). Azərbaycanın dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında neftdən əldə olunan gəlirlərin böyük paya sahib olması bu mülahizələrin bir daha təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər.

Verilmiş qrafikin təhlili göstərir ki, 2007-ci ildən 2013-cü ilə qədər dövlət büdcəsində birbaşa neft

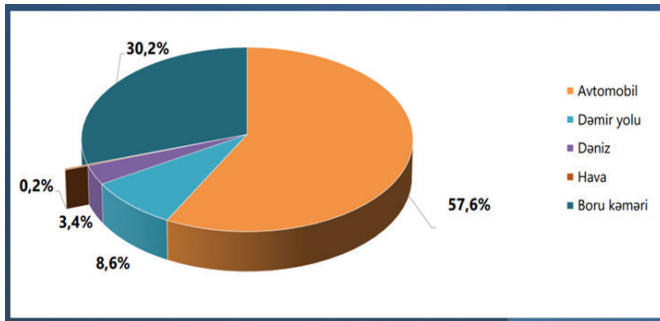
gəlirlərinin payı davamlı olaraq artmışdır və 10%-dən 58%-ə çatmışdır. 2014-cü ildən başlayaraq bu göstəricinin enmə nümayiş etdirməsini isə dünya bazarlarında neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqələndirmək olar. 2014-2017-ci illərdə dövlət büdcəsində birbaşa neft gəlirlərinin payı azalma göstərərək 37%-ə düşmüş, 2018 və 2019-cu illərdə isə təxminən 49%-ə qalxmışdır (Maliyyə Nazirliyi, 2020). 2020-ci ildə isə COVID-19 pandemiyasının qeyri-neft sektoruna sarsıdıcı təsiri dövlət büdcəsinin icrasında da özünü göstərmişdir. 2020-ci ilin dövlət büdcəsi gəlirlərində neft sektorunun payı 58%, 2021-ci ildə 51,3%, 2022-ci ildə isə 50,2% təşkil etmişdir (Maliyyə Nazirliyi, 2021; 2022). Maliyyə Nazirliyi tərəfindən açıqlanmış məlumatların təhlili neft gəlirlərinin Azərbaycan dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında hələ də böyük paya sahib olduğunu göstərir.

Qeyri-neft sektorunda iqtisadi artımın əsas drayverləri

Neft-qaz gəlirlərindən əldə olunan maliyyə resursları dövlətin qarşısında duran başlıca prioritetlərin reallaşdırılması üçün əsas mənbə rolunu oynamağa başladı. Neft gəlirləri həm regionların sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq, həm də qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün böyük imkanlar yaratdı. Bu məqsədlə ardıcıl qəbul olunan dövlət proqramları və layihələr qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafında müsbət nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxardı. XX əsrin ikinci onilliyində neft qiymətlərində baş verən kəskin enmələr isə bu istiqamətdə daha səmərəli iqtisadi siyasət strategiyasının qəbul olunmasını zərurətə çevirdi. Buna görə də, Azərbaycanın iqtisadi siyasət strategiyasının yeni dövrün çağırışlarına uyğun davamlı və rəqabətçil inkişafına nail olmaq məqsədilə 2016-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatını və onun əsas sektorlarını əhatə edən strateji yol xəritələri qəbul edildi. Milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini və global iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla yüksək peşəkarlıqla hazırlanmış bu inklüziv sənəd müasir mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas katalizatoru kimi çıxış etməyə başladı (<https://www.e-qanun.az/framework/34254>). İqtisadiyyatın diversifikasiya baxımından əsas strateji hədəflərindən birini ölkənin əlverişli tranzit potensialından səmərəli istifadə etməklə bölgədə nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq təşkil etmişdir.

Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının Avropaya daşınması üçün inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna zərurət yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, TRASEKA kimi qəbul olunan “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” layihəsi Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəkləndi və TRASEKA adlandırılan layihənin icrasına sərmayələr yatırılmağa başlandı. Məhz bu layihə Azərbaycandan keçən tarixi İpək Yolu nun yenidən qurulması kimi də diqqəti cəlb edir və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi kimi populyarlıq qazanmışdır. Vurgulamaq lazımdır ki, 2015-ci ildə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının əsaslı şəkildə yenidən inşası və 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi Xəzər dənizindən keçməklə Çin və Orta Asiyadan Avropaya effektiv tranzit marşrutunun fəaliyyətinə imkan verdi və Bakı-Böyük Kəsik və Yalama-Astara dəmir yollarının təmiri də Azərbaycanın beynəlxalq tranzit potensialını gücləndirdi (Mammadova, 2020).

Şəkil 1. Yük daşınmasının nəqliyyat növləri üzrə strukturu, %

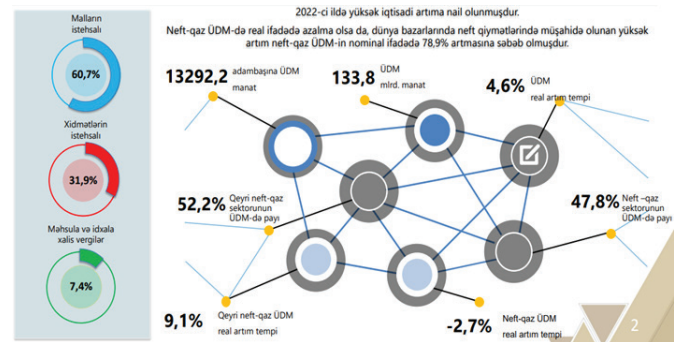

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi (2023a). Əsas iqtisadi göstəricilər: Qeyri-neft sektorunun inkişafı (2022-ci il)

Hazırda Zəngəzur dəhlizi Çindən Avropaya uzanan “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünün vacib komponentlərindən biri və “Orta dəhliz”-in ən səmərəli marşrutu hesab olunur (Valiyev, 2023). Azərbaycanda mövcud olan hava limanları sırasına yeni inşa edilmiş Füzuli, Zəngilan və tikilməkdə olan Laçın beynəlxalq hava limanlarının əlavə edilməsi də ölkəmizin logistik imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Mövcud potensial və məqsədyönlü dövlət siyasəti ilə əlaqədar olaraq təkcə 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə Azərbaycanda yük daşımalarının həcmi 12,8% və sərnişin daşımalarının həcmi isə 33,5% artmış və qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-də payı 11,5% təşkil etmişdir. 2022-ci ilin 12 ayı ərzin-

də müvafiq sahədə yaradılmış əlavə dəyər 2021-ci illə müqayisədə 23,2% artım nümayiş etdirmiş və 8041,9 milyon AZN təşkil etmişdir (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023). Müsbət tendensiya müşahidə olunmasına baxmayaraq, Azərbaycanın nəqliyyat və tranzit sahəsində daha böyük nəticələr əldə etmək potensialı vardır. Planlaşdırılan Zəngəzur dəhlizini, işğaldan azad edilmiş ərazilərin milli iqtisadiyyata reintegrasiyasını və tikilən beynəlxalq hava limanlarının perspektivlərini, eləcə də ölkəmizin Xəzər dənizi üzərindən tranzit yükötürmə qabiliyyətini artırıldığını nəzərə alsaq əminliklə yaxın illərdə bu sektorun ölkə iqtisadiyyatına daha böyük töhfələr verəcəyini deyə bilərik. Təbii ki, nəzərdən keçirilən faktorlar Azərbaycanda bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün geniş perspektivlər açır və sürətli iqtisadi artım tempinin əldə olunacağını söyləməyə əsas verir.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i (2022)

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi (2023b). Əsas iqtisadi göstəricilər: Makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri (2022-ci il)

Təqdim olunan makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinə baxdıqda strateji idarəetmənin qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb olduğunu görə bilərik. Ölkəmizin ÜDM-nin strukturunu təhlil etmək iqtisadi artımda qeyri-neft sektorunun payını və inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 2022-ci ilin ÜDM istehsalı 2021-ci ilin müvafiq göstəricisi (92.9 milyard manat) ilə müqayisədə 4,6% real artım nümayiş etdirməklə 133,8 milyard manat təşkil etmişdir (AzSTAT, 2023). Şəkildən də görüldüyü kimi, ÜDM-in formalaşmasında qeyri-neft sektorunun payı 52,2% olmuşdur ki, bu da həmin sektorda ÜDM istehsalının 9,1% real artımına hesabına təmin olun-

muşdur. Beləliklə, qeyri-neft-qaz sektoru ÜDM-in real artım tempinə görə neft-qaz sektorunu (-2,7%) əhəmiyyətli dərəcədə üstələmiş və daha dəqiq ifadə etsək, ÜDM artımının əsas drayverinə çevrilmişdir. Bu sektor üzrə ÜDM-in 9,1%-i aqrar sahə, meşəçilik və balıqçılığın, 11,5%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, eləcə də 8,7%-i qeyri-neft industriyasının, 9,3% tikinti sahəsinin, 11,5%-i isə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsinin, 3%-i qonaqlama industriyasının, 2,7%-i informasiya və rabitə sektorlarının və 28,1%-i başqa sektorların payına düşmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in bütün sahələrində artım müşahidə olunsada, ən böyük artım 58,2% olmaqla turizm və ictimai işə sahəsində qeydə alınmışdır. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında bu göstərici 23,2%, informasiya və rabitə sahəsində isə 13,4% olmuşdur (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023b). Qeyri-neft sektorunda baş verən iqtisadi artım onun ixrac potensialını da artırmışdır. Belə ki, 2022-ci ildə 2021-ci ildəkinə nisbətən qeyri-neft ixracında 12,4% artım olmuş və onun həcmi ötən il 3,05 milyard ABŞ dollarına çatmışdır (İİTKM, 2023). Bütün bunlar Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında müsbət dinamikanın mövcud olduğunu göstərməklə bərabər, həm də daha böyük perspektivlərdən xəbər verir. Ən böyük artımın turizm industriyasında və nəqliyyat sektorunda baş verməsi – bu sahələrdə təbii potensial, reallaşdırılan layihələr və işğaldan azad olunmuş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına transformasiyası hesabına daha yüksək inkişaf göstəricilərinin əldə olunacağını söyləməyə əsas verir.

Nəticə

Neft strategiyasının əsas elementləri olan şaxələndirilmiş ixrac boru kəmərləri və nəqliyyat marşrutları Azərbaycanı regional layihələrin əsas iştirakçısına və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevirmişdir. Bu strategiyanın icrası nəticəsində milli iqtisadiyyata cəlb edilmiş investisiyalar və neftin satışından əldə olunan böyük həcmli maliyyə vəsaitləri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Beləliklə, Heydər Əliyevin memarı olduğu uğurlu neft strategiyası və ondan əldə olunan maliyyə resurslarından səmərəli istifadə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına mühüm töhfələr vermiş və milli mənafehlərin qorunmasına şərait yaratmışdır. Məqsədyönlü dövlət siyasəti qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin et-

miş və iqtisadi artımın aparıcı qüvvəsinə çevirmişdir. 2022-ci ilin ÜDM istehsalı 2021-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 4,6% real artım nümayiş etdirməklə 133,8 milyard manat təşkil etmişdir. ÜDM-in yaradılmasında qeyri-neft sektorunun payı 52,2% olmuşdur ki, bu da həmin sektorda ÜDM-in 9,1% real artımı hesabına təmin olunmuşdur. Beləliklə, qeyri-neft sektoru ÜDM-in real artım tempinə görə neft sektorunu üstələmiş və ÜDM artımının əsas drayverinə çevrilmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin milli iqtisadiyyata transformasiyası ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payını daha da artıracaqdır. Tədqiqat nəticələrinə əsasən aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınması tövsiyə olunur:

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin milli iqtisadiyyata inteqrasiyasının qeyri-neft ÜDM-nə təsirinin araşdırılması;
2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərəcək sahibkarlar üçün güzəştli kredit və ixraca dəstək mexanizmlərini nəzərdə tutan xüsusi proqramın hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AzSTAT. (2023). ASİS. *Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi (cari qiymətlərlə, mln. manat)*.
2. Dövlət Neft Fondu. (2023). *Missiya və məqsəd*. <https://oilfund.az/fund/about/mission>
3. Energetika Nazirliyi. (2019). *Neftin nəqli*. <https://minenergy.gov.az/az/neft/baki-novorossiysk-neft-kemeri>.
4. European Commission. (2022). *REPowerEU Plan*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2022:230:FIN>
5. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e36925_az.html
6. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e36925_az.html
7. Humberova, S. I., Tanriverdiev, S. M., Mammadov, I. N., & Hajiyev, N. G. O. (2020). *Impact of investment on GDP and non-oil GDP in Azerbaijan*. *Entrep. Sustain*, (2020), 7.
8. Humberova, S., Panahova, G. M., Mahmudova, I. M., Gadim, N., & Hajiyev, O. (2023). *The Impact of Azerbaijan's Oil Strategy on Economic Growth: Analysis and Diagnosis*. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(2), 181.
9. İİTKM. (2023). *İxrac icmalı. Qeyri-neft sektoru üzrə ixraca dair məlumat*.

10. İqtisadiyyat Nazirliyi (2023b). *Əsas iqtisadi göstəricilər: Makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri*

11. İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023a). *Əsas iqtisadi göstəricilər: Qeyri-neft sektorunun inkişafı.*

12. Ismailzade, F., & Babayev, B. (2020). *Strategic advantages of transport network in the Caspian sea region. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті, 4(73), 79-91.*

13. Khrushcheva, Olga. 2011. *The Creation of an Energy Security Society as a Way to Decrease Securitization Levels between the European Union and Russia in Energy Trade, Journal of Contemporary European Research 7, no.2: 216-230.*

14. Majidli, F. (2020). *How oil price and exchange rate affect non-oil GDP of the oil-rich country: Azerbaijan?. International Journal of Energy Economics and Policy.*

15. Maliyyə Nazirliyi. (2020). *Büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili.*

16. Maliyyə Nazirliyi. (2021). *Büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili.*

17. Maliyyə Nazirliyi. (2022). *Büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili*

18. Mammadova, A. (2020). *Respublikamızın tranzit potensialının genişləndirilməsinin prioritet məsələləri. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3853210*

19. Suleymanov, E., & Aliyev, K. (2015). *Macroeconomic analysis and graphical interpretation of Azerbaijan economy in 1991-2012. Expert Journal of Economics, 3(1).*

20. Valiyev, J. (2023). *The Role of the Existing Middle Corridor and the Planned Zangezur Corridor in the Economy of Azerbaijan. Scientific Collection «InterConf», (144), 34-42.*

XÜLASƏ

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycanın uğurlu neft strategiyası ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə investisiyaların cəlb edilməsinə təmin etməklə iqtisadi artımın, sosial tərəqqinin və ümumilikdə iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etmişdir. Bu strategiya çərçivəsində ixrac boru kəmərlərinin və nəqliyyat marşrutlarının şaxələndirilməsi Azərbaycanı həm də regionun əsas tranzit ölkəsinə çevirmişdir. Təbii sərvətlərin dünya bazarlarına çıxarılmasından əldə olunan maliyyə resursları dövlət gəlirlərini artırmaqla digər qeyri-neft sahələrinin inkişafına da təkan ver-

mişdir. Ölkəmizin Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolunun artması isə Azərbaycana həm də siyasi dividendlər gətirməklə beynəlxalq müstəvidə milli maraqlarının müdafiəsi işinə böyük töhfələr vermişdir.

Məqalədə Azərbaycanın neft strategiyasının iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında rolu tədqiq olunmuş və qeyri-neft sektorunda iqtisadi artımın əsas drayverləri müəyyənəndirilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün sistemli ədəbiyyat icmalı həyata keçirilmiş, rəsmi dövlət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına istinad edilməklə məzmun təhlili, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, neft gəlirləri davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış etməklə, qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Neft strategiyası, nəqliyyat, investisiya, qeyri-neft sektoru, iqtisadi artım.*

B. Nurane

From the successful oil strategy of Heydar Aliyev to the development of the non-oil sector: economic growth and its basis

ABSTRACT

The successful oil strategy of Azerbaijan, which was founded by the national leader Heydar Aliyev, acted as a driving force of economic growth, social progress and economic development in general by ensuring the attraction of large-scale investments in the country's economy. Diversification of export pipelines and transport routes within this strategy has also made Azerbaijan the main transit country of the region. The financial resources obtained from the export of natural resources to the world markets have boosted the development of other non-oil sectors by increasing state revenues. The increase in the role of our country in Europe's energy security has also brought political dividends to Azerbaijan and made great contributions to the defense of its national interests at the international level. In the article, the role of Azerbaijan's oil strategy in the development of other areas of the economy is studied and the main drivers of economic growth in the non-oil sector are identified. In order to achieve the set goals, a systematic literature review was carried out, content analysis, comparison and generalization methods

were used with reference to the information of official state bodies and international organizations. The research shows that oil revenues have played an important role in the development of the non-oil sector by acting as the main financial source for ensuring sustainable economic development.

Key words: *Oil strategy, transport, investment, non-oil sector, economic growth.*

Б. Нурана

От успешной нефтяной стратегии Гейдара Алиева к развитию ненефтяного сектора: экономический рост и его основа

РЕЗЮМЕ

Успешная нефтяная стратегия Азербайджана, заложенная общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, выступила движущей силой экономического роста, социального прогресса и экономического развития в целом, обеспечив привлечение масштабных инвестиций в экономику страны. Диверсификация экспортных трубопроводов и транспортных маршрутов в рамках этой стратегии также сделала Азербайджан главной транзитной страной региона. Финансовые ресурсы, полученные от экспорта природных ресурсов на мировые рынки, стимулировали развитие других ненефтяных секторов за счет увеличения государственных доходов. Повышение роли нашей страны в энергетической безопасности Европы также принесло Азербайджану политические дивиденды и внесло большой вклад в защиту его национальных интересов на международном уровне. В статье изучается роль нефтяной стратегии Азербайджана в развитии других сфер экономики и определяются основные драйверы экономического роста в ненефтяном секторе. Для достижения поставленных целей был проведен систематический обзор литературы, использованы методы контент-анализа, сравнения и обобщения со ссылкой на информацию официальных государственных органов и международных организаций. Исследование показывает, что доходы от нефти сыграли важную роль в развитии ненефтяного сектора, выступив в качестве основного финансового источника для обеспечения устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: *Нефтяная стратегия, транспорт, инвестиции, ненефтяной сектор, экономический рост.*

MİLLİ İQTİSADİYYAT PERSPEKTİVİNİN ƏSAS AMİLLƏRİ VƏ BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN YÖNƏLDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SEVİL ABDULLAYEVA

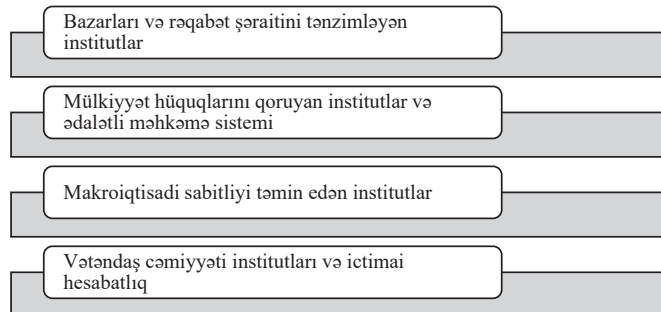
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
doktorantı

E-mail: sevilabdullayeva@live.com

Məlumdur ki, eyni nəzəri məzmunu malik iqtisadi siyasətlərin verdiyi müxtəlif nəticələr hər bir ölkənin tarixi-mədəni xüsusiyyətlərindən, o cümlədən ənənələrindən asılıdır. Bu xüsusiyyətlər məşhur iqtisadçı Anqus Medisson tərəfindən mükəmməl şəkildə izah olunur. O, çoxsaylı ölkələrin yüzilliklər ərzində keçdikləri inkişaf yollarını öyrənərkən belə qənaətə gəlir ki, məhz iqtisadi institutlar inkişafın dinamikasını və trayektoriyasını təyin edən fundamental amildir.

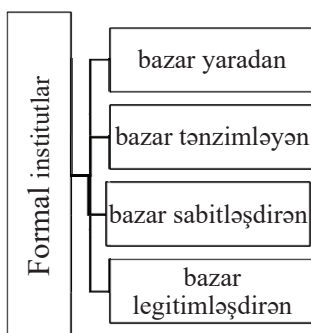
Konstitusiyaya və qanunun aliliyi iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını dəstəkləyir. Institutların zəif olduğu ölkələr iqtisadi artım tempinin aşağı və əhəmiyyətli volatil olması kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumilikdə, bazar iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyəti üçün aşağıdakı institutların effektiv fəaliyyəti vacibdir:

Sxem1. Institutların effektiv fəaliyyəti, müəllif tərəfindən tərtib olunub.

D.Rodrik formal institutları 4 qrupa bölür:

Sxem 2. Formal institutlar qrupu, müəllif tərəfindən tərtib olunub.

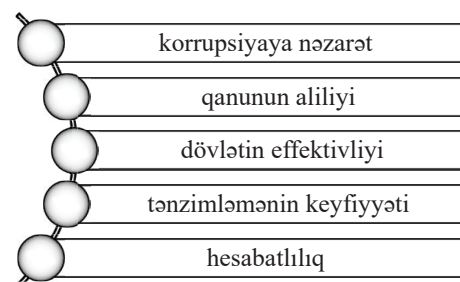
1. Bazarların formalaşmasını və sağlam fəaliyyətini təmin edən institutlar. Effektiv siyasi güc,

müstəqil məhkəmə sistemi və s. belə institutlara aiddir; 2. Bazarların uğursuzluqlarını tənzimləyən institutlar. Məsələn, telekommunikasiya, nəqliyyat, su və meşə resurslarını, maliyyə xidmətlərini tənzimləyən agentliklər buraya daxildir; 3. Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini təmin edən institutlar. Mərkəzi banklar və fiskal orqanlar aşağı inflyasiya və büdcə dayanıqlığı vasitəsilə bazarın sabitləşməsinə təmin edirlər; 4. Bazarı legitimləşdirən institutlar. Bu institutlar bazar subyektlərini neqativ şoklardan və mənfi bazar effektlərindən qorumağa imkan verir. Belə institutlara pensiya sistemləri, işsizlikdən müdafiə və digər sosial fondlar aiddir [6, s.15].

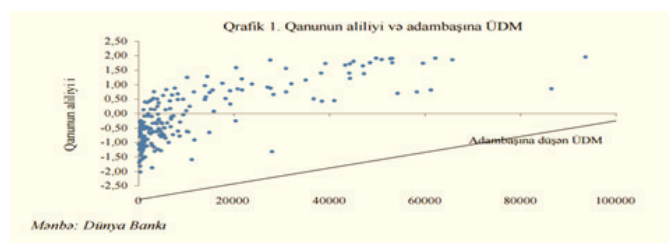
Qeyd edək ki, fiziki və insan kapitalı kimi, maliyyə kapitalının əksinə olaraq sosial kapitalın dəstəyə ehtiyacı var. Sosial əlaqələr mütəmadi yenilənməlidir ki, effektivliyi itirilməsin. Lakin bu yenilənmə fiziki kapitaldakı amortizasiya formasında deyil, insan kapitalındakı biliyin daim artırılmasına oxşar meyarlarla həyata keçirilməlidir. Sosial kapital ictimai məhsuldur, kimlərsə ayrılıqda ondan faydalana bilməz. İqtisadi artım ilə inam, vətəndaş birliyi arasındakı münasibətlər Knack və Keefer tərəfindən əsaslandırılmışdır ki, inam və vətəndaş əməkdaşlığının yüksək olduğu cəmiyyətlərdə gəlir bərabərliyi, qanunların aliliyi təmin olunur [1, s.1251-1288].

İstitutların ölçülməsi və empirik müşahidələr makroiqtisadi dəyişənlərdən fərqli olaraq, institutların inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üzrə universal metodologiya mövcud deyildir. Lakin: Dünya Bankının apardığı araşdırmalarda institusional inkişafın 5 göstərici üzrə qiymətləndirilməsinə rast gəlinir:

Sxem 3. İnstitusional inkişafın qiymətləndirilməsi, müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Bu göstəricilər [-2.5-2.5] intervalında dəyişir. Bu interval institusional keyfiyyət baxımından aşağı gəlirli və yüksək gəlirli ölkələr arasında böyük fərqin mövcud olmasını göstərir. Belə ki, qanunun aliliyi göstəricisi ən aşağı göstəriciyə malik olan Əfqanıstanda (-2.01) adambaşına ÜDM-in həcmi analoji göstərici üzrə ən yüksək paya malik olan Norveçdən (1.96) dəfələrlə aşağıdır. Dünya üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qanunun aliliyi indeksinin 1 vahid artımı iqtisadi artımı 0.8% bəndi artırır. [8]

Şəkil 1. Qanunun aliliyi indeksi, müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Təcrübə göstərir ki, sosial kapitalın yaranması kimi onun dağılıb itməsi də çox uzun zaman tələb edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyanın bütün fiziki kapitalının dağılmasına baxmayaraq, müharibədən sonra ilk 15-20 il ərzində yüksək iqtisadi artıma nail olunmasının səbəbi kimi güclü sosial kapital göstərilir. Sosial kapital və iqtisadi artım arasında əlaqə çoxlu sayda empirik tədqiqatlar vasitəsilə araşdırılmışdır. Məsələn, Putnam təsdiq edir ki, Amerikada sosial kapitalın əsas təsirləri işsizliyin azalması, cinayət işlərinin sayının aşağı düşməsi, hökumətin effektivliyi kimi məsələlərdə özünü göstərir. Putnam sosial kapital və iqtisadi artım arasında əlaqəni müsbət qiymətləndirir. [5, s. 65-78]. Xarici təcrübələrə baxdıqda Rusiya Federasiyası, Federal inkişaf strategiyasını, həmçinin Baltik və Uzaq Şərq ölkələrinin 2025-ci ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafı layihələrinin mövqeyini, “İşgüzar Rusiya”, “İrkutsk vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafı” konsepsiyalardan ibarət sosial-iqtisadi inkişafın strateji planlaşdırma sənədlər sistemini hazırlamışdır. Eyni zamanda innovasiya məhsulları texnologiyaları və xidmətləri reyestri yaradılmış və funksiyası müəyyənləşdirilmişdir. Qazaxıstan Respublikası 2030-cu ilədək innovasiyanın inkişafı üzrə konsepsiya qəbul etmişdir.

Azərbaycan başqa sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatın formalaşmasında və islahatların davamlılığının təmin olunmasında da uğurlar qazanmağa

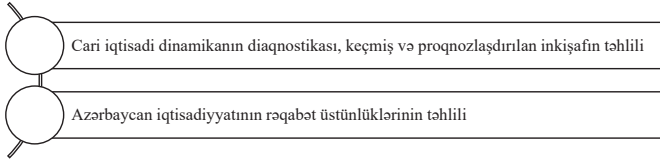
yönümlü bir ölkədir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün Strateji yol xəritəsi təsdiq edilmiş, habelə həmin istiqamətlərə müvafiq olaraq inkişaf planlarının işlənilməsinə təmin etmək üçün müvafiq İşçi qrupu yaradılmışdır. İşçi qrupu yerli və xarici ekspertlərin, təcrübəli mütəxəssislərin, məsləhətçi şirkətlərin və elmi təşkilatların iştirakı ilə, ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq şəraitində milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın on bir əsas sektoru üzrə strateji yol xəritələrinin layihələrini hazırlamışdır. Strateji yol xəritəsi iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planından başqa həm də, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir [2].

Layihələr açıq müzakirəyə verilmiş və yekun sənəd tərtib edilərkən maraqlı tərəflərin, o cümlədən vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının və vətəndaşların çoxsaylı rəy və təklifləri nəzərə alınmışdır. Xəritənin hazırlanmasında 400 yerli və xarici ekspertlər eləcədə müzakirə və 150 toplantılarda 4000 nəfər iştirakçı qatılmışdır. Strateji xəritə iqtisadiyyatın 11 əsas sektoru üzrə İqtisadi İnkişaf Strategiyası və 2017-2020-ci illər üzrə Fəaliyyət Planını, həmçinin 2025 –ci ilə qədər Vizyon və 2025-ci ildən sonra Hədəflərə təkrar baxılmasını özündə əks etdirir [2]. İşçi qrupuna daxil olan şirkətlərdən biri dünyanın aparıcı global idarəetmə və məsləhətçi şirkəti olan McKinsey & Company-dir. Qeyd etmək istərdim ki, bu şirkət dünyanın aparıcı biznes sahələrində, müxtəlif dövlətlərdə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına eləcə də iqtisadi qurumlara müxtəlif sahələrdə məsləhətlərin verilməsini təmin edir. McKinsey & Company şirkətinin müştəriləri sənayenin müxtəlif sahələrindən olub ekstensiv- funksional imkanlardan faydalanaraq öz strategiyalarında tətbiq edə bilirlər. Hazırda bu istiqamətlər iqtisadiyyatın 22 sektor və 12 biznes sahəsini əhatə edir. Bu təcrübəyə dayanan yeni imkanlar, üsullar, həll istiqamətləri və istedadlar deməkdir. Bu şirkətin məsləhətçiləri arasında həkimlər, mühəndislər, biznes menecerlər, sahibkar və alimləri görmək olar. Sənəddə mühüm məqam Milli iqtisadiyyat perspektivi: – Azərbaycan iqtisadiyyatının dərinədən və faktlara əsaslanan 360 dərəcəli diaqnostikası və GZİT təhlili, habelə rəqabətqabiliyyətli üstünlüklərin vurğulanmasıdır.

I Faza: 360 dərəcəli diaqnostika və GZİT təhlili

Burada məqsəd İqtisadi baza xəttinin və inkişaf ssenarisi hədəflərinin yaradılmasıdır. Əsas fəaliyyətlər aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

Sxem 5. Hökumətin planlarına baxış, müəllif tərəfindən tərtib olunub.

II Faza: Prioritet sektorlar üçün strateji baxış və yol xəritəsi (flaqman layihələr və özəlləşdirmə proqramı daxil olmaqla)

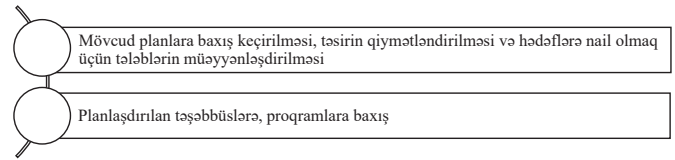
Ölkə iqtisadiyyatına Birbaşa Xarici İnvestisiyaların (BXİ) yönəldilməsinin daha bir həlledici amili rəqabət siyasətidir. Kartel müqavilələri və bazar şərtlərindən sui-istifadə kimi rəqabətə zidd firma davranışlarının qarşısını almağa istiqamətlənmiş qaydalar və tətbiq prosedurlar toplusu olan rəqabət siyasəti bazarlara süni giriş maneələrinin qarşısını alır və bu kontekstdə, yəni ölkəyə xarici kapital qoyuluşlarının axını baxımından mühüm rol oynayır [4, s.77].

Xarici kapital sahiblərinin idarəetmə təcrübəsi, ölkəyə nou-hau gətirmə qabiliyyəti və ümumilikdə iqtisadiyyata səmərə töhfəsi nəzərə alınmaqla, xarici biznes adamlarına özəlləşdirilmə şəklində müəssisələrin verilməsini əks etdirən özəlləşdirmə siyasətinin qüsursuz olması BXİ-nin cəlb edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici investisiyaların müəyyən növlərinin “üstünlük verdiyi təcrübə” və onların tənzimlənməsi üsulları əsasən aşağıdakı kimi təsnif edilə bilən bir sıra amillərdən asılıdır: 1) ətraf mühit amilləri (ölkənin coğrafi mövqeyi, bütün növ resurslar (ehtiyatlar), elmi-texniki bazalar, istehlak və sənaye malları bazarlarının həcmi, infrastruktur). Bu amillər yalnız uzunmüddətli perspektivdə dəyişdirilə bilər [11]; 2) hökumətlərin marağı, investorların gözləntilərinin idarə edilməsi, inzibati prosedurların effektivliyi, normativ hüquqi baza, maliyyə və vergi güzəştlərinin aid edildiyi daxili amillər [11].

UNCTAD-ın İnvestisiya Trendləri Monitorinqinin 2021-ci il hesabatına görə, dünya BXİ-ı 2020-ci ildə kəskin şəkildə azalaraq 42%-ə enmiş, 2019-cu ildə 1,5 trilyon dollardan təxminən 859 milyard dollara düşmüşdür [10]. Bu aşağı səviyyə sonuncu

dəfə 1990-cı illərdə müşahidə olunmuşdu və 2008-2009-cu illərdəki global maliyyə böhranından sonrakı dövrdə 30%-dən daha aşağı minimuma qədər enmişdir [9].

Şəkil 2.1. BXİ daxilolmaları: global və iqtisadi qruplar üzrə, 2007–2020-ci illər.

Mənbə: UNCTAD (ilkin hesablamalar), [10]

Qloballaşma şəraitində bir çox ölkədə, xüsusən də keçid iqtisadiyyata sahib dövlətlərdə özəlləşdirmə proseslərinin tətbiqi vacib məsələlərdən hesab edilir. Özəlləşdirmə proseslərinin əsas məqsədlərindən biri mülkiyyət hüququnun dəyişdirilməsi hesabına iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunmasıdır. Bundan irəli gələrək həyata keçirilən özəlləşdirmə tədbirləri birbaşa xarici sərmayələrin cəlb edilməsi zamanı çox səmərəlidir.

YEKUN

Azərbaycanın regional qovşaq kimi mövqeyinin gücləndirilməsi və səmərəli infrastrukturaya yüksək səviyyədə investisiya qoyuluşunun davam etdirilməsi iqtisadi inkişafda pozitiv təsirin artmasına səbəb olacaqdır.

Azərbaycanın şaxələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanları ölkədən ixracın artması üçün zəmin olacaq, bütövlükdə isə biznes xərclərinə qənaət edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bundan əlavə, təkmilləşdirilmiş nəqliyyat infrastrukturunu Azərbaycanın bütün bölgələrinin daha yaxşı inteqrasiyasına şərait yaratmaqla, regionlarda biznesin inkişafına əlavə təkan verəcəkdir. Müasir kommunikasiya imkanlarından istifadə etməklə sürətli genişzolaqlı şəbəkə vasitəsilə elektron xidmətlərin (e-təhsil, e-səhiyyə, e-bankçılıq, e-ticarət və s.) əhatə dairəsi genişləndiriləcəkdir. Xüsusilə, dövlət idarəetməsində rəqəmsallaşdırma biznes üçün şəffaf, hesabatlı, səmərəli və proqnozlaşdırıla bilən perspektivlər yaradacaqdır. Elektron xidmətlərin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi Azərbaycanda biznesin beynəlmilləşdirilməsi üçün zəmin olacaqdır. 2025-ci il perspektivində özəl sektorun infrastruktur quruculuğunda daha yaxından iştirakı təmin ediləcək ki, bu da iqtisadi səmərəlili-

yin artmasına pozitiv təsir edir [2].

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli, inklüziv və dayanıqlı inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan əsas tələb, insan kapitalının inkişafına və əmək məhsuldarlığının inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırılmasına nail olmaqdır. [7, s.15-22].

Qlobal iqtisadi mənzərə Avropada zəif və Çində azalan artıma görə dəyişməkdədir. Çin onu əsas iqtisadi regionlarla birləşdirəcək "İrək Yolu" layihəsini həyata keçirməyi planlaşdırır ki, bu marşrutlardan biri də Azərbaycan ərazisindən keçir. Eyni zamanda, Avropa, Rusiya, İran, Hindistan və Mərkəzi Asiyanı birləşdirəcək Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin də bir xətti Azərbaycanın ərazisindən keçir. Bu təşəbbüslər ölkəmizin ərazisindən keçən əmtəə və sərnəşin dövriyyəsinin həcmi artırmaqla marşrut boyu istehsal və nəqliyyat-logistika xidmətləri üçün imkanlar yaradacaqdır. Dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edəcək investisiya qoyuluşlarında maraqlı olan Azərbaycan da qlobal investisiya meyilləri nəzərə alınacaqdır.

Artım əsasən birləşmə və satınalmalar ("M&As") hesabına baş vermişdir. 2015-ci ildə Asiya regionunda inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya üzrə birbaşa xarici investisiyaların 1/3-ni cəlb etmişdir. Bu mənada Asiya regionu dünya üzrə ən çox investisiya cəlb edən regiondur. Rusiya və Qazaxıstan başda olmaqla, keçid ölkələrinə birbaşa xarici investisiya axını 2015-ci ildə 54 faiz azalmışdır. Aşağı xammal qiymətləri və regional münaqişələr keçid ölkələrində birbaşa xarici investisiya axınları üçün əsas maneə olmuşdur [3].

Birləşmə və satınalmaları nəzərə almasaq, dünyada birbaşa xarici investisiyaların axını qısamüddətli perspektivdə zəifləyəcəkdir. Çünki qlobal iqtisadiyyat kövrəkdir, qlobal maliyyə bazarları volatildir, tələb aşağıdır və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi zəifdir. İntestisiya axınını cəlb etmək üçün Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti təmin ediləcək və özəl sahibkarlığın inkişafı daha da stimullaşdırılacaq.

Açar sözlər: *İqtisadi artım, institutlar, formal institutlar, sosial kapital, strateji yol xəritəsi, birbaşa xarici investisiyalar, maliyyə sabitliyi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Knack S., Keefer P. *Does Social Capital Have an Economic Payoff, A Cross-Country Investigation // Quarterly Journal of Economics. 1997. № 112 (4).*

P. 1251-1288.

2. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" Bakı, 6 dekabr 2016-cı il.

3. Анализ стратегии инновационного развития РФ на период до 2020 года. <https://www.bibliofond.ru/download.aspx?id=823914>.

4. Третьякова, Е.В. Прямые иностранные инвестиции: оценка привлечения в Республику Беларусь / Е.В. Третьякова // Вестник ГГТУ им. П.О. Сухого 2017. №3, с. 77

5. Putnam, (1995). *Bowling Alone: America's Declining Social Capital. Journal of Democracy, 6(1): 65-78*

6. Rodrik, (2002). *The primacy of institutions. NBER Working Paper. P. 15*

7. Дадашев, Э.Р. "Современное развитие институтов, направленных на формирование бизнес-процессов в Азербайджане." *Научное обозрение. Экономические науки 2, 2021., с.15-22*

8. Dünya Bankı- <https://data.worldbank.org/>

9. «Kiçik Ölkələrdə XBI-ni necə cəlb etmək və ondan faydalanmaq olar: Estoniya və Yamaykadan dərslər», UNCTAD, 2011 http://www.unctad.org/en/docs/diaepcb2010d4_en.pdf

10. UNCTAD (ilkin hesablamalar) 2021, <https://unctad.org/node/31915>

11. Ratnayake, R. *Regional mechanisms for attracting FDI and other long-term private investment towards inclusive and sustainable investment in Asia and the Pacific. UNESCAP. Expert Group Meeting on Regional Cooperation on Financing for Development. 15–16 November. 2010. New York. [Electronic resource]. – URL: <http://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2014/11/Ratnayake.pdf>*

СЕВИЛЬ АБДУЛЛАЕВА,
докторант Азербайджанского
Государственного Экономического
Университета,
E-mail: sevilabdullayeva@live.com

РЕЗЮМЕ ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ НАЦИОНАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ НАПРАВЛЕНИЯ ПРЯМЫЕ ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ

В статье исследованы теоретико-методологические аспекты национальной экономики

и основные факторы. С этой целью раскрыта сущность формирования и развития ПИИ. Анализирована особенность этапах развития в национальной экономике. Рассмотрены важнейшие аспекты и проблемы эффективности в стратегической дорожной карте.

В статье предоставляется информация о социальной экономики и виды национальной экономики, их инфраструктуре, этапах развития, ПИИ и технологических инновациях. Перечисляется перспективы и виды национальной экономики.

Ключевые слова: *экономический рост, институты, формальные институты, социальный капитал, стратегическая дорожная карта, ПИИ.*

SEVIL ABDULLAYEVA,
*doctoral student of Azerbaijan State
Economic University,*
E-mail: sevilabdullayeva@live.com

SUMMARY

THE MAIN FACTORS OF THE PERSPECTIVE OF THE NATIONAL ECONOMY AND THE CHARACTERISTICS ORIENTATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS

In this study it was investigated theoretical and methodological aspects of national economy. Also article covers topics such as social capital, national economy & it's features, growth stages, strategic road map, foreign direct investment aspects etc. The importance of development of innovations which is the one of the main part of the society of information was also pointed out. Article lists types of national economy. The adaptation of our country to the growth tendency of advanced countries were shown in examples with CIS countries being basis.

Keywords: *Economic growth, institutions, formal institutions, social capital, strategic road map, FDI Azerbaijan, financial stability.*

NƏQLİYYAT-LOGİSTİKANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

UOT: 338.47:656.02
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.052

CƏMİLƏ QULİYEVA

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı

E-mail: calalzadecamila@gmail.com

Azərbaycanda nəqliyyat-logistika fəaliyyəti qeyri neft-qaz sektorunun inkişafı və iqtisadi tərəqqinin əsas mühərriklərindən birinə çevrilməsi baxımından önəmlidir. Məhsulların istehsalı, nəqli, bölüşdürülməsi və istehlakı sahələrində nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin təşkili və inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi ölkənin iqtisadi rifahının əldə edilməsinə kömək edir.

Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi məsələləri istənilən müəssisə və bütövlükdə ölkə üçün böyük önəm daşıyır. Sıx rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən müasir müəssisələr üçün öz təchizat zəncirlərini təkmilləşdirmək vacibdir. İstehlakçıların xidmətə olan tələbləri gündən-günə artır və həmin istehlak tələblərini ödəmək üçün ölkələr və onların şirkətləri nəqliyyat-logistika fəaliyyətini daim inkişaf etdirməsi, yeni texnologiyalar tətbiq etməsi üçün mütərəqqi xarici təcrübəni mənimsəməlidirlər.

Hazırda dünyada nəqliyyat-logistika sənayesində lider ölkələr ABŞ, Almaniya, İtaliya, Böyük Britaniya, Fransa, Çin və digərləridir. Avropa İttifaqında (Aİ) logistika operatorlarının birləşdirilməsi və logistika mərkəzlərinin birliklərə, o cümlədən qlobal logistika sisteminə birləşdirilməsi tendensiyası mövcuddur. Aİ-də logistikanın inkişafında nisbətən yeni tendensiya bir neçə logistika qovşağının və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan regional logistik nəqliyyat və paylama mərkəzlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutan ümumavropa əmtəə bölgüsü sisteminin formalaşmasıdır. Belə bir sistem yük axınlarının gedişatını sürətləndirmək və malların daşınması prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Aİ-də nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri: nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin tikintisinə iri özəl investisiyaların cəlb edilməsi; mühəndislik, rabitə və informasiya təminatının səmərəli sistemlərinin yaradılması; yüksək texnologiyalı istehsal və anbar obyektlərinin və kompleks yolkənarı xidmət infrastrukturunun tikintisi; daşımaların izlənməsi, nəqliyyat yüklərinin optimallaşdırılması üçün müasir informasiya texnologiyalarının tət-

biqi; iri pərakəndə satış şəbəkələrinin inkişafı üçün effektiv paylama şəbəkəsinin yaradılması.

Nəqliyyat-logistika infrastrukturunu Almaniyada ən böyük inkişafa nail olmuşdur. Bu ölkədə nəqliyyat-logistika mərkəzləri əsasən mövcud dəmir yolu xətləri və qovşaqları əsasında formalaşmışdır. Onların əksəriyyəti avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının paralel istifadəsi üçün nəzərdə tutulub. Almaniyada üç modullu logistika mərkəzləri də mövcuddur. Almaniyada iki növ logistik mərkəz var: özəl logistika mərkəzləri və bələdiyyə mülkiyyətində olan logistik mərkəzlər. Bütün logistika mərkəzlərinin 80%-i dəmir yollarının yaxınlığında yerləşir, onlar dəmir yolu infrastrukturunun obyektləridir. Bundan əlavə, logistik mərkəzlərin təxminən 75%-i ictimai nəqliyyata qoşulub, 60%-i öz fəaliyyətlərində kombinə edilmiş nəqliyyatdan istifadə edir. Almaniyanın Bremen və Lübek kimi iri nəqliyyat qovşaqlarının su nəqliyyatı, Hamburqun isə su və hava nəqliyyatı ilə birbaşa əlaqəsi var.

Coğrafi cəhətdən Avropanın mərkəzində yerləşən və müasir inkişaf etmiş nəqliyyat sistemlərinə və geniş aeroport şəbəkələrinə malik Almaniya beynəlxalq bazarlarla qarşılıqlı əlaqə üçün geniş imkanlar yaradır. Bu cür üstünlüklər ölkəyə nəqliyyat-logistika infrastrukturunun idarə edilməsində lider mövqe tutmağa və logistik mərkəzlərin geniş şəbəkələrini yaratmağa imkan verib. Alman logistika mərkəzləri iri limanlar, dəmir yolu qovşaqları əsasında yaradılır. Əksər logistika mərkəzləri avtomobil və dəmir yollarının qarşılıqlı əlaqəsini sinxronlaşdırmaqla fəaliyyət göstərir.

Almaniyada nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafının aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar: logistik mərkəzlərin inkişafına əhəmiyyətli dövlət yardımı; dövlət büdcəsinin bütün səviyyələrində logistika mərkəzlərinin tikintisi və istismarı üçün geniş maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, investitorların cəlb edilməsi, məqsədli subsidiyalar, kreditləşmə, özəl maliyyələşdirmə; dövlət dəstəyi ilə tikilmiş nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin idarəetmə aparatına nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən iştirakçıların daxil olması. Bunlar müxtəlif assosi-

asiyalar, bələdiyyə orqanları, investolar ola bilər. Almaniyanın Drezden, Bremen, Hamburq və digər inkişaf etmiş nəqliyyat qovşaqlarında yerləşən iri multimodal logistika mərkəzləri öz işini malların vaxtında çatdırılması, saxlanması və lazımı emal daxil olmaqla, yüksək səviyyəli logistik xidmət göstərmək istəyinə əsaslanır. Alman büdcəsində logistik mərkəzlərin fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər 25%-ə qədər təşkil edir. Nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin fəaliyyətinin optimallaşdırılması yükləmə-boşaltma əməliyyatları və malların saxlanması xərclərini 30%-ə, nəqliyyat xərclərini 20%-ə və logistika fəaliyyəti ilə bağlı digər xərcləri 35%-ə qədər azaltmağa imkan verir [1].

Almaniyada logistikanın dövlət tənzimlənməsi sistemi mövcuddur ki, bu da ölkənin hakimiyyət orqanları ilə sahibkarlıq subyektləri arasında məsləhətləşmələr əsasında və onların problemlərə və inkişaf perspektivlərinə baxışlarına əsaslanaraq hazırlanır. Sahibkarlıq subyektləri uyğun gördüyü istiqamətdə inkişaf edə bilər, lakin hökumət tərəfindən hazırlanmış aydın təlimatlara əsaslanmalıdır [2, s.18].

Beləliklə, nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin tikintisi üzrə Almaniya modeli bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: bütün səviyyələrdə güclü dövlət dəstəyi; federal və əyalət qanunlarına əsaslanmaqla dövlət sektorunun iştirakı; investisiyaların maliyyələşdirilməsində federal büdcənin iştirakı; məqsədyönlü subsidiyalar və konkret investisiya layihələrinin kreditləşdirilməsinin geniş tətbiqi; investisiyalara maliyyə dəstəyinin federal dövlətlər və yerli hökumətlər tərəfindən təmin edilməsi. Yaradılan logistik mərkəzlər layihədə iştirak edən müxtəlif şirkətlər tərəfindən təşkil edilən nəzarət orqanları vasitəsilə idarə olunur, bunlar investolar və investisiya konsorsiumları, inkişaf şirkətləri, bələdiyyələr, assosiasiyalar və birliklərdir. Dövlət sektoru həm planlaşdırma mərhələsində, həm də logistik mərkəzlərin inkişafına investisiyaların reallaşdırılması mərhələsində iştirak edir.

ABŞ-da nəqliyyat-logistika layihələrinin reallaşdırılması təcrübəsi alman modelindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ən mühüm fərq, bu layihələrin reallaşdırılmasına vahid yanaşmalar təyin edən vahid federal qanunun olmamasıdır. Bununla belə, hər bir ölkədə nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı sahəsində dövlət və özəl biznes arasında əməkdaşlıq formalarını tənzimləyən hüquqi baza mövcuddur. Dövlət-özəl əməkdaşlığının köməyi

ilə layihələrin reallaşdırıldığı əsas sahələr arasında nəqliyyat infrastrukturunu qeyd etmək olar.

Böyük Britaniyanın təcrübəsi maraqlıdır, burada nəqliyyat-logistika layihələrinin iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik bazası praktiki olaraq yoxdur [3 s.12]. Nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafı üzrə Britaniya modeli La-Manş tunelinin tikintisi ilə bağlıdır və sənaye zonalarına xidmət göstərmək üçün 10 intermodal terminal və logistika mərkəzinin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur. Onların yaranmasının təşəbbüskarı Britaniya dəmiryollarının törəmə şirkəti olan "Rail Freight Distribution" idi. Bu şirkətin özəlləşdirilməsi ilə Böyük Britaniyada nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin formalaşdırılması konsepsiyasında dəyişiklik baş verdi ki, bunun əsasını intermodal terminallar və dəmir yolu ilə yük daşımaları üçün qrant sistemləri təşkil edirdi. Bu, nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafı üçün layihələrin maliyyələşdirilməsinin xüsusi formasının hazırlanmasına kömək etdi və onun çərçivəsində iki əsas büdcə maliyyələşdirmə sxemi var idi: yükdaşıma infrastrukturunu obyektleri üçün və dəmir yolu xəttinə çıxış üçün qrantlar. Büdcə vəsaitlərinin ayrılması üzrə birinci sxem dəmir yolu yüklərinin emalı üçün infrastruktur obyektlərinin yaradılması xərclərini ödəməyə imkan vermişdir. Onun köməyi ilə mövcud yükdaşıma məntəqələrinin də bərpası reallaşdırılıb. İkinci sxem şirkətlərə dəmir yolu infrastrukturundan istifadəyə görə ödənişlər etməyə imkan verir [4, s.49].

Digər Avropa ölkəsi İtaliyada nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin coğrafiyası və iqtisadi baxımdan formalaşmasının məqsədəuyğunluğu onların mühüm milli və trans-Avropa quru və gəmi yollarının, hava limanlarının, istehsal mərkəzlərinin kəşisməsinə yaxın olması ilə müəyyən edilir. İtaliyada ilk logistika mərkəzi 1971-ci ildə yaradılmışdır [5]. Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində uğurlu layihələr reallaşdırılır, məsələn, 5 dəmir yolu və 4 avtomobil yolunun kəşisməsində yerləşən ən böyük nəqliyyat-logistika mərkəzlərindən biri 1971-ci ildə yaradılan Boloniya Logistika Mərkəzidir. Bu mərkəz ölkədaxili yük axınının 35%-dən çoxunu, ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq yüklərin isə 16%-ni idarə edir. Boloniya Logistika Mərkəzi 100-ə yaxın milli və beynəlxalq nəqliyyat-logistika şirkətlərini, habelə gömrük xidmətlərini, bank qurumlarını, poçt təşkilatlarını və digər bir qrup müəssisələri özündə birləşdirən bö-

yük nəqliyyat-logistika mərkəzidir. Ümumilikdə, İtaliyanın nəqliyyat-logistika infrastrukturunu 1986-cı ildə nəqliyyatın inkişafı üzrə milli baş planın reallaşdırılması nəticəsində əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. İtaliyada nəqliyyat-logistika mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılmasında əsas məqsəd balanslaşdırılmış nəqliyyat həlləri nəzərə alınmaqla yük axınlarının cəmləşdirilməsi idi. Bu ölkədə nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsi dövlət-özəl əməkdaşlıq prinsipləri əsasında reallaşdırılıb [6].

Fransada nəqliyyat-logistika mərkəzləri Parisin nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi layihəsinin bir hissəsi kimi formalaşdırılıb. Nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafının Fransa modeli onunla xarakterizə olunur ki, onun planlaşdırılması, inkişafı və idarə edilməsi yalnız bu infrastruktur obyektlərinin yaradılması və istismarını tam təmin edən özəl investolar tərəfindən reallaşdırılır. Hazırda Fransanın logistika infrastrukturunu bazarının ən böyük investoları Amerikanın "ProLogis" investisiya şirkətinə məxsus "Garonor SA" və dövlət və bələdiyyələrə məxsus "Sogaris SA" şirkətləridir. Nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişafının bu modelinin ən böyük çatışmazlığı beynəlxalq logistika mərkəzlərinin inkişafı layihələrinin əlaqələndirilmiş mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılmasının olmamasıdır, çünki dövlət onların reallaşdırılmasında yalnız onların tikintisinə icazə verməklə iştirak edir [7, s. 10].

Avstriyada yüklərin çatdırılması üçün logistika zəncirlərinin optimallaşdırılmasında dövlət yardımını nəzərdə tutan nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı üçün xüsusi proqram qəbul edilib. Bunun əsasını multimodal daşımaların planlaşdırılması zamanı iqtisadi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, logistika zəncirlərinin informasiyalaşdırılması, ucqar rayonlarla nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, nəqliyyat infrastrukturunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Federal Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatına görə, Avstriyada yalnız bir nəqliyyat-logistika şirkəti dövlət payına malikdir ki, bu da Avstriya Dəmir Yolları şirkətidir. Dövlət bu şirkətin inkişafı ilə bağlı bilavasitə strateji qərarlar qəbul edir və onun infrastrukturunun işini əlaqələndirir. Qalan logistika şirkətləri özəldir və buna görə Avstriyada onların fəaliyyətini əlaqələndirən ümumi təşkilat yoxdur. Belçikada logistika mərkəzlərinin işini əlaqələndirən hökumət strukturları yoxdur. Habelə, nəq-

liyyat-logistika infrastrukturunun yaradılması və istismarında investolara köməklik göstərən qeyri-hökumət təşkilatları var. Belçikada bütövlükdə 250-dən çox nəqliyyat-logistika sistemləri var və burada 20 mindən çox işçi çalışır [8].

Rusiyada nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin bəzi nüanslarına nəzər yetirək. Rusiya nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması layihələrinə böyük önəm verilir. Maraqlı layihə, Rusiyanın ən böyük şəhərlərində malların və yüklərin saxlanması, daşınması və gömrük rəsmiləşdirilməsi sahəsində müqaviləli logistika xidmətləri göstərmək üçün müasir universal çoxfunksiyalı logistika komplekslərini əhatə edən "Magnat Logistics" şirkətidir. Bu şirkət Rusiyanın ən böyük logistika operatorlarından biridir ki, onun infrastrukturuna ümumi sahəsi təxminən 2 milyon m² olan 45 paylama mərkəzi daxildir [9]. Rusiya Dəmir Yolları ASC multimodal logistika mərkəzlərindən istifadə edərək klaster yanaşmasına əsaslanan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin fəaliyyətinin təşkili metodologiyasını işləyib hazırlamışdır. İnteqrasiya olunmuş nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşdırılması Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında və ölkənin beynəlxalq nəqliyyat-logistika xidmətləri bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə vermək baxımından önəmlidir.

İqtisadi artım templərinə görə Asiya ölkələri hazırda dünyada liderlik edir və beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə, gələcəkdə onların liderliyinin qalması ehtimalı yüksəkdir. Asiya ölkələrindən olan Çinin nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsi zərurəti 1970-ci illərin sonlarında əsas hədəf modeli kimi seçilmişdir. Bu, nəqliyyat-logistika xidmətləri tələb edən xarici ticarətin həcmünün genişlənməsi ilə bağlı idi. Çinin nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasının müasir mərhələsi 2004-cü ildə başlayıb [10 s.77]. Çinin mühüm uğurları daha çox onun dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiyası ilə bağlıdır. Müasir dünya səhnəsində Çin əsas iqtisadi inkişaf mərkəzlərindən biridir və burada logistika ən perspektivli sənaye kimi tanınır. Çində logistika və distribüerlik sahəsində innovasiyalar fəal şəkildə istifadə olunmağa başlayıb ki, bu da e-ticarətin sürətlə artmasına səbəb olub. Bir çox aparıcı Çin firmaları istehlakçıların alış-veriş etmə, ödəmə və çatdırma üsullarını dəyişdirərək istehlakçıları cəlb etmək üçün innovativ yolların inkişafına diqqət yetirən yeni biznes modelləri və prosesləri yaradaraq yeni yanaşmalar tətbiq edirlər [11, s.789].

YEKUN

Beləliklə, nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin təşkilili üzrə dünya təcrübəsinin təhlili bizə milli iqtisadiyyatın həmin sahəsində inkişaf istiqamətlərinin perspektivləri haqqında fikir bildirməyə imkan verir. Dünyada aparıcı mövqeləri tutan ölkələrin təmsalında nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin inkişafı xüsusiyyətlərini təhlil edərək əsas xarakterik cəhətləri qeyd etmək olar:

- nəqliyyat-logistika sənayesinin inkişafının bütün sahələrində dövlətin iştirakı və hərtərəfli dəstəyi;

- nəqliyyat-logistika mərkəzləri üçün yerlərin planlaşdırılması zamanı səmərəliliyin ilkin təhlili, əlverişli xüsusiyyətlərə malik yerlərdə: iri nəqliyyat qovşaqlarında, azad iqtisadi zonalarda və ya aktiv iqtisadi inkişafı olan regionlarda logistika mərkəzlərinin tikintisi;

- rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi və texnoloji əməliyyatların avtomatlaşdırılması əsasında logistik proseslərin optimallaşdırılması;

- nəqliyyat-logistika sektorunun ayrı-ayrı iştirakçılarının nəqliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına və logistika şəbəkəsinin sərbəst inkişafına, malların çatdırılma müddətinin azaldılmasına töhfə verən vahid sistemdə birləşdirilməsi və s.

Açar sözlər: *nəqliyyat, logistika, nəqliyyat-logistikanın inkişaf problemləri, nəqliyyat-logistika üzrə beynəlxalq təcrübə, nəqliyyat-logistika sistemi, dövlətin nəqliyyat-logistika siyasəti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Арифджанова, Н.З. Опыт зарубежных стран в управлении транспортно-логистической системой. Экономика и социум, №11(102)-2022, – с.870-875.

2. Литовка, Н.В. Анализ транспортной логистики Европы и Америки / Н.В. Литовка, В.Ю. Муравьев, Л.А. Видовский // Наука, технология, техника: перспективные исследования и разработки : Сборник научных трудов по материалам Междисциплинарного форума speed-up, – Самара, – 17 декабря 2019. – с. 14-21.

3. Крамков, В.А. Зарубежный опыт управления формированием и развитием транспортно-логистической инфраструктуры / В.А. Крамков, Е.В. Беякова // Управление развитием социально-экономических систем: сборник науч-

ных трудов, Ульяновск, 24 мая 2019 года. – Ульяновск: Ульяновский государственный технический университет, – 2019. – с. 11-14.

4. Гламазда, А.В. Мировой опыт и перспективы развития транспортно-логистической системы России / А.В. Гламазда // Modern Science. – 2021. № 6-2, – с. 46-51.

5. Тодуа, В.А., Бельницкий, Д.С. Особенности формирования логистических центров в Германии и Италии // Транспортные системы и технологии. – 2020. – Т. 6. № 4, – с. 61–72.

6. Гламазда, А.В. Мировой опыт и перспективы развития транспортно-логистической системы России / А.В. Гламазда // Modern Science. – 2021. № 6-2, – с. 46-51.

7. Кузьменко, А.В. Опыт и закономерности формирования мировой транспортно-логистической инфраструктуры. Научный обзор. – 2015. № 7 (17), – с. 5 – 18.

8. Вацило, А.А. Развитие транспортно-логистической деятельности в ЕС. – с.83-86. [Elektron resurs] / URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/104031/1/vashchilo_2014_EU_and_20Republic_of_Belarus.pdf.

9. Логистика: [Elektron resurs] / URL: <https://www.magnit.com/ru/about-company/logistics/>.

10. Лысоченко, А.А. Организационные основания формирования транспортно-логистической системы Китая / А.А. Лысоченко, С. Ван // Вестник Института дружбы народов Кавказа (Теория экономики и управления народным хозяйством). Экономические науки. – 2023. № 3(67), – с. 74-79.

11. Цю, Х. Особенности развития международных логистических компаний Китая / Х.Цю // Тенденции экономического развития в XXI веке: Материалы III Международной научной конференции, – Минск, – 01 марта 2021, – с. 786-789.

ДЖАМИЛЯ ГУЛИЕВА

**Диссертант Азербайджанского
Университета Кооперации,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com**

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТА И ЛОГИСТИКИ

В статье изучен международный опыт развития транспорта и логистики в современных сложных глобальных условиях. Для этого были

исследованы механизмы действия и их особенности, связанные с развитием транспортно-логистической системы ряда стран мира. Изучены преимущества прикладных моделей деятельности, связанные с эффективной организацией транспортно-логистической системы, сделаны обобщения по рассматриваемым вопросам. Обосновано стратегическое значение транспортно-логистической системы с точки зрения международных грузоперевозок. Систематизированы преимущества транспортно-логистических моделей, отличающихся эффективной и оптимальной транспортировкой грузов и снижением затрат, и подготовлены соответствующие предложения по их применению.

Ключевые слова: транспорт, логистика, проблемы развития транспортно-логистической отрасли, международный опыт транспортно-логистической системы, транспортно-логистическая система, государственная транспортно-логистическая политика.

JAMILA GULIYEVA

*Dissertant of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com*

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF TRANSPORT AND LOGISTICS DEVELOPMENT

The article investigates the international experience of transport and logistics development in today's complex global conditions. For this purpose the mechanisms of action and their peculiarities related to the development of transport and logistics system of a number of countries in the world have been studied. The advantages of applied models of activity related to the effective organization of transport and logistics system have been studied, generalizations on the issues under consideration have been made. The strategic importance of the transport and logistics system in terms of international freight traffic is substantiated. The advantages of transport-logistic models characterized by efficient and optimal cargo transportation and cost reduction are systematized, and corresponding proposals for their application are prepared.

Key words: *transport, logistics, problems of transport and logistics industry development, international experience of transport and logistics system, transport and logistics system, state transport and logistics policy.*

BANK SEKTORUNDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİ

UOT 336.71
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.054

MEHRAB KƏRİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
doktorantı
E-mail: mehrabkerimli96@gmail.com

Giriş

Beynəlxalq maliyyə bazarları 1980-ci illərdən sonra qloballaşma, bazar dəyişkənliyi və yeni investisiya alternativlərinin ortaya çıxması ilə fərqli bir dövrə qədəm qoymuşdur. Beynəlxalq maliyyə sistemindəki qloballaşma ilə həm milli, həm də beynəlxalq maliyyə dünyasında müsbət və ya mənfi iqtisamətdə dəyişikliklər baş vermişdir. Bu inkişafın maliyyə sektorunun ən böyük tərkib hissələrindən biri olan bankların fəaliyyətinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Banklar maliyyə sektoru və ümumiyyətlə iqtisadiyyat üçün çox vacib qurumlardır və buna görə də dövlət tərəfindən ciddi şəkildə nəzarət altında saxlanılırlar. Banklar hər bir biznesin üzləşə biləcəyi risklərlə yanaşı sektora və bütünlükdə iqtisadiyyata təsir edən biləcək unikal risklərlə qarşılaşa bilərlər. Buna görə onlar üzləşə biləcəkləri riskləri yaxşı tanımalı, təhlil etməli, qiymətləndirməlidirlər. Bu da risklərin idarə edilməsi prosesinin əhəmiyyətini artırmış olur.

Ölkə iqtisadiyyatları üçün mühüm və imtiyazlı bir sektor olan bank sektoru, daimi olaraq dövlət tərəfindən nəzarət altındadır. Ümumi, sektoral və mikro əsasda bir çox risklərə məruz qalma şəraitində fəaliyyət göstərən bank sistemində risklərin idarə edilməsi bankların özü, onların biznes tərəfdaşları, ümumilikdə bank sektoru və ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Banklarda risk təhlili bir çox texnikadan istifadə etməklə həyata keçirilir. Risklərin idarə edilməsində bank tərəfindən müxtəlif üsullardan da istifadə olunur.

Risk anlayışı

Risk anlayışı müxtəlif dillərdə zərər, təhlükə, istənilməyən nəticələr ilə üzləşmə ehtimalı mənasına gəlir. Risk – ehtimal olunan və ya gözlənilməz hadisələrin baş verməsi nəticəsində yaranan xərclərin (zərərin) bankın kapitalına mənfi təsir göstərməsi ehtimalıdır [4].

Bank sistemində risk dedikdə, bankların investisiya prosesində ortaya çıxan biləcək zərərlər nəzərdə tutulur. Banklar bəzən fəaliyyətləri ilə bağlı bir sıra qərarlar almazdan öncə mövcud olan qeyri-müəy-

yənliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif versiyalar hazırlayırlar. Lakin bu versiyalar ilə gerçəklərin üst-üstə düşməməsi risk amilini ortaya çıxarır [8].

Risk növləri

Bankların fəaliyyətləri boyunca üzləşdikləri və ya üzləşə biləcəkləri bir çox risk növləri vardır. Onlardan ən vacib olanları aşağıdakılardır:

Kredit riski. Kredit riski müştərilərin banka olan borcunu vaxtında və ya tam şəkildə ödəyə bilməməsindən yaranan risk növüdür. Bankın ən əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kredit verməkdir. Kredit əməliyyatları banklardan borc götürən insanların və ya təşkilatların kredit qabiliyyəti haqqında düzgün qərar qəbul etməyi tələb edir. Bu qərarlar həmişə düzgün olmur. Həmçinin, zaman keçdikcə bəzi amillərdən asılı olaraq borcalanların kredit qabiliyyəti azala bilər. Bu səbəbdən bankların verdiyi hər bir kredit risk daşıyır [7].

Bazar riski. Bazar riski bazarda faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin, qiymətli kağızların və əmtələrin dəyərində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar yaranır [4]. Bazar riski, bazar şərtləri dəyişdikdə müqavilə, maliyyə aləti, maliyyə aktivləri və s. dəyərinin azalması riskidir. Bazar riski həmişə mövcud olan riskdir. Bazar riskinin qiymətləndirilməsi faiz dərəcəsi, birja indeksi, valyuta məzənnəsi kimi bazar parametrlərinin dəyişkənliyindən asılıdır. Bazar riski, bütün bank riskləri kimi, çoxşaxəli və dəyişkəndir. Bazar riskinin özünün aşağıdakı kateqoriyaları mövcuddur:

- Faiz dərəcəsi riski – Bu risk, faiz dərəcələrindəki dəyişmələr nəticəsində yaranan biləcək risk növüdür;

- Valyuta riski – Bu risk növü xarici valyutalar-dakı dəyişmələrin yaranan biləcəyi riskdir;

- Kapital riski – Bankın almış olduğu qiymətli kağızların dəyərinin dəyişməsi nəticəsində meydana gələn risk növü kapital riskidir;

- Əmtə riski – Bu risk növü isə bazarda əmtələrin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində ortaya çıxır.

Likvidlik riski. Likvidlik riski ona görə yaranır ki, bank öz öhdəliklərinin azalmasını lazımı qay-

dada tənzimləyə bilmir və ya aktivlərindəki artımı ödəmək üçün kifayət qədər resurs saxlaya bilmir. Likvidlik problemindən əziyyət çəkən bank qısa müddətdə öhdəliklərini artırmağa və ya aktivlərini münasib qiymətlərlə nağd pula çevirərək ehtiyac duyduğu vəsaiti təmin edə bilməyə bilər [4].

Əməliyyat riski. Əməliyyat riski demək olar ki, bankın əməliyyatları zamanı yarana biləcək bütün problemləri əhatə edir. Bu problemlərə sistem çatışmazlıqları, sistem xətalrı, kadrların səhv hərəkətləri, mühasibat uçotundakı səhvlər və s. daxil edilə bilər. Əməliyyat riskinin özünün insan resursu, İT, hüquqi, komplayens və kənar risk kimi növləri vardır [4].

Bu sadalananlar bankların qarşılaşdıqları əsas risk növləri olmaqla yanaşı, bundan başqa strateji, nüfuz və layihə riski kimi risk növləri də mövcuddur. Strateji risk bankın hədəflərinin yanlış seçilməsi səbəbilə yaranır. Nüfuz riski insanların, cəmiyyətin banka qarşı etibarının, güvənin azalması və ya itirilməsi ilə bağlıdır. Layihə riski isə bankın yerinə yetirməli olduğu layihələri müxtəlif səbəblərdən icra edə bilməməsi nəticəsində yaranan risk növüdür.

Risqlərin idarə edilməsi

Bank sistemində risqlərin idarə edilməsi ilə bağlı üç əsas məqam var. Bunlar alınan risk, ayrılmış kapital və gözlənilən gəlirdir. Bu anlayışlar arasında simmetrik bir əlaqə mövcuddur. Daha çox gəlir daha çox risk deməkdir və bu da həmçinin kapitala ehtiyacı da artırır. Risqlərin idarə edilməsi banklar üçün stratejik bir məsələdir. Güclü risk idarəçiliyinə malik olan banklar qarşılaşa biləcəkləri bazar, kredit, əməliyyat və digər risqləri ətraflı araşdırır, mümkün böhranlar zamanı ola biləcək itkilərini əvvəlcədən müəyyənləşdirir və bu itkiləri minimuma endirmək üçün tədbirlər görür, götürdükləri risqləri əldə edə biləcəkləri qazanla müqayisə edir və bu riski almağa dəyib-dəymədiyini əvvəlcədən qiymətləndirir [2].

Banklarda gəlirlilik və likvidliklə bağlı qərarlar həmişə qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilir. Bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fərziyyələr irəli sürülür. Xüsusilə banklarda yanlış fərziyyələr əsasında qəbul edilən qərarlar təkcə bankın mənfəəti üçün deyil, həm də bankın likvidliyi üçün risk yaradır. Həm bankın gəlirliliyinə zəmanət vermək, həm də onun likvid qalmasını təmin etmək məqsədilə mövcud risqlərə qarşı hazırlanmış siyasətlər toplusunu risqlərin idarə edilməsi adlandırmaq olar. Dövlət orqanları da əhəmiyyətli itkilərin

qarşısını almaq və onların likvidliyini artırmaq üçün banklara müəyyən məhdudiyyətlər qoyur [1].

Bank sektorunda risqlərin idarə edilməsinin iki əsas məqsədi var;

- Bankın maliyyə fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və maksimuma çatdırmaq;
- Bankın qarşılaşmaq imkanı mümkün olmayan böyük məbləğdə zərərlərin qarşısını almaq.

Ümumilikdə "risqlərin idarə edilməsi" prosesini nə vaxt və necə yaranacağı müəyyən olmayan risqlərin mənfə təsirlərini minimuma endirmək və bu risqlərin içərisində ola biləcək potensial fürsətləri qiymətləndirmək üçün resursların və fəaliyyətlərin ən effektiv şəkildə planlaşdırılması, təşkili, idarə edilməsi və nəzarət edilməsini əhatə edən bütün fəaliyyətlər kimi ifadə edilə bilər.

Risqlərin idarə edilməsi prosesi, bankın rəhbərliyi və risqlərin idarə edilməsi komitəsi tərəfindən birgə müəyyən edilən və direktorlar şurası tərəfindən təsdiq edilən prinsiplər çərçivəsində risqlərin müəyyən edilməsi və ölçülməsi, risk siyasətinin və icra prosedurlarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi, risqlərin təhlili və monitorinqi, hesabat və tədqiqat, təsdiq və audit mərhələlərindən ibarət proses kimi müəyyən edilir.

Azərbaycan bank sektorunda risqlərin idarə edilməsi

Bundan əvvəlki hissədə banklarda risqlərin idarə edilməsi prosesi barədə ümumi nəzəri məlumatlar verilmişdir. Risqlərin idarə edilməsində müxtəlif metodlar var və hər bir bank bu metodlardan birini istifadə edə bilər. Bundan başqa, bankların qarşısında tənzimləyici qurumlar tərəfindən qoyulan müəyyən tələblər də vardır ki, banklar bu tələbləri qarşılamaq məcburiyyətindədirlər. Təsadüfi deyil ki, yaxın illərdə ölkəmizin bank sektorunda bir neçə bank məhz bu cür tələbləri qarşılaya bilməməsi səbəbindən onların ləğv olunması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Cədvəl 1. Kapitalın adekvatlığı və levereç əmsallarının minimum hədləri.

	Sistem əhəmiyyətli banklar	Digər banklar
Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı	12%	10%
I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı	6%	5%
Levereç əmsalı	5%	4%

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə Mərkəzi Bank tərəfindən banklar qarşısına qoyulmuş bir sıra tələblər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bankların məcmu kapitalı minimum 50 milyon manat, I dərəcəli kapital isə minimum məcmu kapitalın 50%-i qədər olmalıdır.

Cədvəl 2. Kapital Bankın məcmu kapitalı və aktivləri.

İllər	I dərəcəli kapital	II dərəcəli kapital	Məcmu kapital	Cəmi aktivlər
2019	232,423	172,153	404,576	4,143,322
2020	273,680	273,680	547,360	5,227,472
2021	403,453	276,488	679,941	6,709,523
2022	449,552	394,914	844,466	7,822,172
2023	583,113	324,536	907,649	8,659,618

İllər	I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı	Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı	Leverec əmsalı
2019	9,31%	15,96%	5,16%
2020	11,44%	22,43%	4,91%
2021	9,5%	15,5%	5,7%
2022	9,5%	17%	5,6%
2023	9,16%	13,08%	6,4%

Cədvəl 3. Kapital bankın kapital adekvatlığı və leverec əmsalları.

Mənbə: Kapital Bankın məlumatları əsasında müəlif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəllərdə Kapital bankın son beş il üzrə cəmi aktivləri, məcmu kapitalının strukturu, həmçinin kapital adekvatlığı və leverec əmsalları göstərilmişdir. Göründüyü kimi, bankın həm aktivləri, həm də məcmu kapitalı hər il artmışdır və hər iki göstərici son beş ildə iki dəfədən çox artmışdır. Hansı ki, bunlar da bankın müxtəlif risk növlərinə qarşı daha güclü mövqe tutması baxımından vacib faktorlardır. Həmçinin bank, I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı, məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı və leverec əmsallarında da Mərkəzi Bankın tələblərini qarşılamışdır. Bu baxımdan bankın fəaliyyətində elə də böyük potensial risklərin olmadığını söyləmək olar.

Nəticə

Tədqiqatdan da göründüyü kimi banklar fəaliyyətləri boyu bir çox risk növləri ilə qarşı-qarşıya

qala bilirlər. Bu risklər bankların maliyyə nəticələrinə ciddi təsir göstərməklə yanaşı, hətta bankın fəaliyyətinin dayandırılmasına belə gətirib çıxara bilər. Məlum olduğu kimi, banklar iqtisadiyyatda çox böyük rol oynayırlar və buna görə hər bir ölkədə dövlət bank sektoruna nəzarət edir. Bu nəzarətin təzahürü olaraq məqalədə Mərkəzi Bank tərəfindən banklar qarşısına qoyulmuş bir sıra tələblərdən də bəhs edilmişdir. Bu məqamda tədqiqata cəlb olunmuş Kapital Bankın son beş ildəki bəzi maliyyə göstəriciləri təhlil edilmişdir. Bankın aktivləri və məcmu kapitalı son illərdə daim artmaqda davam edir və bank, Mərkəzi Bankın qoymuş olduğu tələbləri də qarşılamışdır. Nəticədə Kapital Bankın maliyyə göstəricilərinə əsasən bankın risklərə qarşı inamlı bir mövqe tutduğu və hazırda çox da böyük potensial risklər daşmadığı qənaətinə gəlmək olar.

Ümumilikdə bankların qarşılaşdığı əsas risk növləri kredit riski, bazar riski, likvidlik riski, əməliyyat riskidir. Banklar hər biri bu risklər qarşısında müəyyən tədbirlər görməlidirlər. Hər bir bank risklərin idarə edilməsində müxtəlif üsullardan istifadə edir. Ümumilikdə banklarda risklərin idarə edilməsi üçün bankın fəaliyyəti, üzləşə biləcəyi bütün risklər əvvəlcədən müəyyən edilməli, təhlil olunmalı və rəhbərlik və risklərin idarə edilməsi komitəsi tərəfindən müvafiq qərarlar qəbul olunmalıdır.

Açar sözlər: bank sektoru, risklər, risklərin idarə edilməsi, iqtisadiyyat, maliyyə.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alkin E., Savaş T., Akman V. "Bankalarda risk yönetimine giriş". 2001.
2. Alicanoğlu C. "Bankalarda risk yönetimi ve Türk bankacılık sektörü üzerine bir araştırma". 2018.
3. Banklarda Korporativ İdarəetmə Standartları.
4. Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar: <https://www.cbar.az>.
5. Bessis J. "Risk management in banking". 2010.
6. Kapital Bankın maliyyə hesabatları: <https://www.kapitalbank.az/reports>.
7. Kaşiyeva F.Ş. "Pul, Kredit, Banklar". 2011. Bakı.
8. Məmmədov Z.F., İbrahimov Z.H. "Pul, Kredit, Banklar". 2009. Bakı.

RISK MANAGEMENT PROCESS IN THE BANKING SECTOR

Abstract

Banks, as is known, have a great role in people's lives, in the activities of business entities and in the economy in general. Banks can face many different types of risks throughout their activities. In modern times, with the increase in globalization, risk management in financial markets is becoming more important. The development of financial markets affects the banking sector the most. The increase in risks faced by banks at the international level makes the process of risk management even more important. The problems experienced in the banking sector have a direct negative impact on the country's economy. This increases the importance of the risk management process in banks, not only for the banks themselves, but also at the national level. Because the risks faced by the banks can affect the country's economy and put the country in a difficult situation. In order for banks to be able to achieve their defined income, they must control the risks they may face, and for this, they must identify, measure and effectively manage the risks they may face. Therefore, the risk management process is very important in the banking system. In the process of risk management, banks may have to take certain risks in order to achieve their goals. Banks try to minimize the risks they face through risk management methods. The development of technology and the availability of new opportunities reveal new risks. In this study, the most common types of risks encountered in the banking sector, measures taken by banks against these risks, and the process of risk management were analyzed. Kapital Bank, one of the largest banks in the banking sector of Azerbaijan, was also involved in the study, and a number of financial indicators of the bank and compliance with the requirements of the Central Bank were analyzed.

Keywords: *banking sector, risks, risk management, economy, finance.*

ПРОЦЕСС УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ

Резюме

Банки, как известно, играют огромную роль в жизни людей, в деятельности субъектов предпринимательства и в экономике в целом. В ходе

своей деятельности банки могут сталкиваться с множеством различных типов рисков. В наше время, с ростом глобализации, управление рисками на финансовых рынках становится все более важным. Развитие финансовых рынков больше всего влияет на банковский сектор. Увеличение рисков, с которыми сталкиваются банки на международном уровне, делает процесс управления рисками еще более важным. Проблемы, возникшие в банковском секторе, оказывают прямое негативное влияние на экономику страны. Это повышает значимость процесса управления рисками в банках не только для самих банков, но и на национальном уровне. Потому что риски, с которыми сталкиваются банки, могут повлиять на экономику страны и поставить страну в сложную ситуацию. Чтобы банки могли достичь установленного дохода, они должны контролировать риски, с которыми они могут столкнуться, а для этого они должны выявлять, измерять и эффективно управлять рисками, с которыми они могут столкнуться. Поэтому процесс управления рисками очень важен в банковской системе. В процессе управления рисками банкам, возможно, придется пойти на определенные риски для достижения своих целей. Банки стараются минимизировать риски, с которыми они сталкиваются, с помощью методов управления рисками. Развитие технологий и наличие новых возможностей обнажают новые риски. В данном исследовании были проанализированы наиболее распространенные виды рисков, встречающиеся в банковском секторе, меры, принимаемые банками против этих рисков, а также процесс управления рисками. В исследовании также был задействован Kapital Bank, один из крупнейших банков банковского сектора Азербайджана, был проанализирован ряд финансовых показателей банка и соответствие требованиям Центрального банка.

Ключевые слова: *банковский сектор, риски, риск-менеджмент, экономика, финансы.*

BANKLARIN DAYANIQLI İNKİŞAFINA VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

NAQİM SEYİDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
magistri

E-mail: seyidovnaqim@gmail.com

Giriş

İqtisadi və maliyyə ədəbiyyatlarında müasir bankların yaranması və inkişafını şərtləndirən amillər haqqında müxtəlif yanaşmalar irəli sürülsə də, ən geniş yayılmış fikirlərdən biri ondan ibarətdir ki, “bank” məfhumu mənşə etibarilə italyan dilinə mənsub olan “banco” terminindən yaranmışdır, dilimizdə “masa” mənasını ifadə edir [1]. Qlobal iqtisadiyyatda əsas maliyyə təsisatlarından biri kimi qəbul edilən bankların sələfi İtaliyanın hazırki Genuya şəhərində 1407-ci ildə fəaliyyət göstərməyə başlamış “Banka di San Corco” təşkilatı hesab olunur. Müasir bank təşkilatının oxşarı kimi öz fəaliyyətini quran bankın işə başlaması XVII əsrdə reallaşmışdır. Bunun əsas səbəbi kimi isə bəhs edilən dövrdə İngiltərədə müxtəlif sənaye və sektorlarda kreditləşməyə və real iqtisadiyyatın maliyyələşməsinə tələbatın artması olmuşdur. Müasir bankların yaranması isə 1964-cü ildə “Bank of English”in dövlətdən rəsmi müəyyən hüquqları alaraq təsis edilməsi ilə gerçəklilyə çevrilmişdir. Sonrakı müasir inkişaf mərhələsində bankların iqtisadiyyatda rolu, funksiya və imkanları genişlənməmişdir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə banklar aparıcı maliyyə institutu olmaqla real iqtisadi sektorların və biznes fəaliyyətlərinin maliyyələşməsində əvəzsiz rol oynamağa başlamışdır [2]. Bank sektorunun inkişafı və bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar maliyyə dayanıqlılığını anlayışı ilə sıx bağlı şəkildə həyata keçirilir. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə söykənən əksər ölkələrdə bank əsaslı maliyyə sistemi fəaliyyət göstərir. Buna görə də, maliyyə dayanıqlılığı bankların gəlirlərinin artmasına və stabil inkişafına töhfə verməklə bank xidmətlərinin genişləndirilməsini təmin etdiyi kimi, bank sisteminin relevant fəaliyyət göstərməsi də maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinin əsas təmin edici faktorlarından biri kimi çıxış edir. Məhz bununla bağlıdır ki, müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda “maliyyə kapitalı” və eləcə də “bank kapitalı” terminlərindən intensiv şəkildə istifadə olunur. Təsadüfi deyildir ki, C.Keyns də öz yanaşmalarında maliyyə kapitalını pul şəklində təqdim etmişdir. Müasir araşdırmalarda da maliyyəyə dair baxışlar onun aparıcı institutların-

dan biri olan bankların problemlərinin həll yollarının tapılmasını hədəfləyən tədqiqatlara sirayət etmişdir [3]. Müvafiq istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələri də sübut edir ki, təyinatlı kreditlərlə müqayisədə ayrılan məqsədli kreditlər iqtisadi artımın təmin olunmasına daha çox töhfə verir. Buna baxmayaraq, 2008-ci ildə baş verən qlobal maliyyə böhranından sonrakı mərhələdə təyinatlı kreditlərin də qeyri-məqsədli kredit ayırmalarına nisbətən iqtisadi artım göstəricilərinə daha çox faydası olduğu ortaya çıxmışdır. Qeydə alınmış bu fakt müəyyən mənada post böhran dövründə dövlətə məxsus bankların kredit bazarında nümayiş etdirdiyi əks-tsiklik davranışının nəticəsi kimi xarakterizə edilə bilər [4]. Araşdırma onu deməyə əsas verir ki, müasir banklar ilk vaxtlarda yerinə yetirdiyi depozit və kredit funksiyasından çox irəli getmişdir və hazırda maliyyə bazarında və real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində əsas institut olaraq rol oynamağa başlamışdır. Xüsusilə, onlayn bank xidmətləri və rəqəmsal bankçılığın inkişafından sonra banklar zaman və məkan məfhumlarını bir növ aradan qaldırmaqla indi daha çox insana və bizneslərə yaxın olmuşdur.

Bank sektorunun dayanıqlı inkişafının xüsusiyyətləri

Hazırda bank industriyasının dayanıqlı inkişafı məsələsinə ümumilikdə maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması prizmasından baxılır. Bu onunla bağlıdır ki, bank təşkilatları əsas maliyyə təsisatı olmaqla makroiqtisadi səviyyədə maliyyə dayanıqlılığına təsir edir, eyni zamanda maliyyə dayanıqlılığından ciddi şəkildə təsirlənirlər. Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, maliyyə institutları, o cümlədən də, banklar iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərdən və hadisələrdən son dövrlərdə daha çox təsirlənirlər. Bu, həm də onunla əlaqədardır ki, maliyyə dayanıqlılığının daxili və xarici aspektləri vardır və bu səbəbdən də maliyyə təşkilatları müxtəlif kateqoriyalı risklərin təsirinə məruz qalırlar. Müvafiq mövzu ilə bağlı araşdırmaları ilə tanınan Bauer və Granzieranın gəldiyi qənaətə görə, bankların və digər maliyyə institutlarının risklərə

qarşı dözümlülük səviyyəsi və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə özəl sektorun digər sahələrinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır [5]. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, maliyyə dayanıqlılığı mikro və makro səviyyəli iqtisadi proseslərin təsirinə məruz qaldığına görə bir tərəfdən, makroiqtisadi risklər bankların dayanıqlı inkişafına təsir edir, digər tərəfdən isə bankların inkişaf səviyyəsi maliyyə dayanıqlılığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mövzu ilə bağlı araşdırmalar apararaq bəzi müəlliflərin gəldiyi qənaətə görə, bankların dayanıqlı şəkildə fəaliyyəti və inkişafı üçün onların fəaliyyət göstərdiyi ölkənin makroiqtisadi təhlükəsizliyi və maliyyə sabitliyi əsas şərtidir. Bundan əlavə, bankların dayanıqlı inkişafına böhran və risklərə qarşı tolerantlığı və ölkənin fiskal siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir [6]. Bir amili unutmaq olmaz ki, bank əsaslı maliyyə sistemində malik olan ölkələrdə maliyyə sabitliyinin özü də ciddi şəkildə bankların sağlam və dayanıqlı inkişafından asılıdır.

Maliyyə sabitliyinin özünün müəyyən olunması ilə bağlı da fərqli konsepsiyalar irəli sürülmüşdür ki, həmin yanaşmaların ortaq nöqtəsi maliyyə dayanıqlılığı üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sabit və progressiv fəaliyyətini nəzərdə tutmasıdır. Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülən konsepsiyada isə maliyyə sabitliyi həm makro, həm də mikro səviyyədə maliyyə dayanıqlılığını özündə ehtiva etmişdir. Buraya resursların effektiv bölüşdürülməsindən tutmuş əhalinin məşğulluq səviyyəsi və ona təsir edəcək amillərə qədər bir çox faktorlar daxil edilmişdir. Dünya Bankı tərəfindən açıqlanan məlumatlarda maliyyə sabitliyi və bankların inkişaf göstəricilərindən danışılarkən maliyyə sabitliyi və bankların risklərə tolerantlıq səviyyəsi maliyyə böhranları zamanı məlum olur. Bankların maliyyə dayanıqlılığının həssas olması böhranlar zamanı onların layihələri maliyyələşdirməkdən boyun qaçırması və aktivlərin dəyərinin aşağı düşməsi şəkildə təzahür edir. Beləliklə, maliyyə qeyri-sabitliyi bankların müflis olmasına və inflyasiyanın hiper səviyyəyə yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bütün bunlar isə, nəticə etibarilə maliyyə sisteminə və bank sektoruna etibarın sarsılmasına səbəb olur. Bu da bank sektorunun inkişafdan qalması ilə nəticələnir [7]. Bank sektorunun dayanıqlı inkişafı bank əsaslı maliyyə sisteminə əsaslanan ölkələrdə real iqtisadi sektorların maliyyələşməsinə və iqtisadi inkişafa təkan verir. Bankların sabit fəaliyyəti və maliyyə

durumunun yaxşı olması ilə sahibkarlıq subyektləri daha rahat şəkildə maliyyə resurslarına əlçatırlıq əldə edirlər. Bu da özəl sektorun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə mühüm təkan verir.

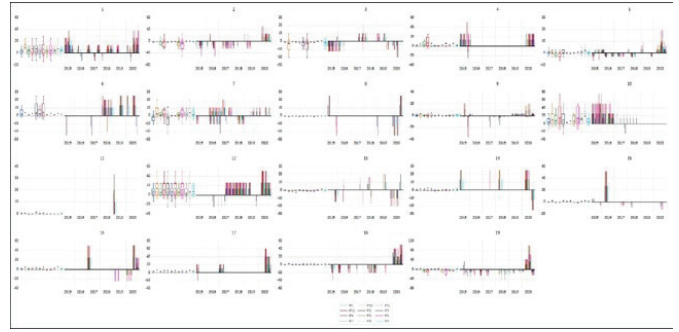
Bankların maliyyə dayanıqlılığının artırılmasına dair beynəlxalq təcrübənin təhlili

2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı ABŞ-nin bank industriyasına ağır zərbə vurmaqla bir sıra böyük bankların çöküşünə gətirib çıxarmışdı. Buna nümunə olaraq, ABŞ-nin ən böyük banklarından biri - "Lehman Brothers"-in qısa zaman ərzində müflis olması göstərilə bilər. Həmin dövr və ondan sonrakı mərhələni araşdırdıqda məlum olur ki, ABŞ-də bank industriyasının tənzimlənməsi funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanları vəziyyəti düzgün təhlil etməklə ciddi addımlar atmışlar. Beləliklə, 21 iyul 2010-cu il tarixində hüquqi qüvvəyə minən "Maliyyə İslahatı Aktı"-ı və eyni zamanda "İstehlakçı Hüquqlarının Müdafiəsinə dair Akt" ABŞ-də müvafiq sahənin inkişafına yönəlik tənzimləyici mexanizm və alətlərin təkmilləşdirildiyini göstərir. Bank və maliyyə sektorlarında risklərin aşkarlanması, başvermə ehtimalının qiymətləndirilməsini həyata keçirən yeni dövlət qurumları yaradıldı ki, onların da əsas vəzifəsi normativ-hüquqi bazanın və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi olmuşdur [8]. Bundan sonra bankların maliyyə dayanıqlılığının artırılması məqsədilə digər ölkələrdə də analogi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2008-ci ildə baş verən böhran sonrası ABŞ-də bankların maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilən yeni tənzimləyici alətlər çox keçmədən Avropa Birliyində də təcrübədən keçirilməyə başladı. Avropa Parlamentinin və Avropa Şurasının birgə layihəsi əsasında hazırlanan "Avropa Bazar İnfrastrukturunun Tənzimlənməsi" Əsasnaməsi 16 avqust 2012-ci il tarixdə icra olunmağa başladı. Bu sənəd maliyyə bazarlarının infrastrukturunun və fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsini özündə ehtiva edirdi. 1 yanvar 2014-cü il tarixində isə Avropa Birliyini əhatə edən yeni qanun qəbul edildi ki, onun əsas məqsədi maliyyə və investisiya institutlarında reallaşdırılan əməliyyatları tənzimləmək və səmərəli nəzarəti təşkil etməkdən ibarət idi. Qəbul edilən bütün normativ-hüquqi aktların ilkin və əsas hədəfi bankların dayanıqlı inkişafını təmin edəcək kapital və likvidlik normalarını

müəyyənləşdirmək idi [9]. Bankların dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərin aşkarlanması məqsədilə aparılan elmi araşdırmaların əsas istiqamətlərindən birini də bank təşkilatlarının risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsinin öyrənilməsi və ona təsir edən göstərici və ya faktorların müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Müxtəlif bankların risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsi onların müştərilərə uzunmüddətli kreditlər ayrılmasına təsir edən aparıcı faktordur. Bu həm də, o mənaya gəlir ki, mərkəzi bankların maliyyə vəsaitlərinin ötürülməsi və monetar alətlər vasitəsilə dövriyyədəki pul kütləsini və ümumilikdə bazarı idarə etməsi prosesi mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması siyasətinin effektivliyini aşağı salır. Konkret nəticələrdən biri də onu göstərir ki, pandemiyanın təsiri ilə bank sektorunda kredit riskləri və kredit alanların ödəmə qabiliyyətləri aşağı düşmüşdür. Bütün bunlar isə, əlbəttə ki, digər sahələrdə baş verən tənəzzülün banklara dolayı və birbaşa təsirindən qaynaqlanır. Bəzən bankların kifayət qədər maliyyə ehtiyatları olsa da, risklərin artmasına görə onlar kredit ayırmalarını reallaşdırmağa ehtiyatla yanaşırlar. Bununla bağlı elmi araşdırmalar da müəyyən nəticələr ortaya qoymuşdur ki, bankların kreditlərin verilməsinə ehtiyatla yanaşması və ya ondan imtina etməsi onların risklərə tolerantlıq səviyyəsinin tələb olunan səviyyədən aşağı olmasının göstəricisidir. Məhz bu amil bankların və digər maliyyə institutlarının kreditlərin ayrılması ilə bağlı məsuliyyətdən qaçmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə, riskli təbəqələrə və iri həcmli kreditlərə şamil edilir. Bu isə öz növbəsində biznes müəssisələrinin maliyyə əlyətərliyinə mənfi təsir edir. Bu da eyni zamanda iqtisadi artım və məşğulluq kimi makroiqtisadi göstəricilərin inkişaf templərini aşağı salır. Bu da qarşılıqlı olaraq sonrakı mərhələdə bank sektorunun gəlirlərinin də azalması ilə nəticələnir. Belə qənaətə gəlinir ki, bankların dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün onların risk menecment siyasətinin təkmilləşdirilməsinə və risklərə qarşı dözümlülüyünün artırılmasına böyük ehtiyac vardır. Müvafiq istiqamətdə araşdırma aparan Deimante Teresiene və digərlərinin qrafik 1-də tədqiqat nəticələrindən də bəlli olur ki, bankların risk tolerantlıq səviyyəsinin aşağı olması onların ayırdığı kreditlərin də azalmasına gətirib çıxarır.

Qrafik 1. Bankların risklərə dözümlülük səviyyəsinin nəticələri.

Mənbə: Teresiene və digərlərinin müvafiq elmi araşdırma nəticələri [6].

Tədqiqata cəlb olunan bizneslər iriölçülü bizneslər, kiçik və ortaölçülü bizneslər olmaqla iki qrupa ayrılmışdır. Bu qruplar iqtisadiyyatın aparıcı qüvvələri olduğuna görə onların maliyyə əlçatarlığı bankların risk tolerantlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bəlli olmuşdur ki, İtaliya və Finlandiyadan başqa digər Avropa ölkələrində bankların risk tolerantlıq səviyyəsinin iri bizneslər üçün təsirləri daha çox özünü göstərməyə başlamışdır. Yalnız Latviya, Slovakiya və Estoniyada isə risk tolerantlıq səviyyəsinin iri bizneslərə təsiri aşağı düşüb. Kiçik və orta bizneslər üçün risk tolerantlıq səviyyəsinin kreditlərin əldə olunmasına təsiri Estoniyada sabit qalmış, Latviya və Slovakiyada isə aşağı düşmüşdür. Ancaq bu göstərici Portuqaliya və Sloveniyada ciddi təsirini saxlamışdır [6].

Tədqiqatlar göstərir ki, bankların düzgün idarə olunması və sağlam inkişafı ümumilikdə maliyyə sabitliyinə böyük töhfə verir ki, bu da bankların real iqtisadiyyatın maliyyələşməsi və inkişafında rolunu artırır. Ancaq maliyyə sabitliyi təkcə banklarla bağlı deyil və burada bir çox başqa faktorlar əhəmiyyətli təsirə malikdir [10]. Tədqiqatlara əsaslanmaqla maliyyə sabitliyinin qorunmasına dair əlaqəli faktorlar kimi qrafik 2-də verilənləri qəbul etmək olar. Araşdırma və təhlillər göstərir ki, maliyyə sabitliyinin qorunması sahəsində aparıcı institut kimi Mərkəzi banklar çıxış etməkdədir. Bu təşkilatların monetar siyasətinin əsas vəzifələrindən biri də banklara insanların etibarının artırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Başlıca məqsəd müvafiq təşkilatların normal fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan verən şəraitin yaradılmasına nail olmaqdır. Qrafik 2-də verilmiş maliyyə sabitliyi çərçivəsinin

relevant şəkildə işləməsi üçün mərkəzi bank kommersiya bankları ilə birgə fəaliyyət göstərir.

Qrafik 2. Maliyyə sabitliyinin qorunması çərçivəsi

Mənbə: Schinasinin yanaşması və tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsi

Baş verən dəyişikliklər monitoring zamanı müəyyənləşdirilməklə atılacaq addımlar dəqiqləşdirilir və bu barədə kommersiya banklarına məlumat verilir. Risklərin qarşısının alınması və dəyərləndirmə prosesi təhlillər vasitəsilə təmin edilir. Belə vəziyyətdə bütün məsuliyyəti mərkəzi bankların üzərinə atmaq da olmaz. Uğurlu və effektiv nəticələrin əldə olunması üçün əlaqəli fəaliyyət göstərən digər institutlar və tənzimləyici təşkilatların da maliyyə sabitliyi siyasətinə öz töhfələrini verməsi çox vacibdir.

Metodoloji fərqlərin mövcud olmasına baxmayaraq dünyanın əksər ölkələrində mərkəzi banklar bank sektorunun dayanıqlı inkişafına nail olmaq üçün qiymətləndirmələr aparmaqla hesabatlar təqdim edir və bankların dayanıqlı inkişafına təsir edən əsas dəyişənlərin təhlilini həyata keçirməklə tənzimləyici alətlərin effektivliyini təmin etməyə çalışır. Ona görə ki, real iqtisadi sahələrin inkişafı və maliyyə dayanıqlığı bankların sabit inkişafından böyük miqyasda asılıdır. Bu kontekstdə Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) da ölkənin makroiqtisadi maliyyə sabitliyi və bankların mövcud fəaliyyət vəziyyətini qiymətləndirən beynəlxalq təcrübəyə uyğun indeks hazırlayır. AMB-nin bank sabitlik indeksi müvafiq industriyada dinamikanı və Azərbaycanın maliyyə dayanıqlılığını müəyyənləşdirmək üçün uğurlu yanaşmadır. İndeksdən görünür ki, yanaşma zamanı 5 əsas meyarla yer verilmişdir. Həmin meyarlar və onlara uyğun olan verilənlər bank sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün baza elementləri kimi qəbul olunur.

Cədvəl 2: Azərbaycan bank sabitlik indeksləri

Nö	Meyarlar	Göstəricilər
1	Kapital adekvatlığı	Kapital/Risklə ölçülmüş aktivlər
		Hüquqi kapital/Risklə ölçülmüş aktivlər
2	Kredit keyfiyyəti	İstehlak kreditləri/Cəmi kreditlər
		Qeyri-işlək kreditlərin artırılması
		Vaxtı keçmiş kreditlər (90 gün)/cəmi kreditlər
		Nəğdsiz kreditlər/cəmi aktivlər
3	Bazar riski	Nəğdsiz kreditlər/cəmi kreditlər
		Xarici valyuta kreditləri/Cəmi kreditlər
4	Mənfəətlilik	Aktiv gəlirlilik
		Kapital gəlirliliyi
5	Likvidlik	Cari aktivlər/Cəmi aktivlər
		Kreditlər/Ömanətlər
		Uzunmüddətli açıq

Mənbə: AMB tərəfindən təqdim olunan verilənlər əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İndeksdə yer alan “kapital adekvatlığı”, həmçinin “kredit keyfiyyəti”, “bazar riski”, “mənfəətlilik” və nəhayət “likvidlik” kimi meyarlar həm bank sektorunun dayanıqlı inkişafı, həm də bank əsaslı maliyyə sisteminə sahib olan müasir bazar iqtisadiyyatına keçid etmiş ölkələrin maliyyə sabitliyinin təməl prinsipləri kimi çıxış edir. Bu meyarlar banklarla real iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini də müəyyən etməyə imkan verir. Bu əlaqələrin ən əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, bazar münasibətləri əsasında inkişaf edən iqtisadiyyatlarda özəl sektor və biznes fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə mənbəyi kimi banklar əsas rola malikdir. Beləliklə, iqtisadiyyatın onurğa sütunu kimi kiçik və orta bizneslər, onların əsas maliyyələşmə qaynağı kimi işə banklar çıxış edir. Beləliklə, bankların dayanıqlı inkişafı və əksini tapan göstərici və verilənlər, həm də iqtisadi subyektlərin tələb olunan resurslara hansı səviyyədə əlyətərliyinin olduğunun meyarları kimi qəbul edilir.

Nəticə

Müasir bankların iqtisadiyyatda rolu, funksiya və imkanları genişlənmiş, aparıcı maliyyə institutu olmaqla real iqtisadi sektorların və xüsusilə kiçik bizneslərin maliyyələşməsində əvəzsiz rol oynamağa başlamışdır. Xüsusilə, onlayn bank xidmətləri və rəqəmsal bankçılığın inkişafından sonra banklar zaman və məkan məfhumlarını bir növ aradan qaldırmaqla indi daha çox insana və bizneslərə yaxın olmuşdur. Hazırda bank industriyasının dayanıqlı in-

kişafi məsələsinə ümumilikdə maliyyə dayanıqlığının təmin olunması prizmasından baxılır. Bu, onunla bağlıdır ki, bank təşkilatları əsas maliyyə təsisatı olmaqla makroiqtisadi səviyyədə maliyyə dayanıqlılığına təsir edir, eyni zamanda maliyyə dayanıqlılığından ciddi şəkildə təsirlənirlər. Bankların dayanıqlı inkişafı üçün ölkənin makroiqtisadi təhlükəsizliyi və maliyyə sabitliyi, böhran və risklərə qarşı tolerantlığı və fiskal siyasət böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də, son 25 ildə bankların tənzimlənməsinə və maliyyə sabitliyinin qorunmasına cavabdeh olan aparıcı institut kimi mərkəzi bankların əsas vəzifəsi müvafiq sektorların risklərdən qorunması məqsədi daşıyan normativ-hüquqi bazanın və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, real iqtisadiyyatın onurğa sütunu kimi kiçik və orta bizneslər, onların əsas maliyyələşmə qaynağı kimi işə banklar çıxış edir və bankların maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi həm real iqtisadi sektorların inkişafına, həm də maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov Z.F. "Pul, kredit və banklar". Dərslük. Bakı, 2010.
2. Davis, G. (2004). *A history of the social development network in The World Bank, 1973-2003* (No. 31618). The World Bank.
3. Ataşov B., Novruzov N. və İbrahimov E., (2014), *Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı, "Kooperasiya" – 468 səh.;
4. Silva, T. C., Tabak, B. M., & Laiz, M. T. (2021). *The finance-growth nexus: The role of banks*. *Economic Systems*, 45(1), 100762.
5. Bauer, G.H.; Granziera, E. *Monetary Policy, Private Debt and Financial Stability Risks*.
6. Teresienė, D., Keliuotytė-Staniulėnienė, G., & Kanapickienė, R. (2021). *Sustainable economic growth support through credit transmission channel and financial stability: in the context of the COVID-19 pandemic*. *Sustainability*, 13(5), 2692.
7. World Bank (2020), "World Bank publication".
8. Grossule, E. (2020). *Risks and benefits of the increasing role of ESMA: a perspective from the OTC derivatives regulation in the Brexit period*. *EBOL Review*, 21(2), 393-414.
9. Rolski M. *Implementation of the CRD IV/CRR package - consequences for the cooperative banking sector in Poland (selected issues)*. 2018; 347:145-54.

10. Schinasi, G. J. (2009). *Defining financial stability and a framework for safeguarding it*. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (550), 1.

N. Seyidov

Analysis of factors affecting sustainable development and financial stability of banks

ABSTRACT

Development of banks in a market economy is closely related to financial stability. A bank-based financial system operates in most countries based on market economy relations, and just as financial stability ensures the expansion of banking services by contributing to the increase in income and stable development of banks, the relevant functioning of the banking system also acts as one of the main factors ensuring financial stability. The sustainable development of the banking sector is significantly influenced by the country's macroeconomic security, financial stability, tolerance of banks to crises and risks, and the country's fiscal policy.

Content analysis, literature review, comparative analysis of practices and approaches were carried out in the article, as well as other research methods such as induction, deduction and generalization were used. The main result of the research is that small and medium-sized businesses are the backbone of the real economy, and banks are their main source of financing, and ensuring the financial stability of banks contributes both to the development of real economic sectors and to ensuring financial stability.

Key words: Banks, financial stability, real economy, business, sustainable development.

Н. Сеидов

Анализ факторов, влияющих на устойчивое развитие и финансовую стабильность банков РЕЗЮМЕ

Развитие банков в условиях рыночной экономики тесно связано с финансовой стабильностью. Банковская финансовая система действует в большинстве стран на основе рыночных экономических отношений, и так же, как финансовая стабильность обеспечивает расширение банковских услуг, способствуя увеличению доходов и стабильному развитию банков, соответствующее

функционирование банковской системы выступает также как один из основных факторов обеспечения финансовой стабильности. На устойчивое развитие банковского сектора существенное влияние оказывают макроэкономическая безопасность страны, финансовая стабильность, толерантность банков к кризисам и рискам, а также фискальная политика страны.

В статье проведен контент-анализ, обзор литературы, сравнительный анализ практик и подходов, а также использованы другие методы исследования, такие как индукция, дедукция и обобщение. Основным результатом исследования заключается в том, что малый и средний бизнес является основой реальной экономики, а банки - ее основным источником финансирования, а обеспечение финансовой устойчивости банков способствует как развитию реальных секторов экономики, так и обеспечению финансовой стабильности.

Ключевые слова: *Банки, финансовая стабильность, реальная экономика, бизнес, устойчивое развитие.*

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların inkişafı maliyyə dayanıqlığı ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə söykənən əksər ölkələrdə bank əsaslı maliyyə sistemi fəaliyyət göstərir və maliyyə dayanıqlılığı bankların gəlirlərinin artmasına və stabil inkişafına töhfə verməklə bank xidmətlərinin genişləndirilməsini təmin etdiyi kimi, bank sisteminin relevant fəaliyyət göstərməsi də maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinin əsas təminedicisi faktorlarından biri kimi çıxış edir. Bank sektorunun dayanıqlı inkişafına fəaliyyət göstərdikləri ölkənin makroiqtisadi təhlükəsizliyi, maliyyə sabitliyi, bankların böhran və risklərə qarşı tolerantlığı və ölkənin fiskal siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Məqalədə kontent təhlili, ədəbiyyat icmalı, təcrübələrin və yanaşmaların müqayisəli təhlili həyata keçirilmiş, eləcə də induksiya, deduksiya və ümumiləşdirmə kimi digər tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, real iqtisadiyyatın onurğa sütunu kimi kiçik və orta bizneslər, onların əsas maliyyələşmə qaynağı kimi isə banklar çıxış edir və bankların maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi həm real iqtisadi sek-

torların inkişafına, həm də maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: *Banklar, maliyyə, real iqtisadiyyat, biznes, dayanıqlı inkişaf.*

В ПРЕДДВЕРИИ СОР 29 ПОЛИТИКА ПЕРЕХОДА К ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ В РЕГИОНАЛЬНОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА НА УРОВНЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

УДК 339.9
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.058

АГАМАХАММАД САДЫГЛЫ
докторант Азербайджанского Университета
Туризма и Менеджмента

E-mail: agamhmmadsadiqli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-4810-4293>

Азербайджан является членом ряда региональных организаций экономического сотрудничества, включая Организацию Исламского Сотрудничества (ОИК), Организацию экономического Сотрудничества (ОЭС), Содружество Независимых Государств (СНГ) и Евразийский Экономический Союз (ЕАЭС). Однако наиболее важные экономические связи страны связаны с Европейским Союзом (ЕС). Азербайджан является членом программы ЕС «Восточное партнерство», целью которой является содействие политической ассоциации и экономической интеграции между ЕС и шестью бывшими советскими республиками. ЕС является крупнейшим торговым партнером Азербайджана, на его долю приходится более 40% его общего объема торговли.

«Зеленый курс» ЕС, запущенный в 2019 году, излагает план сделать Европу климатически нейтральной к 2050 году. «Зеленый курс» включает ряд инициатив по продвижению возобновляемых источников энергии, энергоэффективности и устойчивого транспорта.

Азербайджан также взял на себя обязательство сократить выбросы парниковых газов. В ноябре 2021 года на конференции по изменению климата СОР26 Азербайджан принял новое обязательство по сокращению выбросов на 40% к 2050 году и созданию зоны «чистых нулевых выбросов» на освобожденных территориях в качестве добровольного обязательства [2, с. 944].

Переход Азербайджана к зеленой энергетике соответствует целям «Зеленого курса» ЕС. ЕС предоставляет финансовую и техническую помощь Азербайджану для поддержки перехода к зеленой энергетике. Например, ЕС поддерживает развитие солнечной электростанции мощностью 200 МВт в Азербайджане. Участие Азербайджана в региональных организациях экономического сотрудничества может помочь ускорить его переход к зеленой энергетике. Например, Азербайджан работает с Грузией, Румынией и Венгрией над созданием зеленого энергетического коридо-

ра, который будет транспортировать возобновляемую энергию из Азербайджана в Европу. В целом политика Азербайджана по переходу на зеленую энергетику полностью соответствует целям «Зеленого курса» ЕС. Вот несколько конкретных примеров сотрудничества Азербайджана с ЕС и другими региональными партнерами в области зеленой энергетики:

В 2022 году Азербайджан подписал соглашение с ЕС о развитии зеленого энергетического коридора, который будет транспортировать возобновляемую энергию из Азербайджана в Европу. Азербайджан также работает над проектом Черноморской электропередачи (BST), который предполагает строительство новой высоковольтной линии электропередачи протяженностью 1100 км, которая соединит электросети четырех стран с Грузией, Румынией и Венгрией. Это позволит Азербайджану экспортировать больше возобновляемой энергии в Европу.

Азербайджан также является членом Международного агентства по возобновляемым источникам энергии (IRENA), межправительственной организации, которая поддерживает страны в их переходе на возобновляемые источники энергии [1]. Сотрудничество Азербайджана с ЕС и другими региональными партнерами в области зеленой энергетики является взаимовыгодным. Азербайджан может извлечь выгоду из финансовой и технической помощи ЕС, а ЕС может извлечь выгоду из возобновляемых источников энергии Азербайджана.

Азербайджан активно реализует политику перехода к зеленой энергетике как внутри страны, так и на региональном и европейском уровнях. Внутри страны Азербайджан принял ряд политик и инициатив по содействию развитию и использованию возобновляемых источников энергии (ВИЭ). К ним относятся: Был принят Закон «Об использовании возобновляемых источников энергии в производстве электроэнергии» (2021 г.), обеспечивающий правовую основу для раз-

вития проектов ВИЭ и вводящий конкурсные торги и механизмы поддержки. Государственная программа развития возобновляемой энергетики и повышения энергоэффективности (2019-2030 годы) направлена на увеличение доли ВИЭ в производстве электроэнергии до 30% к 2030 году. Инициатива «Зона зеленой энергии» направлена на развитие проектов ВИЭ в освобожденных районах страны. На региональном уровне Азербайджан пытается укрепить сотрудничество с другими странами региона в области зеленой энергетики. Это включает в себя работу с соседями по Каспийскому морю по развитию проектов ВИЭ и созданию регионального рынка зеленой энергии. Азербайджан также является членом Совета регионального энергетического сотрудничества (RECCA), межправительственной организации, которая способствует региональному сотрудничеству в вопросах энергетики.

3 февраля 2023 года в рамках 9-го заседания Консультативного совета министров Южного газового коридора и 1-го заседания Консультативного совета министров зеленой энергетики между Министерством энергетики и компанией ACWA Power Королевства Саудовская Аравия компании «До 1,5 ГВт морского ветра», «Исполнительное соглашение о реализации проекта», «Исполнительное соглашение о создании на суше ветровой электростанции мощностью 1 ГВт» и «Меморандум о взаимопонимании по развитию систем хранения энергии в Азербайджанская Республика» были подписаны [1].

Ожидается, что Бакинская конференция решит проблему финансирования связанных с климатом вопросов, поскольку специфика работы сессий COP29 ориентирована на решение финансовых проблем как продолжение того, что было достигнуто на COP28, и было принято историческое решение. До окончания конференции в Дубае активация Damage Fund, имеющего больше финансовых ресурсов, составляет от 700 миллионов долларов, а в отчетах международных экономических организаций предполагается, что необходимая сумма может варьироваться до 400 миллиардов. Дополнительный 1 триллион долларов может быть выделен на поддержку стран, находящихся на переднем крае борьбы с последствиями изменения климата.

Правительства уже согласились, что новая цель должна быть установлена «начиная с минимум 100 миллиардов долларов в год» (текущее

обязательство) и учитывать «нужды и приоритеты развивающихся стран» [3].

Проведение конференции COP29 можно считать важнейшим событием 2024 года для Азербайджана и логическим продолжением стратегии перехода страны к зеленой экономике. В соответствии с этой миссией Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева 2024 год был объявлен в Азербайджане «Годом солидарности за зеленый мир».

"Азербайджан проявит себя в этой сфере как нефтегазовая страна, и все в мире еще раз увидят, что наша повестка дня связана с зеленой энергетикой. Создание зеленой энергетики и транспортировка зеленой энергии на мировые рынки в настоящее время являются приоритетным вопросом нашей энергетической политики. Это реальность, и весь мир увидит это снова", - сказал Президент Ильхам Алиев на состоявшемся 15 декабря прошлого года совещании по поводу проведения COP29 в стране.

Объявление 2024 года «Годом зеленой глобальной солидарности» в Азербайджане является важным событием, демонстрирующим приверженность Азербайджана делу защиты окружающей среды и борьбы с изменением климата. Как страна, имеющая опыт проведения международных мероприятий, выдающаяся роль Баку поддерживает конечную цель Азербайджана – проведение Конференции Организации Объединенных Наций по изменению климата (COP29) в Баку. Кроме того, Азербайджан зарекомендовал себя как надежный энергетический партнер в борьбе с глобальным потеплением и ответственный член международного сообщества. Хотя страна богата ископаемым топливом, а ее энергетический баланс в значительной степени сконцентрирован на ископаемом топливе (нефти и природном газе), Азербайджан поддерживает устойчивое энергетическое будущее и зеленую экономику. Стратегия зеленого развития Азербайджана и проекты зеленой энергетики превратят страну в «центр зеленой энергетики» в регионе, обеспечивая возобновляемые источники энергии от Южного Кавказа до Европы. С этой целью проект Черноморского подводного силового кабеля, расположенный между Азербайджаном, Грузией, Румынией и Венгрией, поддерживает региональный переход к «зеленой» энергетике и цели Европейского «Зеленого курса».

Конечно, саммит COP29 — более масштабное

событие, и COP29 нельзя сравнивать ни с каким другим мероприятием, проводимым в стране. В целях успешного планирования и организации этого важного мероприятия Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал указ о создании Организационного комитета двадцать девятой сессии Конференции Сторон Рамочной конвенции ООН по климату. Изменить. Основной задачей Оргкомитета является подготовка и реализация плана действий, связанного с организацией и проведением КС 29, 19-й сессии Совещания Сторон Киотского протокола и 6-й сессии Совещания Сторон. Кроме того, Кабинету министров Азербайджана было поручено обеспечить финансирование реализации бизнес-плана с целью принятия необходимых мер, связанных с созданием операционной компании[4].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Азербайджанская сторона готова транспортировать большие казахстанской нефти [Электронный ресурс] / URL: <https://apa.az/az/energy-and-industry/azerbaycan-terefi-daha-cox-qazaxistan-nefti-neql-etmeye-hazirdir-sened-757997>*
2. *Рупасов А. Нефтяная торговля СССР с государствами Балтии и Финляндией в 1920-1930-е гг, Новейшая история России 2019, Т.9, №4, s. 944*
3. *من دبي إلى باكو.. كل ما تريد معرفته عن مؤتمر المناخ COP29 في أذربيجان [Electronic resource] / URL: <https://al-ain.com/article/uaeagreement-cop29-cop28-azerbaijan>*
4. *أذربيجان تستعد لاستضافة قمة المناخ COP29 [Electronic resource] / URL: <https://ar.eureporter.co/environment/2024/02/23/azerbaijan-prepares-to-host-cop29-climate-summit/>*

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется роль, которую играет энергетическая политика Азербайджана на региональной и глобальной арене. В то же время исследуются причины и последствия того, что страны мира рассматривают Азербайджан как важную страну в улучшении экологического влияния в энергетической политике. Энергетическая политика Азербайджана напрямую влияет на его геополитическое положение. Таким образом, Азербайджан находится на пересечении энергетических маршрутов, соединяющих Европу, Азию и Ближний Восток. Благодаря своим энергетическим запасам Азербайджан получил возможность сыграть важную роль в обеспече-

нии энергетической безопасности этих регионов. За последние годы в развитии энергетического сектора Азербайджана произошел ряд важных событий. В частности, запуск «Южного газового коридора» в 2018 году позволил Азербайджану экспортировать газ в Европу. В будущем Азербайджан планирует развивать энергетический сектор. В частности, планируется увеличить добычу нефти и газа, а также проложить новые трубопроводы для экспорта энергоресурсов. С геополитической точки зрения его исследование на научном уровне имеет особое значение для определения влияния энергетических ресурсов Азербайджана на все формы государственной политики. В частности, эта тема становится особенно актуальной в свете перехода к зеленой энергетике и проведения в этом году в Азербайджане такого престижного мероприятия, как COP29. Актуальность темы можно объяснить также тем, что в современное время Азербайджан строит свою внешнюю политику на выводе энергоресурсов на мировой рынок, энергетической безопасности и экологической безопасности. Геоэкономические интересы страны на Южном Кавказе основаны на использовании энергетических ресурсов (как невозобновляемых, так и возобновляемых) для увеличения национального дохода и усиления геополитического влияния страны. В этот период особенно актуален анализ влияния энергетической политики Азербайджана на геоэкономическую ситуацию региона Южного Кавказа на политическом уровне.

Ключевые слова: геополитика, геостратегия, Азербайджан, энергетические ресурсы, COP 29.

AĞAMƏNƏMMƏD SADIQLI
Azərbaycan Turizm və Məncemət
Universitetinin doktorantı

COP 29 ÖNCƏSİ AVROPAYA İNTEQRASIYA MÜSTƏVİSİNDƏ AZƏRBAYCANIN REGIONAL İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞINDA YAŞIL ENERJİYƏ KEÇİD SİYASƏTİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın enerji siyasətinin regional və global arenada oynadığı rol təhlil edilir. Eyni zamanda, dünya ölkələrinin enerji siyasətində ekoloji göstəricilərin yaxşılaşdırılmasında Azərbaycana mühüm ölkə kimi baxılmasının səbəbləri və nəticələri

araşdırılır. Azərbaycanın enerji siyasəti bilavasitə onun geosiyasi mövqeyinə təsir göstərir. Beləliklə, Azərbaycan Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi birləşdirən enerji marşrutlarının kəsişməsində yerləşir. Azərbaycan öz enerji ehtiyatları sayəsində bu regionların enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamaq imkanı əldə edib. Son illər Azərbaycanın enerji sektorunun inkişafında bir sıra mühüm hadisələr baş verib. Xüsusilə, 2018-ci ildə Cənub Qaz Dəhlizinin işə salınması Azərbaycana qazı Avropaya ixrac etməyə imkan verdi. Gələcəkdə Azərbaycan enerji sektorunu inkişaf etdirməyi planlaşdırır. Xüsusilə, neft və qaz hasilatının artırılması, həmçinin enerji resurslarının ixracı üçün yeni boru kəmərlərinin çəkilməsi nəzərdə tutulur. Geosiyasi baxımdan onun elmi müstəvidə apardığı tədqiqatlar Azərbaycanın enerji resurslarının dövlət siyasətinin bütün formalarına təsirini müəyyən etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə yaşıl enerjiyə keçid və bu il Azərbaycanda COP29 kimi mötəbər tədbirin keçirilməsi fonunda bu mövzu xüsusilə aktuallaşır. Mövzunun aktuallığını həm də onunla izah etmək olar ki, müasir dövrdə Azərbaycan öz xarici siyasətini enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması, enerji təhlükəsizliyi və ekoloji təhlükəsizlik üzərində qurur. Ölkənin Cənubi Qafqazda geoiqtisadi maraqları milli gəlirin artırılması və ölkənin geosiyasi təsirinin gücləndirilməsi üçün enerji resurslarından (həm bərpa olunmayan, həm də bərpa olunan) istifadəyə əsaslanır. Bu dövrdə Azərbaycanın enerji siyasətinin Cənubi Qafqaz regionunun geoiqtisadi vəziyyətinə siyasi müstəvidə təsirinin təhlili xüsusilə aktualdır.

Açar sözlər: *geosiyasət, geostrategiya, Azərbaycan, enerji resursları, COP 29.*

AGHAMAHAMMAD SADIGLI
*PhD student of Azerbaijan University of
Tourism and Management*

GREEN ENERGY TRANSITION POLICY IN REGIONAL ECONOMIC COOPERATION OF AZERBAIJAN AT THE LEVEL OF EUROPEAN INTEGRATION BEFORE COP 29

SUMMARY

The article analyzes the role played by Azerbaijan's energy policy in the regional and global arena. At the same time, the reasons and consequences of the countries of the world considering Azerbaijan as an important country in improving environmental

indicators in energy policy are investigated. Azerbaijan's energy policy directly affects its geopolitical position. Thus, Azerbaijan is located at the crossroads of energy routes connecting Europe, Asia and the Middle East. Thanks to its energy reserves, Azerbaijan has had the opportunity to play an important role in ensuring the energy security of these regions. In recent years, a number of important events have taken place in the development of Azerbaijan's energy sector. In particular, the launch of the Southern Gas Corridor in 2018 allowed Azerbaijan to export gas to Europe. In the future, Azerbaijan plans to develop the energy sector. In particular, it is planned to increase oil and gas production, as well as lay new pipelines for the export of energy resources. From the geopolitical point of view, his scientific researches are of special importance to determine the impact of Azerbaijan's energy resources on all forms of state policy. This topic is becoming particularly relevant, especially in light of the transition to green energy and the holding of such a prestigious event as COP29 in Azerbaijan this year. The relevance of the topic can also be explained by the fact that in modern times, Azerbaijan bases its foreign policy on the introduction of energy resources to the world market, energy security and environmental security. The country's geo-economic interests in the South Caucasus are based on the use of energy resources (both non-renewable and renewable) to increase national income and strengthen the country's geopolitical influence. In this period, the analysis of the impact of Azerbaijan's energy policy on the geo-economic situation of the South Caucasus region at the political level is particularly relevant.

Keywords: *geopolitics, geostrategy, Azerbaijan, energy resources, COP 29.*

BİZNES SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYALAR ÜÇÜN İMKANLAR VƏ PROBLEMLƏR

ORXAN ŞÜKÜROV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
dissertant*

E-mail: orxan@inbox.ru

Giriş

Azərbaycan kontekstində biznes sistemi ilə innovasiya iqtisadiyyatı arasında əlaqələrin inkişafı xüsusi maraq doğurur. Tarixən ölkə iqtisadiyyatı böyük dövlət şirkətlərinin üstünlük təşkil etdiyi neft-qaz sektorundan çox asılı olub. Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, çox vaxt sıçrayışlı innovasiyaların mənbəyinə məhz kiçik şirkətlər çevrilir. Azərbaycan üçün innovativ biznesə dəstək iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması üçün əsas ola bilər. Bununla belə, həqiqətən innovativ iqtisadiyyatın yaradılması çoxşaxəli özəl sektorun, xüsusən də yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafını tələb edir. Sənayenin ərazi təşkilinin mütərəqqi formalarının inkişafı Azərbaycanın müasir sənayesinin innovasiya yönümlü, rəqabət qabiliyyətli inkişafı və modernləşməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [5]. Texnoparkların yaradılması, vençur maliyyələşdirmənin inkişafı, innovativ müəssisələrə vergi güzəştlərinin verilməsi, startaplara dəstək və s. bu kimi stimulların verilməsinə baxmayaraq innovativ biznes üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün əlavə səylər tələb olunur. Bu isə öz növbəsində innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasına biznes sistemin təsirinin müxtəlif istiqamətlərini araşdırmağı zəruri edir.

İnnovativ inkişafın istiqamətləri, onun aspektləri və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsiri bir çox alim və tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olub. İqtisadi ədəbiyyatda bu məsələlər Shumpeter, Nelson, Winter, Audretsch, Feldman, Hall, Rosenberg, Chesbrough, Baumol, M.Porter, Solow, Freeman, Lundvall Furman, Porter, Stern Cohen, Levinthal, Granstrand, Holgersson, Mazzucato, Acemoglu, Robinson, Henry Itzkowitz, Loet Leydesdorff, Gertler, Saxenian, Romer, Erik von Hippel, Griffith və s. kimi alimlərin əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir. Onların tədqiqatları iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının müxtəlif aspektlərinə və onun nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Rusiya iqtisadiyyat elmində innovativ inkişaf və biznes sisteminin innovasiyalara təsiri problemləri L.Abalkin, A.A. Bıkova, E.Y. Stepanova, Babiç,

Kremlev, Korçaqin, Pyankov, N.V, Şirokova E.Y, Leonidova E.Q, E. Yasin, V. Gerasimov, Jiç, Q.İ., Həmidov, Q.S, Truxlyayeva A.A., Kançerov, V.V. Monastırskiy, Vinokurov, Nanakina Y.S, Belyakova Q.Y, Çayran Y.A, İvanov V.V., Malineçkiy Q.Q, Rumyançev, Uşviçkiy, Petruşina, Prixaç, Şumayev V.A, Divuyeva N.A, Lukaşeva N.A və s. tərəfindən araşdırılmışdır. Onların işi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsinə mühüm töhfə verir.

İnnovasiya potensialının tənzimlənməsi problemləri həm yerli, həm də xarici iqtisadçıların tədqiqatlarında geniş şəkildə işıqlandırılır. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyəti çərçivəsində tədqiqatlar və onun iqtisadiyyatın, biznesin rəqabət üstünlüklərinin artırılmasına təsiri probleminin tədqiqinə A.A. Nadirov, Z.A. Səmədzadə, İ. Alıyev, Ə.X. Nuriyev, T.A. Quliyev, A.Ş. Şəkarəliyev, A.Abbasov, A.Musayev, K. İmanov, V.Qasımlı, M.Əliyev, M.Ətəkişiyev, Q.Süleymanov, A.Hüseynova və başqa Azərbaycan alimlərinin əsərləri həsr edilmişdir. Onların işi Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində innovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsinə mühüm töhfə verir və gələcək tədqiqatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Biznes sistemində innovasiyalar üçün təhdidlər və imkanlar

Biznesin vəziyyətinə və inkişafa təsir edən təhdidlər birbaşa və dolaylı, daxili və xarici ola bilər. Bu təhdidlərin milli biznes mühitinə təsirinin müəyyən edilməsinin çətinliyi onların bir-biri ilə əlaqəli olması və əks-əlaqəyə malik olmasıdır. Yəni, birbaşa təhdidlər zamanla dolaylı təhdidlərə, daxili təhdidlər isə xarici təhdidlərin yaranmasına səbəb olur. Bu əlaqəni müəyyən etmək üçün onları ayrıca nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1**Biznes sistemində innovasiyaların yaranma və tətbiqinə təsir edən birbaşa və dolaylı təhdidlər**

Birbaşa təhdidlər- problemlər	Dolaylı təhdidlər-problemlər
Ölkə sənayesinin struktur deformasiyası	Yerli innovativ məhsulların aşağı rəqabət qabiliyyəti, onlar haqqında məlumat çatışmazlığı
Yerli istehsalın innovativ yönümlüyünün azalması	Xammal ixracının üstünlük təşkil etməsi və innovasiyalara marağın zəifliyi
Sənaye sahələrində innovativ fəallığın aşağı olması	Kapitalın ölkədən çıxarılması və innovasiyalara yönəldilməməsi, dövlərin maliyyə dəstəyinin zəif olması
Əsas vəsaitlərin və texnologiyaların köhnəlməsi	Dünya bazarlarında yerli innovativ mallara qarşı diskriminasiya tədbirləri
Innovativ avadanlıq və texnologiyaların idxalından asılılıq və bahalı, riskli olması	İnnovasiyalar haqqında məlumat çatışmamazlığı
İstehsalda elmi potensialdan (ixtira və s.) zəif istifadə	İnnovativ məhsul istehsalçılarına qarşı proteksionist dövlət siyasətinin olmaması və ya gec qəbul edilməsi
İxtisaslı kadrların çatışmazlığı	Emiqrasiya proseslərinin artması və ixtisaslı kadr itkisi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Biznes mühitində olan dəyişikliklərin hər hansı bir şirkətin fəaliyyətinə təsir etdiyi, lakin şirkətin özünün, bir qayda olaraq, təsir edə bilmədiyi bir sahə kimi xarici təhdidlər siyasi-hüquqi, iqtisadi, sosial, texnoloji dəyişikliklərlə bağlı olur. Onlar həmçinin “uzaq əhatə” təsir dairəsi kimi də qəbul edilir. Lakin şirkətə təsir edən və şirkətin də birbaşa təsir edə biləcəyi mühit kimi “yaxın əhatə” təsir dairəsi onu dəyişdirir və formalaşdırır bilər ki, bu da rəqabət, müştərilər, resurs təchizatçılardan ibarət təsir dairəsidir. Məhz bu mühit daha çox təhlil edilir və bu mühitdə rəqabət olduğuna görə də menecerlər onun təhlilinə çox vaxt və diqqət ayırırlar. Nəticədə biznes sistemdə cari və uzunmüddətli perspektivdə xarici və daxili təhdidlərin siyahısını müəyyən etmək zərurəti yaranır. Onların təsiri innovativ iqtisadi fəaliyyət və rəqabət qabiliyyətlilik baxımından heç də az əhəmiyyət kəsb etmirlər. Nəzərə alaq ki, bu, həm də digər dövlətlərin, biznes strukturların maraqlarına söykənir. Ona görə də biznes sistemində innovasiyaların tətbiqi həm siyasi, həm də iqtisadi maraqları nəzərə alınmalıdır ki, bəzən bu iki yanaşma bir-birini tamamlayır.

Müasir şəraitdə daxili təhdidlərə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi sahələrdə mənəvi köhnəlmiş və ya innovativ olmayan avadanlıqdan istifadə;
- innovativ məhsulların rəqabət qabiliyyətinin və

təbliğinin zəifliyi, ideyaların oğurlanması;

- innovativ texnologiya və materialların bahalılığı və idxaldan asılılığının yüksək səviyyəsi;
- daxili maliyyə imkanlarının məhdudluğu və innovativ məhsul üçün maliyyə dəstək mexanizminin təkmil olmaması.

Xarici təhdidlər bilavasitə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini, həm də daxili bazar və dünya qiymətlərində, valyuta məzənnələrində, kapital axınında və s. baş verən halların təsirini əks etdirir və onlara daxildir:

- statistika orqanlarının məlumatlarının natamamlığı;
- qanunvericilik bazasının natamamlığı;
- regionların və iqtisadi zonaların qeyri-bərabər sosial-iqtisadi və innovativ inkişafı;
- iqtisadiyyatın deformasiyaya uğramış strukturu;
- innovasiyalara investisiyanın və marağın aşağı səviyyəsi;
- innovasiyalar sahəsində vergi sisteminin natamamlığı;

- fond bazarının inkişaf etməməsi;
- inflyasiyanın, kölgə iqtisadiyyatının, bürokratiya və korrupsiyanın mövcudluğu;

- innovasiyalara dünya qiymətlərinin səviyyəsi

Biznes sistemində innovasiyaların idarə edilməsi proses olaraq ideyanın yaradılması, marketinqi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, mənimsənilməsi, kommersiyalaşdırılması və təşviqindən ibarət olub, məhsulların və texnologiyaların sürətli yenilənməsini təmin etməlidir. Bu elementlərin hər biri üzrə təhlilin aparılmasına ehtiyac var.

Biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanların yaradılması bir neçə istiqamət üzrə qruplaşdırıla bilər:

- İnnovasiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- İnnovasiyaların koordinasiya və idarə edilməsi.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində innovasiyaların inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər Milli Prioritetlərində əsas məqsədlərdən biridir. Bura innovativ layihələrin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması, həmçinin innovasiya prosesinin iştirakçıları arasında təcrübə və bilik mübadiləsi daxildir.

İlkin olaraq qeyd edək ki, biznes sistemində innovasiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması yeni ideyaların verilməsi təşəbbüskarlığına dəstək, bu ideyaların həyata keçirilməsinə çevik reaksiya verərək işgüzar prosesləri əlaqələndirmə və nəhayət, yeni ideyaların reallaşması zamanı risklərin

nəzərə alınması ilə bağlıdır. A.Yu Prixəça görə yenilik, xüsusən də ideya şəklində ola bilər və onun orijinallığı sayəsində standart fəaliyyətlə müqayisədə innovasiya prosesi yüksək gəlir və effektivlik əldə etməyə imkan verir [7]. İdeyaların yaradılması prosesi çox vaxt şirkətlərin innovativ inkişafında ən çətin mərhələyə çevrilir. Peter Drucker yeddi əsas innovasiya mənbəyini müəyyən etməklə bu problemin həllinə praktiki yanaşma təklif etdi. O, bu mənbələri daxili və xariciyə ayırmaqla, şirkət və ya sənayenin özü ilə əlaqəli daxili mənbələrə gözlənilməz hadisələrin gözlənilməz uğurlar, uğursuzluqlar və ya xarici hadisələrə gətirdiyini, reallıq və gözlənilməz hadisələr arasında uyğunsuzluqların olmasını, boşluğun təhlili zamanı müəyyən edilmiş prosesin təkmilləşdirilməsi ehtiyaclarının yaranmasını, sənaye və ya bazar strukturunda dramatik dəyişikliklərin olmasını aid edir. Şirkət və ya sənayedən kənar yaranan xarici mənbələr kimi isə demografik dəyişiklikləri, ictimai təsəvvürlərdə və dəyərlərdə dəyişiklikləri, həm elmi, həm də tətbiqi baxımdan yeni biliklərin yaranmasını qeyd edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mənbələr tez-tez üst-üstə düşür və qarşılıqlı əlaqədə olur, innovasiya prosesində mürəkkəb dinamika yaradır. Bu mənbələri başa düşmək və istifadə etmək şirkətlərdə yeni ideyaların yaradılmasını xeyli asanlaşdırır. İnnovasiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması təkcə innovativ ideyalar yaratmaq deyil, həm də onları tez bir zamanda biznesə çevirmək qabiliyyətinə malik olmanı nəzərdə tutur. Yeni ideya təşəbbüskarlığının stimullaşdırılması insanların ideyanı irəli sürməsinin iqtisadi və inzibati yolla motivə edilməsini, innovasiya mədəniyyətinin yaradılmasını və s. özündə birləşdirir.

Şirkətin rəhbəri istənilən innovasiya prosesinin hərəkətverici qüvvəsidir və innovativ ideyaların işlənilib hazırlanmasından və planlaşdırılmasından tutmuş innovasiyaların idarə edilməsinin bütün mərhələlərinə təsir göstərir. P.Druker biznesdə innovasiyanın vacibliyini vurğulayaraq menecerlərin innovativ fəaliyyətinin normaya çevrildiyi “sahibkar cəmiyyəti” konsepsiyasını təklif etdi. O, menecerlərin “idarəçi-sahibkar” olaraq “idarəetmədə inqilab” etdiyini qeyd etdi [2]. Məhz buna görə də şirkətin fəaliyyətinin və onun innovasiyasının effektivliyinin əsas şərtlərindən biri menecerlərin özlərinin “səmərəliliyi”dir ki, bu da menecerlərə olan tələblər sistemində əhəmiyyətli dəyişiklikləri tələb edir. Müasir şirkətlərdə innovasiyaların idarə edilməsi menecerlər qarşısında problem yaradır. Bu, ənənəvi iyerarxik strukturu innovasiya üçün zəruri olan daha azad, qeyri-rəsmi mühitlə necə effektiv şəkildə bir-

ləşdirə bilməklə bağlıdır. Əsas sual məxfi məlumatı qorumaq və işçilər arasında açıq bilik mübadiləsini təşviq etmək arasında tarazlığı necə saxlamaqdır.

İnnovasiyaları uğurla həyata keçirmək üçün şirkətlər xüsusi idarəetmə vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Bunlara çarpaz funksional layihə qruplarının yaradılması, ayrı-ayrı departamentlərə daha çox muxtariyyət verilməsi, bəzi funksiyaların təkrarlanmasına və daxili rəqabətə yol verilməsi və uğursuzluğa dözümlü mədəniyyətin formalaşdırılması daxildir. Bu prosesdə menecerin əsas rolu təşkilat daxilində müxtəlif qrupların maraqları arasında tarazlıq tapmaq bacarığıdır. Daha mühafizəkar elementlərin müqavimətini qabaqcadan görmək və idarə etmək, innovativ dəyişikliklərdən əziyyət çəkənlər üçün kompensasiya tədbirləri hazırlamaq vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekspertlərin fikrincə, innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı problemlərin təxminən 80%-i innovasiya prosesinin iştirakçıları arasında qeyri-kafi ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə ilə bağlıdır [8]. Bu fakt innovasiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi zamanı rəhbərlik üçün əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi üçün effektiv mexanizmlərin yaradılmasının nə qədər vacib olduğunu vurğulayır.

İkinci istiqamət kimi qeyd etdiyimiz innovasiyaların koordinasiya və idarə edilməsi mövcud resurslardan optimal istifadə etməyə imkan verir və innovativ ideyaların həyata keçirilməsi zamanı səylərin təkrarlanmasının qarşısını alır.

Ölkəmizdə uzun müddət mövcud olan problemlərdən innovasiya subyektlərinin yaradılması və səmərəli fəaliyyətinə təsir edən 2 əsas halı qeyd edək:

1. Fəaliyyət göstərən normativ-hüquqi baza, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

2. Dövlət tərəfindən səmərəli dəstək tədbirlər sistemi tam işlənməyib [4].

Bunu nəzərə alaraq ölkə səviyyəsində mühüm addımlar atıldı və “Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində əlaqələndirmənin təmin edilməsi haqqında” 2019-cu il 10 yanvar tarixli 881 nömrəli Sərəncamın qəbulundan sonra innovasiya fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi əsas məqama çevrildi [1]. Bu sərəncama uyğun olaraq, müxtəlif dövlət qurumlarına, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına və digər ictimai təşkilatlara innovativ layihələrin əlaqələndirilməsinə məsul şəxslərin təyin edilməsi tələb edilib. Həmin şəxslər öz təşkilatlarında innovativ ideyaların irəliləməsi ilə bağlı yarımillik hesabatlar hazırlamalı və müvafiq qurumlara təqdim etməlidirlər. Bu

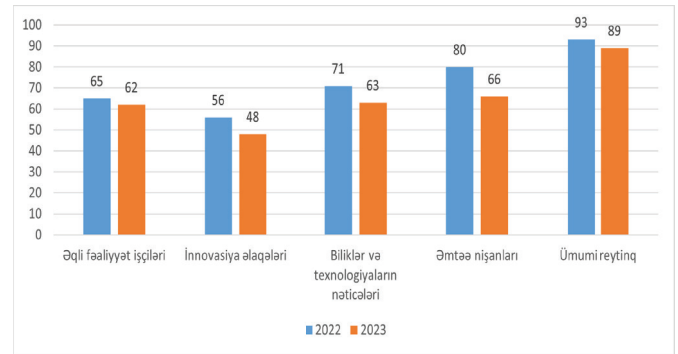
prosesin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının İqtisadi məsələlər və innovativ inkişaf siyasəti şöbəsi bütün ölkə üzrə əlaqələndirmə fəaliyyəti subyektlərindən daxil olan məlumatların təhlili və emalı sahəsində aparıcı rol oynayacaq. Bu, daha effektiv nəzarət və idarəetmə üçün cari innovativ layihələr və fəaliyyətlər haqqında bütün məlumatları bir yerdə toplamağa imkan verəcək. Beləliklə, milli innovativ inkişafın bütün səylərini və resurslarını birləşdirməyə imkan verən vahid innovasiya koordinasiya mexanizmi yaradılır. Azərbaycan hökuməti 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasının əsasları kimi ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması, bu sahədə qabaqcıl ölkələrdən birinə çevrilmək, rəqəmsal iqtisadiyyatın ölçülməsi və koordinasiya edilmiş şəkildə inkişafının təmin edilməsi irəli sürülüb. Qlobal texnoloji tendensiyalara uyğun olaraq və internetdən istifadədə fəallığın kəskin artması ilə informasiya-kommunikasiya sistemləri innovativ inkişafın perspektivli sahəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal infrastruktur və xidmətlər, müvafiq qanunvericilik, maliyyə resurslarının əlçatanlığı və rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi əsas məqsədlər kimi qarşıya qoyulur. Azərbaycanın elektron hökumət və rəqəmsal idarəetmə sahəsində davamlı inkişafını və təkmilləşməsinə təmin etmək məqsədi ilə aşağıdakı addımlar atılmışdır:

- 5 sentyabr 2012-ci il tarixli 706 nömrəli Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında;
- 12 yanvar 2018-ci il tarixli 1785 nömrəli Rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında;
- 14 mart 2018-ci il tarixli 1885 nömrəli Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçid ilə bağlı tədbirlər haqqında.
- 12 sentyabr 2018-ci il tarixli 263 nömrəli Dövlət informasiya ehtiyatları və sistemlərinin formalaşdırılması, aparılması, inteqrasiyası və arxivləşdirilməsi Qaydalarının təsdiqi və elektron hökumətlə bağlı bəzi tədbirlər haqqında AR Prezidentinin fərmanları həyata keçirilmişdir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması və təminatı sahəsində normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan tədbirlərin davamı olaraq hesabat ilində Agentlikdə “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında”, “Patent haqqında” və “Əmtəə nişanları və coğrafi

göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı qanun layihələri hazırlanmışdır. Agentlik tərəfindən Avrasiya Patent İdarəsinə göndərilmiş iddia sənədləri üzrə 171 patent, o cümlədən 2023-cü ildə 54 patent verilib [3]. Lakin verilmiş patentlərin, sertifikatların sayı heç də innovasiyaların tətbiqinin effektivlik göstəricisi deyil. Əslində effektivlik yeni ideyaların və patentlərin sayı ilə deyil, onların tətbiqindən əldə edilən iqtisadi və sosial səmərə ilə ölçülür. Ona görə bu əmtəə nişanlarının (patent, sertifikat və s.) bazar rəqabətinə təsirinin təhlili zəruridir [6]. Qlobal İnnovasiya indeksinin alt göstəricilərinin təhlili Azərbaycan üzrə vəziyyətin 2023-cü ildə 2022-ci ilə nisbətən yaxşılaşdığını göstərir.

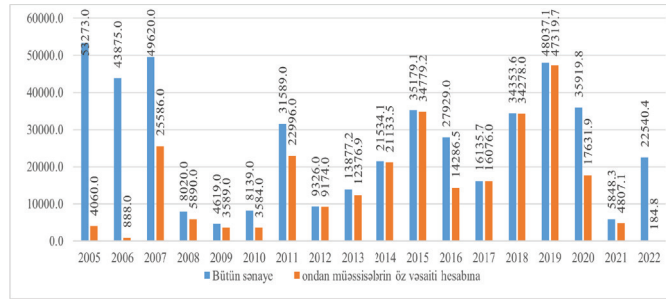
Diaqram 1.2. Azərbaycanın Qlobal İnnovasiya İndeksinin alt göstəriciləri üzrə reytingi

Mənbə: Müəllif tərəfindən https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/materials və Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

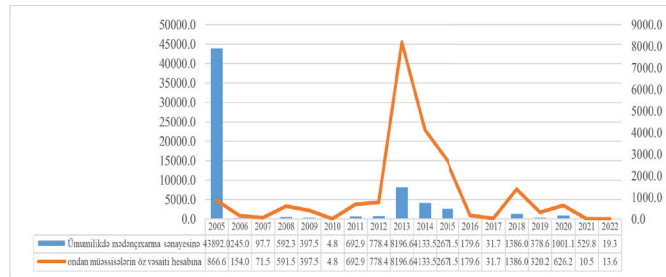
Aparılan təhlil göstərir ki, məhz biznes strukturlarının innovasiyaya yönəltdiyi vəsaitlərin həcmi az deyil. Belə ki, 2005-2022-ci illərin statistik məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, sənayedə texnoloji innovasiyalara yatırılmış 469,8 milyon manat vəsaitin 59,3 %-i müəssisələrin öz vəsaitləri olmuşdur. Bu müəssisələr üçün kifayət qədər böyük göstəricidir. Qeyd edək ki, həmin dövrdə mədənçixarma sənayesində texnoloji innovasiyalara yatırılmış 65,2 milyon manatın 32,4%-i müəssisələrin öz vəsaitləri olmuşdur. Emal sənayesində isə texnoloji innovasiyalara yatırılmış 357,3 milyon manatın 70,7%-ni müəssisələrin investisiyaları təşkil edib.

Diaqram 2.10 Sənayedə texnoloji innovasiyalara qoyulan vəsait, min manat

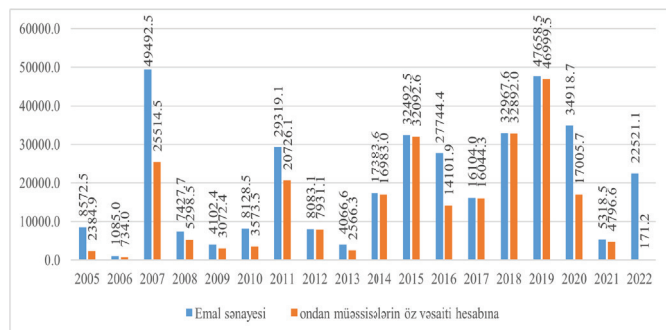
Mənbə: Müəllif tərəfindən <https://stat.gov.az/source/industry/> 06.08.2024 tarixə olan materiallar əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqram 2.11 Mədəncixarma sənayesində texnoloji innovasiyalara qoyulan vəsait, min manat

Mənbə: Müəllif tərəfindən <https://stat.gov.az/source/industry/> 06.08.2024 tarixə olan materiallar əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqram 2.12 Emal sənayesində texnoloji innovasiyalara qoyulan vəsait, min manat

Mənbə: Müəllif tərəfindən <https://stat.gov.az/source/industry/> 06.08.2024 tarixə olan materiallar əsasında tərtib edilmişdir.

Hazırda investisiya prosesinin daha da mərkəzləşdirilməsi vacibdir. Bu, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafını, müəssisələrin investisiya

layihələrinin maliyyələşdirilməsində daxili əmanət mənbələrinin rolunun artırılmasını, mərkəzləşdirilmiş investisiyalar hesabına müəssisələrə dövlət dəstəyini, habelə məhdud mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının ciddi şəkildə məqsədli proqramlara uyğun olaraq yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Amma innovasiyalara yönələn investisiya qərarları qəbul edərkən mühüm şərt hər bir investisiya proqramının və layihəsinin ilkin ekspertizası olmalıdır. Bu ekspertiza layihələrin sosial-iqtisadi siyasətin məqsəd və prioritetlərinə, iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunu, habelə onların iqtisadi səmərəliliyini və özünü doğrultmasını qiymətləndirməlidir. Əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin səmərəli mexanizmi investisiya layihələrinin birgə və ya paylı dövlət-kommersiya maliyyələşdirməsindən, o cümlədən xarici ölkələrdən kapital cəlb etməklə istifadə oluna bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda investisiyalar üçün kifayət qədər cəlbedici şərait yaradılıb və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması ehtiyacını ödəyə bilən potensial var.

Azərbaycan iqtisadiyyatında innovativ potensialla onun praktikada tətbiq edilməsi arasında fərq qalmaqdadır. Başqa sözlə, eyni innovativ imkanlar cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda mövcud olan şəraitdən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə müvəffəqiyyətə həyata keçirilə bilər. İnnovativ potensialın həyata keçirilməsi üçün uyğun sosial və iqtisadi şərait yaradılmasa, reallaşdırılmamış qala bilər. Bu, təkcə texnoloji deyil, həm də sosial aspektləri nəzərə almaqla biznes sistemində innovativ inkişafa kompleks yanaşmanın zəruriliyini təsdiqləyir. İnnovasiya sahəsində əsas problemlərdən biri sosial sahəyə investisiyalar və iri innovativ sənayelərə investisiyalar arasında seçimin çətinliyidir. Bu dilemma onunla çətinləşir ki, innovativ istehsalın aktivləşdirilməsi üçün biznesin və sahibkarlığın geniş miqyasda cəlb edilməsi tələb olunur ki, bu da təcrübənin göstərdiyi kimi, dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyil.

İnnovativ resurslardan istifadənin səmərəliliyi əsasən institusional mühitdən asılıdır. İnnovasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün uyğun fürsətlərin yaradılması mütləqdir. Dövlətin qarşısında sosial sərmayələrin balanslaşdırılması və innovativ istehsalın dəstəklənməsi kimi çətin vəzifə durur. İnnovasiyaları gücləndirmək üçün biznesin genişmiqyaslı cəlb edilməsi tələb olunur ki, bu da dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyil. Dövlət əlverişli şərait yaratmaqla innovativ inkişafı biznes sistemində üç əsas istiqamət üzrə stimullaşdırır:

- Tənzimləyici istiqamət üzrə şərtlərə innovativ fəaliyyət subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə üçün aydın hüquqi bazaların yaradılması və onların hüquq və mənafeələrinin, o cümlədən əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına təminat daxildir. Bu, innovasiyanın inkişafı üçün zəruri hüquqi baza yaradır və innovasiya prosesinin iştirakçıları üçün riskləri azaldır.

- İqtisadi istiqamət üzrə vergi güzəştləri, maliyyə dəstəyi, lizinin inkişafı, modernləşdirmə yardımı, güzəştli kreditlər, gömrük məhdudiyətlərinin ləğvi və innovativ layihələr üçün gömrük güzəştlərinin tətbiqi və s. daxildir. Dövlətin yaratdığı əlverişli iqtisadi şəraitə bazarda innovasiyaların təklifinin artmasına töhfə verən qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi də aid etmək olar. Həmçinin innovasiya sektorunda haqsız rəqabətin qarşısının alınması, innovasiya sektorunda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və xarici iqtisadi dəstəyin, o cümlədən innovasiyaları mənimsəyən və yayan yerli istehsalçılara dəstək və yardımların edilməsi innovativ sahibkarlığın aktivləşdirilməsinə də kömək edir.

- Təşkilati istiqamət üzrə innovativ proqramların həyata keçirilməsi, infrastrukturun inkişafı, kadr hazırlığı, informasiya təminatı və digər addımlar çıxışdır.

Innovasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi təkcə dövlətin deyil, biznesin, maliyyə institutlarının, ictimai təşkilatların da iştirakını tələb edir. Innovasiya prosesinin mühüm elementləri sistemə monitorinq və nəticələrin qiymətləndirilməsidir. Bu, problemləri vaxtında müəyyən etməyə və inkişaf strategiyasını tənzimləməyə imkan verir. Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin, Əqli Mülkiyyət Agentliyinin və digər orqan və təşkilatların daimi hesabatları ictimaiyyət, yəni cəmiyyət və maraqlı tərəflər qarşısında şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edir.

Dövlət biznes sistemində innovasiyaların formalaşması və tətbiqini stimullaşdırmaq üçün innovasiya siyasətini həyata keçirir ki, innovasiya fəaliyyətlərinə hərtərəfli dəstək, elmtutumlu məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, innovasiya prosesi infrastrukturunun inkişafı, kiçik innovativ sahibkarlığa dəstək, layihə seçim sisteminin təkmilləşdirilməsi, kritik texnologiyaların tətbiqi, ikili tətbiq (həm hərbi, həm də mülki sahədə tətbiq edilə bilən) texnologiyalarından istifadə onun əsas tədbirləri kimi qəbul edilir.

Biznes sistemlərində innovasiya ilə bağlı imkanların və problemlərin təhlili innovasiya proseslərinin uğuruna təsir edən əsasları müəyyən etməyə imkan verir. Biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanlara aid edilir:

- Rəqəmsal transformasiya müasir biznes sistemlərində innovasiyalar üçün ən mühüm imkanlardan birini təmsil edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təkcə mövcud biznes proseslərini optimallaşdırmağa deyil, həm də prinsiplər olaraq yeni biznes modelləri yaratmağa imkan verir. Bundan əlavə, böyük verilənlərin təhlili daha effektiv idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün perspektivlər açır. Uğurlu rəqəmsal transformasiyanın bariz nümunəsi maliyyə sektorunda innovativ texnologiyaların tətbiqidir ki, bu da əməliyyatların şəffaflığının və təhlükəsizliyinin artmasına səbəb olmuşdur.

- Açıq innovasiya konsepsiyası təşkilatlara xarici tərəfdaşlar, startaplar və tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq vasitəsilə innovasiya potensialını genişləndirmək imkanını verir. Bu yanaşma mövcud biznes proseslərinə inteqrasiya oluna bilən yeni ideya və texnologiyalara çıxışı təmin edir. Açıq innovasiya strategiyasının uğurla həyata keçirilməsinə misal olaraq, Procter & Gamble-ın xarici innovatorlarla fəal qarşılıqlı əlaqədə olduğu "P&G Connect + Develop proqramı"nı göstərmək olar.

- Agile və Lean kimi çevik idarəetmə metodologiyalarının tətbiqi təşkilatlara bazar dəyişikliklərinə daha tez reaksiya verməyə və yeni məhsulların bazaraya çıxarılması prosesini sürətləndirməyə imkan verir. Bu yanaşma xüsusilə innovasiya sürətinin kritik olduğu yüksək texnologiyalı sənayelərdə effektivdir. Spotify-ın xidməti üçün yeni funksiyalar hazırlamaq üçün Scrum-dan istifadə etməsi buna misaldır.

- Korporativ vençur fondlarının yaradılması şirkətlərə perspektivli startaplara sərmayə qoymaq imkanını verir, bununla da ən son texnologiyalara çıxışı təmin edir və onların innovasiya portfelini şaxələndirir. Bu strategiyanın uğurla həyata keçirilməsinə misal olaraq süni intellektdən biotexnologiyaya qədər müxtəlif sahələrdə startaplara sərmayə qoyan Google Ventures-i göstərmək olar.

Biznes sistemində innovasiya problemləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- İnnovasiyanın aşkar üstünlüklərinə baxmayaraq, şirkətlər onun həyata keçirilməsində bir sıra əhəmiyyətli problemlərlə üzləşirlər. Əsas problemlərdən biri təşkilati ətalətdir ki, bu da işçilər və rəhbərlik tərəfindən dəyişikliklərə müqavimət, habelə qurulmuş iş proseslərinin dəyişdirilməsinin çətinliyi ilə özünü göstərir. Təşkilati ətalətin innovasiyalara mənfi təsirinin bariz nümunəsi kinodan rəqəmsal fotoqrafiyaya keçiddə ciddi çətinliklərlə üzləşmiş Kodak təcrübəsidir.

- Bir çox şirkətləri səciyyələndirən qısamüddətli düşüncə də innovasiyalar üçün əhəmiyyətli maneə yaradır. Rüblük nəticələrə diqqət və sərmayədən tez

gəlib əldə etmək üçün səhmdarların təzyiqi çox vaxt uzunmüddətli innovasiya layihələrinin az maliyyələşdirilməsi ilə nəticələnir. Bu tendensiya xüsusilə iqtisadi böhranlar zamanı, bir çox şirkətlərin elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərini azaltdığı zaman özünü göstərir.

- İxtisaslı kadrların çatışmazlığı biznes sistemlərində innovasiyalar üçün digər mühüm problemdir. Şirkətlər istedadların cəlb edilməsi və saxlanması da çətinlik-lərlə, eləcə də işçiləri yeni texnologiyalar üzrə davamlı olaraq öyrətmək zərurəti ilə üzləşirlər. Bu problem xüsusilə mütəxəssislər üçün qlobal rəqabətin mövcud olduğu süni intellekt və maşın öyrənmə kimi yüksək texnologiyalı sahələrdə aktualdır.

- Tənzimləyici məhdudiyyətlər də innovasiyaya əhəmiyyətli maneələr yaradır. Şirkətlər innovativ layihələrdə, xüsusən qanunvericiliyin texnoloji inkişaf tempindən geri qaldığı hallarda tənzimləyici tələblərə riayət etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu problemin bariz nümunəsi kriptovalyuta və innovativ maliyyə texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin üzləşdiyi çətinliklərdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri bir araya gətirərək biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanlar və problemləri qruplaşdıraraq.

Cədvəl 2.

Biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanlar və problemlərin qruplaşdırılması

İmkanlar	Problemlər
Rəqabət qabiliyyətinin artırılması: • unikal məhsul və xidmətlər yaratma; • təkmilləşdirilmiş səmərəlilik- proses innovasiyası; • radikal innovasiyalar əsasında mavi okean - yeni bazarların yaradılması.	Qeyri-müəyyənlik və risklərin mövcudluğu: • İqtisadi-maliyyə riskləri; • Texniki və texnoloji risklər; • Bazar Riskləri; • Hərbi-siyasi risklər; • Dini-mədəni risklər; • Sosial və ekoloji risklər.
İqtisadi artım və iş yerlərinin yaradılması: • Yüksəkixtisaslı iş yerlərinin yaradılması; • Multiplikativ effektin olması; • Əmək məhsuldarlığının artması.	Dayışıkların kəskin olması: • Səriştə və bacarıqların aşılınması və ya tam yenilənməsi; • Şirkət strukturunun qeyri-adaptiv olması; • Dayışıklıqların uzunmüddətli və idarəedilə bilməyən olması, idarəetmədə konservatizm.
Müxtəlif sahələrdə tətbiq: • Ekoloji innovasiyalar; • Tibbi innovasiyalar; • Sosial innovasiyalar və s.	Etik və sosial tələblərin yerinə yetirilməməsi: • Məlumat məxviliyi və təhlükəsizliyin təmin edilməməsi; • İş yerlərinin və işçilərin ixtisarı; • İnnovasiyalara və yeniliklərə açıqlığın məhdudlaşdırılması; • Uğursuzluqların mədəni baxımdan idarə edilə bilməyən olması; • Süni intellekt və gen mühəndisliyinin istifadəsində çərcivənin olmaması.
Rəqəmsal transformasiya: • Yeni rəqəmsal biznes modelləri; • Xidmət və məhsulların fərdi tələblərə uyğunlaşdırılması; • Proseslərin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması.	Ləngimələrin olması: • Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində gecikmələr; • Patent və müəlliflik hüquqlarının qorunmasında problemlərin qarşısının alınmasında çətinliklər; • Açıq innovasiyalar və qorunan müəllif hüquqları arasında balansın kəskin olması; • Təhlükəsizliyin təmininin innovasiyaların tətbiqinə mənfəət təsiri; • Beynəlxalq tənzimləmə tədbirlərinin uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsinin ləng etməsi;
Yeni bazarlara çıxış: • Biznesin miqyasının artılması; • Yerli kiçik bazarlara uyğunlaşma; • Qlobal innovasiya sistemlərində iştirak.	Ölçətlilik baxımından: • Kapitalın ölcətlilik olmaması; • İnnovasiyalara qoyulan investisiyaların gec geri qaytarılması; • İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində çətinliklərin olması;

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, biznes sistemlərində innovasiya imkanlarının və problemlərinin təhlili bu prosesin mürəkkəb mahiyyəti haqqında belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bir tərəfdən, müasir texnologiyalar və idarəetmə yanaşmaları innovasiyalar üçün geniş perspektivlər açır, şirkətlər öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmağa və yeni rəqabət üstünlüyü mənbələri yaratmağa imkan verir. Digər tərəfdən, şirkətlər bir sıra mühüm maneələrlə üzləşirlər ki, onların aradan qaldırılması sistemli yanaşma və innovativ inkişaf üçün həm dövlət, həm də şirkətlər tərəfindən tətbiq ediləcək uzunmüddətli strategiyaları tələb edir.

Nəticə

Biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanlar və problemlərin nəzəri təhlili göstərdi ki, innovasiyalar müasir biznes sistemlərinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal transformasiya, açıq innovasiya konsepsiyası və çevik idarəetmə metodologiyalarından istifadə, innovasiya sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığın stimullaşdırılması və korporativ vençur fondları kimi yanaşmalar innovasiya prosesini sürətləndirir və şirkətlərə yeni imkanlar açır. Bununla belə, innovasiyaların tətbiqi bir sıra ciddi problemlərlə müşayiət olunur. Bunlara təşkilati ətalət, qısamüddətli düşüncə tərzi, ixtisaslı kadr çatışmazlığı, innovasiyaların kommersiyalaşdırılmasında çətinliklər, tənzimləyici məhdudiyyətlər, qeyri-müəyyənlik və risklər, etik və sosial tələblərin yerinə yetirilməsində çətinliklər aiddir. Bu problemlər innovasiya prosesini ləngidir və onun effektivliyini azaldır. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, sənaye strukturunun deformasiyası, aşağı innovativ aktivlik, idxal texnologiyalarından asılılıq, beyin axını kimi problemlər həm də təhdidlər kimi çıxış edir.

Əhəmiyyətli cəhət innovativ layihə və proqramların seçilməsi üçün rəqabət sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Özəl investorların iştirakı və dövlət dəstəyi ilə nisbətən kiçik və tez ödəyən innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi ən perspektivli sənaye və təşkilatlara dəstək verəcək və innovasiya sektoruna özəl investisiya axınını artırmalıdır. İnnovasiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin əsas vəzifəsi iqtisadiyyatın əsas sahələrində istehsalın səmərəliliyinin və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına həlledici təsir göstərən az sayda, amma mühüm texnologiyaların seçilməsidir. Bu kritik texnologiyalar prioritet sahələrdə yeni

texnoloji struktura keçidi təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatının transformasiyasına şərait yaradacaq. Nəhayət, ikili istifadə texnologiyalarından istifadə həm silah və hərbi texnikanın istehsalı, həm də mülki məhsulların yaradılması üçün istifadə edilə bilər ki, bu da ölkənin elmi-texniki potensialından və yeni texnologiyaların inkişafına qoyulan resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Beləliklə, qeyd edilən bütün bu tədbirlər biznes sistemində innovasiyaların istifadəsi üçün əlavə fürsətlərin yaradılması kimi dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində əlaqələndirmənin təmin edilməsi haqqında" 2019-cu il 10 yanvar tarixli 881 nömrəli AR Prezidentinin Sərəncamı

2. Drucker P. F. *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York Harper&Row, 1985. Pp.ix,277

3. Əqli Mülkiyyət Agentliyinin hesabatı 2023. <https://copat.gov.az/docs/Hesabatlar/Hesabat-2023%20-%20Qısa%20icmal.pdf?t=1709710661>

4. Hüseynova A. *Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu*. *Azərbaycanın Vergi Jurnalı*, 4(124), 2015, s.141.

5. Nuriyev Ə. X. *Azərbaycanda sənayenin müasir ərazi təşkili formalarının inkişafı problemləri AMEA-nın Xəbərləri*. *İqtisadiyyat seriyası 2019 (mart-aprel)*, s.65.

6. Иманов К. *Инновационное развитие и интеллектуальная собственность*. Баку, 2019, s.25. https://copat.gov.az/docs/Nesrler/RUS/Innovasiyaru/Innovasiyali_inkisaf_ve_EM_ru.PDF?t=1563429830

7. Прихач А.Ю. *Значение инновационной деятельности для конкурентных преимуществ фирмы // Инновации*. — 2004 — № 10 (77) — с. 84–86.

8. *Развитие бизнеса через инновации*. <https://kr.by/read/razvitie-cherez-innovatsii/>

XÜLASƏ

Biznes sistemi strateji məqsədlərə çatmaq üçün təşkilati vahid tərəfindən həyata keçirilən çoxsaylı biznes prosesləri birləşdirməklə, dəyişən şərtlərə uyğunlaşa bilən çevik sistemdir. Geniş mənada istənilən iqtisadi, inzibati-təşkilati və bazar şəraitində fəaliyyət göstərə bilən digər sistem kimi problem və qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə və maksimum gəlir götürməyə xidmət edir. Biznes sisteminin inkişafı onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün, həm də

davamlı bir prosesdir. Bu, Azərbaycanın innovativ potensialının inkişaf etdirilməsində biznes sisteminin əhəmiyyətini artırır ki, bu da biznes sistemində innovasiyaların formalaşması və tətbiqi imkanlarının təyin edilməsini zəruri edir və məqalənin mövzusunun aktuallığını göstərir. Bu baxımdan, tədqiqat işində "innovativ iqtisadiyyatın formalaşması üçün biznesdə uğurlu innovasiya strategiyası fərqli fürsət və problemləri balanslaşdırmağı, riskləri idarə etməyi və uzunmüddətli perspektivə fokuslanmağı zəruri edir" müddəası tərəfimizdən müzakirəyə çıxarılır. Bu müddəanın təsdiq edilməsi üçün həm nəzəri yanaşmaların, həm Azərbaycanın biznes sahəsində innovasiyalarla bağlı real vəziyyətin təhlilini qarşıımıza vəzifə kimi qoyuruq. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, qruplaşdırma və sintez metodlarından istifadə edilir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti innovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasına təsir edən biznes sistemində innovasiyalar üçün imkanlar və problemlər haqqında elmi yanaşmanı genişləndirməkdən ibarətdir. Praktiki əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı irəliləyən nəticələr Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyatın qurulmasında və biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemlərinin öyrənilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Açar sözlər: *innovasiya, amil, şərt, fürsət, təhdid, milli iqtisadiyyat, rəqabətqabiliyyətlilik*

Возможности и проблемы для инноваций в бизнес-системах РЕЗЮМЕ

Бизнес-система — это гибкая система, способная адаптироваться к меняющимся условиям путем интеграции множества бизнес-процессов, выполняемых организационным подразделением для достижения стратегических целей. В широком смысле она служит решению проблем, постановке задач и получению максимальной прибыли, как и любая другая система, способная действовать в любых экономических, административно-организационных и рыночных условиях. Развитие бизнес-системы — это также непрерывный процесс улучшения ее качества. Это повышает значимость бизнес-системы в развитии инновационного потенциала Азербайджана, что делает необходимым определение возможностей формирования и применения инноваций в бизнес-системе и показывает актуальность темы статьи. необходимо балансировать, управлять рисками и ориентироваться на

долгосрочную перспективу», — обсуждается нами. Для подтверждения этого положения мы поставили перед собой задачу проанализировать как теоретические подходы, так и реальную ситуацию, связанную с инновациями в бизнес-сфере Азербайджана. В исследовательской работе используются методы сравнительного анализа, группировки и синтеза. Теоретическая значимость исследования заключается в расширении научного подхода к возможностям и проблемам инноваций в бизнес-системе, которые влияют на формирование инновационной экономики. Практическая значимость заключается в том, что выдвинутые результаты инновационной деятельности могут иметь значение при становлении инновационной экономики в Азербайджане и при изучении проблем повышения конкурентоспособности бизнеса.

Ключевые слова: *инновация, фактор, условие, возможность, угроза, национальная экономика, конкурентоспособность.*

Opportunities and Challenges for Innovations in Business Systems SUMMARY

A business system is a flexible system that can adapt to changing conditions by integrating multiple business processes performed by an organizational unit to achieve strategic goals. In a broad sense, it serves to solve problems, set goals and obtain maximum profit, like any other system that can operate in any economic, administrative, organizational and market conditions. The development of a business system is also a continuous process of improving its quality. This increases the importance of the business system in the development of the innovative potential of Azerbaijan, which makes it necessary to determine the possibilities of forming and applying innovations in the business system and shows the relevance of the topic of the article. It is necessary to balance, manage risks and focus on the long term," we discuss. To confirm this position, we set ourselves the task of analyzing both theoretical approaches and the real situation related to innovations in the business sphere of Azerbaijan. The research paper uses the methods of comparative analysis, grouping and synthesis. The theoretical significance of the study lies in expanding the scientific approach to the opportunities and problems of innovation in the business system, which affect the formation of an

innovative economy. The practical significance lies in the fact that the proposed results of innovative activity can be important in the formation of an innovative economy in Azerbaijan and in studying the problems of increasing business competitiveness.

Keywords: *innovation, factor, condition, opportunity, threat, national economy, competitiveness.*

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU

İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.
H.Əliyev

Tarixən “budget” məhfumu ingilis mənşəli söz olub çanta, torba mənasında işlənmişdir. XVIII əsrdən etibarən maliyyə kateqoriyası kimi leksikona daxil olmuş, mənə etibarilə xəzinə sözünə yaxın olmuşdur [1, səh 3].

Dövlət büdcəsi, bir ölkənin hökumətinin gəlirlərinin və xərclərinin illik planıdır. Bu plan, hökumətin topladığı vergilər, rüsumlar, gömrük haqları və digər gəlir mənbələri ilə əldə etdiyi gəlirləri və bu gəlirlərin müxtəlif ictimai xidmətlərə, investisiyalara və digər dövlət xərclərinə necə sərf edildiyini göstərir. Dövlət büdcəsi, iqtisadi və sosial siyasətlərin həyata keçirilməsində vacib bir alətdir.

Habelə dövlət büdcəsi, hər hansı bir dövlətin maliyyə sistemindəki əlaqələrdən biri olaraq, bir tərəfdən dövlətlə bütün mülkiyyət formalarındakı məsələlər, təşkilatlar, qurumlar və digər tərəfdən fiziki şəxslər arasında dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul Fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlı yaranan pul münasibətlərini, genişlənmiş çoxalma, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər sosial ehtiyacların ödənilməsinə əks etdirir. Konstitusiyaya uyğun olaraq büdcə sayəsində dövlət maliyyə mənbələrini iqtisadi və sosial inkişafın vacib sahələrinə cəmləşdirmək imkanına malikdir. Büdcə çoxalma prosesinin həyata keçirilməsi üçün vacib bir şərt və vasitədir. Onun köməyi ilə sosial proqramların həyata keçirilməsi, ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, elmi və texnoloji tərəqqinin stimullaşdırılması, müdafiə qabiliyyətinin qorunması və digər dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradılır.

İstənilən dövlətdə büdcə prosesləri büdcə qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında büdcə qanunvericiliyi, dövlətin maliyyə fəaliyyətlərini tənzimləyən hüquqi normalar və qaydalar toplusudur. Bu qanunvericilik dövlət büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, icrası və nəzarəti proseslərini əhatə edir. Büdcə qanunvericiliyi, dövlətin maliyyə resurslarının səmərəli və şəffaf şəkildə idarə olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasında büdcə qanunvericiliyi, dövlət maliyyə idarəçiliyinin səmərəli və şəffaf həyata keçirilməsini

təmin edən hüquqi çərçivəni təşkil edir. Bu qanunvericilik, dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərini tənzimləyir və iqtisadi-sosial inkişafın əsaslarını müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasında büdcə qanunvericiliyi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr nəzərdə tutulur. “Büdcə sistemi haqqında” ilk qanun 1 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmiş və 2002-ci ilə qədər öz hüquqi qüvvəsini saxlamışdır. Lakin ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda mövcud proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərmiş və bu, büdcə və vergi məsələlərində öz əksini tapmışdır (Müvafiq qanunvericilik bazasının olmasına baxmayaraq, 1995-ci ilin büdcə göstəriciləri həmin ilin sentyabrında, 1996-cı ilin büdcəsi isə həmin ilin mart ayında qəbul edilmiş, 1995-ci ilin dövlət büdcəsinin icrası 1997-ci ilin mart [2, səh 22], 1996-cı ilin dövlət büdcəsinin icrası isə 9 dekabr 1997-ci ildə qəbul edilmişdi). Bunun nəticəsi olaraq büdcə qanunvericiliyinin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdı ki, bu baxımdan da mövcud qanunvericilikdəki boşluqları aradan qaldırmaq məqsədilə 18 may 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının “Dövlət büdcəsi haqqında” xüsusi Qanun qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş yeni Qanun “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna kömək məqsədi daşıyırdı. Bu qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq “Büdcə sistemi haqqında” Qanun qüvvədən düşmədi, lakin proseslərin tənzimləyici aləti kimi (“Büdcə sistemi haqqında” qanun) əhəmiyyətli sənəd funksiyasını itirdi. Bunun davamı olaraq 2 iyul 2002-ci ildə dövlət başçısı tərəfindən sayca ikinci olan “Büdcə sistemi haqqında” qanun imzalandı. Bu qanun, dövlətin maliyyə sisteminin daha müasir və şəffaf şəkildə idarə olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır [3, səh 8].

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası Büdcə Sistemi

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılmış müvəffəqiyyətli sosial iqtisadi islahatlar hesabına dövlətin iqtisadi tərəqqisi ilə bərabər maliyyə - büdcə sistemi də tərəqqi etmişdir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına, əldə edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf sürətinin qorunub saxlanmasına, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına, milli maraqlarımızın beynəlxalq səviyyədə təmin olunmasına, qeyri-neft sahəsinin və sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsinə, sosial və istehsal quruluşların yeni tələblər əsasında yaradılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir [4, səh 6].

Dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında və idarə edilməsində mühüm bir vasitədir. Dövlət büdcəsinin əsas rolu iqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın qorunması, sosial rifahın artırılması və ümumilikdə ölkənin inkişafının təmin edilməsidir. Büdcə resurslarının səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması, dövlətin prioritetlərinə uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən tədbirlər vasitəsilə iqtisadi və sosial inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir.

Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda rolu aşağıdakılardan ibarətdir.

• **İnfrastruktur İnvestisiyaları:** Dövlət büdcəsi, yollar, körpülər, enerji layihələri, su təchizatı və kommunikasiya kimi infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu yatırımlar iqtisadi fəaliyyətlərin artırılmasına, regionların inkişafına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur.

• **Sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı:** Dövlət büdcəsi, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı

na dəstək proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Bu sahələrə ayrılan subsidiyalar, kreditlər və digər dəstəklər iqtisadi böyüməni sürətləndirir.

• **Təhsil və səhiyyə:** Dövlət büdcəsi, təhsil və səhiyyə sahələrinə böyük vəsaitlər ayıraraq, insanların sosial rifahını artırır. Təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması, uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləyir və insan kapitalının inkişafına töhfə verir.

• **Sosial müdafiə və təminat:** Aztəminatlı ailələrə, yaşlılara, əlillərə və digər sosial qruplara göstərilən sosial yardımlar və təminatlar dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Bu, sosial bərabərliyin təmin olunmasına və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir.

• **Elmi tədqiqat və innovasiya:** Dövlət büdcəsi, elmi tədqiqat və inkişaf layihələrinə dəstək verir. İnnovasiya və texnoloji inkişafın təşviq edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır və yeni iş imkanları yaradır.

• **Rəqəmsal iqtisadiyyat:** Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verən layihələrin maliyyələşdirilməsi, ölkənin iqtisadi potensialını genişləndirir və global rəqabətliyi artırır.

• **İctimai işlər proqramları:** Dövlət büdcəsi, ictimai işlər proqramlarının maliyyələşdirilməsi vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir. Bu proqramlar, xüsusilə iqtisadi durğunluq dövrlərində işsizliyin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

• **Peşə təhsili və yenidənqurma:** Peşə təhsili və yenidənqurma proqramlarına ayrılan vəsaitlər, iş gücünün bacarıqlarının artırılmasına və işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasına kömək edir.

• **Bölgələrarası inkişaf fərqlərinin azaldılması:** Dövlət büdcəsi, geri qalmış bölgələrin inkişafını dəstəkləyən layihələr və proqramlar vasitəsilə bölgələrarası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına töhfə verir.

• **Regional investisiyalar:** Regionların iqtisadi potensialını artırmaq məqsədilə infrastruktura və yerli biznesə yönəldilən investisiyalar regional inkişafı dəstəkləyir.

Dövlət büdcəsi, sosial-iqtisadi inkişafın əsas mühərriklərindən biridir. İqtisadi inkişafı sürətləndirmək, sosial rifahı artırmaq, innovasiya və texnoloji inkişafı dəstəkləmək, işsizliyi azaltmaq və regional inkişafı təşviq etmək üçün dövlət büdcəsinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi vacibdir. Onun

səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi iqtisadi böyüməni sürətləndirir, sosial rifahı artırır, innovasiya və texnoloji inkişafı dəstəkləyir, işsizliyi azaldır və regional inkişafı təşviq edir. Təhsil və səhiyyə kimi vacib sahələrə yatırımlar, insan kapitalının inkişafına və uzunmüddətli iqtisadi tərəqqiyə zəmin yaradır. Eyni zamanda, sosial müdafiə proqramları və ictimai işlər təşəbbüsləri sosial bərabərliyin təmin edilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi, milli inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Məhz bu dövlət büdcəsinin köməyi ilə büdcəyə ödənişlərin həcmi, büdcə maliyyələşdirilməsinin həcmi müəyyənləşdirilir; müəyyən büdcə növləri arasında yenidən bölüşdürülən maliyyə mənbələri hesablanır.

Dövlət büdcəsi, dövlətin əsas maliyyə planı, maliyyə vəsaitlərinin toplanmasının əsas vasitəsi olmaqla, siyasi hakimiyyətə hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün real imkan verir, dövlətə real iqtisadi və siyasi güc verir. Bir tərəfdən büdcə, yalnız bir hakimiyyət qolu tərəfindən hazırlanan və digəri tərəfindən təsdiqlənən sənədlər toplusu olmaqla, olduqca faydalı bir funksiyanı yerinə yetirir – dövlətin seçdiyi ölkəni idarə etmə tərzini qeyd edir. Hakimiyyətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətlə bağlı büdcə törəmə məhsuldur, tamamilə cəmiyyətin inkişafının seçilmiş variantından asılıdır və müstəqil rol oynamır. Beləliklə, əsas maliyyə kateqoriyalarını (vergilər, dövlət krediti, dövlət xərcləri) birləşdirən büdcə hər hansı bir dövlətin maliyyə sistemində aparıcı bir əlaqədir və hər hansı bir müasir cəmiyyətdə həm mühüm iqtisadi, həm də siyasi rol oynayır.

Son illər ölkənin iqtisadi həyatında mütərəqqi islahatların davam etdirilməsi ilə yadda qalmışdır. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi təkmilləşdirilmiş, idarəedici orqanların strukturu, funksiyaları, vəzifələri günün tələbləri səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Dövlət maliyyəsinin iqtisadiyyata tənzimləyici təsiri güclənmişdir. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatda makroiqtisadi sabitliyə nail olmuş və ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaranmışdır [5, səh 65].

İqtisadi inkişafı sürətləndirmək, sosial bərabərliyi təmin etmək, texnoloji inkişafı dəstəkləmək, işsizliyi azaltmaq və regional inkişafı təşviq etmək üçün dövlət büdcəsinin səmərəli və məqsədyönlü

istifadəsi vacibdir. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi, milli inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Büdcə resurslarının düzgün idarə olunması, ölkənin uzunmüddətli inkişafına və sosial rifahının artmasına mühüm töhfələr verir. Dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilən proqramlar və layihələr, ölkənin iqtisadi potensialını artıraraq vətəndaşların həyat səviyyəsini yüksəltməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, dövlət büdcəsinin düzgün planlaşdırılması və idarə edilməsi, uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasının əsasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin tədris mərkəzi, "Dövlət büdcəsi", Şamaxı 2018*
2. *On il müstəqillik və iqtisadiyyatımız, S.Səfərov, Bakı-2001;*
3. *Zaur Vəliyev, Dövlət Büdcəsi-Bakı – 2006*
4. *Məmmədov Yaqub , "Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və həlli yolları" Bakı 2019*
5. *Əhmədov Bəhruz Musa oğlu «Maliyyənin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, Bakı 2015*
6. <https://e-qanun.az/framework/1126>

XÜLASƏ

Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda rolu ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsi dövlət resurslarının toplanması və xərclənməsi prosesini müəyyən edən plandır. Bu plan iqtisadi artım, gəlir bölgüsünün yaxşılaşdırılması, məşğulluğun yaradılması və sosial rifahın yüksəldilməsi kimi məqsədlərə nail olmaqda mühüm vasitədir.

Dövlət büdcəsi dövlət maliyyə tənzimlənməsinin əsas metodu və vasitəsi kimi iqtisadi inkişaf strategiyasına, maliyyə siyasətinə və bazar mexanizminin ehtiyaclarına əsaslanaraq ÜDM-in dövlətin bölgələri, əhalinin sosial təbəqələri, iqtisadiyyat sahələri arasında bölüşdürülməsini və yenidən bölüşdürülməsini təmin edir.

Açar sözlər: *Büdcə, infrastruktur investisiyaları, sosial-iqtisadi inkişaf.*

Tabriz Aliyev

UNEC

Doctoral student

Internal fiscal policy and public finance

E-mail: tabriz.aliyev@yahoo.com

SUMMARY

The role of the state budget in socio-economic development is important in ensuring the economic and social development of the country. The state budget is a plan that determines the process of collecting and spending state resources. This plan is an important tool in achieving the goals of economic growth, improving income distribution, creating employment and improving social welfare.

The state budget, as the main method and means of state financial regulation, ensures the distribution and redistribution of GDP among the regions of the state, social classes of the population, and sectors of the economy, based on the economic development strategy, financial policy and the needs of the market mechanism.

Keywords: *Budget, Infrastructure Investments, socio-economic development.*

Табриз Алиев

Азербайджанский Государственной

Экономический Университет

Докторант

Внутренняя налогово-бюджетная политика

и государственные финансы

tabriz.aliiev@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Роль государственного бюджета в социально-экономическом развитии важна в обеспечении экономического и социального развития страны. Государственный бюджет – это план, определяющий процесс сбора и расходования государственных ресурсов. Этот план является важным инструментом в достижении целей экономического роста, улучшения распределения доходов, создания рабочих мест и повышения социального благосостояния.

Государственный бюджет как основной метод и средство государственного финансового регулирования обеспечивает распределение и перераспределение ВВП между регионами государства, социальными классами населения, от-

раслями экономики на основе стратегии экономического развития, финансовой политики.

Ключевые слова: *бюджет, инфраструктурные инвестиции, социально-экономическое развитие.*

MALİYYƏ HESABATLARININ STATUSU, TƏYİNATI VƏ BANKLARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

UOT 336.71
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.065

RƏŞAD ŞƏMSİLİ
Bakı Biznes Universitetinin doktorantı
E-mail: reshad.shemsili@gmail.com

Giriş

Hazırda bütün dünyada qloballaşmanın artması və maliyyə bazarlarının inteqrasiyasının təsirləri diqqəti daha çox informasiya imkanlarına, eləcə də regenerativ maliyyə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi ehtiyacına yönəldir ki, burada da əsas məsələ müxtəlif sahələrdə və məsələlərdə şəffaflığın təmin olunmasını şərtləndirir. Şəffaflıq məsələləri müasir dövrdə gündəmdə olan və kifayət qədər dərin, fərqli şirkətlərin, idarə və təşkilatların, xüsusilə də bank sisteminin iş prinsipində çox önəmli yer tutan məsələlərdəndir. Belə ki, istənilən sahədə, əsasən də maliyyə məsələləri olan yerlərdə şəffaf maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətini vurğulamaq mühüm məsələdir və maliyyə nöqtəyi-nəzərindən maliyyə təhlili və maliyyənin dəstəklənməsində şəffaflığın roluna diqqət etmək lazımdır. Fəaliyyət prosesində daha çox mənfəət və düzgün iş prinsipi üçün hesabatlarda, ən önəmlisi isə maliyyə hesabatlarında şəffaflığın təmin olunması mühüm, eyni zamanda da tənzimləmə zamanı müəyyən dərəcədə xərc tələb edən prosesə çevrilmişdir.

Əsas mövzu

“Müəssisənin maliyyəsi dedikdə məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışı, digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan pul münasibətləri sistemi başa düşülür.” [1]

Maliyyə hesabatları isə şirkətin bir maliyyə ili ərzində apardığı bütün əməliyyatları əks etdirən sənədlərdir və şirkətin hərtərəfli hesabat kartı və ya hesabat toplusu kimi qəbul oluna bilər. Maliyyə hesabatları bir növ mübadilə aktı kimi də qəbul oluna bilər. Lakin hər bir halda bu hesabatlar balans və mənfəət, çıxar hesabatı kimi sənədlərə istinad edir. Maliyyə hesabatları şirkətin məlumatlarının düzgün təqdim edilməsində böyük rol oynayır. İstənilən şirkətin maliyyə hesabatının düzgün şəkildə təşkili onun inkişafını təmin edən əsas sənəddir. Maliyyə hesabatlarını yoxlayaraq bir şirkətin mənfəət əldə etmək üçün hansı əməliyyatları yerinə yetirdiyini və nə qədər mənfəət və ya zərər verdiyini ətraflı öyrənmək mümkündür. Maliyyə hesabatlarının məqsəd

di şirkətin ümumi gəlir və çıxarını, eyni zamanda mənfəətini aşkarlamaq və düzgün planlaşdırmanı həyata keçirməkdir. Şirkət nümayəndələri və işçiləri üçün maliyyə hesabatları şirkətin mənfəəti haqqında vacib məlumat mənbəyidir. Maliyyə hesabatlarının məzmununu maliyyə təhlili apararkən və biznes strategiyalarını tərtib edərkən daha da faydalıdır [2].

Maliyyə hesabatları – mühasibat uçotu subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, habelə maliyyə vəziyyəti barədə sistemləşdirilmiş məlumatları özündə əks etdirən hesabatlardır [3].

Maliyyə hesabatları müxtəlif məqsədlər üçün hazırlana bilər. Məsələn, vergi öhdəliyini, investisiya potensialını, şirkətin bazar dəyərini müəyyən etmək üçün və s. Məqsədindən asılı olaraq hesabatların son nəticəsi fərqli olacaqdır. Ona görə də maliyyə hesabatlarını şərh edərkən hesabatın hazırlanma məqsədinə və təyinatına diqqət yetirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, maliyyə hesabatlarında fərqlər, eləcə də müxtəlif ölkələrdəki qanunvericiliyə görə mövcud olur. Hesabatlarda tətbiq olunan standartlar qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif ola bilər. Hər hansı bir şirkətin maliyyə hesabatlarını yoxlayan təkcə daxili işçilər deyil. Maliyyə hesabatları şirkət məlumatı kimi veb-saytda yerləşdirilir və onlara maliyyə xidmətləri agentliyinin və ya statistika idarəsinin internet saytında da baxmaq olar. İnvestorlar, səhmdarlar və kreditorlar tez-tez maliyyə hesabatlarını yoxlayır və onlardan investisiya və əməliyyat qərarlarının qəbulu üçün əsas kimi istifadə edirlər. Məsələn, vergi orqanları vergitutmanın məqsəduyğunluğuna əmin olmaq üçün maliyyə hesabatlarını vaxtaşırı yoxlayır. Maliyyə hesabatları şirkətdə iştirak edən bütün maraqlı tərəfləri lazımi məlumatlarla təmin etmək üçün istifadə olunur. Maliyyə hesabatı qaydalarına əlavə olaraq, müvafiq olaraq qrup şirkətləri kimi konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını həyata keçirən şirkətlərin maliyyə hesabatları üçün qaydaları və şirkətlər haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş mühasibat uçotunun hesablanması üsullarına dair qaydaları özündə əks etdirən konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı qaydaları, eyni zamanda mühasibat uçotunun hesablanması qay-

daları da mövcuddur. Bəzi şirkətlər maliyyə hesabatlarını vergi idarəsinə açıqlamaladırlar. Siyahıya alınmış şirkətlər və böyük şirkətlər maliyyə hesabatlarını dərc etməlidirlər. Vergi idarəsi tərəfindən tələb olunarsa, müvafiq şirkətlər öz maliyyə hesabatlarını dərhal açıqlamaladırlar. Hətta siyahıya alınmış şirkətlər və ya iri korporasiyalar olmayan kiçik və orta müəssisələr də 3% və ya daha çox səsvermə hüququ olan səhmdarlar və ya kreditörlər tərəfindən tələb olunarsa, öz məlumatlarını açıqlamaladırlar. Təbii ki, hesabat açıqlama tələblərinə əməl etməməyə görə cəzalar da var. Maliyyə hesabatlarını idarə edərkən bu cür açıqlama sorğularının mümkünlüyünü nəzərə almaq və düzgünlüyünü qorumaq vacibdir.

Maliyyə hesabatları şirkətlərin güclü və zəif tərəflərini dərhal ortaya qoyur və bu cəhətləri ilə şirkətlərin taleyini müəyyən edən ən mühüm amillərdən birinə çevirilir. Şirkətlərin fəaliyyəti onların maliyyə hesabatlarını müəyyən edir və bu hesabatlar şirkətin gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Buna görə də maliyyə hesabatları və onların şəffaflığı biznes üçün vacib olduğu kimi ictimaiyyətə açıqlama mərhələsində maliyyə qiymətləndirmələrini aparacaq şəxslər üçün də eyni dərəcədə vacibdir. İctimaiyyətə açıqlanarkən istifadə edilən maliyyə məlumatlarının, xüsusən də kapital bazarında siyahıya alınmış müəssisələrin cədvəllərində şəffaflığın əhəmiyyətini və onun kapital bazarına təsirini aşkar etmək üçün hazırda bu mövzu iqtisadi sahələrdə mühüm qlobalıq qazanmaqdadır.

“Maliyyə hesabatlarını düzgün tərtib etmək üçün qüvvədə olan qanunvericiliyin bütün tələblərini nəzərə alan informasiyalara malik olmaq lazımdır. Hazırda Azərbaycanda uçot və hesabatın tənzimlənməsinin dörd səviyyəli sistemi təşəkkül tapmışdır. Bu sistemin formalaşmasına ölkədə iqtisadi cəhətdən yenidənqurma, təşkilatların yeni bazar şəraitinə uyğunlaşması, habelə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları əsasında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının hazırlanması və tətbiqi fəal rol oynamışdır” [4].

Buna baxmayaraq, hazırda ölkəmizdə maliyyə hesabatları üçün mühasibat sistemi və maliyyə qiymətləndirməsi baxımından o qədər də dayanıqlı bir nizamın olduğunu söyləmək olmaz. Əslində son illərdə yaşanan iqtisadi böhranlar nəticəsində beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun hüquqi tənzimləmələr gündəmə gəlib. Digər tərəfdən, bankların yenidən qurulması, maliyyə strukturlarının

təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətlərinin şəffaflaşdırılması üçün işlər aparılıb. Həm real sektorun, həm də maliyyə sektorunun əlavə dəyər yaratmağa davam etməsinə və maliyyə sektoru qarşısında ödəmə öhdəliklərini nəzərdə tutulmuş müddətdə, əgəlabatan müddətdə və kreditör təşkilatlar tərəfindən məqsəduyğun hesab edilən əgəlabatan şərtlər daxilində yerinə yetirməsinə şərait yaratmaqla vəsait toplamaq, balans hesabatlarını sifariş etmək qabiliyyətini hesaba almaq kimi məsələlər də aydınlıq və şəffaflığı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Maliyyə hesabatlarında ən önəmli məsələlərdən biri olan mənfəət təhlili şirkətin nə qədər qazanc əldə edəcəyinin təhlilidir [5]. Yüksək gəlirliliyin üstünlüyü vəsaitlərin cəlb edilməsini asanlaşdırır. Mənfəət təhlili ümumi mənfəət marjası və əməliyyat mənfəət marjası kimi rəqəmlərin hesablanması ilə həyata keçirilir. Ümumi mənfəət marjası satışdan satılan malların dəyərini ümumi satışa çıxarmaqla əldə edilən "ümumi mənfəət" nisbətidir.

Hesablama düsturu: Ümumi mənfəət dərəcəsi (%) = satış üzrə ümumi mənfəət + satış * 100

Maliyyə hesabatları ictimaiyyətin məlumat ehtiyaclarına cavab verən, müəyyən olunmuş qaydada müəssisə tərəfindən tərtib, təqdim və dərc olunmuş "Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat", "Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat", "Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat", "Pul vəsaitinin hərəkəti haqqında hesabat" və "Əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər"dən ibarət olan ümumi təyinatlı hesabatlardır [6]. Maliyyə hesabatının Beynəlxalq Standartlarında maliyyə hesabatı, onun tərtib və təqdim edilməsi "Maliyyə hesabatının təqdim edilməsi" adlı 1 sayılı standart vasitəsilə tənzimlənir. Bu standarta görə hesabatın hazırlanması və təqdim olunması zamanı mövcud və təsdiq olunmuş qaydalara əməl edilməlidir. Maliyyə hesabatlarının tam siyahısına aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
 - Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat
 - Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat
 - Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat
 - Əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər;
- Beləliklə, hər hansı şirkətin və ya idarənin müxtəlif yönümlü ilkin hesabatları sonrakı mərhələdə mənfəət və zərər hesabatının da formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdəndir. Mənfəət hesabatı şirkətin mənfəət və ya zərər vəziyyətini ümumiləş-

dirir. Şirkətlər məhsul və xidmətlərin satışından gəlir əldə edirlər, lakin gəlir birbaşa mənfəətə çevrilmir və biznes əməliyyatları ilə bağlı müəyyən xərclər mövcuddur.

Hesabatlar müxtəlif kriteriyaları təmin etməklə müxtəlif üsullarla hazırlanır. Milli maliyyə hesabatlarının beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına transformasiyası əsasında hesabatların hazırlanması demək olar ki, bütün dünyada qlobal məsələlərdən birinə çevrilmiş və müxtəlif müəssisələr arasında geniş vüsət almışdır. Şübhəsiz ki, hesabatların bu üsulla hazırlanması qeyri-adi bir üsul deyil, ümumi bir üsuldur. Hesabatların bu şəkildə hazırlanmasının müxtəlif önəmli səbəblərini qeyd edə bilərik:

- Tarixi. Müəssisələrin maliyyə hesabatlarının transformasiyası təşkilatlar tərəfindən ilk dəfə olaraq vəzifələrin operativ həlli üçün ən optimal üsul hesab edilmişdir;

- Qoruyucu. Bu üsula əsasən Mərkəzi Banklar üstünlük verir, hesabatların transformasiyası üsulu ilə;

- Vergi. Bu günə qədər vergi tutulan məbləğ milli standartlar əsasında müəyyən edilir. Mühasibat uçotunda baş vermiş iqtisadi əməliyyatlar yalnız vergi nəticələri baxımından şərh olunur.

- Personal. Bu üsulda milli standartlar və beynəlxalq standartlar əsasında hesabatlar hazırlayan mütəxəssislər fərqli mentalitetə, dəyərlərə, biliyə, yanaşmaya və müxtəlif dillərdə danışmasına və s. görə ikinci növ mütəxəssis hesab olunurlar. Bu vəziyyəti qərb proqramları əsasında hesabat hazırlanmasında da aydın görmək olar. Ölkə hesabından heç bir anlayışı olmayan insanlar bu proqramları hazırladığı üçün təlim əsasən dinləyicilərə yerli hesabını unudub "yeni ağ vərəq"lə başlamalarına yönəlir.

- Əqli (zehni). Təşkilatlarının rəhbərliyinin mühasibat uçotu haqqında tənzimləyici sənədlərin məcburi göstərişlərində müəyyən edilmiş qeyri-elastic qaydaların bir növ "skleti" kimi anlaşılması onun yarandığını başa düşməyin nəticəsidir.

Bu səbəblərin heç biri transformasiya metodunun daha effektiv olduğunu göstərmir: onun geniş yayılması metodun yaxşı olması demək deyil. Əksinə, hesabatların tərtib edilməsinin bu üsulu haqqında bir az fikirləşsək, o qədər də effektiv olmadığını görürük. İlk növbədə, təşkilat mühasibat uçotunu aparır və onun əsasında maliyyə hesabatları hazırlayır. Bu proses ilkin mərhələdən başlayır. "Təcrübədə, bir qayda olaraq materialların mədaxili

və məxarici haqqındakı məlumatlar əvvəlcə anbar uçotunda əks etdirilir və sözügedən sənədlər anbar tərəfindən reyestrlərlə birlikdə ertəsi gündən gec olmayaraq mühasibata verilir" [8]. Amma bu hesabatlar biznesin etibarlı mənzərəsini vermir, real maliyyə vəziyyətini və nəticələrini göstərmir, bunun əsasında iqtisadi qərarlar qəbul etmək təhlükəlidir. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün hesabat yəni-dən hazırlanmalıdır.

Nəticə

Maliyyə hesabatları müəssisənin maliyyə sağlamlığını və əməliyyat effektivliyini anlamaq üçün daxili və xarici maraqlı tərəflər üçün əvəzolunmaz alətlərdir. Onlar şirkətin iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə kommunikasiyası üçün əsasdır və müxtəlif maraqlı tərəflərin hərəkətlərinə və qərarlarına təsir göstərə bilər. Həmçinin maliyyə hesabatları şirkətin ümumi performansının qiymətləndirilməsində kömək edir, rəhbərlik, investor və kreditorlara qərar qəbul etməkdə vacib informasiyanı təmin edir, eləcə də müəssisəyə maliyyə risklərini müəyyən etməyə və onları ortadan qaldırmaqda bir vasitə rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "İqtisadi təhlil", İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayilov, 2010
2. "Maliyyə təhlili", Müslimov S.Y, 2012
3. <https://e-qanun.az/framework/34909>, 30 Yanvar 2017
4. "Maliyyə hesabatı", Səbzəliyev S, 2018
5. "Maliyyə hesabatının təhlili", Məmməd İsmayilov, Yusif Əhmədov İlyas Məmmədov, Nərgiz Həsənova, 2017
6. <https://iatm.az/bloqlar/muhasibatliq/maliyye-hesabatları-hansılardır>, 15 May 2024
7. BPP Learning Media. ACCA F3 Financial Accounting, 2016
8. "İstehsal xərclərinin uçotu və təhlili", N.M.İsmayilov, 2013

XÜLASƏ

Maliyyə hesabatları adətən şirkətin birillik fəaliyyəti dövrünü əhatə edərək onun məlumatlarının şəffaf və düzgün təqdim edilməsində böyük rol oynayır. Maliyyə hesabatlarını yoxlamaqla bir müəssisənin mənfəət əldə etmək üçün hansı əməliyyatları yerinə yetirdiyini və nə qədər mənfəət və ya zərər-də olduğunu ətraflı şəkildə öyrənmək mümkündür. Bundan əlavə, sözügedən hesabatların məqsədi

şirkətin ümumi gəlir və çıxarını, eyni zamanda mənfəəti aşkarlamaq və düzgün planlaşdırmanı həyata keçirməkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin maliyyə hesabatları müxtəlif məqsədlər üçün hazırlandığından onların nəticələri də fərqli olacaqdır. Bu baxımdan bu hesabatları analiz edərkən onun hazırlanma məqsədinə və təyinatına diqqət etmək lazımdır.

Bundan əlavə, şirkətin maliyyə hesabatında ortaya çıxan fərqlər ölkələrdəki qanunvericiliyə görə ola bilər. Həmçinin bu hesabatlarda istifadə olunan standartlar qanunvericiliyin tələbindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər.

Açar sözlər: *maliyyə hesabatları, mənfəət və zərər, maliyyə vəziyyəti, vergi, bank.*

Rashad Shamsili,
PhD student
Baku Business University

Status, purpose of financial statements and its role in banking management

SUMMARY

Financial statements usually cover a company's one-year period of activity and play a major role in transparent and accurate presentation of its information. By examining the financial statements, it is possible to find out in detail what operations an enterprise has performed to make a profit and how much profit or loss it has. In addition, the purpose of mentioned reports is to reveal the company's total revenue and output, as well as profit and to carry out proper planning.

It should be taken into account that since the financial statements of the enterprise are prepared for different purposes, their results will also be different. In this regard, when analyzing these reports, it is necessary to pay attention to the purpose and its preparation.

In addition, the differences appearing in the financial report of the company may be due to the legislation in the countries. Also, the standards used in these reports may vary depending on the requirements of the legislation.

Keywords: *financial statements, profit or loss, financial position, tax, bank.*

Рашад Шамсили,
докторант
Бакинский Бизнес Университет

Статус, цель финансовой отчетности и ее роль в управлении банком

РЕЗЮМЕ

Финансовая отчетность обычно охватывает годовой период деятельности компании и играет важную роль в прозрачном и точном представлении ее информации. Изучая финансовую отчетность, можно подробно узнать, какие операции осуществило предприятие для получения прибыли и какой размер прибыли или убытка оно имеет. Кроме того, целью указанных отчетов является раскрытие общего дохода и объема производства компании, а также прибыли и проведение надлежащего планирования.

Следует учитывать, что поскольку финансовая отчетность предприятия готовится для разных целей, ее результаты также будут разными. В связи с этим при анализе данных отчетов необходимо обращать внимание на цель и его подготовки.

Кроме того, различия в финансовой отчетности компании могут быть обусловлены законодательством стран. Также стандарты, используемые в этих отчетах, могут различаться в зависимости от требований законодательства.

Ключевые слова: *финансовая отчетность, прибыль или убыток, финансовое положение, налог, банк.*

MALIYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAF XÜSUSIYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

UOT 336; 336.11
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.067

ŞAHNUR VƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil
Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
E-mail: shahnur.velisoy@gmail.com

Giriş

Bu gün maliyyə xidmətləri bazarının davamlı artımını təmin etmək üçün əsas onun innovasiya qabiliyyətinə malik olması səbəbindən informasiya texnologiyalarından məharətlə istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Bu prosesdə maliyyə xidmətlərinin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri effektiv ünsiyyətdir. İnnovativ maliyyə xidmətlərinin uğuru onların yaradılması zamanı rabitənin keyfiyyətindən və vaxtından çox asılıdır. Bundan əlavə, maliyyə xidmətlərini elektron şəkildə təqdim etmək imkanı təkcə xidmət keyfiyyətini yüksəltmir və əməliyyat xərclərini azaldır, həm də maliyyə institutlarına birləşmə və satınalmalar vasitəsilə müştərilərin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün qapılar açır. Bununla belə, bu, inhisar gücündən sui-istifadə ilə bağlı narahatlıqları artıraraq rəqabəti potensial olaraq azalda bilər.

Əsas mövzu

Qlobal maliyyə iqtisadiyyatı maliyyə xidmətlərinin yaradılması, yayılması, ticarəti və istifadəsi ilə bağlı müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrlə qeyd olunur. Dünya maliyyə bazarının qloballaşmasının məqsədi milli maliyyə bazarları arasında qanunvericilik və iqtisadiyyatdakı fərqləri azaltmaq və bununla da vahid qlobal maliyyə mənzərəsini formalaşdırmaqdır. Maliyyə sektorunda maliyyə xidmətlərinin yaradılması, yayılması, satışı və istifadəsi ilə bağlı çoxsaylı qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Dünya maliyyə bazarının qloballaşmasının əsas məqsədi milli maliyyə bazarları arasında qanunvericilik və iqtisadi uyğunsuzluqları yumşaltmaq və nəticədə vahid qlobal maliyyə mühitini formalaşdırmaqdır.

Maliyyə xidmətlərinin inkişafında xüsusi rol oynayan digər əhəmiyyətli amil bazar innovasiyalarıdır. Bu amil vasitəsilə yeni maliyyə məhsullarının tətbiqi bazarın tərkibini dəyişir. Birja ticarəti fondlarının (ETF) həyata keçirilməsi buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Ənənəvi investisiya fondları ilə müqayisədə unikal üstünlükləri ilə ETF-lərin populyarlığı artdı və bununla da maliyyə bazarının strukturuna təsir etdi. Birjada satılan fondlar (ETF) həm

səhmlərin, həm də pay fondlarının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən yeni investisiya aləti kimi təqdim olunur ki, bu da onların yüksək populyarlığına kömək edir və maliyyə bazarının strukturuna təsir göstərir. Bu amilləri və onların təsirlərini tanımaq-la maliyyə bazarı strukturları və onların maliyyə və makroiqtisadi mühitdə praktiki tətbiqləri haqqında daha geniş anlayış əldə etmək mümkündür [1].

Maliyyə fəaliyyətinin inkişafında digər bir amil isə risk faktorlarının və maliyyə əmsallarının qiymətləndirilməsidir. Maliyyə təhlilinə gəldikdə, analitiklərin diqqət yetirdiyi əsas aspektlərdən biri risk faktorlarının və maliyyə əmsallarının qiymətləndirilməsidir. Bu iki element maliyyə sisteminin ümumi rifahının və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində həlledici rol oynayır. Daxil olan riskləri başa düşmək və müxtəlif maliyyə əmsallarını təhlil etməklə analitiklər şirkətin maliyyə vəziyyəti, gəlirliliyi, likvidliyi, eləcə də ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı dəyərli fikirlər əldə edə bilərlər.

İnvestorun nöqtəyi-nəzərindən risk faktorlarının qiymətləndirilməsi vacibdir, çünki bu, müəyyən bir şirkətə investisiya ilə bağlı potensial mənfi cəhətləri müəyyən etməyə kömək edir. Bazar dinamikası, tənzimləmə dəyişiklikləri, rəqabət və iqtisadi şərait kimi riskləri müəyyən edərək və qiymətləndirərək investorlar investisiya portfelləri haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilərlər. Məsələn, bir şirkət iqtisadi tənəzzülə çox həssas olan bir sənayedə fəaliyyət göstərsə, daha sabit sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərlə müqayisədə daha riskli hesab edilə bilər [2].

Maliyyə fəaliyyətinin inkişafında başqa bir amil isə psixoloji faktorların müraciətinin əhəmiyyətidir. Bu faktor ilə maliyyə bazarlarında əsas risk faktorlarının müəyyənləşdirilməsi maliyyə bazarlarının inkişafında əsas rol oynayan digər amildir. Burada maliyyə bazarlarının mürəkkəb dünyasında risklərin idarə edilməsi hər hansı uğurlu investisiya strategiyasının mühüm aspektidir. Belə ki, əsas risk faktorlarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək bacarığı məlumatlı qərarlar qəbul etmək, eləcə də potensial itkiləri azaltmaq üçün əsasdır. Davamlı

maliyyə rifahına nail olmaq üçün psixoloji problemlərin aradan qaldırılması vacibdir. Emosiyaların maliyyə qərarlarına təsirini başa düşmək, məhdudlaşdırıcı inancları müəyyən etmək və aradan qaldırmaq, sağlam maliyyə vərdişlərini inkişaf etdirmək və peşəkar yardım axtarmaqla biz maliyyə sağlamlığımızı yaxşılaşdırma və maliyyə məqsədlərinə nail ola bilmək mümkündür [3].

Maliyyə bazarlarının inkişafında əsas rol oynayan başqa bir faktor isə maliyyə hesabatlarında kredit riski faktorlarının təhlilidir. Kredit riskinin təhlilinin ən mühüm aspektlərindən biri borcalanın kredit qabiliyyətinə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Bu amilləri borcalanın maliyyə hesabatlarında, məsələn, mənfəət və zərər hesabatında, balans hesabatında və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda tapmaq olar. Bu maliyyə hesabatlarını təhlil etməklə kredit analitiki borcalanın borc öhdəliklərini vaxtında və tam şəkildə ödəmək qabiliyyətini və istəyini qiymətləndirə bilər.

Maliyyə bazarı müxtəlif funksiyaları ilə sosial və iqtisadi sistemlərdə həlledici rol oynayır. Onun əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- Müvəqqəti olaraq ev təsərrüfatlarından, bizneslərdən və hökumətlərdən artıq vəsaitlərin toplanması və iqtisadi oyunçulara kömək etmək üçün maliyyə alətlərinə çevrilməsi.
- Alqı-satqıda olan pul və müxtəlif maliyyə aktivlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi. Bu proses investisiya və istehlak fəaliyyətlərini dəstəkləyir.
- Kapitalın toplanması və təmərküzləşməsinin sürətləndirilməsi. Pul axınına və digər əlaqəli aspektlərə təsir göstərən iqtisadi fəaliyyətlərə nəzarət.

Daha geniş “bazar” anlayışının ixtisaslaşmış alt hissəsi kimi maliyyə bazarı həm ümumi, həm də xüsusi bazar funksiyalarını nümayiş etdirir. Ümumi funksiyalar istənilən bazara aid olduğu halda, spesifik funksiyalar yalnız maliyyə bazarına xasdır və onu məhsul, əmtəə, qeyri-maliyyə və xidmət bazarlarından fərqləndirir (4, Kərimova G 2020; s. 53-64).

Maliyyə bazarlarında iştirakçı münasibətləri həm birbaşa, həm də dolayısı ilə çox vaxt maliyyə vasitəçilərinin iştirakı ilə formalaşır. Bu vasitəçilər, o cümlədən banklar və qeyri-bank təşkilatları, fərdi investorlardan vəsait toplayır və onları müxtəlif maliyyə aktivləri üzrə investisiya kapitalına ayırırlar. Tipik olaraq, maliyyə kapitalı aktiv müddətinə görə pul bazarlarına və kapital bazarlarına təsnif edilir. Bu

təsnifat sistemi Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi təşkilatlar tərəfindən istifadə olunur.

Makro miqyasda maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün ilk növbədə makroiqtisadi şəraitdə stabilliyin yaradılmasını nəzərdə tutulmalıdır. Hökumət makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün iqtisadi siyasət həyata keçirdikdə, maliyyə təhlükəsizliyinə zəmanət verir, qurumlara maliyyə resurslarını cəlb etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək imkanı verir. Bu da öz növbəsində institutların beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış imkanları yaradır və bununla da onların inkişafını asanlaşdırır və ümumi iqtisadi tərəqqiyə töhfə verir. Makro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının artırılması üçün potensial strategiyaların tətbiqi olduqca vacibdir [5].

Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində davamlı işlər aparılır. Beynəlxalq standartların müvafiq qurumlar daxilində potensial tətbiqi ilə uyğunlaşdırılması üçün qanunvericiliyə dəyişikliklərin bu standartlar üzrə araşdırmalara əsaslanaraq təkliflər verilir. Qeyd edək ki, “Mühasibat uçotu haqqında” Qanuna 2018-ci ildə bir sıra dəyişikliklər edilib, o cümlədən “Büdcə Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları” “Dövlət Sektoru üçün Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları” ilə əvəz edilib. Bundan əlavə, bu müddət ərzində “Dövlət Sektoru üçün Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları əsasında mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” təsdiq edilib [6].

Bu düzəlişlərə əsasən, əsas dövlət qurumları maliyyə hesabatlarını yalnız Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (BMHS) uyğun tərtib edirlər. Bu tədbir dövlətimizin dövlət sektorunda mühasibat uçotu təcrübələrinin keyfiyyətini artırmaq və maraqlı tərəflərin aydın, başa düşülən və etibarlı maliyyə məlumatı almasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu standartların tətbiqi qlobal miqyasda dövlət sektoru çərçivəsində ölkəmizin maliyyə çərçivəsinin yenidən formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, 2019-cu ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 13-cü maddəsinə uyğun olaraq, büdcə təşkilatları, bələdiyyə orqanları, qeyri-kommersiya qurumları və publik hüquqi şəxslər “Dövlət sektorunda mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları əsasında aparılması haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənir. Bu qaydalar maliyyə hesabatlarının hazırlanması, icrası və tərtib edilməsinə rəhbərlik edir. Bu standartlar dövlət sektorunda ixtisaslaşmış

beynəlxalq qurum tərəfindən müəyyən edilmiş və xüsusi olaraq dövlət sektoru qurumları üçün hazırlanmış ixtisaslaşmış qlobal meyarlardır. Bu qanunvericiliyin 4.3-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş beynəlxalq standartların Azərbaycan dilinə tərcüməsi və təsdiqindən sonra Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Bütçə Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına və Mühasibat Uçotu Qaydalarına sanksiya vermişdir.

Burada ikinci əsas amil ödəniş və hesablaşma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, onların davamlı olaraq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi onların effektivliyini artıraraq bununla da maliyyə sisteminin dayanıqlığını gücləndirir. Qeyd edilənlərin təmin edilməsində əsas məqsəd əhəmiyyətli miqdarda maliyyə aktivlərinin köçürülməsi və alınması zamanı yarana biləcək sistem riskləri minimuma endirmək, eyni zamanda iqtisadi qurumlar üçün təhlükəsiz mühit yaratmaqdır. Belə şərtlərin olmadığı hallarda maliyyə sisteminin rəvan işləməsi pozulur, bu da təşkilatların öz fəaliyyətlərini genişləndirmək imkanlarına mane olur. Bundan əlavə, etibarsız hesablaşma sistemləri daxili iqtisadiyyatın və qurumların xarici investorlar üçün cəlb ediciliyini azaltmaqla maliyyə sabitliyinin qorunması yollarını məhdudlaşdırır.

Bu istiqamətdə ölkəmizdə ödəniş sistemləri olan nağd pul dövriyyəsi, tədavi və onların tənzimlənməsi ilə məşğul olan əsas, aparıcı qüvvə Mərkəzi Bank hesab edilir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank nağd pulla bağlı bütün proseslərin avtomatlaşdırılması və müvafiq hesabat mexanizminin tətbiqi istiqamətində təşəbbüsləri fəal şəkildə davam etdirirdi. Bundan əlavə, pul vəsaitlərinin hərəkətinin monitorinqini avtomatlaşdırmaq və onlarla bağlı risklərin proaktiv idarə edilməsini asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş Nağd Vəsaitlərin İdarə Edilməsi Sisteminin (CMS) hazırlanması istiqamətində söylər davam etdirilir.

Son illər Azərbaycanda texnoloji tərəqqi hesabına nağdsız ödəniş üsullarının tətbiqinin artmasının şahidi oluruq. Tədqiqatın nəticələri ölkəmiz daxilində ödəniş sistemlərində, xüsusilə cari ildə əvvəlki illərlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dəyişikliklərin olduğunu göstərir. Azərbaycanda 2022-ci və 2023-cü illər ərzində ödəniş seçimlərində nəzərəcarpacaq irəliləyişlər müşahidə olunub. Qeyd edək ki, bu ay dövriyyədə olan ödəniş kartları əvvəlki ayla müqayisədə 219 min ədəd artışı göstərmişdir. Ümumilik-

də, hazırda dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı 14 milyon 465 min ədəd təşkil edir [7].

Bundan əlavə, 2022-ci ildə Azərbaycanda kart ödənişləri 55,980 milyon manat təşkil edib. Bu əməliyyatların 31,787 milyon manatını nağd ödənişlər təşkil edib ki, bu da ümumi əməliyyatın təqribən 56,8%-ni təşkil edir. Nəticə etibarilə nağdsız ödənişlər ümumi məbləğin təxminən 43,2%-ni təşkil edərək 24,192 milyon manat təşkil edib. Qeyd edilən nağdsız əməliyyatların əhəmiyyətli hissəsi bankomatlar və POS terminallar vasitəsilə həyata keçirilir. Konkret olaraq, ötən il POS terminallar vasitəsilə nağdsız ödənişlər 5 milyon 803 min manat, elektron ticarət əməliyyatları isə 18 milyon 348 min manat təşkil edib.

Nəticə etibarilə Azərbaycanda nağdsız ödəniş sistemlərinin xüsusi çəkisi 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə artışı göstərmişdir. Ölkədaxili kart əməliyyatlarının məcmu dəyəri nəzərəcarpacaq dərəcədə artaraq təkcə ilk üç ay ərzində 17,556 milyon manata çatıb ki, bu da ölkənin rəqəmsal ödəniş mənzərəsində əhəmiyyətli artımı göstərir. Beləliklə, Azərbaycan rəqəmsal ödəniş həllərinin tətbiqini sürətləndirmək üçün texnoloji irəliləyişlər və təkmilləşdirilmiş infrastrukturla sürətlə nağdsız ödənişlərə keçid edir. Ölkəmizdə kart ödənişlərinin son dövrlərdəki artımı da möhkəm texnoloji baza ilə bağlıdır. Bundan əlavə, son tərəfdaşlıq sazişləri nəticəsində Azərbaycanda çoxsaylı tanınmış e-ticarət platformalarının fəaliyyətə başlaması Azərbaycan bazarında nağdsız ödənişlərin yayılmasının daha da artmasına xidmət edir [8].

Burada üçüncü amil olaraq, həm maliyyə sisteminə, həm də daha geniş iqtisadiyyatda əsas rolunu nəzərə alaraq, bank sektorunda nəzarətin təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Nəticə etibarilə, bank nəzarətini gücləndirmək üçün qlobal imperativ mühitin mövcudluğu olduqca vacibdir. Potensial risklərin müəyyən edilməsi və proqnozlaşdırılması üçün bank sektorunda nəzarətin gücləndirilməsi zəruridir. Effektiv nəzarət sistem daxilində mövcud maliyyə aktivlərinin sabitliyini təmin edir və bankların mənfəəti artırmaq üçün riskli təşəbbüslərə əl atmasının qarşısını alır. Azərbaycanın bank sektoruna təsir edən neft qiymətlərinin kəskin azalması kimi son hadisələr nəzarətin gücləndirilməsinin zəruriliyini vurğulayır. Xarici valyutada verilən kreditin əhəmiyyətli həcmi həm banklar, həm də borcalanlar üçün çətinliklər yaradıb, onların maliyyə sabitliyinə təsir edib.

Maliyyə sıxıntısı olan şəxslərin borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən bank sistemində problemlər yaranıb. Nəticə etibarilə, "Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Şurası"nın yaradılması yolu ilə səlahiyyətli orqanlara səlahiyyət verilməklə, bank nəzarətinin gücləndirilməsi üçün səylər göstərildi. Buna görə də bank sistemini təhdid edə biləcək hər hansı riskləri azaltmaq üçün nəzarətin gücləndirilməsi zəruridir. Qlobal iqtisadiyyat tərəqqi etdikcə və müxtəlif ölkələrin bank sistemləri bir-biri ilə daha çox əlaqəli olduqda, potensial risklərin miqdarı və növləri artır. Beləliklə, bank sistemində nəzarətin gücləndirilməsi dövlətlərin maliyyə sabitliyini qorumaq və qurumların maliyyə resurslarına davamlı çıxışını təmin etmək üçün əsas məqsəd olmalıdır [9].

Dövlət maliyyələşdirməsinin effektivliyinin artırılmasında başqa bir amil maliyyə sabitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Hökumətin maliyyələşdirilməsinin maliyyə dayanıqlığına təsir edən əsas amillərə büdcə kəsiri və xarici borc daxildir. Maliyyə sabitliyinin qorunması bu göstəricilərin məqbul parametrlər daxilində saxlanılmasını zəruri edir. Bu göstəricilər məqbul hədləri aşdıqda, maliyyə sistemində riskləri artırır və biznes üçün maliyyə sabitliyini təmin etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Makroiqtisadi vəziyyətin yerli biznesin maliyyə dayanıqlığına bilavasitə təsir etdiyini nəzərə alsaq, dövlət borclarının və büdcə kəsirlərinin ehtiyatlı idarə edilməsi ölkədə biznesin maliyyə dayanıqlığının qorunması üçün vacib olur.

Nəticə etibarilə, diversifikasiya yolu ilə əldə edilən xarici dövlət borcunun peşəkar şəkildə idarə edilməsi - borcun formalaşması mənbələrinin genişləndirilməsi tərəfdaş ölkələrin maliyyə sistemlərində yarana biləcək risklərin azaldılması üçün çox vacibdir. Bu da öz növbəsində daha geniş iqtisadiyyatın və onun tərkib hissələrinin, o cümlədən biznesin maliyyə sabitliyini təmin edir. Bundan əlavə, büdcə kəsirinin məqbul səviyyədə saxlanılması çox vacibdir. Həddindən artıq yüksək kəsir dövlət xərcləri üçün iqtisadi imkanları məhdudlaşdırır və bununla da iqtisadiyyat üçün mövcud maliyyə resurslarını azaldır və maliyyə dayanıqlılığı üçün risk yaradır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda nağdsız ödəniş sistemlərinin xüsusi çəkisi 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə artım göstərmişdir. Ölkədaxili

kart əməliyyatlarının məcmu dəyəri nəzərəcarpaq dərəcədə artaraq təkcə ilk üç ay ərzində 17,556 milyon manata çatıb ki, bu da ölkənin rəqəmsal ödəniş mənzərəsində əhəmiyyətli artımı göstərir. Beləliklə, Azərbaycan rəqəmsal ödəniş həllərinin tətbiqini sürətləndirmək üçün texnoloji irəliləyişlər və təkmilləşdirilmiş infrastrukturla sürətlə nağdsız ödənişlərə keçid edir. Ölkəmizdə kart ödənişlərinin son dövrlərdəki artımı da möhkəm texnoloji baza ilə bağlıdır. Bundan əlavə, son tərəfdaşlıq sazişləri nəticəsində Azərbaycanda çoxsaylı tanınmış e-ticarət platformalarının fəaliyyətə başlaması Azərbaycan bazarında nağdsız ödənişlərin yayılmasının daha da artmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/macro-economics/economics-of-money/structure-of-financial-market/>
2. <https://fastercapital.com/topics/factors-affecting-financial-markets.html>
3. <https://fastercapital.com/topics/factors-affecting-financial-markets.html>
4. Karimova G., "Theoretical and practical aspects of the development of financial markets in Azerbaijan", "Baku Business University: 2020", p. 53-64.
5. Alicanova Sh., "Factors affecting the development of financial stability of the enterprise at the macro level", "Azerbaijan State University of Economics: 2020", 11 p.
6. Bakhishova L., "The level of application of international accounting standards in the public sector in Azerbaijan and its role in increasing financial efficiency", "Khazar University", 71 p. 2022
7. <https://tedroid.com/meqale/azerbaycanda-nagdsiz-odenis-hecmi-artir.html>
8. <https://tedroid.com/meqale/azerbaycanda-nagdsiz-odenis-hecmi-artir.html>
9. Alicanova Sh., "Factors affecting the development of financial stability of the enterprise at the macro level", "Azerbaijan State University of Economics: 2020", 11 p.

XÜLASƏ

Maliyyə xidmətlərinin inkişafında xüsusi rol oynayan amil dövlət səviyyəsində tənzimlənmə xidmətləri ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın cari vəziyyəti, onun sabitliyi, dayanıqlılığı və artım trayektoriyası kimi müxtəlif elementləri əhatə edir. Dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə, maliyyə xidmətləri bazarını tənzimləyən qanunvericilik və tənzimləyici bazaların yenilənməsini və tətbiqini nəzərdə tutur. Müştərilərin maliyyə institutlarına etibarı hökumət tərəfindən verilən təminatlar, maliyyə institutunun aktivləri, itkiləri mənimmə qabiliyyəti, risk və likvidliklə bağlı göstəricilərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *maliyyə, maliyyə bazarı, inkişaf, maliyyə xidmətləri, maliyyə fəaliyyəti, maliyyə sektoru.*

ANALYSIS OF DEVELOPMENT CHARACTERISTICS OF FINANCIAL MARKETS AND FACTORS AFFECTING THEIR ACTIVITY

Shahnur Valiyev,

PhD student

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan Institute of Economics

SUMMARY

A factor that plays a special role in the development of financial services, regulatory services at the state level play an important role in the formation of the country's economic security. Economic security includes various elements such as the current state of the economy, its stability, sustainability and growth trajectory. State regulation primarily involves the updating and implementation of legislative and regulatory frameworks that regulate the financial services market. Customer trust in financial institutions is closely related to government guarantees, financial institution assets, loss absorption, risk and liquidity indicators.

Keywords: *finance, financial market, development, financial services, financial activity, financial sector.*

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ И ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Шахнур Валиев,

аспирант

*Министерство Науки и Образования
Азербайджанской Республики
Институт Экономики*

РЕЗЮМЕ

Фактором, играющим особую роль в развитии финансовых услуг, регулирующие службы на государственном уровне играют важную роль в формировании экономической безопасности страны. Экономическая безопасность включает в себя различные элементы, такие как текущее состояние экономики, ее стабильность, устойчивость и траектория роста. Государственное регулирование, прежде всего, предполагает обновление и внедрение законодательной и нормативной базы, регулирующей рынок финансовых услуг. Доверие клиентов к финансовым учреждениям тесно связано с государственными гарантиями, активами финансовых учреждений, поглощением убытков, показателями риска и ликвидности.

Ключевые слова: *финансы, финансовый рынок, развитие, финансовые услуги, финансовая деятельность, финансовый сектор.*

TURİZMİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN ROLU, İDARƏETMƏ MODELƏRİ VƏ STRATEGİYALARI

TURAL BAYRAMOV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
doktorantı**E-mail: bayramov.tural97@mail.ru*

GİRİŞ

Turizm sektoru müasir dövrdə ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm bir amil kimi ön plana çıxır. Dünyada qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, ölkələrarası səyahətlərin artması və mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsi ilə turizm sənayesi ölkələrin iqtisadiyyatında vacib mövqeyə malik olmuşdur. Turizm təkcə iqtisadi mənfəət gətirməklə qalmır, eyni zamanda, ölkələrin beynəlxalq imicinin formalaşdırılmasında, mədəniyyətlərin təbliğində və ictimaiyyətin rifahının yüksəldilməsində də böyük rol oynayır. Bu səbəbdən bir çox ölkələr turizmi strateji inkişaf istiqaməti kimi qəbul edir və onun davamlı inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif tədbirlər görürlər. Azərbaycan zəngin mədəni irsi, təbii sərvətləri və unikal coğrafi mövqeyi ilə turizm potensialı yüksək olan ölkələrdən biridir. Ölkəmizin qədim tarixi, müxtəlif iqlim zonaları, dağları, meşələri, çayları, Xəzər dənizi sahilləri və mineral suları turizm üçün geniş imkanlar yaradır. Bununla belə, turizm sektorunun tam potensialının reallaşdırılması, onun sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsini, dövlətin bu sahədə ardıcıl siyasət yürütməsini və strateji yanaşma tətbiq etməsini tələb edir. Turizmin inkişafında dövlətin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Dövlət, turizm infrastrukturunun qurulmasında, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasında və bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində əsas aktor kimi çıxış edir. Dövlətin tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri və strategiyalar, turizmin davamlı inkişafını təmin edən mühüm alətlərdir. Bu çərçivədə, dövlətin rolu yalnız tənzimləmə və nəzarət funksiyaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, özəl sektorun inkişafına dəstək verərək, innovativ turizm layihələrinin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Turizm sektorunun inkişafı üçün müasir dövrün tələblərinə cavab verən strateji yanaşmaların tətbiqi zəruridir.

Bu yanaşmalar çərçivəsində turizmin sosial-iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi, regional inkişaf planlarının hazırlanması və turizm məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün konkret tədbirlərin görülməsi vacibdir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, turizmin iqtisadiyyatda

payının artırılması, regionların inkişafına təkan verilməsi və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, turizmin ekoloji cəhətdən davamlı inkişafı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu sahədə dövlətin əsas vəzifələrindən biri, təbii və mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, turizm fəaliyyətlərinin ekosistemlərə təsirinə minimuma endirməkdir. Bu məqsədlə, dövlət tərəfindən ekoloji turizm strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi xüsusi diqqət tələb edir. Son dövrlərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılmış, yeni qanunlar qəbul edilmiş, turizm infrastrukturunun inkişafına böyük yatırımlar edilmişdir. Lakin bu sahədə mövcud potensialın tam reallaşdırılması üçün daha genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu məqalə, turizmin inkişafında dövlətin rolunu, tətbiq olunan idarəetmə modellərini və strategiyaları araşdıraraq, Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafı üçün mövcud imkanları və gələcək perspektivləri qiymətləndirməyi məqsəd qoyur. Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafında dövlətin rolu, strateji planlaşdırma və idarəetmə modelləri vasitəsilə bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi yönündə atılan addımlarla daha da önəmli bir məqam qazanmışdır. Dövlət tərəfindən hazırlanmış strateji inkişaf planları, turizmin sosial-iqtisadi təsirlərini nəzərə alaraq, bu sahənin ölkə iqtisadiyyatına töhfəsini artırmaq məqsədini daşıyır.

Elmi işin aktuallığı: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında turizm sektorunun rolu, ölkənin strateji əhəmiyyətli iqtisadi istiqamətlərindən biri kimi önəm qazanmışdır. Qlobal səviyyədə turizmin iqtisadi və sosial inkişafda oynadığı rolun artması, Azərbaycanın da bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməsinə səbəb olmuşdur. Zəngin mədəni irsi, unikal təbii sərvətləri və müxtəlif turizm növləri üçün əlverişli şəraiti olan Azərbaycanın regionlarında turizm potensialının tam olaraq istifadə edilməməsi, bu sahədə daha genişmiqyaslı tədqiqatlara ehtiyac yaradır. Turizm sektorunun inkişafı, regionlarda iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, əhalinin sosial rifahını yük-

səltmək və məşğulluğu artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, turizmin inkişafı, dövlətin bu sahədə tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri və strategiyaların təhlili zərurətini ortaya çıxarır. Bu səbəbdən, turizm sektorunun sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunu araşdırmaq, xüsusilə də dövlətin bu prosesdəki təsirini öyrənmək və təkmilləşdirmək üçün tədqiqatın aktuallığı yüksəkdir.

Problemlərin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycanın turizm potensialı geniş olsa da, bu potensialın tam olaraq reallaşdırılmasında bəzi çətinliklər mövcuddur. Bu çətinliklər arasında turizm infrastrukturunun qeyri-kafi səviyyədə olması, regional fərqlərin mövcudluğu, turizm xidmətlərinin keyfiyyətində çatışmazlıqlar və turizm menecmentinin səmərəli idarə edilməməsi əsas problemlər kimi çıxış edir. Problemin qoyuluşu, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında mövcud turizm potensialının necə səmərəli istifadə oluna biləcəyini və dövlətin bu prosesdə hansı modellər və strategiyalarla iştirak etdiyini araşdırmaqdır. Mövcud ədəbiyyat, turizmin inkişafı ilə bağlı bəzi ümumi mövzulara toxunsa da, Azərbaycanın konkret regional xüsusiyyətləri və dövlətin rolu barədə dərin tədqiqatlar yetərinə mövcud deyil. Bu isə problemi daha da aktuallaşdırır və bu sahədə yeni tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında regionların turizm potensialının səmərəli istifadəsi üçün dövlətin rolunu, idarəetmə modellərini və strategiyalarını təhlil etməkdir. Tədqiqatın vəzifələri isə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Turizmin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunu və təsirini təhlil etmək;
2. Azərbaycanın regionlarında mövcud turizm potensialını dəyərləndirmək və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək;
3. Dövlətin turizm sektorunda tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri və strategiyaları öyrənmək;
4. Mövcud problemləri müəyyənləşdirmək və onların həlli üçün təkliflər irəli sürmək;
5. Turizm sektorunun inkişafı üçün daha səmərəli idarəetmə modelləri və strategiyaların tətbiqi istiqamətində tövsiyələr vermək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında turizm potensialının sosial-iqtisadi inkişafda oynadığı roldur. Bu kontekstdə, tədqiqatın predmeti isə dövlətin turizm sektorunda həyata keçirdiyi idarəetmə mo-

delləri və strategiyalarının təhlili və onların turizm potensialının səmərəli istifadəsindəki roludur.

Tədqiqat sualı: Tədqiqat sualı belə formalaşdırılır: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında regionların turizm potensialının səmərəli istifadəsi üçün dövlətin rolu hansı idarəetmə modelləri və strategiyaların tətbiqi ilə təmin oluna bilər? Bu sual tədqiqatın əsas istiqamətini müəyyən edir və işin məqsəd və vəzifələrinə cavab axtarır.

Tədqiqatın nəzəri perspektivləri: Bu tədqiqat, bir neçə nəzəri perspektivdən yanaşır. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələri, turizm menecmenti, regional inkişaf və dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələri bu tədqiqatın əsas nəzəri bazasını təşkil edir. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələri, turizmin iqtisadiyyata təsirlərini və onun müxtəlif iqtisadi göstəricilərə olan təsirini izah edir. Turizm menecmenti nəzəriyyələri, turizmin səmərəli idarə olunması, strateji planlaşdırma və turizm məhsullarının inkişafı üzrə yanaşmaları təmin edir. Dövlət idarəçiliyi və regional inkişaf nəzəriyyələri isə dövlətin turizm sektorundakı rolunu, bu sahədə dövlət siyasətlərini və regionların inkişafına olan təsirləri təhlil edir. Bu nəzəri perspektivlər vasitəsilə tədqiqatda dövlətin turizmdə oynadığı rolun və idarəetmə modellərinin effektivliyi dəyərləndirilir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası, yerli və beynəlxalq elmi ədəbiyyatlara, hökumət sənədlərinə, turizm statistikalарına, iqtisadi inkişaf strategiyalarına və rəsmi hesabatlarına əsaslanır. Bundan əlavə, Azərbaycanın regionları üzrə aparılmış empirik tədqiqatlar, sosioloji sorğular və ekspert rəyləri də tədqiqatın informasiya bazasını zənginləşdirir. Bu məlumatlar vasitəsilə Azərbaycanın turizm potensialı və dövlətin bu sahədəki rolu ətraflı təhlil edilir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın müəyyən məhdudiyyətləri vardır. Əsas məhdudiyyətlərdən biri, bəzi regionlar üzrə məlumat çatışmazlığı və statistik məlumatların tam olmamasıdır. Bu, bəzi nəticələrin qismən subyektiv olmasına səbəb ola bilər. Digər bir məhdudiyyət, bəzi regionlara girişin məhdud olması səbəbindən tam əhatəli tədqiqatların aparılmasının çətinliyidir. Bundan başqa, dövlət siyasətlərinin uzunmüddətli nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər zaman keçmədiyi üçün bu sahədə dəqiq proqnozlar vermək çətin ola bilər.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Bu tədqiqatın elmi yeniliyi, Azərbaycanın turizm potensialının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi üçün dövlətin rolunun,

idarəetmə modellərinin və strategiyalarının hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında özünü göstərir. Bu sahədə mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və yeni həll yollarının təklif edilməsi, eləcə də Azərbaycanın konkret regionları üzrə aparılan empirik tədqiqatlar bu işin elmi yeniliklərindən sayılır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti, Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafı və regional iqtisadiyyatın gücləndirilməsi üçün konkret təkliflər və strategiyalar verməsindən ibarətdir. Bu tədqiqat nəticələri, dövlət orqanları, özəl sektor və turizm təşkilatları üçün faydalı ola və turizm potensialının reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Tədqiqat, həmçinin, turizm siyasətinin formalaşdırılmasında nəzəri biliklər və praktiki tətbiqlər üçün yol göstərir. Bu tədqiqatın nəticələri turizmin sosial-iqtisadi təsirlərinin artırılması, turizm sektorunda dövlətin rolunun daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və regionlarda turizm potensialının tam reallaşdırılması üçün strateji istiqamətləri müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2000). 2000-ci ilin dövlət büdcəsinin “Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı” maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi haqqında Qərar. Bakı: 13 iyul 2000-ci il, № 118. Bu qərar Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətində kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün ayrılan dövlət dəstəyinin hüquqi əsasını qoyur. Qərar kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün ayrılan investisiya yardımlarının necə bölüşdürülməyini müəyyən edir və bu sahədə dövlətin rolu və tənzimləmə mexanizmləri haqqında məlumat verir.

Abbasov, İ. M., & Əliyev, T. N. (2017). Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı (Dərslik). Bakı: Elm və Təhsil. Bu dərslik Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kiçik sahibkarlığın inkişafı və bu sektorun iqtisadiyyata töhfəsi haqqında dərin təhlil təqdim edir. Müəlliflər kiçik sahibkarlığın milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında mühüm rolunu vurğulayır və onun inkişafı üçün tətbiq olunan siyasətləri ətraflı izah edirlər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı. Bakı. Bu dövlət proqramı Azərbaycan regionlarının iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün əsas strategiyaları və prioritetləri müəyyən edir.

Proqram çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün konkret tədbirlər və investisiyalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2018). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq (Statistik məcmuə). Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuə kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi göstəricilərini, bu sahədə məşğulluq vəziyyətini və ümumi inkişaf dinamikasını təhlil edir. O, dövlətin kiçik sahibkarlığa dəstəyi və onun iqtisadiyyata töhfəsi haqqında statistik məlumatları təqdim edir.

Bayramov, M. (2016, Oktyabr 25). Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatdakı rolu: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan. Bu məqalə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycanın kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun inkişaf vəziyyətini və onun iqtisadiyyata təsirini təhlil edir. Müəllif, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan uğurlu modelləri və onların Azərbaycanda tətbiqinin mümkünlüyünü nəzərdən keçirir.

İmanov, Ə. Ş. (2009). Kiçik sahibkarlıq. Bakı: Elm. Bu kitab Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın formalaşması və inkişafı proseslərini, onun iqtisadi və sosial aspektlərini öyrənir. İmanov kiçik sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatına təsirini və bu sahədə mövcud problemləri təhlil edir.

Məmmədli, O. Q., Cavadov, N. Ə., & Cavadzadə, X. N. (2014). Sosial-iqtisadi statistika (Dərslik, II hissə). Bakı: MBM nəşriyyatı. Bu dərslik sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlilində istifadə edilən statistik metodları açıqlayır və kiçik sahibkarlığın inkişaf dinamikasını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri kimi xidmət edir. Kitabda statistik məlumatların təhlili və onların iqtisadi nəticələrə təsiri izah olunur.

Məmmədov, O. (2019). KOB-un payının ÜDM-də 60%-ə, məşğulluqda 70%-ə, qeyri-neft ixracında isə 40%-ə çatdırılması nəzərdə tutulur. Milli Məclis Analitik İnformasiya Jurnalı, Mart-aprel, 34-37. Bu məqalə, Azərbaycanın kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun genişləndirilməsi və onun iqtisadi göstəricilərinin artırılması ilə bağlı strateji hədəfləri əks etdirir. Məmmədov, KOS-un iqtisadiyyatda gücləndirilməsi üçün dövlətin gördüyü tədbirləri və gözlənilən nəticələri təhlil edir.

Azərbaycan Respublikası. (1992). Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 405, 15 dekabr 1992-ci il). Bakı. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasını təmin edir və kiçik sahibkarlığın təşkili və idarə olunmasına dair əsas qaydaları müəyyən edir. Qa-

nun kiçik və orta sahibkarlığın hüquqlarını qorumaq və onu dəstəkləmək üçün zəruri mexanizmləri açıqlayır.

MATERIAL VƏ METOD

Turizmin inkişafında dövlətin rolu və idarəetmə yanaşmaları tədqiqatın mərkəzində dayanır. Bu sahədə aparılan araşdırmalarda istifadə olunan materiallar və metodlar turizm sektorunun daha geniş şəkildə dərk edilməsini təmin edir. Dövlətin turizmə təsiri, müxtəlif siyasət və strateji yanaşmalar vasitəsilə sektoru inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. İstifadə olunan ilkin mənbələrə qanunvericilik aktları, dövlət proqramları və inkişaf planları daxildir. Bunlar dövlətin turizmin inkişafını təmin etmək üçün qəbul etdiyi əsas sənədlərdir və turizm sektorunun hüquqi və iqtisadi əsaslarını təhlil etməyə imkan verir. İkincil mənbələr kimi, akademik məqalələr və beynəlxalq təşkilatların hesabatları istifadə olunur. Bu mənbələrdə turizm sektorunun müxtəlif aspektləri, onun iqtisadi, sosial və ekoloji təsirləri barədə məlumatlar mövcuddur. Statistik məlumatlar dövlətin turizmə yatırımlarının nəticələrini və sektorun inkişaf dinamikasını təhlil etmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqatda həm də nümunə analizləri aparılmışdır; yəni, müxtəlif ölkələrin turizm inkişaf strategiyaları öyrənilərək onların tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri və strategiyalar müqayisə olunmuşdur. Metodlar baxımından, mənbələrin təhlili, müqayisəli təhlil və strateji yanaşmaların dəyərləndirilməsi önə çıxır. Turizm siyasətlərinin effektivliyini müəyyən etmək və dövlət müdaxilələrinin sektorun rəqabət qabiliyyətinə təsirini öyrənmək üçün keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının inteqrasiyasına üstünlük verilmişdir.

Cədvəl 1: Azərbaycanın regionları üzrə turizm gəlirləri (2019-2023, milyon AZN)

Region	2019	2020	2021	2022	2023	Artım Faizi (2019-2023)
Bakı	450	300	320	380	420	-6.67%
Qəbələ	120	80	85	110	130	8.33%
Şəki-Zaqatala	90	60	65	70	80	-11.11%
Quba-Xaçmaz	70	45	50	60	65	-7.14%
Lənkəran-Astara	60	40	45	55	60	0%
Gəncə-Qazax	55	35	40	50	55	0%
Ümumi	845	560	605	725	810	-4.14%

Mənbə: İmanov, Ə. Ş. (2009). Kiçik sahibkarlıq. Bakı: Elm.

Bu cədvəl, Azərbaycanın müxtəlif regionları üzrə turizm gəlirlərinin illər üzrə dinamikasını əks etdirir. Turizm gəlirləri, həmin regionda yerləşən turizm obyektlərindən, otellərdən, restoranlardan və turistik xidmətlərdən əldə olunan ümumi gəlirləri ifadə edir. Bakı şəhəri bu göstəricidə liderlik edir, çünki paytaxt ölkənin ən çox turist qəbul edən bölgəsidir və burada turizm infrastrukturunu ən yaxşı səviyyədə inkişaf etmişdir. 2019-cu ildə Bakıda turizm gəlirləri 450 milyon AZN təşkil etmişdir, lakin 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən bu göstərici 300 milyon AZN-ə qədər azalmışdır. Sonrakı illərdə isə yenidən artım müşahidə olunur və 2023-cü ildə gəlirlər 420 milyon AZN-ə çatmışdır. Digər regionlar, xüsusilə Qəbələ, Şəki-Zaqatala və Lənkəran-Astara bölgələri də turizm gəlirlərində əhəmiyyətli artımlar göstərmişdir.

Cədvəl 2: Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı üzrə bölgüsü (2019-2023, min nəfər)

İl	Avropa	Asiya	MDB Ölkələri	Yaxın Şərq	Amerika	Afrika	Digər	Ümumi
2019	300	250	400	150	30	10	50	1190
2020	180	120	250	90	20	5	30	695
2021	200	150	300	110	25	7	40	832
2022	250	200	350	130	28	8	45	1011
2023	280	220	370	140	30	9	50	1099
Artım Faizi	-6.67%	-12%	-7.5%	-6.67%	0%	-10%	0%	-7.65%

Mənbə: Bayramov, M. (2016, oktyabr 25). Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatdakı rolu: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan.

Bu cədvəl Azərbaycana gələn xarici turistlərin mənbə ölkələrinə və regionlarına görə bölgüsünü illər üzrə əks etdirir. Cədvəldə göstərilən məlumatlar, turist axınlarının pandemiya necə təsirləndiyini və sonrakı illərdə bu axınların bərpa olunduğunu göstərir. 2019-cu ildə Avropa və Asiya ölkələrindən gələn turistlərin sayı nisbətən yüksək olmuşdur, lakin 2020-ci ildə global pandemiya səbəbindən bu rəqəmlər kəskin azalmışdır. MDB ölkələrindən gələn turistlərin sayı da azalmış, lakin bu azalma digər regionlara nisbətən daha az olmuşdur. 2021-ci ildən başlayaraq turistlərin sayı tədricən artmağa başlamış və 2023-cü ildə bu artım davam etmişdir.

Cədvəl 3: Azərbaycanca turizm sektorunun ÜDM-ə Töhfəsi və turizm sektorunda işçilərin sayı (2019-2023)

İl	ÜDM-də Payı (%)	Turizm Sektorunda İşçilərin Sayı (min nəfər)	Mehmanxana və Restoranlarda İşçilər (min nəfər)	Kənd Turizmi (min nəfər)	Digər İşçilər (min nəfər)	İşsizlik Faizi Turizm Sektorunda (%)
2019	3.5	45	30	8	7	12.5%
2020	2.2	38	25	6	7	15.0%
2021	2.5	40	26	7	7	14.0%
2022	3.0	42	28	7	7	13.5%
2023	3.4	44	30	8	6	12.8%
Artım Faizi	-2.86%	-2.22%	0%	0%	-14.29%	2.4%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2018). *Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq (Statistik məcmuə)*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.

Bu cədvəl turizm sektorunun Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsuluna (ÜDM) verdiyi töhfəni faizlərlə göstərir. ÜDM-də turizmin payı, bu sektorun ölkə iqtisadiyyatında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu əks etdirir. 2019-cu ildə turizm sektorunun ÜDM-dəki payı 3.5% təşkil etmişdir, bu da sektorun iqtisadiyyata olan mühüm təsirini göstərir. Lakin 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə bu göstərici 2.2%-ə qədər azalmışdır. Bunun səbəbi, pandemiya dövründə turizm fəaliyyətlərinin kəskin şəkildə azalması və bu sahədə gəlirlərin düşməsi olmuşdur. Sonrakı illərdə, xüsusilə 2022 və 2023-cü illərdə turizm sektorunun bərpaı ilə bu göstərici yenidən artmağa başlamış və 2023-cü ildə 3.4%-ə çatmışdır.

Cədvəl 4: Azərbaycanın regionları üzrə turizm obyektlərinin sayı (2023)

Region	Mehmanxana	Kənd Turizmi Evləri	Sanatoriya və Kurortlar	Tarixi Abidələr	Təbiət Qoruqları	Digər Turizm Obyektləri	Ümumi Obyektlər
Bakı	150	20	15	30	5	25	245
Qəbələ	40	15	5	20	3	10	93
Şəki-Zaqatala	30	10	4	15	4	8	71
Quba-Xaçmaz	25	8	3	10	2	7	55
Lənkəran-Astara	20	6	2	10	3	5	46
Gəncə-Qazax	18	5	2	12	2	6	45
Ümumi	283	64	31	97	19	61	555

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). *Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı*. Bakı.

Bu cədvəl, 2023-cü il üçün Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yerləşən turizm obyektlərinin sayını əks etdirir. Cədvəldə, mehmanxanalar, kənd turizmi evləri, sanatoriya və kurortlar, tarixi abidələr və digər turizm obyektləri üzrə statistik məlumatlar təqdim olunur. Bakı şəhəri, ən çox turizm obyektinə sahib olan region kimi liderdir, burada 150 mehmanxana, 20 kənd turizmi evi və 30 tarixi abidə mövcuddur. Bu, paytaxtın turizm infrastrukturunu baxımından inkişaf etmiş bir mərkəz olduğunu göstərir. Qəbələ, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz kimi regionlar da zəngin turizm obyektlərinə malikdir və kənd turizmi evləri və tarixi abidələr ilə turistləri cəlb edir.

Cədvəl 5: 2019-2023-cü illər üzrə Azərbaycanın turizm sektoruna daxili investisiyalar (milyon AZN)

İl	Dövlət Investisiyaları	Özəl Investisiyalar	Xarici Investisiyalar	Ümumi Investisiyalar	İnvestisiyaların Artım Faizi (%)
2019	200	150	50	400	8.1%
2020	180	120	40	340	-15%
2021	190	130	45	365	7.4%
2022	210	140	55	405	10.9%
2023	220	160	60	440	8.6%
Artım Faizi	8.1%	6.7%	20%	10%	2.2%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). *Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı*. Bakı.

Bu cədvəl 2019-2023-cü illər ərzində Azərbaycanın turizm sektoruna dövlət və özəl sektor tərəfindən edilən investisiyaların miqdarını göstərir. İnvestisiyalar, turizm infrastrukturunun inkişafı, yeni obyektlərin tikilməsi və mövcud obyektlərin yenidən qurulması üçün yönəldilən maliyyə vəsaitlərini əhatə edir. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2019-cu ildə turizm sektoruna ümumi olaraq 350 milyon AZN investisiya qoyulmuşdur, bunun 200 milyon AZN-i dövlət tərəfindən, 150 milyon AZN-i isə özəl sektor tərəfindən təmin edilmişdir. Pandemiya dövründə, 2020-ci ildə investisiyaların həcmi 300 milyon AZN-ə qədər azalmış, lakin sonrakı illərdə yenidən artım müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə isə ümumi investisiyaların həcmi 380 milyon AZN-ə çatmışdır.

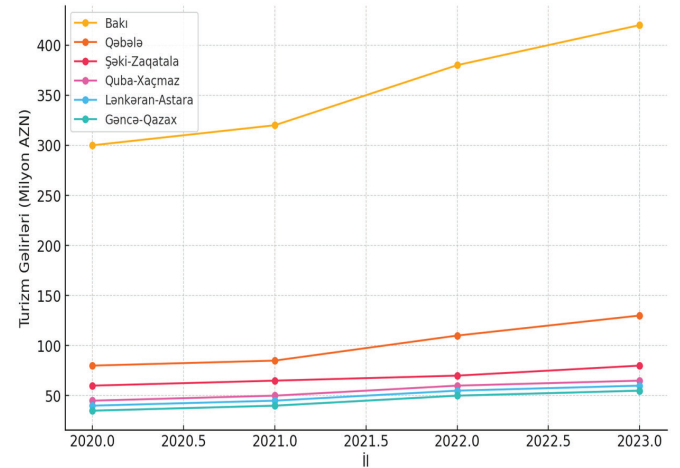
Cədvəl 6: Azərbaycanda turizm sektorunda işsizlik səviyyəsi (2019-2023, %)

İl	Ümumi İşsizlik Səviyyəsi (%)	Turizm Sektorunda İşsizlik (%)	Mehmanxana və Restoranlarda İşsizlik (%)	Kənd Turizmində İşsizlik (%)	Digər Turizm Obyektlərində İşsizlik (%)
2019	5.0%	12.5%	10.0%	15.0%	13.0%
2020	6.2%	15.0%	12.5%	18.0%	15.0%
2021	5.8%	14.0%	11.5%	16.0%	14.0%
2022	5.4%	13.5%	10.5%	14.0%	13.0%
2023	5.1%	12.8%	10.0%	13.0%	

Mənbə: Abbasov, İ. M., & Əliyev, T. N. (2017). *Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı (Dərslük)*. Bakı: Elm və Təhsil.

Bu cədvəl 2019-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda turizm sektorunda işləyən işçilərin sayını göstərir. Məşğulluq səviyyəsi, turizm sektorunun iş yerləri yaratma potensialını əks etdirir. Cədvəldə, mehmanxana və restoranlar, kənd turizmi və digər sahələr üzrə məşğulluq səviyyəsi təqdim olunur. 2019-cu ildə turizm sektorunda işləyənlərin sayı 45 min nəfər təşkil etmişdir, lakin pandemiyanın təsiri ilə 2020-ci ildə bu rəqəm 38 min nəfərə düşmüşdür. 2021-ci ildən etibarən məşğulluq səviyyəsində yenidən artım müşahidə olunmuş və 2023-cü ildə bu rəqəm 44 min nəfərə çatmışdır. Bu cədvəl turizm sektorunun iş yerləri yaratmaqda nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və məşğulluq səviyyəsinin illər üzrə necə dəyişdiyini göstərir. Bu məlumatlar, turizm sektorunun sosial və iqtisadi təsirlərini dəyərləndirmək və sektorun inkişafı üçün gələcək planların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Azərbaycanın turizm sektoru, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verən sahələrdən biridir. Ölkənin zəngin təbii resursları, tarixi-mədəni irsi və strateji coğrafi mövqeyi, turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, turizm sektorunun davamlı inkişafı üçün dövlətin bu sahədəki rolu və tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Turizmin inkişafı, yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi olaraq deyil, həm də ölkənin beynəlxalq arenada imicinin formalaşdırılması, mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsi və regionların bərabər inkişafının təmin edilməsi baxımından strateji bir sahədir. Dövlətin turizm sektorundakı rolu, bu sahədə inkişafı təmin edən normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, infrastrukturun qurulması, investisiya mühtinin yaxşılaşdırılması və özəl sektorun fəaliyyətinə dəstək verməkdən ibarətdir.

Qrafik 1. Azərbaycan regionları üzrə turizm gəlirləri (2020-2023)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2000). 2000-ci ilin dövlət büdcəsinin "Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı" maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi haqqında Qərar. Bakı: 13 iyul 2000-ci il, № 118.

Bakı Azərbaycanın paytaxtı və əsas turizm mərkəzi olaraq, qrafikdə ən yüksək turizm gəlirlərinə malik region kimi ön plana çıxır. 2020-ci ildə pandemiya səbəbi ilə gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə düşmüşdür (300 milyon AZN). Bununla belə, növbəti illərdə Bakıdakı turizm gəlirləri sabit şəkildə artmışdır. 2021-ci ildə 320 milyon AZN, 2022-ci ildə 380 milyon AZN, və 2023-cü ildə isə 420 milyon AZN gəlir əldə edilmişdir. Bu artım, pandemiya dövründə turizm sektorunun Bakıdakı güclü potensialını əks etdirir. Qəbələ, Azərbaycanın təbiəti ilə məşhur turizm mərkəzlərindən biridir. Qrafikdə Qəbələdəki turizm gəlirlərinin pandemiya dövründə (2020-ci ildə 80 milyon AZN) düşdüyünü, lakin daha sonra sabit şəkildə artmağa başladığını görmək mümkündür. 2021-ci ildə gəlirlər 85 milyon AZN-ə yüksəlmiş, 2022-ci ildə isə 110 milyon AZN-ə çatmışdır. 2023-cü ildə isə Qəbələdə turizm gəlirləri 130 milyon AZN-ə qədər artmışdır. Bu, regionda turizmin dinamik inkişafının göstəricisidir. Şəki-Zaqatala regionu, tarixi abidələri və təbii gözəllikləri ilə tanınır. Qrafikdə bu regionun turizm gəlirlərində pandemiya dövründə (2020-ci ildə 60 milyon AZN) azalma müşahidə olunmuşdur. 2021-ci ildə gəlirlər 65 milyon AZN-ə, 2022-ci ildə 70 milyon AZN-ə və 2023-cü ildə isə 80 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu artım, regionun turizm potensialının pandemiya dövründən sonra yenidən canlandığı-

nı göstərir. Quba-Xaçmaz regionu da təbii sərvətləri və turistik imkanları ilə seçilir. Qrafikdə 2020-ci ildə bu regionda turizm gəlirlərinin 45 milyon AZN olduğu, lakin daha sonra artım tempinin nisbətən zəif olduğu görünür. 2021-ci ildə gəlirlər 50 milyon AZN, 2022-ci ildə 60 milyon AZN və 2023-cü ildə isə 65 milyon AZN olmuşdur. Bu, regionun turizm potensialının pandemiyadan sonrakı dövrdə daha sabit şəkildə artdığını göstərir. Lənkəran-Astara regionu, Azərbaycanın cənubunda yerləşən və dəniz sahili boyunca uzanan turistik ərazilərdən biridir. Qrafikə əsasən, 2020-ci ildə bu regionda turizm gəlirləri 40 milyon AZN təşkil etmişdir. Lakin növbəti illərdə bu gəlirlər artmağa davam etmişdir. 2021-ci ildə 45 milyon AZN, 2022-ci ildə 55 milyon AZN, və 2023-cü ildə isə 60 milyon AZN gəlir əldə olunmuşdur. Bu, regionun turizm infrastrukturunun inkişaf etdiyini və daha çox turist cəlb etdiyini göstərir. Gəncə-Qazax regionu, Azərbaycanın qərbində yerləşən və tarixi, mədəniyyət baxımından zəngin bir bölgədir. 2020-ci ildə regionun turizm gəlirləri 35 milyon AZN olmuşdur. Növbəti illərdə bu gəlirlərdə artım müşahidə olunmuşdur: 2021-ci ildə 40 milyon AZN, 2022-ci ildə 50 milyon AZN və 2023-cü ildə isə 55 milyon AZN gəlir əldə olunmuşdur. Bu, regionun turizm potensialının artan səviyyədə istifadə edildiyini göstərir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafı, yalnız iqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmır, həm də ölkənin beynəlxalq imicinin formalaşdırılmasında və mədəniyyətlərarası əlaqələrin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Turizm sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, ölkənin müxtəlif regionlarında həyata keçirilən infrastruktur layihələri və turizm potensialının daha geniş şəkildə istifadəsini təmin edən strateji yanaşmaların nəticəsidir. Bununla yanaşı, turizmin davamlı inkişafı üçün dövlətin dəstəyi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması zəruridir. Gələcək perspektivdə, Azərbaycanın turizm sektorunun daha da inkişafı üçün yeni və innovativ turizm məhsullarının yaradılması, regionların spesifik turizm növləri üzrə ixtisaslaşması və beynəlxalq turizm bazarlarında Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi vacibdir. Bu, həm də ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artıraraq, qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləyəcəkdir. Eyni zamanda, turizmin

ekoloji davamlılığını təmin etmək üçün ətraf mühitin qorunmasına və mədəni irsin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın turizm sektoru ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas drayverlərindən biri kimi inkişafını davam etdirəcəkdir. Dövlətin turizmin inkişafına verdiyi dəstək, özəl sektorun fəal iştirakı və xarici turistlərin ölkəmizə marağının artması, turizm sektorunun gələcəkdə daha da güclənəcəyinə və ölkənin iqtisadiyyatına daha böyük töhfə verəcəyinə işarə edir. Bu istiqamətdə aparılan strateji planlaşdırma və islahatlar, Azərbaycanın dünya turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artıracaq və ölkəmizi beynəlxalq turizm mərkəzi kimi möhkəmləndirəcəkdir. Bu inkişafın davam etdirilməsi üçün Azərbaycan hökuməti və özəl sektor arasında əməkdaşlıq daha da gücləndirilməli, regionlar üzrə spesifik turizm strategiyaları hazırlanmalıdır. Bu strategiyalar çərçivəsində, regionların fərqli turizm növlərinə uyğun inkişafı təmin edilməli, mədəni və təbii resursların qorunması ilə yanaşı, yeni turizm obyektləri və marşrutları yaradılmalıdır.

Təkliflər

1. Regional turizm infrastrukturunun gücləndirilməsi: Regionlarda yolların, mehmanxanaların və turizm obyektlərinin inkişafına investisiya yatırımı artırılmalıdır.
 2. Beynəlxalq təbliğat və marketinq kampaniyalarının genişləndirilməsi: Azərbaycanın turizm potensialını beynəlxalq səviyyədə tanımaq üçün təbliğat və marketinq kampaniyaları genişləndirilməlidir.
 3. Turizm məhsullarının diversifikasiyası: Ekoturizm, kənd turizmi və mədəni turizm kimi sahələr inkişaf etdirilərək turizm məhsulları müxtəlifləşdirilməlidir.
 4. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi: Turizm sektorunda dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq gücləndirilməli, investisiya təşviqləri artırılmalıdır.
 5. Turizmin Davamlı İnkişafının Təmin edilməsi: Təbii və mədəni irsin qorunması və ekoloji davamlı turizmin təşviqi üçün xüsusi strategiyalar hazırlanmalıdır.
- Eyni zamanda, turizm sektorunda fəaliyyət göstərən kadrların peşəkar səviyyəsinin artırılması və bu sahədə təhsil proqramlarının genişləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Turizm sektoru-

nun inkişafı, həm də ölkədəki iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına və regionların bərabər inkişafına töhfə verə bilər. Xüsusilə kənd turizmi və ekoturizm kimi sahələrdə potensialın reallaşdırılması, kənd yerlərində yaşayan əhalinin gəlir səviyyəsinin artmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, ölkənin tarixi-mədəni irsinin qorunması və dünya miqyasında tanınması üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirilməli, bu istiqamətdə dövlət və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın turizm sektorunun davamlı inkişafı, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına mühüm töhfələr verəcəkdir. Bunun üçün müasir yanaşmaların tətbiqi, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və turizm potensialının tam şəkildə istifadəsi istiqamətində daha genişmiqyaslı addımlar atılmalıdır. Bu tədbirlər, Azərbaycanın dünya turizm bazarında mövqeyini gücləndirərək, ölkəmizi beynəlxalq turizm mərkəzlərindən biri kimi tanıdaqdır. Azərbaycan, zəngin tarixi, mədəni irsi və təbii gözəllikləri ilə, yaxın gələcəkdə daha çox turist cəlb edərək, turizm sektorunun ölkənin ümumi inkişafına verdiyi töhfələri artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2000). 2000-ci ilin dövlət büdcəsinin "Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı" maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi haqqında Qərar. Bakı: 13 iyul 2000-ci il, № 118.*
2. *Abbasov, İ. M., & Əliyev, T. N. (2017). Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı (Dərslik). Bakı: Elm və Təhsil.*
3. *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı. Bakı.*
4. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2018). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq (Statistik məcmuə). Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.*
5. *Bayramov, M. (2016, Oktyabr 25). Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatdakı rolu: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan.*
6. *İmanov, Ə. Ş. (2009). Kiçik sahibkarlıq. Bakı: Elm.*
7. *Məmmədli, O. Q., Cavadov, N. Ə., & Cavadzadə, X. N. (2014). Sosial-iqtisadi statistika (Dərs-*

lik, II hissə). Bakı: MBM nəşriyyatı.

8. *Məmmədov, O. (2019). KOB-un payının ÜDM-də 60%-ə, məşğulluqda 70%-ə, qeyri-neft ixracında isə 40%-ə çatdırılması nəzərdə tutulur. Milli Məclis Analitik İnformasiya Jurnalı, Mart-aprel, 34-37.*

9. *Azərbaycan Respublikası. (1992). Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 405, 15 dekabr 1992-ci il). Bakı.*

10. *Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2019, May 6). Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarları. <https://www.economy.gov.az/article/kichik-sahibkarlig-meyar/21404>*

11. *Hacıyev, N. Ö. (2000). Azərbaycanda kiçik müəssisələrin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.*

12. *Mahmudov, M. M., & Mahmudova, İ. M. (2011). Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.*

13. *Əliyev, T. N., & İsmayılov, B. V. (2018). Aran iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili: reallıqlar və innovativ inkişaf (Monoqrafiya). Bakı: Elm və Bilik.*

14. *Баширина, С. М., Моргунова, Н. В., & Филимонова, Н. М. (2009). Экономика малого и среднего предпринимательства (Учебное пособие). Владимир: Издательство Владимирского государственного университета.*

15. *OECD. (2017, June 7-8). Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level, Paris.*

XÜLASƏ

Turizmin inkişafı, bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm sektorlardan biridir. Bu sektorda dövlətin rolu, turizmin davamlı və səmərəli inkişafı üçün əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Dövlətin bu prosesdəki əsas vəzifəsi, turizm fəaliyyətlərini tənzimləmək, stimullaşdırmaq və strateji istiqamətlər müəyyən etməkdir. Dövlət, turizmin inkişafı üçün bir sıra idarəetmə modelləri və strategiyalar tətbiq edir. Bu modellər arasında ən yayılmışları dövlətin birbaşa müdaxiləsi, özəl sektorla əməkdaşlıq və qismən özəlləşdirmə modelləridir. Dövlətin birbaşa müdaxiləsi modeli, turizm infrastrukturunun inkişafında dövlətin aktiv iştirakını nəzərdə tutur, bu da xüsusilə turizmin ilkin inkişaf mərhələsində əhəmiyyətlidir. Özəl sektorla əməkdaşlıq modeli isə, dövlətin turizm fəaliyyətlərinin

idarə edilməsində özəl sektorla sıx əməkdaşlıq etməsini ehtiva edir.

Bu model, turizm obyektlərinin tikintisi və idarə edilməsi üçün özəl investisiyaların cəlb edilməsini, dövlətin isə tənzimləyici funksiyanı icra etməsini nəzərdə tutur. Qismən özəlləşdirmə modeli də, dövlətin müəyyən turizm obyektlərini özəl sektora təhvil verərək, onların effektiv idarə edilməsini təmin edir. Bu model, xüsusilə turizm sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində və dövlətin maliyyə yükünün azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətin turizm strategiyaları da, sektorda davamlı inkişafın təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu strategiyalar, milli turizm siyasətlərinin formalaşdırılması, turizm infrastrukturunun inkişafı, ekoloji davamlılıq və mədəni irsin qorunması kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Dövlətin turizm strategiyaları, həmçinin regionların turizm potensialından səmərəli istifadə olunması üçün spesifik tədbirlər planı ilə dəstəklənir. Beləliklə, turizmin inkişafında dövlətin rolu və tətbiq etdiyi idarəetmə modelləri, sektorun davamlı inkişafını təmin edən və ölkənin iqtisadi inkişafına töhfə verən əsas amillərdən biridir.

Açar sözlər: *Turizm inkişafı, Dövlətin rolu, İdarəetmə modelləri, Turizm strategiyaları, Davamlı inkişaf, Özəl sektor əməkdaşlığı, Turizm infrastrukturunu, Ekoloji davamlılıq.*

РОЛЬ БОЛЬШИХ ДАННЫХ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

УДК 33:007
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.076

ТУРАЛ ДАДАШОВ
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет, магистрант
E-mail: turaldadashev@gmail.com

ВВЕДЕНИЕ

Во многих странах уже есть национальная безопасность, социально-экономическое развитие, здравоохранение и т.д. выступают с инициативами по использованию возможностей больших данных в таких областях. Можно сказать, что в будущем экономическая и политическая конкуренция между странами будет основана на использовании потенциальных возможностей больших данных. Другими словами, изучение и применение больших данных станет необходимостью для любой страны для повышения ее конкурентоспособности. Поэтому важно изучить текущую ситуацию в этой сфере, изучить документы, принятые государствами в этой сфере (стратегии, инициативы и т.п.).

РОЛЬ БОЛЬШИХ ДАННЫХ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

Большие данные, как и международные организации, привлекли внимание во многих развитых странах мира. Первую инициативу в этом направлении выдвинули США. Позднее ряд западных стран, а также Австралия, Китай, Япония и др. большие данные были оценены как стратегический ресурс на уровне нефти, проблемам в этой области было придано большое значение и принят ряд соответствующих документов.

Инициатива США по большим данным. В этой стране большие данные уже перешли от стадии исследований и разработок к стадии применения. Администрация президента США объявила об «Инициативе по исследованию и развитию больших данных» в марте 2012 года [3]. В рамках инициативы профильным госорганам выделено 200 миллионов долларов средств на организацию и анализ больших объемов цифровых данных, которые предназначены для проведения комплексных мероприятий (конференций, форумов и т.д.), разработки проектов использование технологий больших данных в ведущих направлениях государственной политики США.

В целом документ предусматривает разработку 84 проектов [2]. Инициатива направлена на разработку новой инфраструктуры больших данных и методологий исследований, а также возможности использовать их для научных открытий.

Стратегия Австралии по работе с большими данными. В последние годы данные ценятся как национальная ценность в австралийских правительственных кругах, и существует убеждение, что анализ данных принесет большой вклад как правительству, так и австралийскому народу благодаря применению новых технологий. В 2013 году австралийское правительство приняло «Стратегию больших данных австралийской государственной службы» (Australian Public Service Big Data Strategy) [6]. Стратегия предусматривает проекты в сфере реформирования сферы услуг госсектора за счет использования возможностей больших данных, обеспечения более эффективной государственной политики и информационной безопасности граждан. Основная цель здесь – занять Австралию лидирующие позиции среди стран мира по использованию анализа больших данных в сферах сотрудничества и инноваций, повышения эффективности предоставляемых услуг в государственном секторе [6]. Эта концепция направлена на использование государственной поддержки для расширения услуг, возможностей для новых услуг и делового партнерства, улучшения политического развития и защиты конфиденциальности персональных данных, а также инвестиций в сферу ИКТ.

Политика Великобритании в отношении больших данных. Великобритания — страна, обладающая потенциалом превратить информационную революцию в одно из главных событий 21 века. Таким образом, эта страна участвует в аэрокосмической, автомобильной, сельскохозяйственной технологиях, здравоохранении, средствах массовой информации, телекоммуникациях и т. д. Он обладает такими бизнес-секторами мирового уровня, как. Он обладает огромными возможно-

стями в области человеческих ресурсов, инфраструктуры и данных, а также самой высокой в мире долей высокопроизводительных вычислительных систем. Он также является мировым лидером в области науки о данных и информатики.

План Франции по работе с большими данными. В последние годы французское правительство уделяет больше внимания развитию политики в области больших данных. Так, в принятой в сентябре 2013 года стратегической программе «Новая промышленная Франция» (New Industrial France) большие данные являются одним из 34 основных взаимосвязанных проектов реструктуризации французской промышленности (медицинская биотехнология, цифровая больница, облачные вычисления, онлайн-образование, нанoeлектроника, Интернет вещей, бесконтактные услуги, суперкомпьютеры, роботы, кибербезопасность, фабрики будущего и т. д.) была включена в качестве одного [8]. В рамках этой стратегии в июле 2014 года был принят план больших данных. Цель плана — сделать Францию мировым лидером в этой области. Инициатива направлена на обучение специалистов по обработке данных, открытие технологических ресурсных центров для ускорения развития стартапов, поддержку научных исследований и т. д. охватывает такие области, как [8].

Стратегия Японии в отношении больших данных. Большие данные являются одним из главных экономических приоритетов правительства Японии, и правительство приняло ряд стратегий в этой области. «Интегрированная стратегия ИКТ на 2020 год» и «Декларация самой передовой ИТ-нации в мире» соответственно были приняты правительством Японии в 2012 и 2013 годах национальные стратегии больших данных. Эти стратегии направлены на разработку стратегии Японии в области информационных технологий с использованием открытых государственных данных и больших данных в течение 2013-2020 годов. Целью Японии является получение статуса страны с высокими стандартами широкого использования больших данных в индустрии информационных технологий [7]. В этой стратегии рассматривалось использование крупномасштабных данных в создании новых сфер бизнеса и рабочих мест, в создании новых услуг при сотрудничестве государственного и

частного секторов в сфере экологии, образования, транспорта. В документе упоминается важность расширения доступа частного сектора к открытым данным государства и поддержки создания новых бизнес-направлений и услуг за счет использования больших данных [7].

Инициатива Китая по большим данным. Ряд мероприятий, связанных с большими данными - Конференция по технологиям больших данных, Саммит инноваций в области больших данных и аналитики, Китайский юридический симпозиум по большим данным, Азиатская выставка больших данных по большим данным, Всемирный форум больших данных и т. д. Холдинг в Китае объясняется технологическими достижениями страны в этой области [5]. Имея 1,2 миллиарда абонентов мобильной связи, Китай имеет крупнейший в мире рынок мобильных телефонов, а в стране насчитывается более 700 миллионов пользователей Интернета. В Китае социальные сети занимают более активную позицию. По официальным оценкам, блоги, социальные сети, микроблоги и т.д. в том числе более 250 миллионов человек пользуются социальными сетями. По оценке неправительственных организаций, это число приближается к 590 миллионам [5]. Быстрый рост объема информации в режиме реального времени и числа пользователей мобильных телефонов, социальных сетей и Интернета в Китае создал благоприятные условия для использования больших данных для выявления проблем в стране и для ее развития. Исследование возможностей больших данных в государственном секторе уже началось. В июне 2014 года на форуме, организованном Народной политической консультативной конференцией Китая, политическим консультативным законодательным органом страны, было предложено потенциальное использование технологий больших данных для улучшения управления [2]. Инициатива также включает повышение производительности государственного сектора; улучшение планирования городского транспорта; понимание социально-экономических тенденций; оценка бедности; помощь в практической утилизации электронных отходов; предусматривается использование больших данных в таких областях, как выявление горячих точек загрязнения в городах. Для реализации использования

потенциальных возможностей больших данных, прежде всего, предусматривается создание благоприятных условий для совместной работы государственного и частного секторов с целью решения многих задач (аналитика данных, системные проблемы и т. д.) [1].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Появление технологий обработки и анализа больших данных в режиме реального времени еще больше увеличило ценность данных. Это, в свою очередь, сосредоточило внимание стран на максимально эффективном использовании возможностей данных, поскольку инфекционные заболевания, терроризм, предотвращение стихийных бедствий и глобальных рисков, здравоохранение, социальное обеспечение и т. д. Аналитика больших данных может сыграть решающую роль в решении проблем и принятии правильных решений на государственном уровне. В то же время определение приоритетных направлений применения технологий больших данных в стране, подготовка национальной стратегии страны по большим данным, создание и поддержка электронной инфраструктуры, сети открытых данных, подготовка специалистов по данным, а также принятие правовых документов, связанных с применением технологий больших данных является необходимым вопросом.

Использованная литература:

1. *Australian Public Service Big Data Strategy*, 2013, <http://www.finance.gov.au>
2. *Big Data, Big Impact: New Possibilities for International Development*, 2012, <http://www.weforum.org/reports>
3. Əliquliyev R.M., Hacırahimova M. Ş. "Big Data" fenomeni: problemlər və imkanlar//*İnformasiya texnologiyaları problemləri*, 2014, №2, s. 3–16.
4. Jackie Hoi-Wai C. *Big Data for Development in China : UNDP China Working Paper*, 2014, <http://www.cn.undp.org/>
5. *Japan: Big Data For A Bigger Economy*, 2013, <http://opentoexport.com/>
6. Jina X., Benjamin W. W., Chenga X., Wanga Y. *Significance and Challenges of Big Data Research // Big Data Research*, 2015, vol. 2, no. 2, pp. 59–64.
7. *New Growth Strategy: The Formulation of "Japan Revitalisation Strategy-Japan is Back"*,

2013, //<http://japan.kantei.go.jp>

8. Song T.M., Ryu S. *Big Data Analysis Framework for Healthcare and Social Sectors in Korea// Journal Healthcare Information Research*, 2015, vol. 21, no. 1, pp. 3–9.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN SİYASƏTİNDƏ BİG DATANIN ROLU

XÜLASƏ

Elm, səhiyyə, sənaye, biznes və s. kimi sahələrdə strateji resurs kimi dəyərləndirilən böyük verilənlər (ing. big data) getdikcə dövlət orqanlarının da diqqətini cəlb etməkdədir. Bir sıra dövlətlər hazırda qərar qəbul etmə proseslərinin, təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, yeni xidmətlərin yaradılması, yeni ideyaların əldə edilməsi və s. imkan verən böyük həcmli verilənlərdən faydalanmağa istiqamətlənmişdir. Bir sıra ölkələrdə "big data" texnologiyalarının tətbiqinə və bu sahədəki problemlərin həllinə dövlət səviyyəsində hərtərəfli dəstək verilməkdədir. Bu işdə bəzi inkişaf etmiş ölkələrin "big data" təşəbbüsləri tədqiq olunur. İlk növbədə, beynəlxalq təşkilatların "big data"ya baxışları diqqətə çatdırılır. Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ, Avstraliya, Çin, Koreya və s. kimi dövlətlərin "big data" strategiyaları araşdırılır. Azərbaycanda "big data" texnologiyaları ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *dünya ölkələri, big data; "big data" texnologiyaları; "big data" analitikası; "big data" strategiyası.*

THE ROLE OF BIG DATA IN WORLD POLITICS

SUMMARY

Science, health, industry, business, etc. big data, which is valued as a strategic resource in fields like A number of states are currently improving the efficiency of decision-making processes, organizations' activities, creating new services, acquiring new ideas, etc. is aimed at benefiting from large volumes of data. In a number of countries, comprehensive support is provided at the state level for the application of "big data" technologies and the solution of problems in this field. This study examines the

"big data" initiatives of some developed countries. First of all, the views of international organizations on "big data" are brought to attention. UK, France, USA, Australia, Jin, Korea, etc. "big data" strategies of countries such as Proposals and recommendations on the formation of state policy related to "big data" technologies are put forward in Azerbaijan.

Keywords: *world countries, big data; "big data" technologies; "big data" analytics; "big data" strategy.*

РЕЗЮМЕ

Наука, здравоохранение, промышленность, бизнес и т.д. большие данные, которые ценятся как стратегический ресурс в таких областях, как Ряд государств в настоящее время повышают эффективность процессов принятия решений, деятельности организаций, создают новые услуги, приобретают новые идеи и т.д. нацелен на получение выгоды от больших объемов данных. В ряде стран на государственном уровне оказывается всесторонняя поддержка применения технологий «больших данных» и решения проблем в этой сфере. В этом исследовании рассматриваются инициативы «больших данных» некоторых развитых стран. Прежде всего, доводятся до сведения взгляды международных организаций на «большие данные». Великобритания, Франция, США, Австралия, Джин, Корея и т. д. стратегии «больших данных» таких стран, как В Азербайджане выдвигаются предложения и рекомендации по формированию государственной политики, связанной с технологиями «больших данных».

Ключевые слова: *страны мира, большие данные; технологии «больших данных»; аналитика «больших данных»; стратегия «больших данных».*

NƏZƏRİYYƏDƏN TƏTBİQƏ YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAFININ ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

XƏTƏİ MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universitetinin doktorantı

E-mail: xetaimmedli@gmail.com

Bərpa olunan enerji kimi də tanınan yaşıl enerji, iqlim dəyişikliyi və bərpa olunmayan resursların (kömür, neft, təbii qaz) tükənməsi kimi artan ekoloji problemlərə cavab olaraq yaranır. Yaşıl enerjinin əsas nəzəri əsasları alternativ enerji mənbələrinə elmi və ictimai marağın gücləndiyi 1970-ci illərdən başlayaraq bir neçə onilliklər ərzində formalaşmışdır [7, 38 s.].

İnkişafın əsas mərhələləri:

1. 1970-ci illər: Dünyanın enerji böhranı alternativ enerji mənbələri ilə bağlı ilk kütləvi tədqiqatlara təkan verdi. Bu dövrdə külək və günəş enerjisinin öyrənilməsinə diqqət yetirildi.

Külək və günəş enerjisi tədqiqatların ən perspektivli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Elektrik enerjisi istehsal etmək üçün külək enerjisindən istifadə edən sistemlər olan külək turbinləri müxtəlif ölkələrdə, xüsusən də iqlim şəraitinin sabit küləklərə üstünlük verdiyi ölkələrdə aktiv şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Günəş panelləri, sıfır emissiya və dəyişkən qalıq yanacaq qiymətlərinə qarşı müqavimət kimi faydaları səbəbiylə də geniş istifadə tapmağa başlamışdır. Bu texnologiyalar enerji müstəqilliyi üçün davamlı həllər kimi görünməyə başlayıb.

1970-ci illərin enerji böhranı bərpa olunan enerji mənbələrinin aktiv inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi oldu ki, bu da sonradan bu sahədə mühüm elmi və texnoloji irəliləyişlərə səbəb oldu. Günəş və külək enerjisi sahəsində aparılan tədqiqatlar və inkişaf bu enerji mənbələrinin qarşıdakı onilliklərdə qlobal enerji kompleksində mühüm yer tutması üçün əsas yaratmışdır. Beləliklə, böhran nəinki mövcud enerji sistemlərinin zəifliyini üzə çıxardı, həm də daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinə keçidə töhfə verdi [7, 38 s.].

1973-cü ildə dünyanın ilk günəş enerjisi şirkəti ABŞ-da quruldu və günəş panelləri hazırlamağa başladı. 1980-ci illərdə texnologiya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdi və günəş enerjisi kütlələr üçün daha əlçatan oldu.

Danimarkada ilk kommərsiya külək stansiyalarının tikintisi 1970-ci illərin sonlarında başladı. Danimarka güclü külək enerjisi sənayesinin yara-

dılmasına gətirib çıxaran külək enerjisini milli enerji kompleksinə aktiv şəkildə inteqrasiya edən ilk ölkələrdən biri olmuşdur.

Enerji böhranına cavab olaraq, Birləşmiş Ştatlar 1978-ci il Enerji Siyasəti Aktı kimi proqramların təşəbbüskarı oldu və bu, tədqiqat və texnologiyanın inkişafı üçün vergi güzəştləri və qrantlar verməklə alternativ enerji mənbələrinin inkişafına kömək etdi.

2. 1980-ci illər: Bərpa olunan texnologiyaların inkişafına təkan verən “karbonsuz enerji” və “aşağı emissiyalı enerji” kimi davamlı inkişafın əsas konsepsiyaları işlənilib hazırlanmışdır.

1980-ci illərin əvvəllərində “karbonsuz enerji” anlayışı elmi və siyasi dairələrdə fəal müzakirə olunmağa başladı. Bu ideya atmosferə karbon buraxmayan enerji mənbələrinə keçidi nəzərdə tuturdu ki, bu da qlobal istiləşmə ilə bağlı artan narahatlıqlar fonunda xüsusilə aktuallaşır.

1987-ci ildə Qro Harlem Brundtlandın rəhbərlik etdiyi Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası davamlı inkişaf konsepsiyasını təqdim edən “Ümumi gələcəyimiz” hesabatını dərc etdi. Bu sənəddə ekoloji, sosial və iqtisadi aspektlərin enerji siyasətinə inteqrasiyasının zəruriliyi vurğulanırdı.

1989-cu ildə Danimarkada dünyanın ilk dəniz külək stansiyası Vindeby tikildi. Bu layihə külək enerjisinin davamlı elektrik enerjisi mənbəyi kimi potensialını nümayiş etdirdi və sonrakı onilliklərdə külək turbinləri texnologiyasının sürətli inkişafına start verdi [10, 65 s.].

1980-ci illərdə günəş enerjisi xüsusilə ABŞ və Yaponiyada əhəmiyyətli investisiyalar almağa başladı. Məsələn, SunPower 1984-cü ildə yaradılıb və yüksək səmərəli günəş panelləri hazırlamağa başlayıb. Bu, bazarda günəş enerjisinin mövcudluğunun və rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində atılmış addım idi.

IPCC 1988-ci ildə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı elmi məlumatları qiymətləndirmək və təsirlərin azaldılması strategiyalarını hazırlamaq üçün yaradılıb. Bu, “aşağı emissiyalı enerji” və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid ehtiyacı ilə bağlı müzakirələrin artmasına kömək etdi.

3. 1990-cı illər: Kioto Protokolunun yaranması (1997) və onun istixana qazları emissiyalarının azaldılması məqsədi dövlət səviyyəsində yaşıl enerjinin tətbiqi üçün əsas məqam oldu.

1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Yer Sammitində BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası imzalandı və bu, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə beynəlxalq səylərin əsasına çevrildi. Konvensiya dövlətləri istixana qazlarının tullantılarının azaldılması və davamlı inkişafa nail olunmasında əməkdaşlığa çağırırdı ki, bu da Kioto Protokoluna səbəb olan sonrakı danışıqlara zəmin yaradırdı.

1997-ci ilin dekabrında Kiotoda (Yaponiya) İqlim Dəyişikliyi üzrə BMT Çərçivə Konvensiyasının Tərəflərinin üçüncü Konfransında Kioto Protokolu qəbul edildi. Protokolun əsas məqsədi 2008-2012-ci illər ərzində inkişaf etmiş ölkələr üçün istixana qazlarının emissiyalarının 1990-cı il səviyyəsi ilə müqayisədə 5,2% məcburi azaldılması idi. Bu sənəd ölkələri iqlimə mənfi təsirləri azaltmaq üçün tədbirlər görməyə məcbur edən ilk beynəlxalq müqavilə oldu [4, 57-59 ss.].

Kioto Protokolunun qəbulu nəticəsində bir çox dövlətlər yaşıl enerjiyə keçid üçün milli strategiyalar hazırlamağa və həyata keçirməyə başladılar. Məsələn, Almaniyada 1998-ci ildə Bərpa Olunan Enerji Aktı (EEG) qəbul edildi və bu, günəş və külək qurğuları tərəfindən istehsal olunan elektrik enerjisi üçün sabit tarifləri təmin etdi və bu, bərpa olunan enerji sektorunun sürətli inkişafına töhfə verdi.

1999-cu ildə Kioto Protokolunda nəzərdə tutulan Təmiz İnkişaf Mexanizmi (CDM) çərçivəsində emissiyaların azaldılması üzrə ilk beynəlxalq layihələr başlandı. Bu layihələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə bərpa olunan enerjiyə investisiya cəlb etməyə, emissiyaları azaldan texnologiyaları mənimsəməyə və inkişaf etmiş ölkələrə satıla bilən emissiya kreditləri qazanmağa imkan verdi.

1990-cı illərdə günəş və külək enerjisi texnologiyaları əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdi. Məsələn, 1994-cü ildə ABŞ-da ilk irimiqyashı günəş elektrik stansiyası olan Solar One günəş enerjisinin alternativ mənbə kimi səmərəliliyini nümayiş etdirərək işə salındı. Həmçinin 1998-ci ildə Danimarka külək enerjisi sənayesinin inkişafına töhfə verən o dövrdə özünün ən böyük külək təsərrüfatını qurdu.

4. 2000-ci illər və sonrakı illər: Günəş, külək, su enerjisi və bioenerji texnologiyaları partlayır,

ölkələri bərpa olunan enerji proqramlarını fəal şəkildə həyata keçirməyə aparır.

2000-ci ildə Avropa Komissiyası davamlı inkişaf sahəsində siyasətin işlənib hazırlanması üçün əsas olan bərpa olunan enerji üzrə Yaşıl Sənədi nəşr etdi. Sənəddə Avropanın enerji kompleksində bərpa olunan mənbələrin payının artırılmasının zəruriliyi vurğulanmış və yaşıl enerjinin dəstəklənməsinə yönəlmiş bir sıra direktivlərin qəbuluna töhfə verilmişdir.

2004-cü ildə ABŞ bərpa olunan enerji layihələri üçün dəstək proqramlarını və vergi güzəştlərini özündə əks etdirən Əlverişli və Davamlı Enerji Aktını qəbul etdi. Bu qanun günəş və külək texnologiyalarına sərmayənin artmasına töhfə verdi və onların enerji bazarındakı payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu.

2008-ci ildə İspaniyada konsentratlaşdırılmış günəş enerjisi (CSP) texnologiyasından istifadə edən dünyanın ilk kommertiya günəş elektrik stansiyası Gemasolar açıldı. Bu qurğu günəş enerjisinin aşağı günəş aktivliyi şəraitində belə sabit elektrik enerjisi istehsalını təmin etmək potensialını nümayiş etdirdi.

2010-cu ildə dünyada külək elektrik stansiyalarının quraşdırılmış gücü 200 GVt-a çatdı ki, bu da sənaye üçün əlamətdar nailiyyət idi. Əsas oyunçular külək texnologiyalarının inkişafına fəal şəkildə sərmayə qoyan Çin, ABŞ və Almaniya idi. Xüsusilə, 2010-cu ildə Çin külək turbinlərinin quraşdırılmış gücünə görə dünya lideri oldu.

2015-ci ildə Parisdə keçirilən Tərəflər Konfransı (COP21) qlobal istiləşməni məhdudlaşdırmaq və aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid məqsədi daşıyan Paris Sazişini qəbul etdi. Bu saziş bərpa olunan enerjinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqlədi və ölkələri yaşıl enerjiyə dəstək və sərmayə qoymaq üçün proqramlar hazırlamağa təşviq etdi.

Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) məlumatına görə, 2020-ci ildə bərpa olunan enerjiyə sərmayələr rekord həddə çatıb, təkcə günəş və külək enerjisinə 300 milyard ABŞ dollarından çox. Bu, davamlı texnologiyalara və hökumətlərin lazımı dəstək siyasətlərinə artan marağın olduğunu göstərir.

2022-ci ildə bir neçə ölkə karbon emissiyalarını azaltmaq və tullantıların idarə olunmasını təkmilləşdirmək üçün tullantıdan bioyanacağa proqramlarını həyata keçirməyə başladı. Məsələn, İsveçdə ağac qalıqlarından bioyanacaq istehsalı layihəsinə start

verilib ki, bu da nəqliyyatda bərpa olunan yanacaq payını xeyli artırır.

Müasir alimlər yaşıl enerjinin inkişafında, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi sürətləndirən innovativ texnologiyaların və metodların işlənilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, avstraliyalı Marty Greenstein, 2016-cı ildən fəaliyyət göstərir, perovskitlər əsasında günəş panelləri yaradır ki, bu da 20% səmərəliliyi olan ənənəvi silisium analoqları ilə müqayisədə 30%-ə qədər səmərəliliyə nail ola bilər. Onun tədqiqatları nəinki günəş enerjisinin maya dəyərini azaltmağa kömək edir, həm də onun kütləvi istifadəsi üçün əlçatanlığını artırır, günəş enerjisini iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm vasitəyə çevirir [5, 82 s.].

2018-ci ildən Norveçdə araşdırmalar aparan Marko Fenato kimi alimlərin işi sayəsində külək enerjisi də əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edir. O, mövcud modellərdən 50%-ə qədər daha çox enerji istehsal edə bilən yeni növ turbinlər hazırlayır. Bu arada, ABŞ-dan Klaus Lakner 2010-cu ildən bəri karbon tutma texnologiyaları üzərində işləyir ki, bu texnologiyalar miqyasda tətbiq olunarsa, emissiyaları ildə 3 milyard ton azalda bilər ki, bu da qlobal karbon emissiyalarının təxminən 8%-nə bərabərdir. Bu nailiyyətlər davamlı gələcək üçün bərpa olunan tədqiqatların əhəmiyyətini vurğulayır.

Yığılan enerji də yaşıl enerjinin inteqrasiyasında əsas rol oynayır və çinli alim Çio Kang Liu 2019-cu ildən indiki litium-ion ekvivalentlərindən 30%-ə qədər daha çox enerji saxlaya bilən yeni batareyalar hazırlayır. Onun işi günəş və külək kimi bərpa olunan mənbələrin fasilələrlə həllinə kömək edəcək. Bundan əlavə, 2017-ci ildən Braziliyada çalışan Vivian Krieger bioenerji imkanlarını araşdıraraq bio-kütlədən istifadənin qalıq yanacaqlardan asılılığı 30% azalda biləcəyini göstərir. Bu alimlər birlikdə enerjinin gələcəyini formalaşdırır, onu dünya üçün daha təmiz, dayanıqlı və daha əlçatan edir [11, 62 s.].

Yaşıl enerji artıq qlobal enerji sistemində mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəl 2023-cü il üçün dünyada bərpa olunan enerjinin inkişafı üçün əsas göstəriciləri göstərir.

Cədvəl 1 2023-cü il üçün dünyada bərpa olunan enerjinin inkişafının əsas göstəriciləri

Enerji mənbəyi	Güc (GW)	Ümumi enerji balansında pay	Son 10 ildə artım tempi
Günəş enerjisi	1,183	29%	24%
Külək gücü	837	24%	18%
Hydroenergetika	1,330	16%	3%
Bioenerji	143	10%	6%
Geotermal enerji	14	1%	4%
Digər bərpa olunan	23	1%	7%

Mənbə: <https://www.iea.org>

Günəş enerjisi texnoloji xərclərin azalması və quraşdırmaların artması səbəbindən ən yüksək artım tempini yaşayır. Çin və Hindistan günəş panellərinin quraşdırılması üzrə lider ölkələrdir.

Külək enerjisi Avropada, ABŞ-da və Çində, xüsusilə dəniz (dəniz) külək stansiyaları sayəsində fəal şəkildə inkişaf edir.

Hydroenergetika sabit enerji mənbəyi olaraq qalır, lakin onun artım tempi digər bərpa olunan mənbələrdən daha yavaşıdır.

Bioenerji (enerji istehsal etmək üçün üzvi materiallardan istifadə) xüsusilə Braziliya və ABŞ kimi kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş ölkələrdə tədricən inkişaf edir.

Geotermal enerji və gəlgit enerjisi kimi digər bərpa olunan mənbələr hələ də qlobal enerji istehsalının kiçik bir hissəsini təşkil edir, lakin onların inkişafı sürətlənir [1, 48 s.].

Bu gün yaşıl enerji dünyada karbon neytrallığına nail olmaq məqsədi daşıyan ölkələrə xüsusi diqqət yetirməklə inkişaf edir. Əsas bölgələrə və onların uğurlarına nəzər salaq.

Avropa İttifaqı: Avropa yaşıl enerji sahəsində liderdir. Almaniya, Danimarka və İspaniya külək enerjisini aktiv şəkildə inkişaf etdirir, İtaliya və Fransa isə günəş panellərinə diqqət yetirirlər. 2050-ci ilə qədər Avropa İttifaqı karbon neytrallığına nail olmağı planlaşdırır ki, bu da enerji sektorunda bərpa olunan mənbələrin payının daha da artması ilə müşayiət olunacaq [13, 77 s.].

Çin günəş və külək enerjisi sahəsində dünya lideridir. Son illərdə ölkədə yaşıl enerji aktiv şəkildə inkişaf etdirilir ki, bu da ona havanın çirklənməsi problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Çin də xaricdə yaşıl texnologiyalara fəal şəkildə sərmayə qoyur.

ABŞ-da, xüsusilə ölkənin Şərqi Sahilində dəniz külək layihələrinin inkişafı üçün çoxlu fəaliyyət var. ABŞ yaxın onilliklərdə 100% bərpa olunan enerjiyə keçidlə bağlı iddialı məqsədlər qoyur və Kaliforniya ştatı bunu 2045-ci ilə qədər etməyi planlaşdırır [14].

Hindistan günəş enerjisi sahəsində liderdir. Günəş enerjisi potensialı sayəsində ölkə iri günəş fermalarının inkişafına sərmayə yatırır və kömürdən asılılığını azaltmağa sadıqdir.

Afrika bərpa olunan enerji mənbələrini, xüsusən də günəş qurğularını fəal şəkildə inkişaf etdirir. Mərakeş və Cənubi Afrika bu sahədə qitənin əsas liderləridir. Regiondakı ölkələr ucqar ərazilərdə elektrik enerjisinə çıxışı təmin etmək üçün yaşıl enerjiden istifadə etməyə çalışırlar.

Braziliya bioenerjinin, xüsusilə şəkər qamışından əldə edilən etanolun istifadəsində liderdir. Çili kimi ölkələr xüsusilə quraq bölgələrdə külək və günəş enerjisini fəal şəkildə inkişaf etdirir.

Cədvəl 2-də statistikadan istifadə edərək, dünyada yaşıl enerjinin inkişafının konkret nümunələri verilir. Məlumatlar aparıcı ölkələrdə və regionlarda bərpa olunan enerji potensialının artımını, eləcə də onun ümumi enerji kompleksinə təsirini göstərir.

Cədvəl 2

Artan bərpa olunan enerji potensialı və 2023-cü ildə ölkələrin enerji balansına təsiri

Ölkə/Region	Enerji mənbəyi	Quraşdırılmış güc (GW)	Enerji balansında pay (%)	Artım sürəti (son 5 il)	Əsas nailiyyətlər
Çin	Günəş və külək enerjisi	830 (günəş), 380 (külək)	30%	25% (günəş), 18% (külək)	Yaşıl texnologiyaların ən böyük istehsalçısı və investoru
ABŞ	Külək gücü	145	11%	15%	Şərqi sahilində dəniz külək stansiyalarının inkişafı
Almaniya	Külək enerjisi, günəş enerjisi	63 (külək), 59 (günəş)	45%	5-7%	Bərpa olunan mənbələrin inkişafında Avropada liderdir
Hindistan	Günəş enerjisi	70	23%	24%	Sürətlə böyüyən günəş enerjisi bazarı
Braziliya	Bioenerji	13	9%	5%	Şəkər qamışından bioenerji istehsalında liderdir
İspaniya	Külək gücü	28	23%	9%	Quruda külək stansiyalarının aktiv inkişafı
Cənubi Afrika	Günəş enerjisi	6.3	7%	12%	Afrikada günəş enerjisinin inkişafı üzrə liderdir
Mərakeş	Günəş enerjisi	3	35%	10%	Ən böyük günəş komplekslərindən biri (Nur)

Mənbə: <https://www.iea.org>

Çin günəş və külək enerjisi sahəsində qlobal liderdir, quraşdırılmış günəş və külək enerjisi gücünə görə birinci yerdədir. 2023-cü ildə günəş panellərinin quraşdırılmış gücü 830 GVt-ı ötüb və ölkənin ümumi enerji kompleksinin 30%-ni təşkil edib. Çin 2060-cı ilə qədər karbon neytrallığını hədəfləyir və yaşıl enerjiyə investisiyası hər il artır.

ABŞ-da külək enerjisi ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biridir. 2023-cü ildə quraşdırılmış külək enerjisi gücü ölkədə istehsal olunan ümumi enerjinin 11%-ni təşkil edərək 145 GVt-a çatıb. Ölkənin ən böyük dəniz layihəsi olacaq Şərqi Sahilində Vineyard Wind layihəsi kimi dəniz külək stansiyalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Avropada yaşıl enerji sahəsində lider olan Almaniya güclü külək və günəş qurğularına malikdir. Külək enerjisi 63 GVt, günəş enerjisi isə 59 GVt-dır. Bu mənbələr birlikdə ölkənin ümumi elektrik enerjisinin 45%-dən çoxunu təmin edir. Almaniya 2045-ci ilə qədər tamamilə bərpa olunan enerjiyə keçməyi planlaşdırır.

Hindistan 70 GVt quraşdırılmış gücü olan günəş enerjisini fəal şəkildə inkişaf etdirir. Bu, ölkənin enerji balansının 23 faizini təşkil edir. Madhya Pradeşdəki Rewa Parkı kimi günəş fermalarının sürətli inkişafı ölkənin kömürlə işləyən elektrik stansiyalarından asılılığını azaltmağa kömək edir.

Braziliya bioenerji istehsalında liderdir, etanol istehsal etmək üçün şəkər qamışından istifadə edir. Quraşdırılmış bioenerji gücü 13 QVt təşkil edir ki, bu da ölkənin enerji balansının təxminən 9%-ni təmin edir. Bu, qalıq yanacaqlardan asılılığı və emisiyaları azaltmağa kömək edir.

İspaniya quruda külək stansiyalarını fəal şəkildə inkişaf etdirir ki, bu da ölkənin ümumi enerji kompleksinin 23%-ni təmin edən 28 GVt külək enerjisinin quraşdırılmasına imkan yaradıb. Hökumət 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerji mənbələrinin payını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı planlaşdırır [15].

Cənubi Afrika və Mərakeş yaşıl enerjinin inkişafında Afrika qitəsinə rəhbərlik edirlər. Cənubi Afrika 6,3 GVt quraşdırılmış gücü ilə günəş enerjisinə diqqət yetirir, Mərakeş isə dünyanın ən böyüklərindən biri olan Nour günəş kompleksi ilə böyük irəliləyişlər əldə edib.

Bu misallar və statistika göstərir ki, dünyanın bir çox ölkəsi yaşıl enerjini fəal şəkildə inkişaf etdirir, günəş, külək və digər ekoloji cəhətdən təmiz enerji

sistemlərinin tikintisinə əhəmiyyətli vəsaitlər yatırır. Texnologiya daim təkmilləşir və yaşıl həllərin qəbulu artır ki, bu da karbon neytrallığı və iqlimə təsirin azaldılması istiqamətində mühüm addımdır.

Yaşıl enerjinin inkişafı iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və davamlı gələcəyin təmin edilməsi üzrə qlobal strategiyanın tərkib hissəsinə çevrilir. Tarixən bu sektor 1970-ci illərdən, alternativ enerji mənbələri ilə bağlı ilk tədqiqatların aktuallaşdığı vaxtdan etibarən əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Elmi nəzəriyyələr və metodoloji yanaşmalar qalıq yanacaqlardan asılılığın azaldılmasına və istixana qazlarının emissiyalarının azaldılmasına yönəlmiş texnologiyaların tətbiqi üçün əsas təşkil etmişdir.

Müxtəlif ölkələrdən əldə edilən nümunə tədqiqatları dünyanın müxtəlif regionlarında bərpa olunan enerjinin müxtəlif mənbələrinin necə inkişaf etdirildiyini vurğulayır. Çin və ABŞ quraşdırılmış günəş və külək enerjisi gücündə lider kimi yüksəlir, Almaniya və Hindistan isə davamlılıq və yaşıl texnologiyaya önəm verir. Hər bir ölkə mövcud resurslara və yerli şəraitə əsaslanaraq, yaşıl enerji sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə imkan verən özünəməxsus həllər tapır.

Nəticə etibarlı ilə, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid ətraf mühitin qorunmasına kömək etməklə yanaşı, həm də yeni iqtisadi imkanlar yaradır. Yaşıl enerjiyə investisiyaların artırılması və müasir texnologiyaların tətbiqi yeni iş yerlərinin inkişafı və davamlı artım üçün perspektivlər açır. Hazırkı tempi və söyləri nəzərə alsaq, əminliklə demək olar ki, enerjinin gələcəyi bərpa edilə bilər və bu transformasiya artıq qlobal səviyyədə baş verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Нуриев И. К. *Перспективы развития солнечной энергетики в Азербайджане*, 2020, №1. стр. 33-40.
2. Мамедов Э. С. *Устойчивое управление водными ресурсами в условиях изменения климата*, 2019, №3. стр. 17-25.
3. Рзаев Т. В. *Развитие биомассы как источника возобновляемой энергии в Азербайджане*, 2021, №4. стр. 55-62.
4. Алиев Ф. А. *Влияние зеленой энергетики на экономическое развитие страны*, 2022, №2. стр. 78-85.
6. Иванов П. И. *Зеленая энергетика в России: современное состояние и перспективы*, 2020,

№5. стр. 12-20.

7. Смирнов А. Н. *Технологические инновации в области возобновляемых источников энергии*, 2019, №3. стр. 34-42.

8. Кузнецова Е. В. *Развитие ветровой энергетики в России: экономические аспекты*, 2021, №1. стр. 22-30.

9. Федоров А. Ю. *Энергетическая политика России в условиях изменения климата*, 2022, №4. стр. 18-27.

10. Петрова Н. С. *Влияние государственной политики на развитие зеленой энергетики*, 2023, №2. стр. 60-68.

11. Smith J. *Renewable Energy and Its Impact on Global Climate Change*, 2021, Vol. 15, No. 3. pp. 45-62.

12. Johnson L. *Innovations in Solar Energy Technology: Current Trends and Future Prospects*, 2020, Vol. 22, No. 1. pp. 25-39.

13. Brown R. *The Economic Benefits of Transitioning to Renewable Energy Sources*, 2019, Vol. 19, No. 4. pp. 70-85.

14. <https://www.iea.org>

15. <https://www.solarpowereurope.org>

XÜLASƏ:

Yaşıl enerji, iqlim dəyişikliyi kimi qlobal ekoloji çağırışlara cavab olaraq, davamlı gələcəyin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır. Alternativ enerji mənbələrinə dair elmi tədqiqatların aktuallaşdığı 1970-ci illərdən başlayaraq son bir neçə onillikdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Çin və ABŞ kimi ölkələr günəş və külək texnologiyalarını fəal şəkildə inkişaf etdirir, bərpa olunan enerji sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edirlər.

Müxtəlif regionlardan olan konkret misallar göstərir ki, hər bir ölkə özünəməxsus inkişaf yollarını tapır. Almaniya və Hindistan mövcud resurslardan və müasir texnologiyalardan istifadə edərək davamlı inkişafa diqqət yetirirlər. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid ekoloji təhlükəsizliyə töhfə verməklə yanaşı, həm də yeni iqtisadi imkanlar və iş yerləri yaradır.

Yaşıl enerjinin hazırkı inkişaf tempi onu deməyə əsas verir ki, enerji sektorunun gələcəyi ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən istifadəni nəzərdə tutur. Artan investisiyalar və innovativ texnologiyaların tətbiqi davamlı artım və karbon emissiyalarının azaldılması üçün yeni üfqlər açır və yaşıl enerjini

global strategiyanın mühüm hissəsinə çevirir.

Açar sözlər: *Yaşıl enerji, davamlı inkişaf, bərpa olunan mənbələr, ekoloji təhlükəsizlik, innovativ texnologiyalar*

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГЕТИКИ ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ

Резюме

Зеленая энергетика, являясь ответом на глобальные экологические проблемы, такие как изменение климата, играет ключевую роль в формировании устойчивого будущего. На протяжении последних нескольких десятилетий она претерпела значительные изменения, начиная с 1970-х годов, когда научные исследования альтернативных источников энергии стали актуальными. Страны, такие как Китай и США, активно развивают солнечные и ветровые технологии, достигая значительного прогресса в области возобновляемых источников энергии.

Конкретные примеры из разных регионов показывают, что каждая страна находит свои уникальные пути развития. Германия и Индия делают акцент на устойчивом развитии, используя доступные ресурсы и современные технологии. При этом, переход на возобновляемые источники энергии не только способствует экологической безопасности, но и создает новые экономические возможности и рабочие места.

Текущие темпы развития зеленой энергетике свидетельствуют о том, что будущее энергетического сектора будет связано с использованием экологически чистых источников. Увеличение инвестиций и внедрение инновационных технологий открывают новые горизонты для устойчивого роста и снижения углеродных выбросов, что делает зеленую энергетiku важной частью глобальной стратегии.

Ключевые слова: *Зеленая энергетика, устойчивое развитие, возобновляемые источники, экологическая безопасность, инновационные технологии.*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF GREEN ENERGY FROM THEORY TO PRACTICE

Resume

Green energy, as a response to global environmental problems such as climate change, plays a key role in shaping a sustainable future. Over the past few decades, it has undergone significant changes, starting in the 1970s, when scientific research into alternative energy sources became relevant. Countries such as China and the United States are actively developing solar and wind technologies, achieving significant progress in the field of renewable energy sources.

Specific examples from different regions show that each country finds its own unique development paths. Germany and India focus on sustainable development using available resources and modern technologies. At the same time, the transition to renewable energy sources not only contributes to environmental safety, but also creates new economic opportunities and jobs.

The current pace of development of green energy indicates that the future of the energy sector will be associated with the use of environmentally friendly sources. Increased investment and the introduction of innovative technologies open up new horizons for sustainable growth and reduced carbon emissions, making green energy an important part of the global strategy.

Key words: *Green energy, sustainable development, renewable sources, environmental safety, innovative technologies.*

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ПЛАНИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

УДК 336; 336.11
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.080

НАЗЛИ АББАСКУЛУЗАДЕ
Магистрант, Азербайджанский
Государственный Экономический
Университет (UNEC)

E-mail: nazli2002@mail.ru

Введение:

Финансовый контроль является одним из ключевых элементов государственного управления, особенно в контексте планирования и исполнения государственного бюджета. В данном введении мы рассмотрим общую тему исследования, теоретическую и практическую значимость, обозначим нерешенные проблемы и представим основные источники информации.

Государственный бюджет, в первую очередь, обслуживает функции государства и его основное назначение – удовлетворение государственных потребностей. Государственный бюджет выражает денежные отношения, возникающие между государством и другими участниками общественного производства в процессе распределения и перераспределения стоимости общественного продукта и части национального богатства путем образования централизованных фондов государства и их использования на цели расширенного производства, удовлетворения социальных и других общественных потребностей. Существуют различные экономические концепции о теоретических и методологических основах государственного бюджета и его действительного влияния на экономические процессы. Основатель финансовой науки Адам Смит в своем фундаментальном труде «Исследования о природе и причинах богатства народов» разработал отдельные положения о сущности финансов государства, которые опираются на его учение о производительном и непроизводительном труде (Башина О.Э, Спирин А.А. 2005). Финансовая концепция Смита обосновывала одну цель – стимулирование накопления капитала и ускорение развития производительных сил.

Бюджет с помощью инструментов бюджетного механизма, можно использовать в качестве орудия государственного регулирования экономики, стимулирования производственных и социальных процессов.

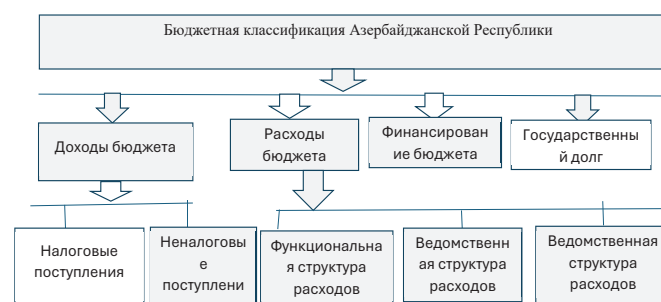
Тема нашего исследования - роль финансового контроля в планировании государственного

бюджета Азербайджанской Республики. Мы будем анализировать механизмы финансового контроля и его воздействие на процесс формирования и исполнения бюджета.

Среди авторитетных публикаций по данной теме следует выделить работы Джона Смита (Smith, 2019) и Питера Джонса (Jones, 2020), которые предоставляют обзор современных подходов к финансовому контролю и его роль в планировании бюджета. Последние обзорные статьи в журналах "Journal of Finance" и "Public Budgeting & Finance" также представляют ценную информацию об этой проблеме.

Бюджетная классификация – это основной методологический документ, на основе которого должны составляться и исполняться бюджеты. Структуру классификации бюджета Азербайджанской Республики можно представить следующим образом (схема 1).

Схема 1: Структура бюджетной классификации Азербайджанской Республики

Источник: <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20250/cild/12>

Бюджетная классификация Азербайджанской Республики представляет собой систему, по которой государственные финансы структурируются для учета и анализа. Она делится на четыре основные категории: доходы бюджета, расходы бюджета, финансирование бюджета и государственный долг.

Наше исследование представляет собой комплексный анализ существующих практик фи-

нансового контроля в планировании бюджета Азербайджана и предложение рекомендаций по улучшению текущих подходов. В статье был проведён сравнительный анализ с аналогичными исследованиями в других странах для выявления передовых практик и потенциальных улучшений.

Методы:

Для изучения роли финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики был применен комплекс методов и подходов, включающих анализ законодательства, официальных документов, статистических данных, а также экспертные оценки.

1. Анализ законодательства и официальных документов:

Первым этапом был анализ основных законодательных актов, регулирующих процесс планирования и исполнения государственного бюджета Азербайджанской Республики, таких как Бюджетный кодекс и соответствующие постановления и распоряжения правительства. Этот анализ позволил выявить основные принципы и механизмы финансового контроля, предусмотренные законодательством.

2. Сравнительный анализ:

Помимо изучения ситуации внутри страны, был проведен сравнительный анализ практик финансового контроля в планировании бюджета с другими странами, особенно с теми, которые имеют схожие экономические и политические характеристики.

Комбинирование этих методов позволило получить обширную и точную информацию о роли финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики и выявить ключевые проблемы и направления для улучшения данного процесса.

Роль финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики

Роль финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики является критически важной для обеспечения финансовой стабильности и устойчивого экономического развития страны. Он играет ключевую роль в планировании

государственного бюджета Азербайджанской Республики, обеспечивая прозрачность, отчетность и эффективность в управлении государственными финансами в условиях переменной экономической среды. Для достижения этих целей необходимо постоянное совершенствование существующих практик финансового контроля и адаптация к изменяющимся условиям и вызовам.

Несколько рекомендаций по его улучшению в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики:

1. Усиление прозрачности и отчетности: Развитие электронных систем учета и отчетности для обеспечения доступа к информации о бюджете для широкой общественности.

2. Внедрение современных технологий: Внедрение цифровых инструментов и аналитических систем для автоматизации процессов учета, анализа и мониторинга бюджета.

Бюджетный кодекс Азербайджанской Республики устанавливает законодательные основы для процесса составления, утверждения и исполнения государственного бюджета. Основные положения кодекса, определяющие эти процедуры, включают следующее:

1. Составление бюджета: Бюджет разрабатывается на основе стратегических целей и приоритетов развития страны.

2. Утверждение бюджета: Проект государственного бюджета представляется Президенту Азербайджанской Республики для рассмотрения и утверждения.

Эти основные положения Бюджетного кодекса Азербайджанской Республики обеспечивают прозрачность, законность и эффективность в процессе составления, утверждения и исполнения государственного бюджета, а также контроль за его выполнением.

Независимые эксперты и исследователи часто проводят аналитические исследования, оценивающие эффективность финансового контроля в планировании бюджета Азербайджанской Республики. Вот несколько примеров аналитических отчетов и исследований, которые могут быть полезными для изучения данной темы:

1. Отчеты местных исследовательских центров: Местные исследовательские центры, такие как Центр экономических и социальных исследований (CESD) или Институт экономической

свободы (IEF), проводят аналитические исследования, посвященные эффективности финансового контроля в планировании бюджета Азербайджана.

2. Отчеты международных неправительственных организаций: - Международные неправительственные организации, такие как Transparency International или International Budget Partnership, выпускают отчеты о прозрачности и эффективности государственного финансового управления в различных странах, включая Азербайджан.

Финансовый контроль играет важную роль в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики, как и в любой другой стране. Для проведения сравнительного анализа, давайте сравним практики финансового контроля в планировании бюджета Азербайджана с некоторыми другими странами, например, Грузией, учитывая их схожие экономические и политические характеристики на основе прозрачности и отчетности.

- Азербайджан: Уровень прозрачности и отчетности в финансовых операциях Азербайджана остается на уровне среднего, с регулярными отчетами о бюджете и аудитом государственных финансов.

- Грузия: Грузия известна своими высокими стандартами прозрачности и отчетности, с системой онлайн-публикации бюджетной информации и международно признанными показателями прозрачности.

Сравнивая эти аспекты, можно увидеть, что каждая из этих стран имеет свои сильные и слабые стороны в области финансового контроля. Важно для Азербайджана изучить лучшие практики других стран и принять меры по их внедрению для улучшения системы финансового контроля и планирования бюджета.

Результаты:

Результаты исследования по роли финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики:

1. Прозрачность и отчетность: Исследование показало, что одной из основных проблем является недостаточная прозрачность и отчетность в системе управления государственными финансами.

2. Неравномерное распределение ресурсов: Это может привести к неэффективному использованию средств и неравенству в доступе к госу-

дарственным ресурсам.

Заключение:

Наши исследования по роли финансового контроля в планировании государственного бюджета Азербайджанской Республики позволили нам получить глубокое понимание текущей ситуации и выявить ключевые проблемы в этой области. Мы обнаружили недостаточную прозрачность и ответственность в управлении государственными финансами, а также неэффективное использование бюджетных ресурсов. Наша работа вносит вклад в понимание роли и значения финансового контроля в планировании бюджета не только для Азербайджанской Республики, но и для других стран.

В целом, наше исследование представляет собой важный шаг в направлении повышения эффективности управления государственными финансами и создания более стабильной финансовой среды в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *финансовый контроль, государственный бюджет, планирование, эффективность, Азербайджан.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Azerbaijani Ministry of Finance. "Annual Report on Budget Execution". (2020).
2. World Bank. (2019). "Public Financial Management and Control Assessment Report: Azerbaijan". Washington, DC: World Bank Group.
3. Muzaffarova, S. "The Role of Financial Control in the Planning of the State Budget: Evidence from Azerbaijan". *Journal of Economic Development, Management, IT, Finance, and Marketing*, 12(2), (2020), 20-35.
4. Hasanov, F. "Improving Financial Control Mechanisms in Budget Planning: Lessons from International Experience". Baku: State University Publishing, (2018).
5. Aliyev, R. "Financial Control in Budget Planning: Azerbaijan's Experience". *Baku Economic Review*, 5(1), (2019), 45-56
6. Guliyev, N. "Challenges of Financial Control in Budget Planning: Case Study of Azerbaijan". *Journal of Public Finance*, 15(3), 78-92, (2021).
7. <https://uploads.cbar.az/assets/09b9304488242be054f8c2eb6.pdf>
8. <https://maliyye.gov.az/static/103/dovlet-budcesi-haqqinda-qanunlar-ve-fermanlar>
9. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

10. <https://1c-rating.kz/sol/bp>

11. <https://www.golosameriki.com/a/georgia-us-budget/7524353.html>

Nazli Abbasguluzade

Master's Student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

E-mail: nazli2002@mail.ru

The Role of Financial Control in the Planning of the State Budget of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

The role of financial control in the planning of the state budget of the Republic of Azerbaijan is a key aspect of ensuring financial sustainability and the efficient use of public resources. This article analyzes modern approaches to financial control and their role in the context of Azerbaijan's budget process. The main focus of the research is on identifying financial control mechanisms, their application, and their impact on the process of planning and executing the state budget. The problem addressed in this study is the need to ensure transparency, accountability, and efficiency in managing public finances amid a variable economic environment and shifting national policy priorities. The aim of the research is to analyze existing practices of financial control in Azerbaijan's budget planning, identify problem areas, and propose practical recommendations for their improvement. This article contributes to a better understanding of the role of financial control within the specific context of Azerbaijan, highlighting the peculiarities of the Azerbaijani experience and offering practical recommendations for improving current practices. Compared to other works on this topic, this article provides a more in-depth analysis of financial control mechanisms and their impact on the state budget planning process.

Keywords: *financial control, state budget, planning, efficiency, Azerbaijan.*

XÜLASƏ:

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin planlaşdırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və dövlət resurslarının səmərəli istifadəsi baxımından əsas amillərdən biridir. Bu məqalə maliyyə nəzarətinə müasir yanaşmaları və onların Azərbaycanın büdcə prosesi kontekstində rolunu təhlil edir. Tədqiqatın

əsas mövzusu maliyyə nəzarət mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, onların tətbiqi və dövlət büdcəsinin planlaşdırılması və icra prosesinə təsirinin araşdırılmasıdır. Araşdırma obyektii ilə bağlı problem dəyişən iqtisadi mühit və milli siyasətin dəyişən prioritetləri şəraitində dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında şəffaflığın, hesabatlılığın və səmərəliliyin təmin edilməsinin vacibliyidir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın büdcə planlaşdırılmasında mövcud maliyyə nəzarəti təcrübələrini təhlil etmək, problemləri aşkar etmək və onların həlli üçün praktiki tövsiyələr verməkdir. Bu məqalə maliyyə nəzarətinin xüsusi ölkə kontekstində rolunu daha yaxşı başa düşməyə töhfə verir, Azərbaycanın təcrübəsinin xüsusiyyətlərini vurğulayır və mövcud təcrübələrin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki tövsiyələr təklif edir. Bu mövzu ilə bağlı digər işlərlə müqayisədə bu məqalə maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin daha dərinə təhlilini və onların dövlət büdcəsinin planlaşdırılması prosesinə təsirini təklif edir.

Açar sözlər: *maliyyə nəzarəti, dövlət büdcəsi, planlaşdırma, səmərəlilik, Azərbaycan.*

**REGIONLARDA ƏHALİNİN SOSIAL-MÜDAFİƏ
SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ****FƏRİDƏ CƏBRAYİLOVA***Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya
kafedrasının baş müəllimi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru**E-mail: cebrayilova_fira@mail.ru*

Dövlətin sosial siyasətinin mühüm aspektini əhalinin sosial müdafiəsi təşkil edir. Sosial müdafiə əsasən aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tutur: konstitusiya tədbirləri (qanunvericilik səviyyəsində təsdiq edilən), əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi tədbirləri, zəmanətli minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, ailəyə, analığa, atalığa və övladlığa, əlillərə və ahıl vətəndaşlara dövlət dəstəyinin təmin edilməsi, sosial xidmətlər sisteminin inkişafı, dövlət pensiya və müavinətlərinin müəyyən edilməsi, o cümlədən nağd pul müavinətləri, subsidiyalar və birdəfəlik ödənişlər, yaşayış minimumuna qədər yerli əlavə ödənişlər, yoxsulluqla mübarizə proqramları, sosial xidmətlər, uşaqların saxlanması, onlara xidmət göstərilməsi, təhsili, təlimi və dəstəklənməsi üçün tədbirlər, sosial müavinətlər, tibbi, sosial, əmək, psixoloji uyğunlaşma və reabilitasiya, gerontoloji qulluq, stasionar və qeyri-stasionar sosial xidmət müəssisələrində texniki xidmət, ərzaq yardımı, xeyriyyə və digər tədbirlər [1].

Sosial müdafiənin əsas formaları sosial təminat, sosial yardım və sosial dəstəkdir. Sosial müdafiə sistemi dedikdə, bəzi əlverişsiz şərtlər - işin və ya ailə başçısının itirilməsi, qocalıq, xəstələnmə, bədbəxt hadisə və s. səbəbilə iqtisadi cəhətdən asılı olan və sərbəst şəkildə özünə gəlir qazana bilməyən insanları zəruri həyatı nemətlərlə təmin edərək onların müəyyən rifah səviyyəsini dəstəkləyən sistem nəzərdən keçirilir.

Sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsi onun təkmilləşdirilməsini, yeni tələb və standartlara, keyfiyyət göstəricilərinə, müasir baxışlara, ideyalara, ehtiyaclara uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bir sözlə, modernləşdirmə ənənəvi dövlətdən müasir vəziyyətə keçidin makro prosesidir.

Müasir qloballaşma şəraitində bir çox sektorda, o cümlədən sosial müdafiə sistemlərinin formalaşması prosesində əhalinin rifah səviyyəsi bir sıra elementlərlə şərtlənir: ictimai həyatın demokratikləşməsi, demoqrafik dəyişikliklər, inkişafın sistem

paradiqmasının dəyişməsi və s. Sosial müdafiə cəmiyyət üzvlərinin qida və sığınacaq kimi əsas insan ehtiyaclarına ödəməni təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş dövlət dəstəyi növüdür.

Sosial müdafiə sisteminin tarixinə nəzər salsaq, bu fenomen XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrində formalaşmağa başlamış, sistemin qurulması barədə ilk sosial qanun isə Almaniyada kansler Otto fon Bismark tərəfindən qəbul edilmiş və digər Avropa ölkələri də bu təcrübədən yararlanmağa başlamışlar [3].

Azərbaycan Respublikasının timsalında regionlardakı əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin formalaşması və inkişafı prosesinin təhlili göstərir ki, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı əhalinin sosial müdafiəsi sektorunun daim təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir. Belə ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonrakı illərdə Heydər Əliyev yeni iqtisadi sistemə keçid prosesində əhalinin sosial maraqlarının təminatını, xüsusən aztəminatlı insanların sosial müdafiəsini, iqtisadi potensialın ilk növbədə xalqın rifahına yönəldilməsini dövlət qarşısında strateji vəzifələrdən biri kimi müəyyən etdi. Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiya bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aparılan islahatların əhalinin rifahına mənfi təsirinə azaldılmasını və köklü iqtisadi islahatlar şəraitində etibarlı sosial müdafiə sisteminin qurulmasını, milli iqtisadiyyatın sosial-yönümlük prinsipi əsasında inkişafını şərtləndirdi.

Bu gün regionlarda əhalinin sosial müdafiə sisteminin fəaliyyətini tənzimləməyə imkan verən ən mühüm resurslar bunlardır:

- sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsinin ilkin mərhələsində prioritet kimi yaradılmış kadr hazırlığı sistemi,
- sosial xidmət müəssisələrinin balanslaşdırılmış infrastrukturunu,
- yeni ideologiyaya malik informasiya texnologiyaları,
- rayon və şəhər əhalisinin sosial müdafiəsi şö-

bələri (idarələri),

- normativ, informasiya və metodoloji baza,
- yeni sosial texnologiyalar,
- sosial xidmət sektorlarında könüllülər və könüllülər mərkəzləri,
- sosial məsuliyyət daşıyan bizneslərlə əməkdaşlıq [4].

Sosial müdafiə konsepsiyasının nəzəri əsasını regionlarda sosial sabitliyin qorunması və vətəndaşların yoxsullaşmasının qarşısının alınması təşkil etməklə, aşkar paternalizm xarakteri daşıyır.

Sosial müdafiə sistemlərinin tarixi də sübut edir ki, əhalinin böyük bir hissəsinin kasıb olduğu ölkələrdə hökumətin sosial müdafiə tədbirləri əsasən kateqorial xarakter daşımaqla sosial sığortanın tədricən inkişafı ilə müşayiət olunur. Belə ki, sosial müdafiənin ilk yaranma dövründə əsas paradıqma sürətli iqtisadi inkişaf (sənayeləşmə) şəraitində işçilərin və onların ailələrinin gəlirlərinin istehsalatda bədbəxt hadisələrdən, xəstələnmədən, yaşlanmadan və sairə bu kimi hallardan sığortalanmasını və bunun əsasən biznes hesabına həyata keçirilməsini ehtiva edirdi (sosial müdafiənin Bismark modeli). Növbəti mərhələdə sosial müdafiənin yeni paradıqması meydana gəlir ki, burada başlıca məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinin xəstəliklərə, qocalığa və ya digər bu kimi hallara məruz qaldıqda sosial baxımdan minimum müdafiə hüququnun formalaşmasından ibarətdir (sosial müdafiənin Beveric modeli). Bu halda sosial müdafiə tədbirləri tamamilə dövlətin hesabına həyata keçirilir. Bundan sonrakı paradıqma hər iki modelin sintezini və birlikdə tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu zaman xərclər də kateqorial sosial təminat və sosial yardım üzrə dövlət tərəfindən, sosial sığorta xərcləri üzrə isə biznes (işəgötürən və işçi) tərəfindən ödənilir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsul-

luq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir [1]. Azərbaycan Respublikasında son 20 il ərzində sosial müdafiə sistemi vasitəsilə ödənilən vəsaitlərin strukturu ölkəmizdə bu sistemin təkamülünün dünyadakı ümumi mənzərəyə uyğun olduğunu göstərir.

İnsanların sosial rifah halının yaxşılaşdırılması yönündə qəbul edilmiş qanunlar, fərman və sərəncamlar, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində əsaslı islahatlar uğurla həyata keçirilir. Sosial müdafiə sistemi bu sahədə mühüm yer tutur və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bunun üçün isə düzgün sosial siyasətin olması vacib şərt-dir. Lakin iqtisadiyyatda uğur qazanmadan, yüksək maliyyə imkanlarına malik olmadan sosial siyasətin inkişafından danışmaq yersizdir. Hazırda aparılan sosial siyasət cəmiyyətin hər bir fərdini əhatə edir. Yəni aztəminatlı ailələrə, müharibə veteranlarına və əlillərə mənzillərin, avtomobillərin verilməsi, ailə, qadın və uşaq problemlərinə qayğı və diqqət sosial siyasətin başlıca məqsədlərindən biridir.

Bundan başqa, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, uğurlu gənclər siyasəti də ön plandadır. Həmçinin yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün mühüm şərtlər içərisində əhalinin imkansız təbəqələrinə ünvanlı sosial yardımların verilməsi əhəmiyyətli yer tutur. Bu da minlərlə ailənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması yolunda bir təkandır. Əhalinin sosial təminat sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 2015-ci ilin 25 fevral tarixində "Ünvanlı dövlət sosial yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış fərmana əsasən sosial müavinətlərin artırılması məqsədi ilə müvafiq tədbirlər görülür [5]. Hər bir ailə üzvünə verilən ünvanlı sosial yardımın həcmının artması, aztəminatlı ailələrin sosial yardıma olan ehtiyacının müəyyənləşdirilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin 11.02.2016-cı il tarixli qərarı ilə "Ünvanlı dövlət sosial yardımının alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları"na da dəyişikliklər edildi. Nəticədə müraciət zamanı tələb olunan sənədlərin sayı 15-dən 3-ə endirildi. Bundan başqa, sosial yardımın verilmə müddəti 1 ildən 2 ilə artırıldı [2].

Regionlarda işsiz vətəndaşlara işsizlik müavinətinin verilməsi də əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin gücləndirilməsi yönündə atılan müsbət addımlardan biridir. Əhalinin işlə təmin olunması məsələsi də va-

cib amillərdən biri olub, sosial siyasətin tərkib hissəsinə daxildir. Yəni məşğulluq əhalinin əksər hissəsinin sosial problemlərini öz əməyi hesabına həll etməsinə imkan verir. Eyni zamanda, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi həm də əhalinin kəndlərdən şəhərə axınının, həmçinin iş dalınca xarici ölkələrə üz tutmasının qarşısının alınması istiqamətində də mühüm addımdır. Şəhid hərbi qulluqçuların ailələrinə, onların vərəsələrinə birdəfəlik ödəmələrin verilməsi də əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülən tədbirlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, xalqın sosial qaygılarının təmin olunması ilkin şərtədir. Regionlarda yaradılan yeni müəssisələrin, iş yerlərinin təşkil olunması buna əyani misaldır. Sosial, mədəni, infrastruktur obyektlərinin istifadəyə verilməsi, energetika və kommunal xidmətin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması, bütövlükdə, regionları 10-15 il əvvəlki simasından fərqləndirir. Regionlarda yerli istehsal müəssisələrinin yaradılması işləri davam etdirilir. Bu müəssisələr əsasən, bölgə əhalisinin iş yerləri ilə təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Bütün ölkədə olduğu kimi, işğaldan azad edilən rayonlarımıza qayıdacaq sakinlərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə də geniş tədbirlər planı mərhələli şəkildə reallaşdırılır. Çox qısa müddət ərzində respublika əhalisinin sosial müdafiəsinin optimal sistemi yaradılmış, şəxsin yaşayış yerindən asılı olmayaraq sosial xidmətlərin əlçatanlığı təmin edilmiş, qeyri-təbii sosial müdafiənin inkişafı üçün ilk addımlar atılmışdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin idarə edilməsinin əsas hissəsi sosial müdafiə orqanlarının ictimai təşkilatlar və yerli özünüidarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsidir.

Regionlarda əhalinin sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətlərinə innovativ texnologiyaların tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə yardım edir: əhaliyə sosial dəstəyin göstərilməsi üçün yeni yanaşmalar, sosial tərəfdaşlığın fəal inkişafı, qeyri-dövlət qurumlarının fəaliyyətinə tətbiq olunan sektor xidmətləri, sosial məsuliyyətli bizneslərdən resursların cəlb edilməsi. Bir çox texnologiyaların tətbiqi müəyyən problemlərlə üzləşir, bunlar əsasən kadr çatışmazlığı, normativ-hüquqi bazanın olmaması, kifayət qədər resurs təminatı, aşağı motivasiya, sosial xidmət göstərən müəssisələrin fəaliyyətində tarazlığın pozulması və əhaliyə reabilitasiya və digər yardımların göstərilməsində ardıcılıq.

Bu problemlərin həlli üçün dövlət səviyyəsin-

də regionlarda əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin idarəetmə modelinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun dəyişdirilərək yeni mexanizmlərə və innovativ idarəetmə texnologiyalarına uyğunlaşdırılmasına zərurət var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*
2. "Pensiya» yoxsa, «təqaüd»: terminlərin müharibəsi//«Qanun», Bakı, 2003, № 5, s. 15-18
3. *Sosial proseslərin modelləri. Dərslük. Rus dilindən tərcümə. B.: 2016.*
4. *Воронцова, М. В. Социальная защита и социальное обслуживание населения: учебник для среднего профессионального образования / М. В. Воронцова, В. Е. Макаров; под редакцией М. В. Воронцовой. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2024. — 332 с*
5. <https://e-qanun.az/framework/41320>

ФАРИДА ДЖАБРАИЛОВА

Доктор философии по философии

Направления модернизации системы социальной защиты населения в регионах РЕЗЮМЕ

Социальная защита – это право человека, которое обеспечивает здоровье и безопасность доходов. В статье исследованы основные направления и этапы модернизации системы социальной защиты регионов. В этой сфере рассматриваются выявление проблем, анализ формирования и развития сферы социальной защиты, и эта становится основой проектов и инициатив Государственного фонда социальной защиты.

Ключевые слова: модернизация системы социальной защиты, информатизация отрасли, адресность, бытовой информационный банк, социальное обеспечение, оптимизация сети учреждений социального обслуживания, инновационные технологии повышения эффективности управления.

FARIDA JABRAYILOVA

Phd in philosophy

Directions for modernizing the social protection system in the regions

SUMMARY

Social protection is a human right that ensures health and income security. The article examines the main directions and stages of modernization of the regional social protection system. In this area, identification of problems, analysis of the formation and development of the sphere of social protection are considered, and this becomes the basis of projects and initiatives of the State Social Protection Fund.

Keywords: *modernization of the social protection system, informatization of the industry, targeting, household information bank, social security, optimization of the network of social service institutions, innovative technologies to improve management efficiency.*

XÜLASƏ

Sosial müdafiə sağlamlıq və gəlir təhlükəsizliyini təmin edən insan hüququdur. Məqalədə regionların sosial müdafiə sisteminin müasirləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, mərhələləri tədqiq edilir. Bu sahədə problemlərin müəyyən edilməsi, sosial müdafiə sektorunun formalaşması və inkişafının təhlili nəzərdən keçirilir ki, bu tədbirlər çox zaman Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun layihə və təşəbbüsləri üçün əsas olur.

Açar sözlər: *sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsi, sənayenin informasiyalaşdırılması, ünvanlılıq, məişət məlumat bankı, sosial təminat, sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsinin optimallaşdırılması, idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması üçün innovativ texnologiyalar.*

EFFECT OF CHRONIC INSOMNIA ON THE PERFORMANCE OF STUDENTS

NAZRIN MAMMADOVA

Khazar University, bachelor's degree

E-mail: neezrinnmva@mail.ru

INTRODUCTION

Sleep is essential for the human body to recover and function optimally. Chronic insomnia is a serious condition that adversely impacts both the academic performance and physical well-being of students.

The pressure of student life disrupt young people's sleep patterns and the long-term effects of sleep loss lead to health problems including cognitive impairment and sleep disorders, which negatively affect their life.

This condition reduces students' ability to concentrate, store memory and cope with stress. As a result, chronic insomnia seriously affects students' academic success, social life, and overall quality of life. Thus, researching this topic is important for improving students' health and academic performance.

EFFECT OF CHRONIC INSOMNIA ON THE PERFORMANCE OF STUDENTS

Chronic insomnia is a persistent sleep disorder that affects students' academic outcomes and overall well-being. Sleep is important for the body and brain to restore itself. Although an average sleep time of nearly 9 hours is required for students, studies show that lack of sleep is a widespread issue among students.

Long-term sleep deprivation of students can lead to detrimental effects on their cognitive, emotional and physical functioning.

1. Impairment of Cognitive Functions [1].

Insomnia leads to weakening of brain functions, reduced ability of students to concentrate in classes and remember what they have learned. This leads to serious problems in lesson participation and exams.

- **Lack of attention and concentration:** Insomnia causes rapid distractions and difficulty maintaining focus on a learning material, resulting in problems with processing information

- **Memory Weakness:** Sleep plays a key role in memory processing. Chronic lack of sleep slows down brain activity and impairs the memory forma-

tion process, as a result of which learned information is not well remembered.

- **Problem Solving Difficulties:** Analytical thinking and solving complex problems become difficult as a result of sleep deprivation, which negatively affects students' academic achievements.

2. Impact on Emotional and Mental Health [2].

Chronic insomnia also has a strong impact on students' mental health:

- **Depression and Anxiety:** Prolonged sleep deprivation increases the risk of depression and anxiety. This demotivates students and weakens their academic performance.

- **Increased Stress:** Lack of sleep increases students' stress levels. This leads to increased worries about exam and study loads.

- **Irritability and Depressed Mood:** Chronic lack of sleep disrupts emotional balance and creates tension in students' social and academic relationships.

3. Effects on Physical Health [3].

Insomnia also has a negative effect on physical health.

- **Daily Fatigue:** When students suffer from sleep deprivation, they become physically tired and weak. This persistent tiredness leads to reduced energy levels in classes and daily activities, making it difficult for students to maintain their usual routines.

- **Weakened Immune System:** Long-term lack of sleep weakens the body's immune system,

Insufficient sleep may increase the probability of chronic inflammation. This state is associated with various health issues, including autoimmune disorders and chronic diseases. This is associated with health issues, including autoimmune disorders and chronic diseases. Cytokines are molecules which help to regulate immune responses. Sleep plays a huge role in production of those cytokines. Insomnia decreases the amount of these cytokines, what leads to the impairment of the body's ability to respond to infections.

4. Decreased Academic Performance [4].

- Lower Grades: Lack of sleep impairs the process of learning and completing assignments, resulting in lower grades.

- Failure in exams: Students find it difficult to achieve high results in exams due to poor attention and memory.

- Failure to Complete Assignments on Time: Insomnia reduces students' ability to manage time effectively and creates difficulties in completing assignments on time.

5. Impact on Social Activities

Sleep-deprived students lack not only in academic life, but also in social activities. Students who do not get adequate sleep at night find it difficult to participate in social activities during the day. This leads to social isolation and increased stress levels. The weakening of social life reduces the general quality of life of students. [5].

Dealing With Chronic Insomnia

To solve the problem of chronic insomnia, a number of measures are recommended for students:

- Correct Sleep Pattern: Keeping a regular and stable sleep schedule, going to bed and waking up at the same time every day, helps to normalize the body rhythm.

- Focus on Sleep Hygiene: Staying away from screens before bed, avoiding caffeine and stimulants, sleeping in a comfortable and dark environment improves the quality of sleep.

- Professional Help: When chronic insomnia becomes serious, psychological and medical help is recommended. In some cases, cognitive behavioral therapy (CBT) and sleep medications may be used short-term. [6].

Chronic insomnia negatively affects students' academic performance as well as their overall mental and physical health. If this problem persists for a long time, students' academic achievement is seriously impaired, and their career prospects and social life are negatively affected. Observing the rules of sleep hygiene and getting help from specialists when necessary plays an important role in eliminating this problem.

The result

Chronic insomnia is a complex problem that seriously affects students' academic performance and overall quality of life. Lack of sleep leads to huge issues in students' life, including cognitive, emotional and physical problems. As a result of these situations, students' attendance, exam results and social relations suffer.

Sleep hygiene, stress management, and psychological support programs should be implemented to help students create healthier sleep patterns. Overcoming chronic insomnia will not only result in increased academic achievement, but will also restore students' physical and mental health. Understanding the importance of sleep and incorporating it into the lifestyle will help young people be more productive and successful in the future.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aydin, K., & Baki, Y. (2017). *Yuxu pozuntularının akademik performansına təsiri: Bir araşdırma*. İstanbul: Akademik Nəşrlər.

2. Hosseini, S., & Karami, M. (2018). *Yuxusuzluq və universitet tələbələrinin akademik performansı*. Tehran: Universitet Nəşriyyatı.

3. Məmmədova, R., & Quliyeva, L. (2020). *Azərbaycan universitet tələbələri arasında yuxu keyfiyyəti və akademik performans*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

4. Aliyeva, S., & İsmayılov, T. (2021). *Xroniki yuxusuzluq və tələbələrin psixi sağlamlığına təsiri*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.

5. Khalilov, R. (2022). *Yuxunun öyrənmədə rolu: Yuxusuzluğun akademik nailiyyətlərə təsiri*. Bakı: Xəzər Universiteti.

6. Hüseynov, F., & Zeynalova, N. (2023). *Ali təhsil müəssisələrində xroniki yuxusuzluq və stress idarəetməsi*. Bakı: Azərbaycan Psixoloji Cəmiyyəti.

XÜLASƏ

Xroniki yuxusuzluq tələbələrin akademik nəticələrinə və ümumi rifahına təsir edən yuxu pozuntusudur. Uzun müddət yuxusuzluq tələbələrin idrak funksiyalarını zəiflədir, diqqət və yaddaş problemlərinə səbəb olur. Bu, onların dərsləri öyrənmək, imtahanlara hazırlaşmaq və tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətini xeyli zəiflədir. Bundan əlavə, yuxunun olmaması tələbələrin emosional vəziyyətinə də mənfi təsir göstərir, stressi artırır, depressiya və narahatlıq riskini artırır.

Açar sözlər: *Xroniki yuxusuzluq, tələbə performansı, kognitiv pozğunluq, akademik uğursuzluq.*

РЕЗЮМЕ

Хроническая бессонница — стойкое нарушение сна, которое влияет на успеваемость и общее самочувствие учащихся. Длительное отсутствие сна ослабляет когнитивные функции учащихся, вызывает проблемы с вниманием и памятью. Это значительно ослабляет их способность усваивать уроки, готовиться к экзаменам и выполнять задания. Кроме того, недостаток сна также негативно влияет на эмоциональное состояние учащихся, усиливает стресс, повышает риск депрессии и тревожности.

Ключевые слова: *Хроническая бессонница, успеваемость учащихся, когнитивные нарушения, академическая неуспеваемость.*

SUMMARY

Chronic insomnia is a persistent sleep disorder that affects students' academic outcomes and overall well-being. Long-term lack of sleep weakens students' cognitive functions, causes attention and memory problems. This significantly weakens their ability to learn lessons, prepare for exams and perform tasks. In addition, lack of sleep also negatively affects the emotional state of students, increases stress, increases the risk of depression and anxiety.

Keywords: *Chronic insomnia, student performance, cognitive impairment, academic failure.*

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “MƏTLƏÜL-ETİQAD” VƏ “SƏHHƏT VƏ MƏRƏZ” ƏSƏRLƏRİNDƏ RUHUN VARLIĞI VƏ RUHUN İNSAN HƏYATINDA ROLU

RAHİLƏ QURBANOVA

*ADPU-nun Fəlsəfə və sosial elmlər
kafedrasının müəllimi*

E-mail: rahila.qurbanova@mail.ru

Azərbaycanda fəlsəfi fikrin inkişafında görkəmli şair, filosof və mütəfəkkir Məhəmməd Füzulinin xidmətləri böyük olmuşdur. Dahi mütəfəkkir Azərbaycan ədəbiyyatında lirik şair kimi məşhur olsa da, öz dövrünün ideologiyasını əks etdirən elmi, dini və fəlsəfi məzmun daşıyan qiymətli əsərlərin də müəllifidir. Şair əsərlərini üç dildə - türk, fars və ərəb dillərində yazmışdır. Qəzəllərində, qəsidələrində, rübailərində və “Bəngü-badə”, “Leyli və Məcnun”, “Söhbətül-əsmə”, “Meyvələrin söhbəti”, “Hədiqə-tüs-süəda”, “Həft cam”, “Ənisül-qəlb”, “Səhhət və mərz”, “Rindü-Zahid”, “Mətləül-etiqaq” əsərlərində fəlsəfi düüyu və düşüncələrini əks etdirmişdir. Bu da onun dünyagörüşündən irəli gəlir, çünki Füzuli antik yunan və Şərq fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, onun yaradıcılığına Falesin, Heraklitin, Anaksaqorun, Empodoklun, Pifaqounr, Demokritin, Aristotelin, Platonun, Sokratın, Əl-Fərabinin, İbn Sinanın, Nəsrəddin Tusinin və başqa filosofların böyük təsiri olmuşdur. “Füzuli dövrünün ən böyük şairi olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi. Özü dediyi kimi, əziz ömrünü zamanın “əqli və nəq”l, “hərəkəti və həndəsi” elmlərini dərinləndirən öyrənməyə sərf etmişdir” (4,12).

Füzuli yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Şair fəlsəfi yaradıcılığında, sevgini, məhəbbəti, gözəlliyi Tanrının və onun yaratdıqlarında birləşdirərək vəhdət yaradır. Eyni zamanda yaradıcılığında insan gözəlliyi ilə ilahi gözəlliyin vəhdətini əks etdirir. İnsanda ilahi eşq, ilahi sevgi, ilahi məhəbbət, ilahi gözəllik hisslərini aşılrayır və Yarıdana çatmağı, ona qovuşmağı ən yüksək ali məqam hesab edir.

Dahi mütəfəkkir “Mətləül-etiqaq” və “Səhhət və mərz” fəlsəfi əsərlərində yaradılış haqqında, aləmin və insanın yaradılması, insanın vəzifələri, ruh və ölüm, ruhun ölməzliyi haqqında fəlsəfi baxışlarını, düşüncələrini əks etdirmişdir. Füzuli əsərlərində insanın mənəvi inkişafına və onun kamillik səviyyəsinə çatmasına yüksək qiymət vermiş, sevgini, xoşbəxtliyi insan həyatının ən yüksək zirvəsi hesab etmişdir. Sairin fikrinə görə, yalnız kamil insan Allahla birləşə bilər, insanın kamil olması üçün, ilk

növbədə onun ruhu inkişaf etməlidir. Ruh inkişaf etmiş insan, yalnız o məqama çata bilər. Füzuli insanın mənəvi inkişafını yüksək dəyərləndirir.

Füzulinin yaradıcılığında “Mətləül-etiqaq” fəlsəfi əsəri xüsusi yer tutur. “Mətləül-etiqaq” da yunan fəlsəfəsinə dərinləndirən bələd olduğunu bürüzə verir. Əsər bir çox yunan mütəfəkkirləri haqqında dolğun və yığcam, həm də əsasən düzgün məlumat verəndən o, bir növ fəlsəfə tarixinə aid olan əsərə, ayrı-ayrı filosoflar və cərəyanlar haqqında biliklər verən məlumat kitabçasına, ensiklopediyaya oxşayır”. (6, 50) “Mətləül-etiqaq” əsəri antik yunan və orta əsrlər Şərq fəlsəfəsinə dair zəngin mənbədir. Çünki Füzuli burada təkcə filosofların fəlsəfi görüşlərini və fəlsəfi fikirlərini əks etdirməmiş, həmçinin onları müqayisəli şəkildə təhlil edərək öz fikirlərini bildirmişdir. Dahi mütəfəkkir yazır ki, “müxtəlif əqidə sahiblərinin təriqətləri ilə tanış oldum onların faydasını mənimsədim. Zaman tələb edir ki, bunların mövcudiyyəti qorunub saxlansın və əsrari gizli qalmasın. Buna görə onları mühafizə etmək üçün dörd rüknü (sütunu) olan bir ev tikdim; belə ki, onun hər bir tərəfində iman bağına açılan bəblər (qapılar) vardır”. (2, 82) Füzuli bu binanı “Mətləül-etiqaq” adlandırır və birinci rükn elm, bilik haqqında, ikinci rükn aləmin mənşəyi, üçüncü rükn Tanrının varlığına aid biliklər, dördüncü rüknədə isə peyğəmbərliyə aid biliklər haqqında filosofların fikirlərini müqayisəli təhlil etmişdir. “(Bəziləri) demişlər ki, Tanrının sevdiyi birinci şey bilikdir və o, (Tanrı) demişdir: “Mən gizli bir xəzinə idim və istədim ki, mənə tanışınlar, buna görə məxluqatı yaratdım” (2, 84). Şair “Mətləül etiqaq” əsərində yazır ki, biliyə aid olan hər bir şey ibadətdir, insan hər bir işi ağıl və dərk edərək etdiyinə görə Allah onu başqa varlıqlardan üstün yaratmışdır. Ağıllı insan özünün yaranma səbəbini araşdırır, nə üçün yarandığını, hardan gəlib hara gedəcəyini dərk edir. İnsanlar eynidir, yalnız onlar arasında bilik fərqi var. Xeyirli biliyin olması insanın ruhi inkişafı ilə bağlıdır. Şair biliyi iki yerə ayırır dünya işlərinə aid olan biliyi etiqaq və dini biliyi isə ibadət adlandırır. Əsl biliyin ilham və vəhy yolu ilə gəldiyini, bunun da yalnız peyğəmbərlərə və

övlialara xas olduğunu bildirir. Füzuli eyni zamanda qeyd edir ki, aləmin intizamı pozularsa, yalnız əqlin vasitəsilə qaydasına qoymaq olar. Şair aləmi bədənə, aləmin əhalisini bədəndəki qüvvələrə, iblisi təbiətə, peyğəmbərləri isə əqlə bənzədirdi. Onun fikrinə görə, aləmin intizamını yalnız peyğəmbərlər qaydasına qoya bilər.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli aləmin mənşəyi haqqında və ilkin yaranan nə olub məsələsində antik yunan və şərq filosoflarının fikirlərini müqayisəli şəkildə verir, sonda öz fikirlərini söyləyir. “Ağıllı adamlar dünyanın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Fales demişdir: ilk ünsür sudan ibarətdir, suyun hər bir şəkildə düşmək qabiliyyəti olduğuna görə, onun sıxlaşıb bərkiməsindən yer, durulmasından (incələşməsindən) od və hava əmələ gəlmişdir. Göy isə odun üstündən törəmişdir” (2, 88). Anaksoqor və Empedol da Falesin fikrini qəbul etmiş, lakin Empedokl demişdir ki, “ilk ünsür mütləq bəsit (deyil), içərisində məhəbbət (cəlbedici) və qələbə (rəddedic) olan birləşmədir”. (2, 88) Empedoklun fikrini Heraklit və Pifaqor qəbul etmiş, amma Pifaqor demişdir: Tanrı əql ilə ruhu eyni zamanda yaratmış, sonra isə aşağıdakıların hamısını yaratmışdır. Ərəstun isə aləmin yaranması haqqında deyir: “İlk ünsür əvvəlcə yox imiş, sonradan əmələ gəlmişdir. Onun yoxluqdan vücuda gəlməsi hərəkətdir. Mövcudiyyəti hərəkət vasitəsilə olan hər bir şeyin qalıb yaşaması hərəkət vasitəsilə olmalıdır, əvvəlcə (o), üç səmtdə, yəni boyu (uzunluq), en və dərinlik istiqamətində hərəkət edərək cisim olmuşdur. Sonra bütövlükdə deyil, (bir hissəsi) dairəvi şəkildə hərəkət etmişdir... Sonra hərlənən hissənin sürətinin artması nəticəsində hərəkətsiz hissədə istilik, qızıqma və yumşalma əmələ gələrək ərimiş və sonra oda çevrilmişdir. Lakin od fələyə nisbətən daha az sürətlə hərəkət etmiş və bu hərəkət nəticəsində hərəkətsiz sahənin bir hissəsində hərəkət əmələ gəlmiş və həmin hissə havaya çevrilmişdir. Hərəkətsiz sahənin hava ilə toxunan hissəsi olan cisim ilk hərəkət edən (fələk)dən uzaq olduğuna görə hərəkət etməmiş və bu hərəkətsizlik nəticəsində soyumuşdur. Sonra hava ilə qonşu olduğuna görə rütubətlənərək suya çevrilmişdir. Ortadakı hissə isə fələklərdən uzaq olduğuna görə hərəkət və istilikdən heç də istifadə edə bilməmiş və hərəkətsiz, soyuq torpağa çevrilərək mürəkkəb varlıqlar ondan əmələ gəlmişdir” (2, 92). Şair bu filosofların fikirlərini təhlil edəndən sonra yazır: Peyğəmbərlər də

deyir: “Tanrının ilk yaratdığı şey ağıldır” Tanrı ilk ağıl yaradıb, sonra göy cismlərini, bitkiləri, heyvanları, sonda insanı yaradıb və Tanrının yaratdıqları içərisində ona ən yaxın olanı insandır. Füzuli insanları iki yerə bölür, birinci yerdə həqiqət axtarışında olan insanlar, bunları “müdrək tədqiqatçı müəllim” adlandırmışdır. İkinci yerdə bütün ömürlərini tələq etməyə həsr edən insanlardır ki, bunları isə “təqlitçilər” adlandırmışdır. Eyni zamanda qeyd edir ki, Tanrı əvvəl ruhları, sonra cismləri yaradır və ruhlara deyir, mən sizin Tanrınızam; bəziləri qəbul edir, bəziləri isə qəbul etmir. Ruhlar yerə qayıdanda Tanrını qəbul edənlər mömin, Tanrını inkar edənlər isə kafir olurlar. “Belə bir gün Yövmül-misaq” (Əhdipeyman günü) adlanmışdır. Cəsədlər arasındakı birləşmə və ayrılma həmin günün saziş və ayrılması nəticəsidir. Bu isə (Peyğəmbərlərin) belə bir sözüə uyğundur ki, “Ruhlar səfərbər edilmiş ordudular, Həmin orduların təsdiq edənləri bir-biri ilə birləşmiş, inkar edənləri isə bir-biri ilə ziddiyyətə girmişdir” (2, 94).

Füzuli insanın mənşəyinin ruh və bədəndən ibarət olduğunu, bədənin nüfədən yarandığını, birinci sümüklərin, damarların, sinirlərin inkişaf etdiyini və bədən formasını alandan sonra isə ruhun ora daxil olduğunu bildirir. Ruhun incə, müqəddəs, ülvi, müstəqil, cismani, dərk edilməz olduğunu, bədənin isə kobud və ruhun aləti olduğunu, insan öldəndən sonra ruhun yaşadığını və ruhla bədənin birləşməsindən isə şəxsiyyətin formalaşdığını qeyd edir. Lakin insanın bədən üzvləri və hissləri yaxşı və yaxud pis işlər görməyə qabildir. Əgər bədən ruhun istəyi ilə hərəkət edərsə, pis əməllərdən uzaq olar, yox əgər bədən ruha üstün gələrsə, onda bədənin istəyi ilə hərəkət edərək ən pis əməllərlə məşğul olar. Bədən ruhu özünə ona görə cəzb edir ki, bədən ağırdı, ruh isə yüngüldür. Ağır şey yüngül şeyi özünə tərəf rahat çəkir, ruh isə təbiətən yuxarıya qalxmağa, bədən isə aşağıya düşməyə meyillidir. Ona görə də ağır şeyin yüngül şey ilə birlikdə aşağı düşməsi, yüngül şeyin ağır şeylə yuxarı qalxmasından asandır. Bədənin inkişafı təbii haldır, lakin ruhu inkişaf etdirmək lazımdır. Çünki ruh təmiz və çox şeydən xəbərsizdir. Onun öyrənməyə ehtiyacı var, əgər onu öyrədən olmasa, inkişaf etməz, olduğu kimi qalar və kamillik məqamına çata bilməz. “Deməli, insanı inkişafa doğru yönəltmək lazımdır. Belə ki, insanlardan birisi Tanrının mərhəməti və onun verdiyi istedadla nail olaraq vəhy və ilham almaq səciyyəsinə malik olsun və beləliklə, ruhların

öyüd-nəsihət vasitəsilə təmizə çıxarsın və bədənləri (dini) tapşırıqlar vasitəsilə tərbiyələndirsin. Belə bir kamil şəxs peyğəmbərdən, onun məsləhət üçün verdiyi (qanun) isə şəriətdən ibarətdir” (2, 118). Füzuli bu əsərdə peyğəmbərliyə yüksək qiymət verir və yazır ki, peyğəmbərlik dünya işlərini nizama salan və Tanrı ilə insanlar arasında əlaqə yaradandır. İnsanı inkişafa doğru apara bilən və ruhu kamillik səviyyəsinə çatdıra bilən yalnız peyğəmbərlər ola bilər. Ona görə də insanlar peyğəmbərlərin dediklərinə əməl etməli və onları təqlid etməlidir. Tanrı insanı başqa varlıqlardan üstün yaratmışdı və insana ağıl, iradə, azadlıq, sərbəstlik vermiş və təkmilləşməsinə, kamilləşməsinə ondan tələb etmişdir. Tanrı insanlar içərisindən ən dürüst, sağlam düşüncəli, sədaqətli, inanılmış, ləyaqətli şəxsləri peyğəmbər seçmişdir. Şair yazır ki, insan təbiətən cismani şeylərdən, maddi aləmdən həzz alır, pis işlərlə məşğul olur. İnsan dünyaya gələndə onun bu haqda biliyi olmadığı üçün çoxlu səhvlər edir, ruh təkmilləşib, yüksək səviyyəyə çatanda bədənlə əlaqəsini kəsir və ən yüksək məqama çatır, Tanrıya qovuşur. Ruh təkmilləşmədən bədəni tərk edərsə, bu, onun cəhənnəmi deməkdir.

Füzuli “Mətlül-etiqađ” əsərində renkarnasiyadan, insan öləndən sonra ruhun yenidən bədənə təkrarən daxil olmasından danışır. Ruhların bəziləri keçmişdə heç bir günah etmədiklərinə görə bədəndən ayrıldıqdan sonra göyə qalxırlar, özlərinin “fələklərdəki” yerlərində yerləşirlər. Bəziləri isə günahlar etdiklərinə görə yuxarı qalxmaq istədikləri zaman mələklər onlara mane olur və yenidən yerə qayıdırlar. “Xoşbəxt (ruh) bir cisimdən köçür və ondan yüksək bir cisimdə yerləşir. Buna Nəsx (ruhun yerdəyişməsi) deyilir. Həqiqət belədir ki, bu məzhəb batildir, çünki, onların dediyinə görə, dövrlər inkişafa çatmaq rütbəsinin dərəcələrindən ibarət olub, inkişafa çatmaq isə imkan daxilindədir” (2, 95). Hətta belə bir sual verir ki, bədəndə ruh əzab çəkdiyini bilə-bilə necə olur ki, yenidən bədənə qayıdır. Cavabında yazır, ruh bədəndə əziyyət çəkir, çünki bədən qurluşuna və hadisələr qarşısında dəyişkən olduğuna görə ruhdan fərqlənir. İnsan öləndən sonra ruhun bədənə qayıtması onun təkmilləşməsidir, əgər ruh əzaba layiqdirsə, onda bədən ən pis işlərlə məşğul olacaq, çünki bədənlə ruh bir-birinə qırılmaz zəncirlə bağlıdır. Yox, əgər ruh mükafata layiqdirsə, onda bədən ruhun ən gözəl məkanı olacaq, çünki o, burada öz arzularına çatmasını təmin edəcək. Füzuli bu

əsərdə göstərir ki, ruhun inkişafının yeni mərhələyə daxil olması, özünü dərk etməsidir, kamilləşməsidir, Ali varlıq, İlk başlanğıc və ya Allahla birləşə bilməsidir. Bu məqama çatmaq üçün isə Ruh inkişaf səviyyəsinə malik olmalı və təkrar-təkrar bədənə qayıtması zəruridir.

Məhəmməd Füzuli “Səhhət və Mərz” fəlsəfi əsərində də ruhun bədəndən əvvəlki və sonrakı varlığından, onun bədəndəki rolundan bəhs edir. Həmçinin ruhun maddi aləmdə vaxtı tamam olandan sonra yenidən İlahi aləmə qayıtmasından söhbət açır. Bu əsərdə diqqəti cəlb edən maraqlı məsələlərdən biri də insan bədənində xeyir və şər qüvvələrinin, sağlamlıq və xəstəliyin mübarizə aparmasıdır.

Füzuli bu əsərdə insan bədəninə daxili və xarici üzvlərini, onların bir-biri ilə münasibətlərini də təsvir etmişdir. Əsərdə göstərir ki, ruh bədənə daxil olduqdan sonra, yəni ruh və bədən birləşdikdə səhhət yaranır. Füzuli insan bədənini ayrıca bir məmləkət, bir ölkə kimi təsvir edir. Bu məmləkətdə dörd qardaş Qan, Səfra, Bəlgəm və Sevda çox mehriban yaşadıkları üçün ruh özünü burada xoşbəxt hiss edir. Bədən diyarı ona çox xoş gəlir və buranı gəzməyə başlayır. Ürək şəhərini bəyənir, burada yaşamağı qərara alır və bu şəhərində məclis keçirir. Bu məclisə Sevda, Qan, Bəlgəm və Səfranı dəvət edir, onlar yeyib-içəndən sonra lovğalanıb özlərini öyürlər. Bir-birindən inciyən tayfalar kənara çəkilib, ruha itaət etməkdən boyun qaçırırlar. Ruh da Ədavət, Qorxu və Qəmə hökm edir ki, Ürək şəhərini tərk etsinlər. Onlar da Ruhun əmrini yerinə yetirirlər. Bir müddətdən sonra narazı olan Ədavət, Qorxu və Qəm bunun səbəbini Səhhətdə görürlər. Belə qərara gəlirlər, Səhhətin qayda-qanunu pozsunlar, ona pislik etsinlər. Hərə öz tayfa başçılarını köməyə çağırır. Ədavət -Yalan, Kin, Paxıllığı, Qorxu - Heyrət, Dəhşət, Naəlacılığı, Qəm - Möhnət, Həsərət, Ümidsizliyi çağırır Ürək şəhərinə hücum edirlər. Bu hadisədə Ruh çox pis olur, Ürək şəhərinin daravazasını bağlayıb orada oturur və Ruhun sevinci, şadlığı sona çatan an Ürək şəhəri Qəmin ixtiyarına keçir. Ruhun da dostları öz dostlarını Fərəh Hüsni, Məhəbbəti Eşqi, Ümid Əqli köməyə çağırır. Ruh Hüsni görəndə ona aşiq olur. Ruh Hüsni tanımaq üçün eşqdən kömək istəyir. Eşq görür ki, ruh bu işdən xəbərsizdi, Şəfa güzgüsünü Ruha verir. Ruh da öz əksini güzgüdə görəndə heyrətlənir, xəyallarla yaşayan ruh Hüsne necə qovuşmağın yolunu axtarır və Eşqdən çarə istəyir. Eşq bu yolun çətin olduğunu deyir, lakin çə-

tinliyə baxmayaraq Ruh oranı görmək istədiyini bildirir. Eşq onu Məşuqlar səhrasına, sonra isə Aşıqlar ölkəsinə aparır. Gözəl yerlərdən keçərək gəlib bir qaranlıq yerə çatırlar. Ruh görür ki, bu həmin bədən ölkəsidir. Hər yer xarabalığa çevrilib, bunun səbəbini Eşqdə görür. Eşq isə bütün günahların Ruhun özündə olduğunu deyir.

“ Ey Ruh, bu lövb şəfa aynasıdır. Nəzər əhlinin şəklini özündə əks etdirəndir. Burada gördüyün birinci surət sən idin, indi də gördüyün surət sən özünsən. Əvvəlcə özünə baxdığın zaman qafil idin! Özünü tanımayıb öz arzunla yüyürürdün. Axırda özünə çatdın! Həm Aşiqliyə məzhər sənsən, həm də Məşuqluğa zinət sənsən!” (2, 78) Ruh bədənə daxil olan zaman saf və hər şeydən xəbərsiz olduğu üçün maddi aləmə bağlanır. Sonra isə özünü dərk edib kamillik səviyyəsinə çatanda ruh maddi aləmdən ayrılır. Yüksək məqama çatan ruh yenidən İlahi aləmə qovuşur. Şair bu əsərdə ruhun bədənə daxil olub oranı tərk etdiyi ana qədər keçdiyi sınaqları və bədəndə kamilləşdiyini göstərir.

Füzuli ruhun kamilliyə çatması üçün mütləq onun əzab-əziyyət çəkməsini bildirir və kamilliyə bədənsiz çatmağın mümkün olmadığını qeyd edir. “Mətləül-etiqad” və “Səhhət və mərz” əsərlərində biz bunun şahidi oluruq, ruh bədənə daxil olandan əzab-əziyyət çəkir, hətta qarşıdakı çətinliyin olacağını bilsə də yenə öz yolundan əl çəkmir, ruhu kamilləşdirən isə eşqdır, İlahi eşq. Aşiq öz sevgilisində, yəni yaradanına qovuşmaq üçün bütün çətinliklərə dözür. Yalnız aşiqlə məşuq bir-birindən ayrılmazdı, çünki o, Yaradanın zərrəsi olduğunu dərk edir, hər şeyin Tanrı tərəfindən yaradıldığını bildiyi üçün maddi dünyadan əl çəkir və öz yaradanı ilə təkbətək qalır, özünü unudur, təkcə yaradanı düşünür. Bu həqiqətə qovuşmaq mərhələsidir. Bu şəxslər kamilləşmişdir. Bu səviyyəyə peyğəmbərlər, imamlar gedib çatır. Kamillik zirvəsinə hər bir insan gedib çata bilmir, çünki hamı eyni ağıla sahib deyil, həyatı eyni dərk etmir. İnsanın ömürü əbədi deyil, bədəndə nizəm pozulduqda insan ölümə üz-üzə gəlir. Bədən ölsə də ruh ölməzdir, əbədidir, İlahi eşqin köməyi ilə yenidən Tanrıya qovuşur. Bədəndəki həyat ruh üçün sınaqdı, ruh bir növ orada həbsdədi, nə qədər qafildir bədən ona xoş gəlir, elə ki kamilləşir, artıq həbsdən azad olmağa çalışır. Füzuli maddi aləmin insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olduğunu, hər şeyin Tanrı tərəfindən yaradıldığını qəbul etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramlı Z. Füzuli və çağdaş ədəbi-nəzəri fikir. Bakı: Elm, 2010, 148 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 224 s.
3. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfi tarixi. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 328 s.
4. Mir Cəlal Füzuli sənətkarlığı. Monoqrafiya, III nəşr. Bakı: Kaşqari, 2007, 357 s.
5. Nəsimi Cünşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı: Tehran 1997, 386 s.
6. Qasımzadə Fuad. “Qəm karvanı”, yaxud zülmətdə nur. Bakı: Azər nəşr, 1968, 360 s.
7. Xəlilov S. Füzuli ədəbi estetikası. Bakı: Adiloğlu, 2004, 418 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şair, filosof və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin “Mətləül-etiqad” və “Səhhət və Mərz” əsərlərində ruh və onun insan həyatında rolu araşdırılmışdır. Şair bu fəlsəfi əsərlərində yaradılış haqqında, aləmin və insanın yaradılması, insanın vəzifələri, ruh və ölüm, ruhun ölməzliyi haqqında fəlsəfi baxışları, düşüncələrini əks etdirmişdir. Füzuli insanın mənşəyinin ruh və bədəndən ibarət olduğunu və Tanrının əvvəl ruhu, sonra cismləri yaratdığını, bədən formalaşandan sonra ruhun ora daxil olduğunu göstərmişdir.

Açar sözlər: ruh, bədən, Tanrı, yaradılış, ölüm, maddi aləm, İlahi aləm.

Рахила Гурбанова

АДПУ Кафедра философии и социальных

Наук преподаватель

E-mail: rahila.qurbanova@mail.ru

Мухаммад Физули «Маттул-этикад» и

«Здоровье и болезнь».

существование души в его произведениях и

роль души в жизни человека

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается дух и его роль в жизни человека в произведениях «Матлауль-этикад» и «Здоровье и болезнь» выдающегося поэта, философа и мыслителя Азербайджана Мухаммада Физули. В своих философских произведениях поэт отразил свои философские взгляды и мысли о тво-

рении, сотворении мира и человека, обязанностях человека, душе и смерти, бессмертия души. Физули показал, что происхождение человека состоит из души и тела и что Бог сначала создал душу, а затем тело, а после того, как тело образовалось, в него вошла душа.

Ключевые слова: *душа, тело, Бог, творение, смерть, материальный мир, Божественный мир.*

Rahila Gurbanova

ADPU Department of Philosophy and Social Sciences teacher

E-mail: rahila.qurbanova@mail.ru

Muhammad Fuzuli's "Mattul-etiqad" and "Health and disease" the existence of the soul in his works and the role of the soul in human life

SUMMARY

The article examines the spirit and its role in human life in the works "Matloul-etiqad" and "Health and Disease" by the prominent poet, philosopher and thinker of Azerbaijan, Muhammad Fuzuli. In his philosophical works, the poet reflected his philosophical views and thoughts about creation, the creation of the world and man, the duties of man, the soul and death, and the immortality of the soul. Fuzuli showed that the origin of man consists of soul and body, and God first created the soul and then the bodies, and after the formation of the body, the soul entered it.

Keywords: *soul, body, God, creation, death, material world, Divine world.*

THE IMPACT OF THE INTERNET AND COMPUTER SYSTEMS ON THE DEVELOPMENT OF TECHNOGENIC CIVILIZATION: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

UOT 101.1:316
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.093

RAVAN ALİYEV

*Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctoral student of the Institute of
Philosophy and Sociology*

*E-mail: ravanaliyev.97@gmail.com
Orcid ID: 0009-0000-2862-9802*

INTRODUCTION

The genesis and dynamics of the technogenic civilization are determined by the synergy of accelerating new forms of knowledge and technological innovations against the backdrop of profound structural changes. The process of qualitative growth observed in social and economic systems parallels the complexity of human thought and spiritual needs, ultimately creating conditions for the emergence of new forms of material culture. The improvement and widespread application of technology, particularly computer systems and internet technologies, have become a significant analytical tool in theoretical discourses aimed at explaining the complex nature of civilization development. The rise of computer and internet technologies has become a dominant component of modern technogenic culture as a key catalyst for knowledge production and information processing. This technological revolution has not only led to new methods of production but also resulted in the reformation of intellectual and spiritual structures based on deep knowledge.

Computer technology serves as the transformative power of technogenic development

The expansion of knowledge and the increase in spiritual needs have started to expand new inventions through the improvement of previous inventions, as growth in the economy and social life creates new patterns of material culture. For example, computer technology is one of the main inventions of Western material culture that has propelled the development of technogenic civilization up to the modern era. Although the history of computer technology, combined with the history of computing devices, dates back to the 15th-16th centuries, its advanced development became possible in 1946. Y. Masuda stated that during World War II, the first computer invented by American scientists led to the widespread application of computers in the 1950s, creating an information society [6, p. 31-33].

Researchers N. Ismayilov and S. Yusifova state that, according to Y. Masuda, the subsequent deve-

lopment of technogenic civilization will be determined by computer technologies that will replace or enhance human intellectual labor. With the application of computer technologies in all areas, mass production has expanded, and as a result of increased cooperation opportunities and the emergence of solidarity in solving problems, the development of technogenic civilization has begun to accelerate. [3, p. 5]. New examples of Western material culture have not been discovered over a long historical period. For nearly 100 years, people have been satisfied with using previous technological innovations. Although there were small-scale discoveries from 1800 to 1900, no changes occurred in all areas of life, and computer technology emerged as a more advanced variant of small-scale discoveries in computing devices. Computers are classified into four generations based on their characteristics, and although the size of each subsequent generation has decreased, their power has increased. The first high-speed electronic digital computer was the ENIAC, invented by John Mauchly and J. Presper at the University of Pennsylvania. Starting from the 1960s, the production of computers became widespread in America's military and space programs, and from the 1970s, the application of computers began to increase in many areas of life. Technogenic civilization is marked by the creation of more advanced variants of previously existing technological discoveries. According to philosopher Jeremy Nadler, a civilization that does not govern consciousness with logical thinking has no power to create machines. [8, p. 77]. It can be concluded that in the new era that began with the invention of the computer, the innovations of Western material culture have improved upon previous achievements, and there have been no completely new technological models. This has occurred through the application of machines that are not governed by logical thinking in all areas of life. For example, the invention of the telephone is not a new idea but an expanded variant of the telegraph. In the modern era, the power of computers has also increased with the application of the internet and artificial intelligence.

The Internet technology as a new development component of civilization

Created by J. Licklider, the Internet, presented as a global network in the concept of the 'Galactic Network' in 1962, serves as an advanced version of the telegraph, connecting thousands of computer networks around the world, strengthening social connections among people, and changing the essence of space and time. [2, p. 1].

The emergence of the Internet began with the "DARPA" project, initiated by the U.S. Federal Government's Department of Defense. The project, known as "ARPANET", connected the computer networks of all research institutions, leading to the Internet's influence on all aspects of life within the technogenic civilization, including human thought. The abundance of information and the availability of rapid research opportunities on the Internet have transformed human thinking. The expansion of thought processes and research capabilities enabled the realization of new material discoveries. What changes did the modern innovations of Western material culture characterize for civilization?

In our opinion, the expansion of computer technologies logically ensured the acquaintance of the aristocratic society, which controls new material innovations, with people, and a group of individuals began to govern people through "virtual power." Since technological innovations like half-watch, half-calculation, etc., have already merged within computers and the Internet, these examples represent an advanced form of the material-technical innovations of Western material culture. With the expansion of the Internet, the scope of technogenic civilization began to spread across the entire world, with the emergence of new shades of social connections once created by the telegraph. Previously, each technological material example was used in its own specific field. For example, the first printing press dealt only with issues such as book printing, whereas computers and the Internet have now concentrated all spiritual desires into a single object. With the digitization of knowledge, connections between civilizations have expanded, and the development of technogenic civilization in the field of unified social relations and knowledge exchange has encouraged all societies to advance at the same level. Since the development of civilization is made possible by the role of people, despite the change in the nature of connections due to Internet technology, it does not negatively impact the broad spread of civilization. Philosopher N. Postman noted that machines instill in people the idea that they are

"thinking machines." The computer realizes its sovereignty over all aspects of human experience, and as it demonstrates that people think better, it increases the role of technology-based management in the development of civilization. For example: "Medicine deals not with the patient, but with the disease, and we can trust machines, not patients" [9, p. 117]. The development of technogenic civilization cannot be sustained without human society. This is because existing technological capabilities, like humans, can encounter certain problems. For example, in 1988, as "Arpanet" began to slow down, it caused major computer issues in many countries, including the United States. The initial hypothesis was that computers had been infected by a virus. As a result, strong counter-programs started to be developed [9, pp. 131-132]. Just like humans, computers can become infected with viruses, losing their ability to make decisions and process information. However, if a computer is healthy, it can handle a range of processes. From this, we conclude that in a technogenic civilization, the solidarity between computers and humans is a key feature. If computers become infected with a virus, humans lose control and strive to create stronger examples of technological material culture to achieve their goals. We believe that computer-internet technology, one of the most important examples of Western material culture, which is the genesis of technogenic civilization, creates a stable environment for the development of civilization until the moment it loses its connection with humans. The dynamism of civilization's development depends on how much control humans have over technological innovations. No matter how much computer-internet technology advances, the role of human intelligence in its management maintains its superiority. For example, when philosopher Ray Kurzweil analyzes the development of computer technology in civilization, he refers to Moore's Law. According to this law, technological innovation, and the production of computer technology, doubles every 18 months [5, pp. 67-68]. The main catalyst for this development is also humans. As a result of this development, people have begun to change the essence of philosophical terms such as space, time, and reality. "Virtual reality," a technology that enables limitless movement by utilizing the senses of people connected to computer and Internet technology, is an example of how a new civilization changes reality. Powerful computer technology, along with virtual reality, has altered the concepts of space and time in civilization and accelerated the transition to subsequent stages of development. For example,

when R. Kurzweil compares the power of computers from 1999 to 2006, we can arrive at an interesting conclusion [4, p. 114]. If the existence of computers had been restricted during these years, the strong-level changes would not have been felt; however, their effects in later years would have been inevitable. If any innovation is eliminated, one cannot speak of the development of civilization. In our opinion, technogenic civilization is, in fact, a product of the 20th century, beginning with the emergence of computer technology. If computers were completely restricted, Internet connections would be severed, and people would return to the early stages of civilization's development. Since technogenic civilization is formed based on electric energy, it is realized in parallel with the development of technology and the solidarity with humans. For example, researcher P. Rogavey notes that, according to M. McLuhan, computer and Internet technology unites humanity by enabling the translation of any language or code, creating a collective consciousness by forming a continuous collective harmony and universal understanding [10, p. 17].

The Internet capabilities stimulate new technological discoveries. For example, Kris Anderson, editor of the "Wired" magazine and founder of the "Maker Movement," known as the "Creatives Movement," characterizes the third industrial revolution as a stage in the development of technogenic civilization with the advancement of 3D technology. The Internet and technology, being significant inventions of the third industrial revolution, are the main development directions of a new type of civilization. The essence of the "Maker Movement" lies in the idea that people can search for any product they need using Internet search engines and easily produce it through 3D printers. Therefore, Kris Anderson sees the development of this type of industrial revolution in the convergence of the Internet and technology. According to K. Anderson, computers enhance human potential, allowing for the rapid spread of ideas and thoughts. K. Anderson justifies this by stating: "Computers empower human potential: they not only give people the power to create but also enable them to quickly disseminate their ideas and create communities, markets, and even movements" [1, p. 14].

Philosopher M. McLuhan, in his 1962 book 'The Gutenberg Galaxy,' explains the unity of the collective and the essence of the computer as follows: 'The world has turned into a giant electronic brain instead of leaning towards the great Library of Alexandria [7, p. 32]. We think, that by adopting the technological innovations of Western material culture, society

transforms itself into a servomechanism, which signifies an additional source of energy that enhances the initial kinetic energy of technology's automatic systems. Humans are the servomechanism of the computer. From this, we conclude that the development of technogenic civilization depends on humans' relationship with Western material technological culture as a servomechanism. Although the human attitude towards computers and new technological innovations in the 20th century differs from that of previous eras, in the modern age, computer technology is comprehensive and all-encompassing, combining several functions. Therefore, humans' relationship with these innovations results in the expansion of their capabilities. Despite this expansion being characterized by the development of automation, problems are inevitable due to its specificity in certain fields.

CONCLUSION

Computer and internet technologies serve as central determinant factors in the development of modern technogenic civilization. The genesis of technogenic culture is closely related to the emergence of computer technologies and their wide range of applications, especially in the 20th century. Since the creation of the first electronic digital computer, these technologies have been continuously improved to optimize or completely replace human intellectual labor. Overall, the integration of computer technologies into various fields has deepened collaboration structures and led to the transformation of social and economic processes.

The mass application of these technologies has led to the acceleration of integration and knowledge exchange on a global scale, as well as the emergence of new cultural and social realities. The expansion of internet technologies has necessitated a re-evaluation of the classical definitions of space and time. In other words, the systematization and dissemination of knowledge in digital format have facilitated the dynamic development of technogenic civilization and the establishment of harmonious relations between global societies. In this context, the impact of modern technological tools on human thought has stimulated the transformation of consciousness at both individual and collective levels.

The rapid development of technology, including the widespread adoption of artificial intelligence and virtual reality concepts, has accelerated the transition to the next stages of civilization. According to philosophers' analyses, the encompassing power of computer and internet technologies has significantly ex-

panded human potential, maximizing access to new knowledge and innovation.

However, alongside the development of computer technologies, a number of fundamental problems have also emerged. Issues such as computer viruses, technological malfunctions, and the instability of internet infrastructure pose serious threats to the sustainability of technogenic civilization. These problems create the risk of disrupting the developmental flow of civilization in the event of failures in technological systems. Nevertheless, people continue to adapt to such obstacles and guide the development of technogenic culture

Thus, the genesis and development of technogenic civilization have been shaped directly by the technological heritage of Western material culture, and the sustainability of this developmental process depends on humanity's relationship with technologies and the level of their effective management. Computer and internet technologies continue to play a decisive role in the transformation of the cultural, economic, and social structures of modern societies.

REFERENCES

1. Anderson, C. *Makers: The New Industrial Revolution*/C. Anderson—USA. Hardcover; Crown—2012. —272 p.
2. Əliquliyev R.M, Mahmudov R.Ş. “İnternet cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi”// —Bakı: İnformasiya cəmiyyəti problemləri, —2016, №1, —s. 35–45
3. İsmayilov, N. İ, Yusifova S. F “İnformasiya cəmiyyəti və inkişafın müasir mərhələsi”// —Bakı: Elmi iş beynəlxalq Elmi Jurnal. cild 16, say 9, —2022, —s 15-20
4. Kurzveil, R, “İnsanlık 2.0: Tekilliyə doğru biyolojisini aşan insan”,/R. Kurzveil Mine Şengel (çev.), —İstanbul: Alfa Yayınları, —2018, —s. 720.
5. Kurzweil, R. *The Singularity is Near*/ R. Kurzweil Penguin Books, —2005. —672 p.
6. Masuda, Y. *The Information Society and Post-Industrial Society*/ Y. Masuda —Washington: World Future Society. —1990, 196
7. McLuhan. M., *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*/M. McLuhan Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., —2013. —s 482.
8. Naydler, J. *In the Shadow of the Machine: The Prehistory of the Computer and the Evolution of Consciousness*/ J. Naydler. —Forest Row: Temple Lodge, —2018. —376 pp
9. Postman.,N., “Teknopoli: yeni dünya düzeni”/N. Postman Paradigma yayıncılık. —İstanbul. —2006. —s.229.

10. Rogaway. P., *The following is the The Playboy Interview: Marshall McLuhan* // —Playboy Magazine, —March 1969, —pp 1-23

RAVAN ALİYEV

Azerbaijan National Academy of Sciences

Doctoral student of the Institute of

Philosophy and Sociology

E-mail: ravanaliyev.97@gmail.com

Orcid ID: 0009-0000-2862-9802

SUMMARY

The article thoroughly explores the central role of computer and internet technologies in the development of modern technogenic civilization. It highlights how changes in social and economic systems have led to the emergence of new forms of material culture. The article examines the history of the development of computer technology, while also discussing the impact of computers on the progress of civilization. With the advancement of computers, new material discoveries have been realized, and earlier technological innovations have been further improved. One of the examples of this improvement is internet technology. The emergence of the internet has strengthened social connections, altering the concepts of space and time. The internet, which began as a global network through the DARPA project, has encompassed human thoughts and all spheres of life. The article emphasizes how the internet, by providing an abundance of information and fast research opportunities, has spurred new material discoveries. The modern innovations of Western material culture are noted as an important factor in stimulating the development of civilization. The article also presents the fundamental problems that have emerged alongside the development of computer technologies. Computer viruses, technological failures, and the instability of internet infrastructure pose serious threats to the sustainability of technogenic civilization. Nonetheless, the ability of humans to adapt to these challenges enables them to lead the development of technogenic culture. Thus, computer and internet technologies are crucial factors ensuring the advancement of civilization by deeply impacting various aspects of human life in the modern world.

Key words: *civilization, technological civilization, technology, computer, internet.*

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА И КОМПЬЮТЕРНЫХ СИСТЕМ НА РАЗВИТИЕ ТЕХНОГЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

РАВАН АЛИЕВ

*Национальная Академия Наук Азербайджана
Докторант Института Философии и
Социологии*

*Эл. почта: ravanaliyev.97@gmail.com
Orcid ID: 0009-0000-2862-9802*

РЕЗЮМЕ

Статья всесторонне исследует центральную роль компьютерных и интернет-технологий в развитии современной техногенной цивилизации. Подчеркивается, как изменения в социальных и экономических системах привели к появлению новых форм материальной культуры. В статье рассматривается история развития компьютерных технологий, а также обсуждается влияние компьютеров на прогресс цивилизации. С развитием компьютеров были реализованы новые материальные открытия, а более ранние технологические инновации были усовершенствованы. Одним из примеров такого усовершенствования являются интернет-технологии. Появление интернета укрепило социальные связи, изменив представления о пространстве и времени. Интернет, который начался как глобальная сеть через проект DARPA, охватил человеческие мысли и все сферы жизни. В статье подчеркивается, как интернет, предоставляя обилие информации и возможности для быстрого исследования, стимулировал новые материальные открытия. Современные новшества западной материальной культуры отмечаются как важный фактор, способствующий развитию цивилизации. Также в статье рассматриваются фундаментальные проблемы, которые возникли наряду с развитием компьютерных технологий. Компьютерные вирусы, технологические сбои и нестабильность интернет-инфраструктуры представляют серьезные угрозы для устойчивости техногенной цивилизации. Тем не менее, способность людей адаптироваться к этим вызовам позволяет им направлять развитие техногенной культуры. Таким образом, компьютерные и интернет-технологии являются важнейшими факторами, обеспечивающими прогресс цивилизации, оказывая глубокое влияние на различные аспекты человеческой жизни в современном мире.

Ключевые слова: *цивилизация, технологическая цивилизация, технология, компьютер, интернет*

İNTERNET VƏ KOMPÜTER SİSTEMLƏRİNİN TEXNOGEN SİVİLİZASIYANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ: SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİL

RƏVAN ƏLİYEV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı
E-mail: ravanaliyev.97@gmail.com
Orcid ID: 0009-0000-2862-9802*

XÜLASƏ

Məqalə müasir texnogen sivilizasiyanın inkişafında kompüter və internet texnologiyalarının mərkəzi rolunu hərtərəfli araşdırır. O, sosial və iqtisadi sistemlərdə baş verən dəyişikliklərin maddi mədəniyyətin yeni formalarının yaranmasına necə səbəb olduğunu vurğulayır. Məqalədə kompüter texnologiyasının inkişaf tarixi araşdırılır, eyni zamanda kompüterlərin sivilizasiyanın tərəqqisinə təsiri müzakirə edilir. Kompüterlərin inkişafı ilə yeni maddi kəşflər həyata keçirildi və əvvəlki texnoloji yeniliklər daha da təkmilləşdirildi. Bu təkmilləşdirmənin nümunələrindən biri də internet texnologiyasıdır. İnternetin yaranması məkan və zaman anlayışlarını dəyişdirərək sosial əlaqələri gücləndirdi. DARPA layihəsi ilə qlobal şəbəkə kimi başlayan internet insan düşüncələrini və həyatın bütün sahələrini əhatə edib. Məqalədə internetin çoxlu məlumat və sürətli araşdırma imkanları təmin etməklə yeni maddi kəşflərə necə təkan verdiyi vurğulanır. Qərbin maddi mədəniyyətinin müasir yenilikləri sivilizasiyanın inkişafına təkan verən mühüm amil kimi qeyd olunur. Məqalədə kompüter texnologiyalarının inkişafı ilə yanaşı ortaya çıxan fundamental problemlər də təqdim olunur. Kompüter virusları, texnoloji uğursuzluqlar və internet infrastrukturunun qeyri-sabitliyi texnogen sivilizasiyanın davamlılığına ciddi təhlükələr yaradır. Buna baxmayaraq, insanların bu çağırışlara uyğunlaşma qabiliyyəti onlara texnogen mədəniyyətin inkişafına rəhbərlik etməyə imkan verir. Beləliklə, kompüter və internet texnologiyaları müasir dünyada insan həyatının müxtəlif sahələrinə dərinlən təsir göstərməklə sivilizasiyanın tərəqqisini təmin edən həlledici amillərdir.

Açar sözlər: *sivilizasiya, texnogen sivilizasiya, texnologiya, kompüter, internet.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

SƏBİNƏ QARAŞOVA: CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK ÜZRƏ AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN ƏMƏKDAŞLIĞI.....	5
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.001	
RÖVŞƏN NİYAZOV: DONDURULMUŞ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ROLUNUN TƏHLİLİ.....	11
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.003	
NƏRGİZ NAĞİYEVA: POSTKOLONİALİZM VƏ DEKOLONİZASIYA.....	16
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.005	
PƏRVİN İBRAHİMOVA: AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN MƏRKƏZİ MƏSƏLƏSİ KİMİ.....	22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.007	
FƏXRİ QURBANZADƏ: MÜASİR DÖVRDƏ ALMANİYANIN MİQRASIYA SİYASƏTİ.....	27
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.009	
RAFIQ İBRAHİMOV: CON İKENBERRİYƏ GÖRƏ BEYNƏLXALQ NİZAM VƏ ONUN NÖVLƏRİ.....	32
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.010	
AĞALAR AĞALARLI: ÇİNİN KƏMƏR VƏ YOL TƏŞƏBBÜSÜNÜN “MİLLİ İNTİBAH” VƏ “İKİLİ DÖVRİYYƏ STRATEGİYASI” PRİZMASINDAN ANALİZİ.....	37
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.012	
SƏNUBƏR BABAŞOVA: ÇİNİN RUSIYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏKİ MÖVQEYİNİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ.....	41
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.013	
İLKİN ƏHMƏDZADƏ: BEYNƏLXALQ TERRORİZM - GEOSİYASİ MARAQLARIN TOQQUŞMASINDAN YARANAN FENOMEN KİMİ.....	46
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.015	
MƏHƏBBƏT SEYİDOVA: BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ.....	54
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.017	
ƏLİ ƏLİYEV: TÜRKİYƏ - İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ.....	62
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.019	

MURAZ SÜLEYMANOV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ ELEKTRON
HÖKUMƏT PORTALININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ..... 67
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.020

TURAL ƏLƏKBƏROV: SSRİ-DƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
LEGİTİMLİK: SİSTEMLİ MÜQAYİSƏ..... 72
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.021

CAVİD SƏMƏDOV: XARİCİ SİYASİ TƏZYİQ VASİTƏSİ KİMİ
İQTİSADİ SANKSİYALARIN TƏTBİQİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ..... 76
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.023

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA

ARZU XƏLİLZADƏ: AZƏRBAYCAN – ERMƏNİSTAN SÜLH
DANIŞIQLARINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ..... 81
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.025

MİRVARİ QURBANOVA: ERMƏNİ TERRORUNUN HƏRƏKƏTVERİCİ
QÜVVƏSİ – ERMƏNİ QRİQORİAN KİLSƏSİ..... 86
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.027

НИГЯР ЭЙВАЗОВА: ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ЗАКАТАЛЬСКОГО ОКРУГА В КОНЦЕ XIX ВЕКА..... 90
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.030

AFİQ NADİROV: 1905-ci il 6-9 FEVRAL QIRĞINLARI
ZAMANI ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN FƏALİYYƏTİ..... 95
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.032

RAUF QURBANOV: RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏ
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKALARININ SİYASİ STRATEGİYALARI..... 101
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.036

AYSEL ŞAMİLOVA: ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜMÜZÜN BƏRPASI UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN
CƏMİYYƏTDƏ İCTİMAİ-SİYASİ FƏALLIĞIN GÜCLƏNMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ..... 109
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.038

SƏBİNƏ ALIYEVA: NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASI-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ “OSMANLI-İRAN-RUS İLİŞKİLERİNE AİT
İKİ KAYNAK” ƏSƏRİ MƏNBƏ KİMİ..... 114
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.041

İQTİSADİYYAT

- ELNUR ALLAHVERDİYEV: ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ..... 119
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.043
- VÜQAR MEHDİYEV: MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ FORMALAŞMASINDA
MƏNFƏƏT ELEMENTLƏRİNƏ MÜHASİBAT UÇOTU BAXIŞLARI..... 124
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.045
- NURANA BABAYEVA: HEYDƏR ƏLİYEVİN UĞURLU NEFT
STRATEGİYASINDAN QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINA DOĞRU:
İQTİSADİ ARTIM VƏ ONUN ƏSAS DRAYVERLƏRİ..... 130
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.047
- SEVİL ABDULLAYEVA: MİLLİ İQTİSADİYYAT PERSPEKTİVİNİN ƏSAS AMİLLƏRİ VƏ
BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN YÖNƏLDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 137
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.050
- CƏMİLƏ QULİYEVA: NƏQLİYYAT-LOGİSTİKANIN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ..... 142
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.052
- MEHRAB KƏRİMLİ: BANK SEKTORUNDA
RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİ..... 147
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.054
- NAQİM SEYİDOV: BANKLARIN DAYANIQLI İNKİŞAFINA
VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ..... 151
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.056
- АГАМАХАММАД САДЫГЛЫ: В ПРЕДДВЕРИИ СОР 29 ПОЛИТИКА
ПЕРЕХОДА К ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ В РЕГИОНАЛЬНОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ
СОТРУДНИЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА НА УРОВНЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ..... 157
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.058
- ORXAN ŞÜKÜROV: BİZNES SİSTEMİNDƏ İNNOVASİYALAR ÜÇÜN
İMKANLAR VƏ PROBLEMLƏR..... 161
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.060
- TƏBRİZ ƏLİYEV: DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADİ
İNKİŞAFDA ROLU..... 170
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.062

RƏŞAD ŞƏMSİLİ: MALİYYƏ HESABATLARININ STATUSU,
TƏYİNATI VƏ BANKLARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU..... 174
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.065

ŞAHNUR VƏLİYEV: MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ..... 178
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.067

TURAL BAYRAMOV: TURİZMİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN
ROLU, İDARƏETMƏ MODELƏRİ VƏ STRATEGİYALARI..... 183
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.073

ТУРАЛ ДАДАШОВ: РОЛЬ БОЛЬШИХ ДАННЫХ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ..... 192
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.076

XƏTAİ MƏMMƏDLİ: NƏZƏRİYYƏDƏN TƏTBİQƏ YAŞIL ENERJİNİN
İNKİŞAFININ ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI..... 196
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.078

HAZLY ABBAKUZYAZDE: РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В ПЛАНИРОВАНИИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ..... 202
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.080

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

FƏRİDƏ CƏBRAYILOVA: REGIONLARDA ƏHALİNİN SOSIAL-MÜDAFİƏ
SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ..... 206
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.082

NAZRIN MAMMADOVA: EFFECT OF CHRONIC INSOMNIA
ON THE PERFORMANCE OF STUDENTS..... 210
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.084

RAHİLƏ QURBANOVA: MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “MƏTLƏÜL-ETİQAD” VƏ “SƏHHƏT
VƏ MƏRƏZ” ƏSƏRLƏRİNDƏ RUHUN VARLIĞI VƏ RUHUN İNSAN HƏYATINDA ROLU.... 213
DOI:10.30546/3006-0346.2024.5.83.086

RAVAN ALİYEV: THE IMPACT OF THE INTERNET AND COMPUTER SYSTEMS
ON THE DEVELOPMENT OF TECHNOGENIC CIVILIZATION:
A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS..... 218
DOI: 10.30546/3006-0346.2024.5.83.093

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 150
Order №70

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 150
Sifariş №70

“Class Print” MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22